

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 00259

DI GESHIKHTÉ FUN DER
LITERATUR BAY YIDN

Israel Zinberg

Permanent preservation of this book was made possible by

Charles Ritz

in memory of

Benjamin Ritz

FUNDING FOR THE CORE COLLECTION OF YIDDISH LITERATURE
WAS MADE POSSIBLE IN PART BY A GRANT FROM THE
DAVID AND BARBARA B. HIRSCHHORN FOUNDATION

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.

If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

ד"ר ישראל צינבערג

די געשיכטע פון דער
ליטעראטור ביי יידן

אכטער באנד

ערשטער בוך

פארלאג משה שמואל שקלארסקי
ניו יארק, נ. י., 1943

Dr. I. ZINBERG

THE HISTORY OF THE
JEWISH LITERATURE

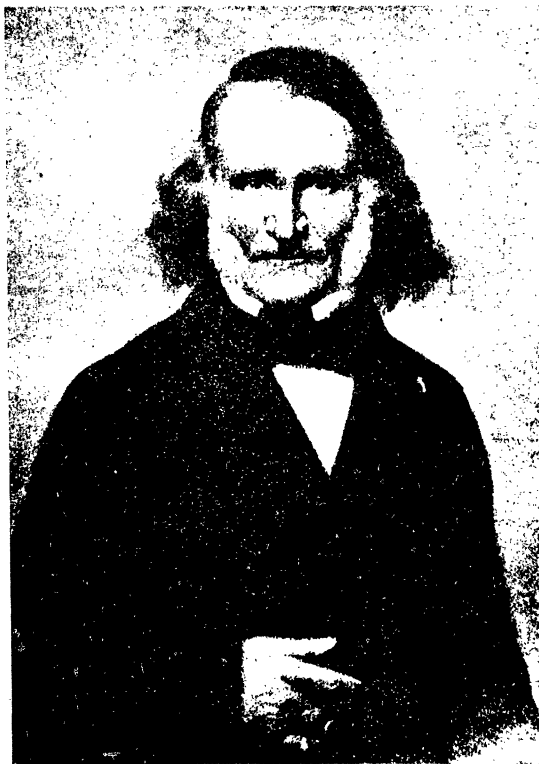
Dr. I. Zinberg, „Di Geszichte
fun der Literatur bej idn“

EIGHTH VOLUME

FIRST BOOK

PRINTED IN U.S.A.

FARLAG MORRIS S. SKLARSKY
10 MONROE ST., G. D. 4
NEW YORK 2, N. Y.
1943

יום-טוב ליפמאן (לעאפאלד) צונגן

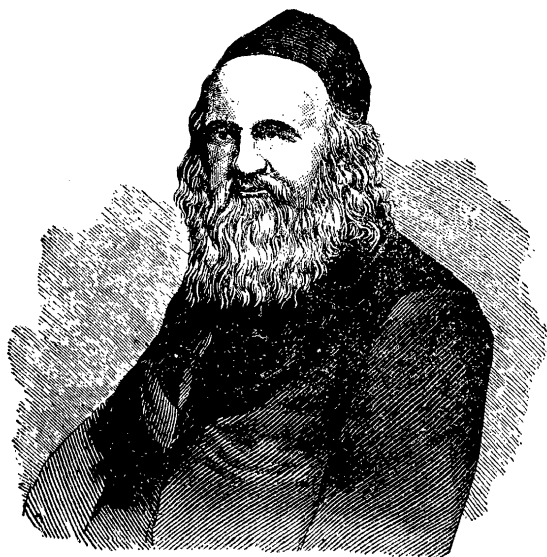
המנצח היינץ

זע זיט 22

יצחק-ברוך יאסס

זע זיט 82

שלמה-יהודה ראמאטארט (ש"ר)

שמואל-דרור ליורוסו (ישראל)

זע זייט 168

אברהם גיונער

זע זייט 218

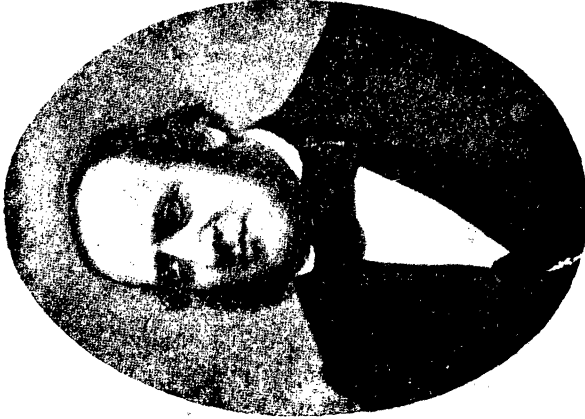
על פטער טייל

חכמת ישראל און גאליציאנער השכלה

זכריה פראנקעל

228 ז'נין 228

יהואל-ישראל זק"ש

228 ז'נין 228

ערשטער קאפיטל

יום טוב (לעצפאלד) צונץ אלס גרינדער פון חכמת היהדות. — די „העפ-
העפ“ פאָרעמען אויף יידן. — לורחיג פערנע און „דער עהיגע יודע“. —
„דער פּראַיין פיר קולטור אונד היסענשאַפט דעס יודענטומס“. — דער
יונגער האַרי היינע און זיינע נאַציאָנאַלע שטימונגען. — זיין „אַלמאַנאַך“
און „איבער פּאַלען“. — די „צײַטשריפט פיר די היסענשאַפט דעס
יודענטומס“. — עמנואל וואַלף און עדוואַרד גאַנז. — היסענשאַפט דעס
יודענטומס אלס הכשר אויף גלייכבאַרעכטיקונג. — בן-דוד וועגן דעם
גלויבן אין ביאת המשיח. — היינע און זיין „רבי פון בכרף“. — דער
אונטערגאַנג פונם „פּעראַיין“. — די אָפּטרייניגע. — מרדכי יאַסס און
זיין „געשיכטע דער איזראַעליסען“.

אין דער זעלביקער צײַט, ווען עס האָט אויסגעבראַכן דער קאַמף
צווישן דער רעפּאָרם-פּאַרטיי און אירע קעגנער, איז אין בערלין דער-
שינען (1818) אַ קליינע בראַשור אונטער אַ ווייניק זאָגנדיקן טיטל
„עטוואַב איבער די ראַבינישע ליטעראַטור“. ווייניק באַקאַנט איז אויך
געווען דער נאָמען פונם 24-יאָריקן פאַרפאַסער, און אַט דאָס חיבורל
איז געווען אַן אָנזאָג פון אַ נייער תקופה, איז געוואָרן דער ערשטער
גרונדשטיין פאַר דעם גרויסן בנין, וואָס דאָס אייראָפּעיִשע מערב-יודנטום
האָט אויפגעבויט אינם 19טן יר״ה. חכמת היהדות — וויסענשאַפט דעם
יודענטומס, הייסט דער בנין, און יום-טוב ליפּמאַן (לעצפּאַלד) צונץ האָט
דער פאַרפאַסער פון דער בראַשור געהייסן.

יום-טוב צונץ איז געבאָרן אין 1794 אין אַ קליין דײַטשיש שטעטל
דעטמאַלד. זײַן פאָטער, מנחם-עמנואַל, אַ ייד אַ למדן, איז געשטאַרבן,
ווען יום-טוב איז סך-הכל נײַן יאָר אַלט געווען. די פאַמיליע איז שטאַרק
פאַראַרעמט געוואָרן, און דער קליינער יתום האָט געלעבט אין גרויס
דחוקת. מען האָט אים אויפגעצויגן אין וואַלפּענבויעל, אין אַ תלמוד-
תורה פאַר אַרעמע קינדער, וואָס איז אין 1807 רעאָרגאַניזירט געוואָרן

אין א יידישע מוסטער-שול, דער יונגער צונג האָט מיט גרויס התמדה געלערנט העברעישע און אויך אַלגעמיינע לימודים; אין 1809 איז ער אַרײַנגעטראַטן אין דער אַרטיקער נײַמאַזיע, און זי פאַרענדיקט אין 1815. אויך אין די יאָרן, וואָס ער האָט פאַרבראַכט אין גײַמאַזיע, האָט צונג זיך פיל אָפּגעגעבן מיט העברעישע לימודים, און איז שוין דעמאָלט געווען אַ פּקי אין דער רבנישער ליטעראַטור. אין 1816 קומט צונג קיין בער-לין, וווּ ער טרעט אַרײַן אין דעם דאָרטיקן אוניווערויטעט. די ערשטע יאָרן אין בערלין האָט ער אַלס הויזלערער פאַרבראַכט אין דער ווײַזונג פון הענריעטע הערץ 1, געמאַכט באַקאַנטשאַכט מיט די קרייזן, וואָס זײַנען געווען נאָענט צו דער רעפּאָרם-פאַרטיי, געווען שטאַרק אַנטזיקט פון יעקובזאָנס פּרעדיגן און אין 1817 איז צונג גופא באַשטימט געוואָרן אַלס פּרעדיגער אין יעקובזאָנס רעפּאָרם-טעמפל. צונג איז אָבער בכלל ניט געווען קיין קעמפּער-נאָטור; זײַן באַרוף איז געווען ניט די טריבונע, נאָר דער פאַרשער-קאַבינעט, זײַצן פּאָהלע של תורה, טעג און נעכט פאַר-ברענגען איבער אַלטע פּאָליאַנטן. און שוין אין זײַנע יונגע יאָרן האָט צונג פאַרמאַגט דאָס, וואָס ס'האָט אַזוי שטאַרק געפּעלט די קולטור-און רעפּאָרם-קעמפּער פּונם פּרײַערדיקן דור, — דעם היסטאָרישן חוש.

געבאָרן אויף דער גרעניץ פון צוויי יאָרהונדערטן, איז צונג גע-בליבן געטרני דעם אָפּטימיסטישן גלויבן פון די אויפּקלערער פון דעם פאַרנאַנגענעם יר"ה אין דער אוניווערסאַלער קראַפט הונם שכל הישר; אויך ער איז געווען פּעסט איבערצוגיגט, אַז ווי נאָר מען באַגרייפּט מיטן שכל דאָס אמתע און פאַרניינפטיקע, איז דאָך שוין לייכט אויך יענעם איבערצוצייגן אין דער ריכטיקייט פון די הנחות, וואָס דער שכל איז כּחייב. דערפאַר האָט ער אָבער פון דעם נייעם יר"ה איבערגענומען דעם וויכטיקן אמת וויסנשאַפּטלעכן פּרינציפּ וועגן היסטאָרישן צו-גאַנג צו קולטור-פּראָבלעמען. די משכילים פּונם פּרײַערדיקן דור, די פּרײַדלענדערס, די האַמבערגס און די וואָלפּזאָנס האָבן געקוקט מיט ביטול אויף דער תּלמודישער, נאָכביבלישער ליטעראַטור; זיי האָבן דאָרטן געזען קודם-בּל אָבערגלויבן, גרויסע סתירות קעגן דעם שכל הישר. צונג אָבער זעט אין דער נאָכביבלישער (ראַפּינישער, ווי זי הייסט פּני צונגן) ליטע-ראַטור קודם-בּל אַ ריזיקן צווייטוויזנטייאָריקן דענקמאָל פּון אַ צײַטאַלער קולטור, וואָס דאַרף ערשט אויסגעפאַרשט ווערן פון אַלץ פּרין תּיו, די פּיבלישע תקופּה, ווייזט צונג אָן, האָבן ווייניקסטנס די חכמי אומות העולם געפרוּווט אויספאַרשן, צו דער ראַפּינישער אָבער האָבן זיך ס'רוב

קריסטליכע פאָרשער פארהאלטן מיט דער גרעסטער שנאה, און מיר פון אונזער זינט האָבן ביו איצט זיך דערווייל באַנגינגט בלויז מיט, זאָרג-לאַזיקייט* אָדער מיט „oberflächlichen Tadel“ (1' 7). צונאָ געפינט — ער שטייט ביי אַ גרעניץ, די רבנישע ליטעראַטור האַלט אין איין פּאַל, זי גוסעט; די העברעיִשע שפּראַך ווערט גיך פּאַרגעסן, זי ווערט פּאַר-דרענגט דורך, די דייטשע שפּראַך און די דייטשע פּילדונג, און דאָס דערנענטערט נאָך מער דעם אונטערנאַנג פון דער „רבנישער“ ליטע-ראַטור. די דאָזיקע ליטעראַטור האַלט שוין ביים סיום, זי איז שוין אַ פּאַרענדיקטע, אַ געשלאָסענע*. דאַרף מען אונטערפירן דעם סך-הכל, קריטיש און וויסנשאַפּטליך אויספּאַרשן אונזער עבר, אונזער צווייטזונטיאָריקע נאַציאָנאַלע שאַפונג, עס דאַרפן אָבער קודם-כל גע-מאַכט ווערן די אַלע נייטיקע פּאַרשטודיען, בכדי עס זאָל קאָנען געשאַפן ווערן דער בנין פון חכמת ישראל. צונאָ איז דערבני פעסט איבערצינגט, אַז גראַד איצט, אין דער צייט פון אויפקלערונג, בעת די רעגירונג און די געזעלשאַפּט טראַכטן וועגן ראַדיקאַלע ענדערונגען אין דער רעכטלי-כער לאַגע פון די יידן, וואָלט די ייִדישע וויסנשאַפּט, די וויסנשאַפּט-ליכע באַלייכטונג פון דער ייִדישער קולטור און עטיק, געקאָנט דינען אַלס זיכערער וועגווײַזער ביי דער לייזונג פון פיל זייער וויכטיקע פּראַגן.

צונאָ שטעלט דערבני אַרויס אַ ברייטע אויסגעארבעטע פּראַגראַם, ווי אַזוי עס דאַרפן אויסגעפּאַרשט ווערן די פּאַרשיידענע געביטן פון דער ייִדישער וויסנשאַפּט; און דאָס אינטערעסאַנטסטע דערבני איז אַט וואָס: די דאָרטן אַנטוויקלטע טעזיסן זינען פּאַקטיש געוואָרן די פּראַגראַם פון צונאָס לאַנגן לעבנס-וועג, דער פּראַספּעקט פון זײַן אומדערמיטליכער, כמעט זיבציקיאָריקער וויסנשאַפּטליכער אַרבעט... 1.

צונאָ דערמאָנט אין זײַן אַרבעט, מיט וואָס פּאַר אַ האַס און ביטול מען פלעגט אין דער דייטשער וויסנשאַפּטליכער ליטעראַטור שרײַבן אין פּרײַערדיקע צייטן וועגן ייִדן און ייִדנטום, און ער פירט אויס מיט צופרידנקייט: „דאַנק דיר גאָט דער עוויגיקייט! אַזעלכע צייטן זינען שוין פּאַראַיבער! טוטפּולע און וואַרהײַטליכענדע שריפטשטעלער פּאַר-ברייטן איצט אמתע פּאָלקס-ווייבּקלערונג, און מאַכטפּולע פירשטן זינען זיי באַהילפיק דערבני!“ 2.

* געשפּרייט בײַ צונאָ.

1 וועגן זײַנע היסטאָריעליכע אַרבעטן נאָך דער רעוואָלוציע פון 1848 וועט זײַן די רייד אין הייטערדיקן באַנד.
2 געאַמלטע שריפטן I, 24.

נאך אינגיכן האָט אָבער צונג געהאַט יי טרויערימע געלעגנהייט ויך צו איבערצייגן, אז די שוואַרצע שאַטנס פון דעם פינסטערן מיטל-אַלטער זינען נאָך אַלץ ניט פאַרשוונדן. די נאַציאָנאַלע פּרעהיטיס-קאַמפּן אין דײַטשלאַנד (1812—1814) האָבן בלויז פאַרגיכערט די מַפּלָה פון דעם גאונישן קאַרטיקאַנער, דעם יורש פון דער פּראַנצוויושער רעוואַ-לוציע, און איבער גאַנץ אייראָפּע האָט זיך פאַרשפּרייט די בלינענע רע-אַקציע אָנטער דער אויבערשטער השגחה פון דעם „הייליקן בונד“. צונישט זינען געוואָרן די האַפּענונגען פון די ראַמאַנטיש-געשטימטע פּרעהיטיס-קעמפּער אין דײַטשלאַנד. ניט באַכרײַט און ניט פאַראייניקט אין דאָס דײַטשע פּאָלק געוואָרן, נאָר ווי פּרײַער געבליבן צעברעקלט און צעטיילט אונטער דער דעספּאָטישער כאַכט פון זעקס און דרייסיק מאַנאַרכן. פאַר-געסן האָבן די דײַטשע פירשטן אין זייערע חתהייכות, אין אַלץ, וואָס זיי האָבן זייער פּאָלק פאַרשפּראַכן דעמאָלט, אין די יאָרן פון גױט און שרעק; זייער איינציקער ווונטש איז געווען — צוריקקערן צום אַלטן שטייגער, אינצווימען דאָס פּאָלק אינם פּריערדיקן יאָך. דאָס געפיל פון צאָרן און אומצופרידנקייט, וואָס האָט זיך אָנגעזאַמלט בײַ געוויסע שיכטן פון דער שטאַטישער באַפעלקערונג, האָט מען זייער גוט פאַרשטאַנען, ווי אומשערלעך צו מאַכן. מען האָט אויסגענוצט דאָס אַלטגעפּרוווסע מיטל: מאַכן אויס דעם ייִדן אַ צילשייב פאַרן בלינדן פּאַלקסאַרן, דער-קלערן אים פאַרן זינדנבאַק, וואָס מוז באַצאָלן פאַר דאָס גאַנצע אומרעכט, וואָס עס האָבן דורכגעפירט קעגן פּאָלק די הערשנדיקע קלאַסן.

דאָס יאָר 1819 איז פאַר די ייִדן אין דײַטשלאַנד געווען אַ יאָר פון שאַנד און רערנידערונג. אין פיל שטעט איז דער קריסטלעכער פעבל מיט ווילדע, העפּע-העפּע-געשרייען באַפאַלן די ייִדישע הײַזער, געראַ-בעוועט זייער גוטס און די ייִדן געשאַלגן מכות רצח. אין דײַ דאָזיקע פּאַגראַמען, בײַ וועלכע צענדליגער ייִדן זינען געהרגעט געוואָרן, האָבן זיך אויך באַטייליקט סטורענטן און פאַרשטייער פון דער קויפּמאַנשאַפּט. עס האָבן זיך אויך געפונען גענוג ייִדן-פּרעסער צווישן די געלערנטע פּראַ-פעסאָרן, וואָס זינען אַרויסגעטראָטן קעגן די ייִדן מיט גיפּטיקע פּאַט-פּלעטן און געפאַדערט, מען זאָל דעם דאָזיקן „אונגעציפּער“ אויס דעם לאַנד אַרויסטרעיבן. אייניקע האָבן אַפילו פאַרגעלייגט, אז בכדי די ייִדן זאָלן זיך ניט פאַרמערן, דאַרף מען די מענער מסרס זיין און די ווייבער און טעכטער אין די שאַנדהײַזער אונטערברענגען¹.

באַשטירצט און דערשיטערט איז געווען דער אַלטער פּרידלענדער;

ער האָט גאָר ניט געקאָנט באַגרייפן, ווי האָט אַזוינס געקאָנט געשעען אין הינטיקע, אויפגעקלערטע צייטן, ווען די ליכטיקע שטראַלן פון דעם געזונטן מענטשנפאַרשטאַנד האָבן פאַרטריבן די מיטלעלמערלעכע פאַראורטיילען. אַ באַדייטנדיק מעכטיקערע שטימע האָט זיך אָבער אויך דעמאָלט געלאָזט הערן. דער געוועזענער לייב ברוך אויס דעם פראַנק-פורטער געטאָ, וואָס איז אונטער דעם נאָמען לודוויג בערנע מגולגל גע-וואָרן אין דעם, ערשטן דייטשן פובליציסט, אין דעם אומדערמידלעכן דעמאָקראַטישן פרינהייטסקעמפער, אויך ער איז מיט דער מאַכט פון זיין קרעפטיקן טאַלענט אַרויסגעטראַטן ניט בלויז קעגן דער פּוּיזשער העפּ-העפּ-באַוועגונג, קעגן די פּאָגראַמען און רציחות, נאָר אויך קעגן מעטאָ-פּוּזישן העפּ-העפּ — קעגן די ייִדנפרעסערישע פאַמפלעטן און בלאַמרשט וויסנשאַפטלעכע טראַקטאַטן¹. בערנע טרעט אָבער אַרויס אַלס זייטיקער מענטש; שוין ניט אַלס ייִד, נאָר אַלס דעמאָקראַט און פרינהייטס-קעמפער, וואָס האָט זייער גוט פאַרשטאַנען, אַז דער יודענהאַס איסט איינער דער פּאָנטינישען זימפּפּע, וועלכע דאַז שענע פריהלינגסלאַנד אונזערער פרינהייט פערפעכטען², און אַז דעם שטאַט-פּעבל האָט מען דערפאַר אַגיסטירט צו זינע ייִדנפיינדלעכע אָנפאַלן, אום זאַגן צו קענען, דאַסס עס קיינער פרינהייט ווירדיג זיין, אונד דאַסס מאַן עס צום געפּענג-ניס-וועכטער דער יודען פּעשטעלט, ווייל די געפּענגניס-וועכטער וויע דיע געפּאָנגענען דען קערקער ניכט פּערלאַסען דירפּען³. בערנע איז ווי פרידלענדער פול מיט האָס און ביטול צום ראַביניזם⁴; אין די נייע רעפּאָרם-טעמפלען זעט ער אַ פרוּז, אויפּכניי צו דערוועקן אין דעם ייִדישן נאַטעסדינסט די יראַת-הכבוד-שטימונג, וואָס איז פון דאָרטן פאַרטריבן געוואָרן דורך די רבנישע אומגעלומפערטע נאַרישקייטן (ראַבינישע אַלפּאַנ-צערריען)⁴. אויך איז ער פּעסט איבערצינגט, אַז אין דרייסיק יאָר אַרום, וועלן די יידן זיך אין דעם תּלמוד דערמאָנען, נור אום דאַריבער צו לאַכען⁵...

אויף די טראַגישע געשעענישן פון 1819 האָט זיך אויך אָפּגערופן לעאַפּאָלד צונץ, נאָר אויף נאָר אַן אַנדער אופן. אַדאַנק זיין איניציאַ-טיווע איז אין בערלין סוף 1819 דורך אַ גרופּע יונגע ייִדישע אינטעלי-

1. סיר די יודען (געזאַמטלעכע שרייבסען. I, 210—215, פּיליפּ רעקלאַם-אויסגאַבע); דער עחיגע יודע, דאָרטן, II, 271—302.

2. דאָרטן, II, 273.

3. דאָרטן, I, 213.

4. דאָרטן, II, 287.

5. דאָרטן, 292.

גענטן געגרינדעט געוואָרן אַ פאַראיין, פיר קולטור אונד וויסענשאַפט דער יודען. דער הויפט-צוועק פון דעם פאַראיין איז געווען פאַרשפרייטן בילדונג צווישן די ברייטע שיכטן פון דער ייִדישער באַפעלקערונג און קעמפן קעגן דער שמד-עפידעמיע, וואָס האָט זיך ווידער געשטאַרקט נאָך די פּאָגראַם-געשעענישן, קעמפן דורך פאַרשפרייטונג פון ייִדישן וויסן צווישן די אינטעליגענטע ייִדישע קרייזן, באַקענען דורך וויסנשאַפטלעכע פאַרטראַגן און אויסגאַבן מיט דער ייִדישער פאַרגאַנגענהייט, מיט די יסודות פון דער ייִדישער קולטור. צו דעם צוועק האָט דער „פּעראַיין“ געפלאַנט צו גרינדן אַ וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט. בראש פון דעם פאַראיין זינען אויסער צונצן געשטאַנען מ. מאָזער, לודוויג מאַרקוס און עדואַרד גאַנג, וואָס איז געווען ניט נאָר פּרעזידענט פון פאַראיין, נאָר אויך זיין אַגיטאַטאָר און טאַלענטפולער פּראָפּאַגאַנדיסט. באַלד זינען צום פאַראיין צוגעטראַטן אַ ריי פּאָפּולערע פּערזענלעכקייטן, צווישן זיי אויך דער יונגער האַררי (הערץ) היינע.

היינע איז געווען ניט בלויז אַ גרויסער דיכטער, נאָר אויך איינער פון די שאַרפֿזיניקסטע קעפּ, וואָס דאָס יונגע דינטישאַנד האָט פאַרמאַגט, דער אמתער מאַן מיטן אָפּענעם אויג, וואָס זעט און אַנטפּלעקט דאָס פאַר פיל פאַרהוילענע, דאָס, וואָס שלומערט נאָך אינם שוים פון דער צוקונפט. זייער כאַראַקטעריסטיש איז דערפאַר זיין פאַרהאַלטן זיך צום היסטאָרישן ייִדנטום. העברעיִש האָט ער געלערנט פיל ווייניקער ווי בערנע; זיין הויכגעבילדעטע און אינטעליגענטע מוטער, די הייסע אָנהענג-געריין פון רוסיא, האָט דער עיקר געוואָרגט, איר געליבטער זון, האַררי, זאָל באַקומען אייראָפּעיִשע בילדונג. ער האָט געלערנט אין אַ ליציי, וואָס איז איבערגעמאַכט געוואָרן פון אַ יעזואַיטן-שול אין די ווענט פון אַ פּראַנץ-ציסקאַנער קלויסטער, און די לערער זינען געווען קאַטוילישע גייסטלעכע. דעם יונגן היינען אימפּאַנירט אָבער זייער שטאַרק דער טראַגישער גורל פונם אייביקן וואַנדער-פּאָלק. דער פּאַנטאַזיע-רייכער ראַמאַנטישער דיכטער פילט זיך באַגייסטערט פון דער גלאַנצפולער תקופה, וואָס דאָס שטאַלצע אַראַביש-שפּאַנישע ייִדנטום האָט דורכגעלעבט, און אויך פון דעם עקשנות-דיקן מאַרטירער-קאַמף, וואָס דאָס דינטישע ייִדנטום האָט געפירט אין משך פון לאַנגע דורות. ניט אומזיסט דערקלערט ער אין אַ בריוו צו מאָזער, אַז ער איז אַ „ייִדישער דיכטער“¹. בעת ער האָט אין האַמבורג מיט אייגענע אויגן צוגעזען אין 1819 די שענדלעכע פּאָגראַם-סצענעס, האָט ער באַשלאָסן אויסצוגיסן זיין „גרויסן ייִדישן ווייטאַג“, זיין צאָרן קעגן קריסטנטום, און ער שאַפט אין משך פון 1820—1821 זיין טראַגעדיע

1 בריפע אַן פּאָזעס מאָזער, 1862. 6.

„אַלמאַנאַזאַר“. אַלס קונסט-ווערק איז נאָך „אַלמאַנאַזאַר“ זייער שוואַך; בלויז אין דער שיינער בילדער-רייכער שפראַך שפּירט זיך דער צוקינפֿטיקער טיקער מינסטער. דער דיכטער גופא וויינט אָן אין זיין בריוו צום פּאַר-לעגער, אז ער האָט זיין ווערק געשאפּן אויס רעליגיעז=פּאַלעמישע מאַטיוון, און ער באַהאַנדלט דאָרט, ניט קוקנדיק אויף דעם מיטלעלטער־לעבן לבוש, אָנגעווייטאַנטע צייטפּראָגן. די מוסולמענער, די מוירן אויס דעם 15טן ירִה, וואָס ווערן אין היינעם טראַגעדיע געצווונגען פון די שפּאַניער אָנצונעמען דעם קאַטוילישן גלויבן, — דאָס זינען די יידן צווישן דער קריסטלעכער געזעלשאַפּט, און אין די שטורמיש=פּאַטעטישע רעפּליקן פון דעם אַלטן האַסאַן גיסט אויס דער יונגער דיכטער זיין אייגענעם צאָרן. געה ניכט אין אַליים שלאָס — רופּט האַסאַן צום יונגן אַלמאַנאַזאַר.

Flieh jenes Haus, wo neuer Glaube keimt.
 Dort zieht man dir mit süßen Zangentönen
 Aus tiefer Brust hervor das alte Herz
 Und legt dir eine Schlange dafür hinein...
 Dort vertauscht man dir den alten Namen
 Uud giebt dir einen neuen, damit dein Engel,
 Wenn er dich warnend ruft beim alten Namen,
 Vergeblich rufe ¹

אַבער אַפילו דעמאָלט איז דער יונגער 23—22 יאָריקער היינע שוין געווען באַדייטנדיק ווייטזיכטיקער, ווי פילע פון זיין דור. טיפּיש איז אין דער הינזיכט היינעס אַרבעט, איבער פּאַלען, וואָס ער האָט פאַרפּאַסט אין האַרבסט 1822, נאָכרעם ווי ער האָט אייניקע מאַנאַטן פאַרבראַכט אין דעם גוט פון זיין פּריינד גראַף דע ברעצא ביי גנעזן אין פּוילזנער הערצאָגטום. היינע האָט דורכגערייזט די גאַנצע פּוילזנער געגנט, אַ קורצע צייט פאַרבראַכט אויך אין רוסיש=פּוילן, און דאָס ערשטע מאָל געהאַט דערביי די געלעגנהייט זיך צו באַקענען מיט די פּוילישע יידן, מיט דער עקאָנאָמישער ראַלע, וואָס זיי שפּילן אין לאַנד, און מיט זייער שטיינער לעבן. דאָס אויסערע אויסזען פונם פּוילישן יידן, שרייבט היינע, איז שרעקלעך. עס באַפּאַלט מיך אַ שוידער, ווען איך דערמאָן מיך, ווי איך האָב הינטער מענער־זיך דאָס ערשטע מאָל געזען אַ פּויליש דאָרה, וואָס איז מייסטענס באַוויינט פון יידן. היינע דערציילט דערביי, ווי אין פּרינערע צייטן זינען די פּוילישע יידן אין קולטור און גייסטעספּילדונג געשטאַנען פיל העכער פון דעם פּוילישן עדעלמאַן, וואָס איז בלויז געווען

1 H. Heine's sämtliche Werke, II, 561—2..

באהבנט, אין דעם גראָבן קריגס-האַנטווערק און עס האָט אים נאָך געפעלט די פראַנצויזישע פּאָליטור¹; אין די שפּעטערדיקע דורות זינען אָבער די פּוילישע יידן קולטורעל אָפּגעשטאַנען: זייער גינסטוועלט איז אַלץ מער פאַרוונקען אין אומדערקוויקלעכן אָבערגלויבן, וואָס די שפּיצפּינ-דיקסטע סכאַלאַסטיק האָט אינגעפּאַסט אין די וואונדערלעכסטע פּאַרמען². דעננאָך, אין היינע מוסיה, ניט קוקענדיק אויף דער באַרבאַרישער פעלצ-מיצע, וואָס באַדעקט זיין קאַפּ, און אויף די נאָך מער באַרבאַרישע אידעען, מיט וועלכע דער קאַפּ איז איבערפּולט, שעץ איך דעם פּוילישן יידן ווינט העכער, ווי געוויסע דיטשע יידן, וואָס טראָגן דעם פּרייטקאַנטיקן הוט אויף דעם קאַפּ און זיין זשאַן פּאַל * אינם קאַפּ. אין זיין שטדעננער אָפּגעזונדערטקייט בילדעט דער פּוילישער ייד אַן איינהייטלעך-גאַנצן כאַ-ראַקטער... דער פּוילישער ייד מיט זיין שמוציגן פעלץ, מיט זיין (מיט אינועקטן) באַפעלקערטן באַרד, מיט זיין קנאַבלגערוך און געמאַשל ** איז מיר נאָך אימער ליבער, ווי אַנדערע מיט זייער גאַנצער שטאַטספּאַפּי רענער גרויסאַרטיקייט¹.

מיט בניסנדיקער איראָניע רעדט היינע וועגן די יידישע רעפּאָר-מיסטן, וועגן די דאָזיקע, הינעראויגן-אָפּעראַטערס², וואָס דורך זייער אונגעשיקליכקייט אונד שפּינוועביגע פּערנוכטבאַנדאַזשען³ כּוון דאָס פּאַלק ישראל פאַרבלוטן; מיר האָבן איצט מער נישט די קראַפט, די לאַנגע באַרד צו טראָגן, צו פּאַסטן, צו האַסן און אויס האַס צו דולדן. דאָס איז דער מאַטיוו פון אונזער רעפּאָרמאַציע. די וואָס האָבן דורך קאַמע-דיאַנטן באַקומען זייער בילדונג און אויפקלערונג, ווילן דאָס ייִדנטום באַזאָרגן מיט נייע דעקאָראַציעס און קולטור, און דער סופּליאַר זאָל אויפן אָרט פון אַ באַרד טראָגן אַ וויסן אַראַפּגעלעגטן קאַלנער. זיי ווילן דעם ים-אוקינוס אַרטינגיסן אין דעם אויסגעפּוצטן באַסיין פון פּאַפּיע-מאַשע... אַנדערע ווילן אַן עוואַנגעליש קריסטענטומל אונטער אַ ייִדישער פּירמע⁴.

ווען היינע האָט פאַרלאָזן (1821) דעם געטינגענער אוניווערזיטעט און איז אַריבערגעפאַרן קיין בערלין, האָט ער זיך דאָרטן באַפּרענדעט מיט די גרינדער פון דעם, פּעראייין פיר קולטור אונד וויסענשאַפט דער יודען, און איז אין 1822 געוואָרן אַ מיטגליד פון דעם פאַראייין. מיט גרויס התלהבות האָט זיך היינע אָפּגעגעבן דער קולטור-אַרבעט; ער האָט געלייענט פאַר דער ייִדישער יוגנט לעקציעס איבער געשיכטע און האָט זיך פאַרטיפּט

* באַזוכטער דיטשער שרייבשטעלער.

** סאַרדאַרבענע אויסשפּראַך.

1 זעטטליכע חערקע, II, 190—193.

אין שטודיען איבער יידישע געשיכטע, בכרי א ספעציעלע ארבעט צו שרייבן, וואָס זאָל אויסדריקן, ווי דער דיכטער גופא ווייזט אָן אין זײַן בריוו צו זײַן געליבטן פּריינד מאָזעס מאָזערן¹, דעם „טראַגישען יודענ־שמערץ“. די דאָזיקע אַרבעט האָט היינע בדעה געהאַט צו שרייבן ספּעציעל פאַר דער וויסנשאַפֿטלעכער צײַטשריפֿט, וואָס דער „פּעראַייזן“ האָט געגרינדעט. דער פּראָיעקטירטער „ייִדישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט“ האָט געהערט צו דעם פּאַראַיינס „האַכפּליעגענדע גראַססע, אַבער אונ־אָספּירבאַרע אירעאַלע“, וועגן וועלכע היינע דערמאָנט אין זײַן באַוווּסטן „דענקוואָרט“². דאָס איינציקע, וואָס דעם „פּעראַייזן“ איז געלונגען צו פאַרווירקלעכן אויפן וויסנשאַפֿטלעכן געביט, איז די אונטער דער רעדאַקציע פון צונץ דערשינענע „צײַטשריפֿט פיר די וויסענשאַפֿט דעם יודענ־טומס“.

מיר האָבן שוין פּריער אָנגעוויזן, אַז צונץ האָט אין די יונגע יאָרן געטרײַ זיך געהאַלטן ביים דעוויו פון די אויפקלערער פון 1818טן יר־ה און פעסט געגלויבט, אַז אַלע צרות נעמען זיך פון אומוויסן, און ווי נאָר דער מענטשלעכער קיבוץ וועט דערלויבטן ווערן דורך די שטראַלן פון וויסן, וועלן אמת און גערעכטיקייט געוועלטיקן איבער דער גאַנצער ערד. „פאַרשאַפּן, שרייבט צונץ אין אַ פּריוואַט־בריוו אין 1823³, דעם ייִדנטום די לאַגע און דעם כּבוד, וואָס ער פאַרדינט, און ביסלעכווייז דערוועקן און פאַראַייניקן די בעסערע כּוחות פון פּאָלק ישראל — דאָס קאָן געשעען נאָר מיט דער הילף פון וויסנשאַפֿט, וואָס איז איר הייך דאַרף זיך שטרענג האַלטן אונזער צײַטשריפֿט“.

די אין 1821 פאַרטראַכטע צײַטשריפֿט האָט געזאָלט דערשיינען אין צוואַנגלאָזע העפֿטן; דאָס ערשטע איז דערשינען אין מערץ 1822. דער איינלייטונגס־אַרטיקל „איבער דען בעגריף איינער וויסענשאַפֿט דעם יודענטומס“ פון עמנואל וואָלף באַווייזט אַמבעסטן, ווי גערעכט היינע איז געווען בעת ער באַקלאַגט זיך, אַז דער גרעסטער טײַל פון דער „צײַטשריפֿט“ איז אומגעניסבאַר מחמת „דער פּערוואַהרלאָזטען באַרם“; ער בעט דערפאַר בײַ דעם אַרויסגעבער: „דרינגען זי דאָך בײַ דען מיטאַרבייטערן אויף קולטור דעם סטילעם“, ווייל אָן דעם „קאָן די

1 ברעמע פון היינריך היינע אן זיינעם פריינד מאָזעס מאָזער, 1862, 11.

2 נאָכן טײַט פון לודוויג מאַרקס.

3 דער בריוו הערט ציטירט אין „מאַנטשרייטס פֿ' געש' אונד הייסענשאַפֿט“

די יודענטומס, 1922, 90.

אָנדרע קולטור ניכט געפערדערט ווערען". דער פארפאסער פונם אינגליש-טונגס-ארטיקל איז אַ הייסער העגעליאנער און גייט אַרויס פון דעם באקאנטן העגעלישן פרינציפ, אַז אַלע געשעענישן זינען בלויז מאַניפעס-טאציעס, דעם זיך בעוועגענדען אונד ענטוויקעלנדען גייסטעס, אונד עבען די שטופענווייזע ענטוויקעלונג דעם לעבענדיגען גייסטעס איזט עס, וועלכע דען לעהררייכען אינהאַלט דער וועלטגעשיכטע אַסמאַכט¹.

אין אַ צעשוואמענעם, שווער פאַרדעליכן סטיל פרוווט דער פאַר-פאַסער אויפדעקן דעם גייסטיקן אינהאַלט, די אידעע פון דעם יידענטום² אין דער וועלט-געשיכטע, און ער געפינט, אַז די דאָזיקע אידעע איז דער אַפסאָלוטער איינהייטס-פאַגריף, וואָס געוועלטיקט אין דעם וועלטאַל, די לעבענדיגע איינהייט אַלעס זייענדען אין עוויגקייט, וואָס ווערט אויס-געדריקט אינם וואָרט: יהוה³. דער טרעגער פון דער דאָזיקער גע-אַפענבאַרטער, געטליכער, לעבענדיגער גייסטיגער איינהייט⁴ אין דער רעאַלער קערפערליכער וועלט איז דאָס ייִדישע פּאָלק. דאָרויך איז דאָס פּאָלק ישראל, אַלס היטער פון דער אַפענבאַרטער געטליכער אידעע, גע-וואָרן דער עס הכהנים — איין פּאָלק גאַטטעס, און זיין היסטאָרישע אויפגאַבע איז געוואָרן, די דאָזיקע אידעע, ניט קוקנדיק אויף אַלע מניעות, איסמער מעהר ענטוויקעלן אונד צור אַלגעמיינען ערהעבן⁵. אויף אַזא אופן, ווייזט אָן דער פאַרפאַסער, האָט זיך דאָס ייִדנטום באַוויזן, אין דעם גרעסטען טיילע דער וועלטגעשיכטע אַלס בעדויטענדעס אונד איינפלוסרייכעס מאַמענט דער ענטוויקעלונג דעם מענשליכען גייסטעס⁶. אַזא וויכטיקער פאַקטאָר אין דער וועלטגעשיכטע דאַרף וויסנשאַפט-ליך אויסגעפאַרשט ווערן; דאָס, פירט אויס דער פאַרפאַסער, איז ביז איצט ניט געטאָן געוואָרן, ניט דורך די ייִדישע געלערטע און אויך ניט דורך די קריסטליכע, וואָס האָבן דאָך באַהאַנדלט דאָס ייִדנטום אַדער בלויז אַלס הילפס-מיטל בניים געשיכטליכן אויספאַרשן די קריסטליכע טעאָלאָגיע, אַדער מיטן באַשטימטן צוועק עס צו באַקעמפן און ווידערלייגן. די גרינדער פון דער, ציטיטירט⁷ גייען אָבער אַרויס פון אַ גאַנץ אַנדערן שטאַנד-פונקט, זיי באַצוועקן אויסצופאַרשן דאָס ייִדנטום אין אַלע זינע פרטים, זיי ווילן שאַפן אַ, וויסענשאַפט דעם יודענטומס, אַ וויסנ-שאַפט, וואָס, בעהאַנדעלט איר אָביעקט אַן אונד פיר זיך, אום זינער

1 צייטשריפט, ז' 15.

2 דאָרטן, 3.

3 דאָרטן, 4.

4 דאָרטן, 14.

זעלבסטווילען; ניכט צו איינעם בעזאגנערן צוועק, אָדער אום איינער בעשטימטען אַבזיכט¹.

דער פאַרפאַסער חזרט טאַקע ווייטער נאָך אַמאָל איבער, אַז די וויסנשאַפט איז זיך זעלבסט גענוג, ד"ה, זי האָט אַן אייגענעם ווערט, און זי דאַרף דערפאַר קיינען נוצען אויסער זיך צו בעצוועקען²; דאָך געפינט ער פאַר ניטיק צום סוף אונטערצושטרעכן, אַז וויסענשאַפטליכע קונדע דעם יודענטומס מוס איבער דען ווערט אָדער אונווערט דער יודען, איבער איהרע פעיהיגקייט אָדער אונפעיהיגקייט, אַנדערן בירגערן גלייך געאַכטעט אונד גלייך געשטעלט צו ווערדען, ענטשיידען³.

די וויסענשאַפט דעם יודענטומס מוז, בכּו, דינען אַלס הכשר צו גלייכפאַרעכטיקונג...

דער דאָזיקער מאָטיוו קלינגט אויך אין דעם אַלטן בן-דוירס אַרטיקל „איבער דען גלאַזבען דער יודען אַן איינען קינפטיגען מעססיאַס" (משיח). אליעזר בן-דוירס האָט געהערט צום פּרײַערדיקן דור, צום דור „המאספים". געבאָרן אין 1762 אין בערלין, האָט ער שוין אין די יונגע יאָרן צוזאַמען מיט די העברעישע למוּדים שטודירט מאַטעמאַטיק און פּילאָזאָפּיע. אַלס איבערצייגטער קאַנטיאַנער האָט ער אין פּאַרלעזונגען און שריפטן געפליסט זיך צו פּאַפּולאַריזירן קאַנטס פּילאָזאָפּיע און עטיק. ער האָט אויך זיך געשאַפּן אַ נאַמען אַלס טיכטיקער מאַטעמאַטיקער און דערבײַ פּיל זיך אָפּגעגעבן מיט פּעדאַגאָגישע פּראַגן, און איז אין משך פּון אַ סך יאָרן געשטאַנען אַן דער שפּיץ פּון דער ייִדישער מוסטער-שול-חנוך נערים. ווען ס'האַט זיך נאָך מענדעלסזאַנס טויט אין די ריכטע און אינטעליגענטע ייִדישע קרייזן געשטאַרקט די שמד-באַזענונג, האָט בן-דוירס פּאַרעפּנטליכט (1793) אַ בראַשור „עטוואַס צור כאַראַקטעריסטיק דער יודען", וווּ ער האָט אַרויס אַלס אַנטשיידענער קעגנער פּון ייִדישן ריטואַל. אַלס טיפּישער „אויפקלערער" פּון פּרילענדערס דור, איז בן-דוירס געווען פּעסט איבערצייגט, אַז די אַלע „מצוות מעשיות" דאַרפן אָפּגעשאַפּט ווערן, וואָרום זייער נוצליכקייט קאָן ניט דערווייזן ווערן דורכן שכל הישר. קעמפּן קעגן דער שמד-עפּידעמיע קאָן מען נאָר דורך רעליגיעזער רעפּאָרם, ווען מען וועט אויפהערן צונויפּצומישן רעליגיעזע אָפּגעלעבטע מנהגים מיט דער ריינער עטיק פּון תּורת משה, וואָס געפינט זיך, לויט דער פּעסטער איבערצייגונג פּון בן-דוירס, אין גרעסטער קבּכות מיט דער עטיק פּון עמנואַל קאַנט⁴.

1 דאַרטן, 18. 2 דאַרטן, 23 (געשפּרייט פּון אונז).

3 עס דאַרף דערבײַ אָנגעזיין ווערן, אַז בן-דוירס גיבט אַלט אירעזעליסט אין

אין דעם אויבן-דערמאנטן ארטיקל, וואָס בן-דוד האָט פאַרעפנט־ליכט אין דער „צינטשריפט“ (1/ 297—330), פלעסט זיך דער פאַרפאַסער צו דערווייזן, אז דער גלויבן אין ביאת המשיח געהערט פלל ניט צו די גרונד-פרינציפן פון דעם ייִדישן דת; דער דאָזיקער גלויבן, פאַרזיכערט בן-דוד, איז גאָר אַ פּרעמד געוויקס, וואָס די „קאבאָליסטן“ האָבן אין די שפּעטערע צייטן אין דעם ייִדנטום אינגעפלאַנצט. טיפיש ביו נאָר איז דער שלום-זאָץ פון דעם דאָזיקן ארטיקל: „קיין מענטש קאָן דערפאַר אויף דעם ייִדן קיין פאַרײַבל ניט האָבן, וואָס יענער זעט זיין משיח אין דעם, וואָס גוטע פירשטן שטעלן אים גלייך מיט אַלע זייערע איבעריקע בירגער און דערלויבן אים צו האָפן, אז בעת ער וועט דערפילן אַלע זיינע בירגערפליכטן, וועט ער אויך אַלע בירגער-רעכט באַקומען“¹.

דער צווייטער ארטיקל, וואָס בן-דוד האָט אין דער „צינטשריפט“ פאַרעפנטליכט, איבער געשריבענעס אונד מינדליכעס געזעץ², געהערט שוין צו ביבלי-קריטיק, דער פאַרפאַסער פרוווט מיט גרויס בקיאות דער-ווייזן, אז דער חומש-טעקסט איז אַ פּראָדוקט פון אַ באַדייטנדיק שפּע-טערער תקופה, ווי משה רבנוס דור.

אויסער בן-דוד און דוד פרידלענדער³ האָבן אין דער „צינט-שריפט“ זיך באַטייליקט גלויז מיטאַרבעטער אויס דעם ייִנגערן דור. דער דרייאונצוואַנציק-יעריקער עדוואַרד גאַנז, וואָס האָט שוין דעמאָלט זיך קונה שם געווען מיט זיין חריפות אויפן געביט פון רעכטסוויסנשאַפט, האָט פאַרעפנטליכט אין דער „צינטשריפט“ עטליכע אַרבעטן. די באַדיי-טענדיקסטע פון זיי זיינען: „געזעצגעבונג איבער יודען אין ראָם, נאָך דען קוועלען דעם רעמישן רעכטס“ און „גרונד-ליניען דעם מאָזאיש-תלמודישען עהערעכטס“⁴. די לעצטע אַרבעט האָט שפּעטער געבילדעט אַ באַזונדער קאָפיטל אין עדוואַרד גאַנז פירבענדיקן קאָפיטאַלן ווערק, דאַט ערב-רעכט אין וועלטגעשיכטליכער ענטוויקעלונג. ניט קיין קלענערן באַדייט האָבן געהאַט די אַרבעטן, וואָס ס'האָט פאַרעפנטליכט אין דער „צינט-שריפט“ איר רעדאַקטאָר — לעאָפּאָלד צונץ. צונץ איז געווען דער ערשטער

ריין עטישע נאַטור, האָט בל ימיו געלעבט אין דחקות און איז שטאַק ביגעשטאַנען דעם נסיון דורך סבילה-חאַסער צו דערשלאַגן זיך צו אַ פּראָסעסאַר-שטעלע.

1 צינטשריפט, 225.

2 דאָרטן, 472—500.

3 זיינע אין דער „צינטשריפט“ פאַרעפנטליכטע, בריעפע איבער דאַס לעזען דער הייליגען שריפטען“ האָבן אויך סאַר יענער צייט געהאַט אַ זייער קנאַפן גאַרטיט.

4 דאָרטן, 419—471.

אינאָן געפיט פון ייִדישער וויסנשאַפֿט, וואָס האָט אָנגעוויזן 1 אויף דער וויכטיקייט פון סטאטיסטיק פאר סאָציאַל־היסטאָרישע פאָרשונגען. נאָר ממש עפאָכעמאָכנדיק איז געווען זיין וויסנשאַפֿטליכע סטודיע איבער רש"י (סאלאָמאָן בן איזאַק, גענאַנט רש"י, דאָרטן, 277—384) 2. מיט געוואַלטיקער בקיאות איז צוגען געלונגען צו באַלעכטן איינעם פון די טונקלסטע, אָבער אויך אינטערעסאַנטסטע מאָמענטן אין דער קולטור־געשיכטע פונם דיטש־פראַנצויזישן ייִדנטום. פון קנאַפן, איבער הונדערטער ספרים צעוואָרפענעם מאַטעריאַל פויט צונג אַ גאַנצן בנין, גיט אַ מער־ווייניק אינהאַלטליך בילד פון דעם גרויסן „פרשנרתא“, פון זיין סביבה; פירט אַרײַן אין זײַן ביבליאָטעק, באַקענט מיט די קוועלן, פון וועלכע דער גרויסער מיסטער האָט געשעפֿט דעם נייטיקן מאַטעריאַל פאַר זײַנע ווערק, וואָס האָבן געהאַט אַזאַ געוואַלטיקע השפּעה אויף דער קולטור פונם פאָלק. אמת, פון היינטיקן שטאַנדפונקט איז צונצם מאָנאָגראַפֿיע געוויס ניט פריי פון חסרונות הן בנוגע דער מעטאָדיק, ווי אויך מצד דער אומבאַהאַלפֿענער אַרכיטעקטאָניק; מע מוז אָבער געדענקען, אַז דאָס איז געווען דער ערשטער פרוווי, אַ פּיאָנער־אַרבעט, וואָס איז גע־וואָרן דער ווינקלשטיין פאַר ליטעראַטור־היסטאָרישער פאָרשונג אויפן געפיט פון ייִדישער וויסנשאַפֿט.

היינע האָט זײַן פאַר דער „ציטישריפֿט“ פאַרטראַכטן גרויסן אַרטיקל ניט פאַרטיק געמאַכט. דער דיכטער האָט אין אים גובר געווען דעם וויסנשאַפֿטסמאַן: ניט טרוקענע היסטאָרישע דאָקומענטן, נאָר אין לעבע־דיקע קינסטלער־בילדער האָט ער באַשלאָסן דעם „טראַגישן יודענשמערץ“ פאַר דער וועלט צו אַנטפֿעקן. אַ ראָמאַנטישער דיכטער איז דער יונגער היינע געווען, אָבער אַ ראָמאַנטישער דיכטער פון ייִדישן שטאַם. די דיכטער פון דער ראָמאַנטישער שולע צייכענען זיך אויס מיט זייער נאָ־ציאָנאָליסטישער שטימונג; ניט דער קאַסמאָפּאָליטישער מענטש, דער ראַציאָנאַליסט פונם 18טן יר"ה מיט זײַן התפּעלות פאַר דער קלאַסישער אַנטיקער וועלט, געוועלטיקט איבער דעם וועלטבאַנעם פון דעם ראָמאַנטישן דיכטער, נאָר דער עכאַציאָנעלער פאָלקס־מענטש, וואָס שטעלט דאָס געפיל, די בילדער־רייכע פאַנטאַזיע איבער דעם „שכל“, און איז פאַרליבט אין די שאַטנס פונם מיטלאַלטער מיט זײַנע גאַטישע, צו די הימלען שפאַרנדיקע קלויסטערס, מיט זײַנע אויסער־לישע לעגענדן און

1 אין זײַן אַרטיקל „גרונדליניען צו איינער קינספּיען סטאַטיסטיק דער יודען“ (523—532).

2 אַדוואַק שמשון בלאַסס העברעיִשער איבערזעצונג (תולדות רש"י 1840, איז צונצם מאָנאָגראַפֿיע געזען זייער פּאָפּולער ביי די גאַליציאַנישע און רוסישע משפּילים.

וונדערבארע מעשיות. אויך דער יונגער היינע איז געווען פארליבט אין דער מיטלאַלטערליכער זאגען=וועלט, ווייל, ווי ער גופא דריקט זיך אויס, „עס איסט דאס לאַנד דער פּאָעזיע“¹; ער וויל אָבער באַזינגען דאָס ייִדישע מיטלאַלטער מיט זײַן „טראַגישן שמערץ“. אים אימפּאַ- נירן ניט בלויז די שטאַלצע ספרדישע ייִדן פון מיטלאַלטער, נאָר אויך דאָס נידערגעבויענע, מיט דער געלער לאַטע געצייכנטע דײַטשע ייִדנטום, מיט זײַן עקשנותדיקן פּאַסיוון קאַמף, מיט זײַן אומדערשיטערליכן, דורות-לאַנגן וואַנדערן איבער דעם *via dolorosa* — איבער דעם מאַרטירער-וועג פון לײַדן און נוט. היינע קאָן ניט מוחל זײַן פּרידלענדערן זײַן שנאה און ביטול צו די רבנים². „איינע פּאַרליעבע פיר דאָס קאָנזע-קווענטע אונד שטרענגע ראַבינערטום, שרײַבט היינע, לאַג שאַן פּאָר פיעלען יאהרען אין מיר, אַלס אײַן רעזולטאַט היסטאָרישער אונטער-זוכונגען“³. און אַ רב, אַ מיטלאַלטערליכער רב אויס דעם 15טן יאָרהאַט געזאָלט זײַן דער העלד פון היינעס אין אייניקע טײַלן פּאַרטראַכטן ראַמאַן, „דער ראַבי פּאָן באַכאַראַך“. מיט גרויס ענערגיע און פּלנים האָט היינע געזאַמלט דעם נײַטיקן היסטאָרישן מאַטעריאַל פּאַר זײַן ראַמאַן⁴ אין וועלכן עס האָבן געזאָלט געשילדערט ווערן ניט בלויז דאָס דײַטשע ייִדנטום, נאָר אויך פּאַרשטייער פון די ספרדישע ייִדן. „דער גײַסט דער ייִדישען געשיכטע אָפּגעבאַרט זיך מיר איממער מעהר אונד מעהר“, שרײַבט היינע⁵; און וואָס מער ער האָט זיך פּאַרטיפּט אין די טרויעריקע היסטאָרישע כאַראַקטערען, אַלץ שטאַרקער איז געוואָקסן אינם דיכטער דער צאָרן איבער דעם קריגערישן קריסטנטום און זײַנע טרענער, וואָס האָבן מיט אַזאַ ווילדער שנאה גערודפּט די שוואַלען ייִדן. היינע באַגניגט זיך ניט מיט זײַן שפּאַטיש סאַרקאַסטישן לײַד „דאָנאַ קלאַראַ“⁶, ער שרײַבט אויך דעמאָלט די צאָרנדיקע סטראַפּן אין „אַלמאַנאַר“, וווּ דער העלד פון זײַן יוגנט-טראַגעדיע וואַנדלט אין קאָרדאָוע איבער די געמע-כער פון דעם געוועזענעם מוסולמענישן טעמפעל, וואָס די קריסטן האָבן אין אַ קאַטאָלישן קלויסטער פּאַרוואַנדלט

Auf den Stufen, wo die Gläubigen Das Prophetenwort gesungen,

1	עלפּענטאַרגײַסטער 307.
2	איבער פּאַלען, 191.
3	ברײַע אָן מאַזעס מאַזער, 1862, 51.
4	דאַרטן, 99—101.
5	דאַרטן, 99.
6	זענן דעם אַחטעביאָגראַפֿישן מאַמענט אין דעם דאָזיקן לײַד זע זײַנע
צײַח צו מאַזערן, 53.

Zeigen jetzt die Glatzenpfäfflein
Ihrer Messe fades Wunder ¹.

און עם חלומט זיך שפעטער דעם שטאָלצן אַלמאַנאָך, ווי ער שטייט
ווידער ביי די געמעכער פון דעם פאַרשוועכטן טעמפל, און ער זעט, ווי
די ריזן-זיגלן פונם טעמפל ווילן מער די שאַנד ניט איבערטראָגן

Und sie brechen wild zusammen.
Es erleichen Volk und Priester,
Krachend stürzt herab die Kuppel,
Und die Christengötter wimmern.

און מיט פאַרביטערונג ווענדעט זיך דער דיכטער צו „אָרומן“ —
דעם סימבאָל פון די קריסטליכע פעלקער:

אין יאהרטוויזענר שאַן אונד לענגער
דולדען וויר אונז ברירערליך;
דו—דו דולדעסט דאָס איך אַטמע,
דאָס דו ראַזעסט * דולדע איך.

מאַנכמאַל נור, אין דונקעלן צייטען
וואַרד דיר ווונדערליך צו מוט
אונד די ליעבעפראַממען טעצבען **
פערבטעסט דו מיט מיינעם בלוט.

יעצט ווירד אונזרע פריינדשאפט פעסטער,
אונד נאָך טעגליך נימט זיע צו;
דענו *** איך זעלבסט בעגאַנו **** צו ראַזען
אונד איך ווערדע פאסט ווי דו.

מיט גרויס חשק און ליבע האָט היינע זיין ראַמאַן געשריבן. „מיט
דער גרעסטער ליבע, שרייבט היינע מאַזערן, טראַג איך דאָס נאַנצע
ווערק אין דער ברוסט. עם ווערד דאָך אויסשליסליך אויס ליבע געשאַפן.

1 אויף די שטאַפּלען, חו די מוסלמים האָבן דעם נביאס האָרט געוונגען,
באַהיזן איצט די פליכעדיקע גלחילעך די געשמאַקלעזע חונדער פון זייער גאַטעסדיגסט.

* ראַזען — חילדעזען, אויסברעכן אין גרויכן צאָרן.

** טעצע — די לאַפע פֿין אַ חיה.

*** דענו — חייל.

**** האָט אָנגעטאַנגען.

ניט אויס רום-גיר. און טאקע ווייל עס אויס דער ליבע העלפארגעהמ, וועט עס איין אונשטערבליך בוך ווערן, אן אייביגע מנורה אין גאטס הייכל, ניט קיין שנעל אויספלאקערנדיג טעאטער-ליכט. ער ווייזט אָן 1, אז דער ראָמאַן וועט זיין אַ גרויסער דיקער באַנד, און בערך אַ דריטל איז שוין בני אים פארטיק.

די געפילן, וואָס דער דיכטער האָט איבערגעלעבט בעת ער האָט זיין ראָמאַן געשריבן, האָט ער אויסגעגאָסן אין זיין באַקאַנטן ליד, וואָס האָט געזאָלט באַצירן דעם עקזעכפלאַר פון „רבי פּאָן באַכאָראַך“. וואָס דער דיכטער וועט צושיקן זיין ליבן פּרטיננד מאָזערן, דעם „עפּילאָג פון נאַמאַן דער וויזע“, די קאָרעקטע פּראַכט-אויסגאַבע איינעם ווירקליכען מענשען 1, ווי ער הייסט בני היינען:

ברוך אויס אין לויטען קלאַנגען,
דו דיסטערעם מאַרטירער-ליד,
דאָס איך זאָ לאַנג געטראַגען
אום פּלאַמענשטילען געמיט!

עס דרינגט אין אַלע אָהרען (אויערן)
אונד דורך די יאַהרען אינס הערץ;
איך האַבע געוואַלטיג געשוואָרן
דען טויענדיעריגען שמערץ.

עס וויינען די גראַסען אונד קליינען,
זאָגאַר די קאַלטען הערן,
די פרויען און בלומען וויינען,
עס וויינען אַם הימעל די שטערן.

אונד אַלע די טרענען פליסען
נאָך זידען אים שטילען פעריין,
זי פליסען אונד ערגיסען
זיך אַל אין דען יאַרדאַן היניין.

אַט דער „טויענדיעריגער שמערץ“ שרייבט שוין אַרויס פון די ערשטע בלעטער פון היינעס ראָמאַן, וווּ דער רב אויס בכרך מוז אין דער סדר-נאַכט אַנטלויפן פאַר אַ בלוט-בלבול, און וואַרטנדיק פּני די טויערן פון אַ פּרעמדער שטאָט, ווענדעט ער זיך צו זיין פּרוי, דער וואַנדער-

1 אין זיין ברייף צו מאָזערן פּינס 25טן אָקטאָבער 1829.

שיינער שרה: „ווי שלעכט געשיצט איזט איוראעל! פאלשע ברענד היטן זיינע טויערן פון אויסן, און דרינגען זענען זיינע היטער נארהייט און פורכט!“ און ווען דער לעבנסלוסטיקער שפאניער פון אבארבאנעלס געשלעכט, אנטציקט פון שרהס שיינקייט, לייגט איר פאָר איר ריטער צו זיין און אירע פארבן צו טראָגן, ענטפערט אים די שיינע שרה: „עדלער הער! ווען איר ווילט מיין ריטער זיין, וועט איר מוזן געגען גאנצע פעלקער קעמפן, און אין דעם דאָזיקן קאמף קאָן מען זייער ווייניק דאַנק און ווייניק כבוד געווינען. און אויב איר לױלט נאָך דערפני מינע פארבן טראָגן, וועט איר מוזן אַ געלע לאַטע אויף אייער מאַנטל נייען אָדער מיט אַ בלוין-געפארבטן שאַרף זיך אַרומבינדן, וואָרום דאָס זינען מינע פארבן, די פארבן פון מיין הויז, דאָס הויז, וואָס הייסט בית ישראל און איז זייער עלנד, און ווערט אויף די גאַסען באַשפּאַט...“

עס איז אָבער ניט באַשערט געווען, היינעס ראַמאַן זאָל אויף דער וועלט דערשיינען. אין זינע בריוו צו מאָזערן פרעגט זיך היינע יעדעס מאָל נאָך, ווי האַלט עס מיטן „פאראיין“, און ער חידושט זיך, פארוואָס יענער שרייבט אים וועגן דעם גאַרנישט ג. מאָזערס שווינגן איז נאָנץ ליכט צו דערקלערן: אין דער צייט, וואָס היינע האָט זיין ראַמאַן געשריבן, האָט זיך אָנגעפאָנגען די לאַנגזאַמע גסיסה פון דעם פאראיין. די רעאַקציע אין פרייסישן לאַנד האָט געהאַלטן אין איין שטייגן. די האַפּענונג אויף באַלדיקער גלייכבאַרעכטיקונג, מיט וועלכער עס האָבן זיך אַרומגע-טראָגן די ייִדישע בורזשאַזע און אינטעליגענטע קרייזן, האָט די רעאַלע ווירקלעכקייט צעשטערט אױפן גרויזאַמסטן אופן. די פרייסישע רעגירונג מיטן שטאַרק פרומען קעניג בראַש, וואָס דורך זיין איניציאַטיוו איז אין בערלין געגרינדעט געוואָרן די געזעלשאַפט „צור בעפּערדערונג דעם קריס-טענטומס אונטער דען יודען“ — האָבן באַוווּסטזיניק ניט געוואָלט דער-לייכטערן די רעכטלאָזע לאַגע פון די פרייסישע ייִדן, בכדי נשמות צו פאַנגען און צווינגען די ייִדן דורך „טבילה-וואַסער“ מענטשליכע רעכט זיך צו דערווערבן. די פאָרשטייער פון דער ייִדישער יוגנט, וואָס האָבן דעם „קולטור-פּעראַיין“ געגרינדעט, האָבן בלויז אינסטינקטיוו געפילט זייער קהבות צום ייִדישן שטאַם, זיינען אָבער ניט אימשטאַנד געווען טעאַרעטיש צו פאַגרינדן זייער צוגעבונדנקייט צום ייִדנטום. דערפיי מוז מען נעמען אין באַטראַכט נאָך איין פאַקטאָר: העגעל, וואָס איז געווען דער וועג-ווייזער און גייסטיקער פירער פון יענער צייט און זיינע פילאָזאָפּישע אידעען האָבן, ווי מיר האָבן שוין אויבן אָנגעוויזן, אויך געוועלטיקט איבער די מיטאַרבעטער פון דער „צייטשריפט“, — האָט זיך פאַרהאַלטן מיט

א געוויסן ביטול צו דער ראָלע פון דעם ידנטום אין דער וועלט-געשיכטע. לויט הענעלס, פילאָזאָפיע דער געשיכטע, איז דאָס ידנטום אַן „איבער-וונדערנער“ שטאַנדפונקט, ווײַל אין אים קומט, דאָס סוביעקט, דאָס הייסט דער מענטש, קיין מאָל ניט, צום בעוואוסטזיין זינער פּערזענליכקייט¹. בלויז דאָס קריסטנטום איז די שענסטע בלום, וואָס דער וועלטגניסט האָט אויפן געביט פון רעליגיע געשאַפן, ווײַל „די נאַטור נאָטעס ריינער גניסט צו זײַן“, ווערט ערשט דעם מענטשן „אין דער קריסטליכען רעליגיעאָן אָפּענבאַר“².

דאָס האָט אין געוויסער מאָס נאָך דערליכטערט דעם פּראָצעס, וואָס די דעמאָקראַטיקע פּאָליטישע און סאָציאַלע צושטאַנדן האָבן אַרויס-גערוּפן — די מאַסן-טויפן, די „שמד-עפידעמיע“ אין די בורזשואַזע און אינטעליגענטע ייִדישע קרייזן. אויך אין דעם לאַגער פונם „קולטור-פאַראַיין“ האָט זיך די דאָזיקע עפידעמיע באַווײַזן, און איין מיטגליד נאָכן אַנדערן צום „טובל-בעקן“ געפירט. און דער לייטער און אַגיאַטאַט אָר פון דעם „פאַראַיין“, דער טאַלענטפולער עדואַרד גאַנז, איז געווען איינער פון די ערשטע, וואָס איז פונם שלאַכט-פּעלר אַנטלאָפן און דורך טויף-וואַסער אַ פּראָפּעסאַר-שטעלע באַקומען. אין צוואַנציק יאָר אַרום, ווען גאַנז איז שוין געווען טויט, האָט זײַן יוגנט-פּרײַנד היינע נאָך אַלץ ניט געקאָנט קאַלטבלאָטיק ריידן וועגן גאַנזס „אַבפאַל“. עס איז אַ פּעסט אָנגענום-מענער חוב — שרײַבט היינע אין זײַן „דענק-רעדע“ נאָך דעם טויט פון לודוויג מאַרקוס — אַז דער שיפּס-קאַפיטאַן פאַרלאָזט דער לעצטער די שיף, וואָס האַלט ביים אונטערגײן; גאַנז אָבער האָט צום ערשטן זיך גערעטעט. היינע גופא איז אָבער אויך דעם נסיון ניט בײַגעשטאַנען. היינעס עלטערן האָבן, ווי באַקאַנט, אין דער התחלה געהאַפּט צו מאַכן פון זייער זון אַ טיכטיקן קויפּמאַן, און דער יונגער היינע האָט אַ שטיק צײַט געאַרבעט אין באַנק-געשעפּט פון זײַן פּעטער דעם מיליאָנער אין האַטבורג. ווי דער רוב גרויסע דיכטער, האָט אויך היינע אַרויסגעוויזן זייער קנאַפּע פּעיקייטן אויפן קויפּמענישן געביט; האָבן דעמאָלט היינעס אייגענע אָנגענומען דעם באַשלוס, דער שלײַם-מזלריקער קויפּמאַן זאָל יוריספּרודענץ שטודירן. ווײַל די עקאָנאָמישע לאַגע פון היינעס עלטערן איז געווען אַ זייער געדריקטע, האָט היינען אויסגעהאַלטן אין אוניווער-זיטעט דער פּעטער דער מיליאָנער, סאָלאָמאָן היינע. דער ריכטער באַנקיר איז געווען אַ גאַנץ אָנשטענדריקער מענטש, נאָר מיט גרויסע קאַפּרײַזן, און דעם שטאַלצן, זייער עמפּינדליכן היינען האָט עס זייער געקערנקט.

1 סאַרלעזונגען איבער די פּילאָזאָפּיע דער געשיכטע, 1840, 240.

2 דאָרטן, 393, 399, ה. ה.

וואָס ער מוז אָנקומען צו דער שטיצע פון דעם קאָפּרין פעטער, וועלכער קוקט מיט ביטול אויף יעדן, וואָס איז ניט פעיק צו מאַכן אַ לעבן און מיט אייגענע קרעפטן אויסצוקעמפּן אַ כּכּבּודיקן פּלאַץ אין דער געזעלשאַפּט. איך האָב מיך אַנטשלאָסן, שרייבט היינע צו מאָזער, אַלץ אַנצווענדן, אַזוי איך זאָל צו מיין פעטער מער ניט דאַרפן אָנקומען! 1 איך וויל אויף קיין שום אופּן, שרייבט ער אַן אַנדערש מאָל, מער קיין טובות ניט פון מיין פעטער! 2. ער וויל דערפאַר וואָס גיכער אָפּגעבן דעם דאָקטאָר-עקזאַמען און ווערן אַ דיפּלאָמירטער אַדוואָקאַט. איך וויל בעסער מיין מיטאַג-ברויט פון טעמירעס וואָגשאַל עסען און ניט פון מיין פעטערס נדבּה-שיסל! 3.

טעמירעס וואָגשאַל איז אָבער ניט אַזוי ליכט געווען צו דער-לאַנגען. אין דעם דייטשן לאַנד האָבן דעמאָלט מיט אַדוואָקאַטור גע-קאָנט זיך פאַרנעמען בלויז יוריסטן פון קרויסליכן גלויבן. היינעס פאַמיליע איז כּלל ניט געווען דאַקעגן, היינע זאָל זיך טויפּן. שוין אין 1823 שרייבט היינע צו מאָזער, אַז אין פאַרבאַנד מיט זיין יוריסטעריי קומט, די טויפע צור שפּראַכע. קיינער, שרייבט היינע, איז דאַקעגן אויסער אים גופּא. ער געפינט אַפּילו, אַז ווען ער זאָל אָפּיציעל צום קריסטנטום איבערגיין, וואָלט ער זיך געקאָנט מער אָפּגעבן, דער פּער-פעכטונג דער רעכטע מינער אונגליקליכען שטאַמעסגענאָסען; אָבער דאָך, ווייזט היינע אָן, האַלטע איך עס אונטער מינער ווירדע, אונד מינע עהרע בעפלעקענדר, איך זאָל מיך טויפּן לאָזן, בכדי אַ שטעלע אין פּרינס צו באַקומען 4. איך פאַרשטיי איצט זייער גוט, איז היינע מוסיף, די תּהלים-ווערטער: רבּונו של עולם, גיב מיר כינן טעגלעך ברויט, איך זאָל דיין נאָמען ניט לעסטערן! 5.

און היינע האָט דאָך אָפּגעטאָן דאָס, וואָס ער האָט געהאַלטן אונטער זינער ווירדע. בעת היינע שרייבט וועגן גאַנזם אַפּפּאַל, אין ער דערבּיי מוסיף, אַז געניאַליטעט אונד טוגענדר לעבן צווישן זיך זייער זעלטן בשלום און קערן זיך, פּערדריסליך דען ריקען. דאָס האָט אויך היינע גופּא דערוויין. אין 1825, איידער ער איז צום דאָקטאָר-עקזאַמען געגאַנגען, האָט ער זיך געלאָזט טויפּן, און טאַקע באַלד חרטה געקראָגן. איך פּערויכערע דיר, שרייבט ער זיין פּריינד מאָזער, ווען די געזעצן זאָלן ערלויבן זילבערנע לעפעל גנבנען, וואָלט איך מיך ניט

1 גרינפע אן מאָזעס מאָזער, 1862, 21, 29—30.

2 דאָרטן, 101.

3 דאָרטן, 79.

4 דאָרטן, 37—38.

געטויפט¹. און אין צוויי וואָכן אַרום איז ער מודיע זיין פּרינדר, אז ער האָט חרטה, וואָס ער האָט זיך געטויפט², און איז דערפֿי מוסיף: ווער מיך אַם מייסטען קוועלט, דאַס בין איך נאָך אימער ועלכסט³. איך בין צופֿרידן, שרייבט היינע ווייטער, וואָס דער אַלטער פּרידלענדער און בן-דוויד זינגען שוין אַלט, וועלן זיי באַלד שטאַרבן, דעמאָלט זיינען מיר ווייניגסטנס מיט זיי זיכער, און מען וועט שוין וועגן אונזער צייט ניט קאָנען זאָגן, אז ס'האָט זיך צווישן אונז ניט געפונען קיין איינציקער אמת אַנשטענדיקער מענטש⁴. געטויפטערהייט באַזוכט ער שבת דעם האַמ-בורגער יודישן טעמפל, און ער דערציילט מאָזערן, אז ער האָט דאָרטן מיט גרויס פֿרייד און נחת-רוח געהערט דעם ד"ר סאַלאַמאַנס פּרעדיגט קעגן די געטויפטע ירדן, וואָס פּאַרלאָזן דעם גלויבן פֿון זייערע אבות בלויז צוליב דער האַפּענונג, אפשר וועלן זיי דאָדורך אַ שטעלע באַקומען⁵.

דאָס דערנידערננס-געפיל, אז אויך ער האָט געפרוּווט, דורך די טויפע עטוואָס דערלאַנגען, עטוואָס ערשאַכערן⁶, האָט היינען נאָך מער פאַרביטערט קעגן דעם רעאַקציאָנערן פּרינסן, און דערפֿילט מיט האַס און צאָרן קעגן דער קריסטליכער קירך. מײַן ליבע פאַר מענטשנאָליטיקייט, שרייבט ער צו מאָזערן⁷, מיין האַס קעגן דעם קלערונג איז נאָך קיינ-מאַל אַזוי שטאַרק ניט געווען ווי איצט⁸. באַקענענדיק זיך מיט די מעמואַרן פֿון דעם באַוואַסן רוסישן ריזונדער ו. מ. גאַלאַווניק, וווּ עס ווערט געשידערט דאָס לעבן און די מנהגים פֿון דעם נאָך דעמאָלט אַזוי ווייניק באַקאַנטן יאַפּאַנישן לאַנד, רופֿט היינע אויס מיט התפעלות: קיין זאך אין דער וועלט איז די יאַפּאַנער אַזוי ניט צוויידער ווי דאָס קריסטנטום; „איך מעכטע אײַן יאַפּאַנער ווערדען! עס איסט איהנען ניכטס זאָ פּערהאַסט, ווי דאָס קרויץ, — איך וויל אײַן יאַפּאַנער ווערדען!“ ז און פֿול מיט פאַרדרום און חרטה-געפיל שלידערט ער זיך גופּא די צאָרנדיקע סטראַשען:

אונד דו ביסט צום קרויץ געקראַכען
צו דעם קרויץ דאַס דו פּעראַכטעסט,
דאַס דו נאָך פאַר וועניג וואָכען

-
1	דאָרטן, 155.
2	דאָרטן, 163 אין 177.
3	דאָרטן, 178.
4	דאָרטן, 155.
5	דאָרטן, 177.
6	דאָרטן, 206.
7	דאָרטן, 228.

אין דען שטאט צו טרעטען דאכטעסט

— — — — —

געסטערן נאך אינן העלד געוועזען,

איסט מאן הויטע שאן אינן שורקע*.

אויך נאך דעם טויפן ארבעט היינע ווינטער איבער זיין ראבי פאן באכראך. באלד נאך זיין טויפן שרייבט ער (דעם ערשטן יולי 1825) צו מאזערן: מיטן ראביי גייט עס דערווייל זייער לאנגזאם, יעדע שורה מוז אויסגעקעמפט ווערן, דאך ארבעט איך רויק ווינטער, פול מיטן באַ וויסטויג, אז נאך איך קאן אזא בוך שרייבן, און אז דאס איז א נוצליכע גאטגעפליקע האנדלונג. ענדע דיעזעס יאהרעס, שרייבט ער ווינטער, דענקע איך, דען ראביי פערטיג צו האבען. עס ווירד אינן בוך זיין, דאס פאן דען צוגעזען אָלער יאהרהונדערטע אַלס קוועלע גענאנט ווערדען ווירד¹. ווען איך נור רוהע געוויננע, דען ראביי אויסשרייבען צו קענען, שרייבט ער אין א האלב יאר ארום; און דעם 14טן פעברואר 1826 מעלדעט ער פון האמבורג: אויך דען ראביי וויל איך היער פערטיג מאכען². ער פרוווט אפילו אינפלעכטן אין דעם ראָמאן זינע פערזענליכע איבערלעבונגען פון יענער צייט. ס'איז ניט שווער צו באַמערקן אַוּטאָביאָגראַפישע שטריכן אין דעם יונגן שפאניער דאן איזאאק, פון אַבאָרבאַנעלס משפחה, וועלכן דער דיכטער כאַראַקטעריזירט מיט די ווערטער: פאן הערצען אינן יודע, דער זיך אַבער אויס לוקסוס איבערמוט טאַפּען לאַסט³. דער ראבי פון באַכראַך וואָרנט דעם לעיכט־זיניקן שפאניער: היט דיך, דאן איזאאק... דאָס וואַסער (דו ווייסט דאך וועגן וואָס איך רייד) איז דיין אומגליק, און דו וועסט אונטערגיין! און דאן איזאאק האָט חרטה, און ווי היינע גופא גיסט ער אויס זיין חרטה-געפיל אין א ליד, וואָס ער שיקט דעם יונגן יהודה אַברבנאל, וועלכער האָט זיך שפּעטער באַרימט געמאַכט דורך זינע, דיאַלאָגן וועגן ליבע⁴.

דאך איז דער ראבי פון באַכראַך ניט פאַרענדיקט געבליבן. אַלס געטויפּטער ייד, אַליין אַן אַבטריניגער⁵, האָט היינע ניט געהאט דעם

* שורקע — א נידערסרעכטיקער מענטש.

1 דאָרטן, 141.

2 דאָרטן, 168.

3 דאָרטן, 228.

4 זע אוינזער חערק ב' IV, ערשטער קאַפיטל.

5 די טריער-געפראַכטע סטראָפּן זיגען געשריבן אונטערן קעפל, אן איינען

אַבטריניגען.

מוט ארויסצוטערטן פאר דער קריסטליכער וועלט מיט אזא ווערק, ווי דער „ראצי“ דעם ניט-פארענדיקטן מאנוסקריפט האָט היינע בני זין מוטער געלאָזן, און דאָרט איז אַן אומגליק געשעען: בשעת אַ שריפה איז דער מאנוסקריפט פארברענט געוואָרן. ביים דיכטער איז בלויז פאר-בליבן אַן אָפּשריפט פון די ערשטע דריי קאפיטלעך און ער האָט זיי אין אַ צייט אַרום אַלס פראַנמענט פאַרעפנטליכט.

היינע האָט אָבער פאַרט ניט פאַרגעסן אַן דער דערקלערונג, וואָס ער האָט פאַר זיין אינטימיין פריינד מאָזערן געמאַכט, אַז ער איז אַ „ידישער דיכטער“, ניט פאַרגעסן, אַז ער האָט צוזאַמען מיטן ביבלישן דיכטער די שבוּעה געגעבן: „תשכה ימיני אם אשכחך ירושלים“ — „פאַרדאַרבן זאָל מיין רעכטער אָרעם ווערן, אויב איך וועל אַן דיר פאַרגעסן, ירושלים!“... דאָס געהערט שוין אָבער צו דער וועטערדיקער תקופה, און וועגן דעם וועט אונז אויסקומען צו ריידן אין די וועטערדיקע קאפיטלעך...

צוזאַמען מיט דעם גוססדיקן „קולטור-פּעראַייז“ איז אויך אונטער-געגאַנגען די „צייטשריפט פיר די וויסענשאַפט דעם יודענטומס“. דאָס דריטע העפט, וואָס מיט אים האָט זיך געשלאָסן דער ערשטער באַנד, איז דערשינען אין יוני 1823. מיט דעם דאָזיקן העפט האָט זיך אויך פאַרענדיקט די עקזיסטענץ פון דער „צייטשריפט“. שוין דעם פּערטן מאַי 1824 שרייבט צונג צו ערענבורגן: „וואָס עס וועט זיין מיט דער „צייט-שריפט“, ווייסט קיין מענטש, אַם אַלערוועניגסטען איך. נישט אַ קיין געלד, נישט קיין אַרבעטער, נישט קיין אַרבעטן, נישט קיין קאַרעספּאַנדענץ“¹. שטיי און אומבאַמערקט איז זיך דער „פּעראַייז“ צעפאַלן; אַ טייל זיינע מיטגלידער זיינען מגולגל געוואָרן אין פּרישצאַפּלדיקע קריסטן, די איבעריקע האָבן האָפּענונגסלאָז דעם מוט פאַרלאָרן און געקומען צום באַ-שלוס, אַז זיי „קעמפּען פיר איינע לענגסט פּערלאָרענע זאַכע“. איין צונג איז געטרין אויף זיין פּאַסטן געבליבן. און ווען מיט צענדליקער יאָרן שפּעטער האָט היינע דערציילט וועגן דעם אַמאָליקן קולטור-פּעראַייז, דערמאַנט ער מיט התפעלות דעם „פאַרטערפליכען צונג“: „אַ מאַן פון ריידן און טאָן, האָט ער (צונג) געשאַפן און געווירקט דאָרט, וווּ אַנדערע האָבן בלויז געחלומט און מוטלאָז אַראָפּגעלאָזט די הענט“². צוזענדיק דעם צעפאַל פון „פּעראַייז“ און די אָפּטריניקייט פון פיר זיינע מיטגלידער, דערקלערט צונג מיט זיכערקייט: דאָס איינציקע, וואָס זוערט ניט פאַר-פלייצט פון דעם דאָזיקן מבוּל און וועט האָבן אַ קיום, דאָס איז די

1 „מאַנאַטשעריפּט“, 1922, 95.

2 דענקאַרט אַן לודוויג מאַרקוס.

וויסענשאפט דעם יודענטומס... און איך בין מודה, אז מ׳זען גאנצע טרייסט און פעסטיקייט אין די באשעפטיקונג מיט דער דאָזיקער וויסנשאַפֿט.

די אַלע שטורעם און ביטערע דערפֿאַרונגען זײַנען דאָך ניט פֿפּוח מיך פֿון מ׳זען וועג אָפֿצוּווענדן. איך האָב געטאָן דאָס, וואָס איך האָב געהאַלטן פֿאַר מ׳זען חוב. ווייל איך האָב געזען, אז איך בין אַ קול קורא במדבר, האָב איך אויפֿגעהערט צו פרעדיגן, אָבער ניט דערפֿאַר וואָס איך האָב אָנגעפֿאַנגען צו לייקענען אין דעם, וואָס איך האָב פֿרײַער געפרעדיגט¹.

דעם אמת געזאָגט — האָט צונאָך פֿאַקטיש ניט אויפֿגעהערט צו „פרעדיגן“. טאַקע באַלד נאָך דעם, ווי די „ציטיטשריכט“ איז אַנטשוויגן געוואָרן, איז צונאָך צוגעטראַטן צו אַ ווערק, וואָס איז אָנערקענט אַלס איינער פֿון די וויכטיקסטע גרונדשטיינער פֿאַר דעם בנין, וועגן וועלכן צונאָך האָט געחלומט — פֿאַר, וויסענשאַפֿט דעם יודענטומס². די גאָטעס־דיענסטליכע פֿאַרטרגע דער יודען³ הייסט דאָס ווערק, און צונאָך איז מיט דעם דאָזיקן ווערק קודם־פֿל טאַקע אויסן געווען „פרעדיגן“. מיר האָבן שוין אין דעם לעצטן קאַפיטל פֿון זיבעטן באַנד אָנגעוויזן, אז די פֿרענישע רעגירונג האָט פֿאַרבאָטן דעטשע פרעדיגן אין די ייִדישע שולן⁴. צונאָך, וואָס איז דעמאָלט געווען באַזונדער פֿאַר רעליגיעזע רעפֿארמען און איז אַליין געווען אַ שטיק צײַט פֿרעדיגער אין יעקובאָנס טעמפל, האָט באַ־שלאָסן „אויפֿקלערן“ דער פֿרענישער רעגירונג, אז דער פֿאַרבאָט איז סותר די היסטאָרישע טראַדיציעס פֿונם ייִדישן פֿאָלק, באַשר שוין זײַט טויזנטער יאָרן איז אַ פעסטגעזעצטער מנהג בײַ ייִדן, אז בשעת דעם גאָטעס־דינסט ווערן געהאַלטן פרעדיגן אויף דער אומגאַנגס־שפּראַך. אָט דאָס האָט געזאָלט באַווייזן זײַן קאַפיטאַל ווערק, די גאָטעס־דיענסטליכע פֿאַרטרגע⁵.

יאָרן לאַנג האָט צונאָך מיט אומדערמידליכן פֿלעס געזאַמלט מאַטעריאַל פֿאַר זײַן ווערק, וואָס איז ערשט דערשינען אין 1832. אין משך פֿון

1 שטראַדמאַן, I, 275.

2 ס׳איז פֿראַי אָנגעווייזן אויף פֿאַלגענדיקן פֿרס: בעת אין די רעפֿאָרם־טעמפּל־לען האָט מען זיך געזלייט צו סאַרדענגען די ביבלשפּראַך דורך די לאַנדשפּראַך, און די פֿרענישע רעגירונג האָט פֿאַרבאָטן צו האַלטן אין די סינאַגאָגען דײַטשע פרעדיגן, זײַנען פֿאַר די חובבי שפת עבר געמאַכט געוואָרן פֿרווהן צו האַלטן צײַטנאָווייזן פרעדיגן אויף העברעיִש. איינע אַזע פֿרעדיג האָט אַ געוויסער אהרן רעזענבאָך געהאַלטן שבת כ״ו ניסן תקפ״א (1821), אים קרייזע איינגעזען פֿרינדע אונד סערהערער דיעזער שפּראַכע אים לעקאַל דער הומאַניטעט־געזעלשאַפֿט צו קאַסעל⁶. די צוהערער איז דער פֿאַרטראַג, האָט איז געהאַלטן געוואָרן אויף דער מליצה־שפּראַך פֿון די „מאַסיים“, אַזוי געפֿעלן געוואָרן, אז זײ האָבן אים געבעטן די פֿרעדיג, דער פֿרעסע איבערצוגעבען⁷. און טאַקע אין דעם זעלבן יאָר איז די פֿרעדיג פֿאַרעפֿנטליכט געוואָרן אין רעדע־להיטס אַונטערן טיטול „רוח דעת ויראת ד׳“.

דער דאָזיקער צייט האָט צונצם אַ יוגנט-חבר באַוווּזן צו פאַרענדיקן אַ ריון-ווערק, וואָס דאַרף מיט רעכט באַטראַכט ווערן ווי דער אמתער גרונדשטיין פאַר דער ייִדישער מאָדערנער היסטאָריאָגראַפיע. מרדכי יאָסט האָט דער דאָזיקער פאַרשער געהייסן.

זיין ערשטע בילדונג האָט יאָסט באַקומען צוזאַמען מיט צונצן אין וואַלפּענביוטל אין דער רעאַגאַנאָזירטער ייִדישער מוסטער-שול. די סטו-דענטישע יאָרן האָט ער פאַרבראַכט אין געטינגען און בערלין. אין בערלין פלעגט דער יונגער יאָסט גאַנץ אָפט באַזוכן הענריעטע הערצם סאַלאָן; פרידלענדערס ראַציאָנאַליסטישע אידעען און זיין שנאה צום „רעאַקציאָ-נערן ראַביניזם“ האָבן געהאַט אַ שטאַרקע השפּעה אויף דעם צוקינפטיקן היסטאָריקער, און אויף זיין גאַנץ לעבן 1. אין יאָסט געבליבן געטרני די אידעאַלן פון דער „בערלינער השכלה“. נאָך גאָר אין די יונגע יאָרן האָט יאָסט זיך פאַרמאַסטן אָנצושריבן אַ פיל-בענדיקע ייִדישע געשיכטע זינט דער תקופה פון חשמונאים ביז דער נייערער צייט; און שוין אין 1820 איז דער ערשטער באַנד דערשינען. איינע פון די הויפט-אויפגאַבן, וואָס יאָסט האָט זיך מיט זיין ווערק געשטעלט, איז געווען „בעזייטיגונג אונד בעקעמ-פונג הערשענדרער אירטימע אונד פאַראורטיילע“ 2. טיפיש פאַר יאָסטס וועלט-באַנעם איז שוין דער טיטל פון זיין ווערק. יאָסטס געשיכטע פאַנגט אָן, ווי מיר האָבן שוין אָנגעוווּזן, בערך פונם לעצטן ירה, וואָס פאַר דער קריסטליכער רעכענונג, ווען מלכות ישראל מיט איר רעזירענץ-שטאַט שומרון איז שוין פון לאַנג חרוב געווען. יאָסט גופא ווּזיזט טאַקע עטליכע מאָל אָן, אַז „דאָס פאַלק דער איראַעליטען וואָר לענגסט ניכט מער“, נור יודא שטאַנד נאָך“ 3. און דאָך, שרייבט יאָסט אויפן שער-בלאַט פון זיין ווערק, געשיכטע דער איראַעליטען“ 4, ווייל ער געדענקט זייער גוט די אָנוויזונגען פון פרידלענדרער אין „סולאַמיט“, אַז דאָס וואָרט „יודען“ האָט אַ נאַציאָנאַליסטישן בייגעשמאַק. די ייִדן, שטרייכט יאָסט אונטער, האָבן אַלס פאַלק עקזיסטירט בלויז 15 הונדערט-יאָר 5. צוזאַמען מיטן חורבן בית שני איז אויך פאַקטיש פאַרגעקומען „דער

1 יאָסט איז געבאָרן אין בערנבורג אין 1793, געשטאָרבן אין 1860 אין פּרעג-פורט בייס מיין, וואָס די לעצטע 25 יאָר פון זיין לעבן פּערינאָמען אַ לערער שטעלע אין דער דאָרטיקער פּילאַגראַפֿיש-שול.

2 קולטור-געשיכטע, 1847, VII.

3 צייט. ה. ב' II, 164, 241.

4 *Geschichte der Israeliten seit der Zeit Maccabäer bis auf*

unsre Tage.

5 דאָרסן, ב' II, 3.

אונטערנאנג דער ייִדישען נאציאָן¹. איצט שטעלן שוין די טרענער פון תורת משה פאָר בלויז אַן „אויסגעברייטעטע רעליגיאָנס־גענאָסענשאַפט“². יאָסט זאָגט צו אין דער פאָררעדע, אַז זיין ווערק וועט זיך פעסט האַלטן ביים פּרינציפּ: „ענגסט ליבע גענויאַיגקייט אונד אונפאַרטייליכקייט“³. ער פּלייטט זיך טאַקע צו זיין „אונפאַרטייליך“, אָביעקטיוו; פון אונטער דער דאָזיקער אָביעקטיוויטעט קוקט אָבער אַזוי בולט אַרויס דער טרוקע־נער „אויפקלערער“ פון פּרידלענדערס הדר מיט זיין קנעכטישער התבטלות פאַר דער קריסטליכער אויסנוועלט. ברענגט דאָס טאַקע דערצו, וואָס יאָסט רעדט מיטן גרעסטן ביטול וועגן דעם ייִדישן יוסיפון („איינ אייטעלעס מאַכעווערק“)⁴ און דער קאַלאָריטפולער „שבט יהודה“⁵ הייסט בני אים אַ „עלענדעם בוך“⁶, וואָס פאַרדינט אַפילו ניט דערמאָנט צו ווערן. דערפאַר אָבער באַטראַכט ער אַן דעם מינדסטן היסטאָרישן חוש די לעגענדעס. וואָס שפינען אַרום די געבורט און דעם לעבנסוועג פון דעם באַגרינדער פון דער קריסטליכער אמונה, ווי פעסט באַגלויביקטע היסטאָ־רישע פאַקטן. צוויי — דריט־האַלבן הונדערט יאָר נאָך דעם בעל־חזוק אמונה⁷, גיט יאָסט איבער. ווי אַ היסטאָרישע געשעעניש די מעשה, ווי מרים אַנטלויפט מיט איר קינד קיין מצרים, באַשר עס איז דאָך דורך רוח נבואה פאַראַויסגעזאָגט געוואָרן, אַז גאָר אין גיכן וועט אין בית־לחם דער גואל געבאָרן ווערן. האָט טאַקע דערפאַר דער גרויזאמע הורדוס אַ באַמעל אַרויסגעגעבן אַלע קינדער פון אונטער 2 יאָר אומצוברענגען⁸. און אין דעם זעלבן גניסט ווערן אויך די איבעריקע קריסטוס־לעגענדן באַהאַנדלט⁹. און ווידער טאַקע לשם אָביעקטיווער, אומפאַרטייאַשיקייט מאַכט יאָסט חזוק פון דער תלמודישער לעגענדע וועגן דעם יתוש, וואָס האָט געפיקט אין דעם מוח פון „טיטוס הרשע“¹⁰, וועלכן דער ייִדישער היסטאָריקער ווערט ניט מיד צו באַקרוינען מיט פל חמיני ש־חמים ותשבחות („דער הערצהאַפטער טיטוס“, דער עדלע טיטוס“ אאז״ו)

- 1 דאָרטן, 237.
- 2 יאָסט, קולטורגעשיכטע צוויי נומערן געשיכטע דער אירעזעליטען, 1847, 270.
- 3 יאָסט, געשיכטע, ב' I, XI.
- 4 דאָרטן, ב' II, 237.
- 5 זע אונזער הערק, ב' IV, ד׳ 90—99.
- 6 יאָסט, געשיכטע, II, גיילאגען ז' 109.
- 7 זע אונזער הערק, ב' V, ז' 129.
- 8 יאָסט, ציט. ה. ב' I, 266, 269, 270.
- 9 דאָרטן, 295—300.
- 10 דאָרטן, 2, גיילאגען, 101.

דאָס אייגענע איז אויך בנוגע די רוימער בכלל. זיי הייסן בני יאָסטן: ריע
האַכהערציגען רעמער" (ב' II, 343), ריע פריידענקענדען רעמער (דאָרטן, 344),
און ער שטרײכט אונטער, אז בעת די פרושים און תלמידי חכמים האָבן
מיט זייער פרומקייט און חומרות געבילדעט, איינען סקלאַווישען רעלי-
גיאַנסוינן, האָט דער רוימער, דעם גייסט אלץ מער באַפרייט, און קונסט
און וויסנשאַפט פאַרברייטערט" 1. בכלל, די פרושים, ווי זייערע גייסטיקע
יורשים — די רבנים פון די שפעטערע דורות, זיינען יאָסטן ניט ווייניקער
פאַרהאַסט ווי פריידענדערן, וואָרום זיי, די פרושים און רבנים, האָבן עס
געוועקט און געשטאַרקט בני, די איוואַעליטן" סעפאַראַטיזמוס און אַפגע-
זונדערטקייט. זיי האָבן עס גורם געווען די אלע צרות, וואָס אונזערע
אַבות האָבן אין גלות געהאַט אויסצושטיין. אין דעם, אז אלע יידישע
צרות נעמען זיך פון דעם, סעפאַראַטיזמוס, וואָס די פרושים האָבן גע-
פרעדיגט, איז דער אַפיעקטיווער יאָסט בכלל ניט מסופק, ווייל ער שטעלט
אַרויס דעם גרונד-טעוים, אז די לאַגע פון די יידן אין יעדן לאַנד איז
געווען אַ דירעקטער פועליוצא פון דעם אופן, ווי אַזוי די יידן האָבן זיך
דאָרטן אויפגעפירט, פאַר אים איז זאָגענקלאַר*, אז אין די יידן גופא
„ליעגט דער גרונד איהרעם שיקזאַלס, ניכט אַזסערהאַלב" 8; דאָרט, ווו
יידן האָבן ניט געלעבט אַפגעזונדערט, און בלייבנדיק געטריי זייער אמונה,
האַבן זיי זיך באַפרייט פון דעם, פאַלקסטום** — האָט מען זיך פאַר-
האַלטן צו יידן ווי צו גלייכע און זיי האָבן גענאָסן גלייכע בירגעררעכט 4.
אַזוי איז געווען אין סיריע, ווו יידן זיינען געווען, איהרער געזינגנע נאָך
זיריער" 5, אין דער פערטישער מלוכה, ווו, ריע מיסטען יודען וואַרדען
פערזער" פון מאַזאַשן גלויבן, און אין אַנדערע לענדער, ווו יידן האָבן
זיך געהאַלטן ניט פאַר קיין פאַלק, נאָר פאַר רעליגיאָנס-גענאָסען" 6.
און וואַלטן די יידן אין רוים, בעסערען ווילען געצייגט, געפליסט זיך צו
זיין געטריי איבערגעגעבענע בירגער און פאַרנומען זיך, מיט וויסנשאַפט
און קונסט, דעמאָלט, פאַרויכערט יאָסט, וואַלטן ריע פריידענקענדען
רעמער" געוויס ניט געווען קיין מניעה אין דער יידישער אמונה די יידן
„אין אלעם מיט דען שטאַטספירגערן גלייך צו שטעלען".

1 דאָרטן, 343.

2 דאָרטן, 344.

3 דאָרטן, 336.

4 דאָרטן, 341.

5 דאָרטן, 294.

6 דאָרטן, 336—338.

* קלאַר מי די זין.

** ד. ה. פון נעציאָנאַלע אייגנאַרטיקייטן.

דערפאר זינען דעם בעלי-בתיש-געלאַסענעם יאָסט אַווי פאַרהאַסט די קנאים, די „זעלאַטן“, וואָס האָבן מיט אַזאַ עקשנות געקעמפט קעגן די רוימער און געשיצט די פּרטיהייט פון זייער פּאָטערלאַנד. די דאָזיקע קנאים זינען לויט יאָסטס שילדערונג אמתע אויסוואַרפן. דאָס זינען געווען „אונזיניגע פּאָלקספּעריהרער“, ווילדע עמפּערער, וואָס „נור נאָך טיראַניי טראַכטען“ — און וועגן „אומשטורז דער פעסטשטעהענדען אָרדנונג“ 1. דאָ פאַרלאָזט זיך יאָסט בלינד אויף דעם אַלטן יוסף פּלאַוויוס, דאָ פאַר-געסט ער אינגאַנצן אָן דעם, אויף וואָס ער גופא ווייזט מערערע מאָל אָן: אַז מען דאַרף זיך בלויז מיט גרויס פּאַרזיכטיקייט פאַרלאָזן אויף דעם פאַרפאַסער פון „מלחמות היהודים“. ווערן דערפאַר די פירער פון די קנאים, יוחנן פון גוש-חלב און שמעון בן גיורא, ביי יאָסטן געשילדערט ווי בלוטדורשטיקע רוצחים און ווילדע טיראַנען, וואָס האָבן מיט „אונפּערשעמטער פּרעכהייט“ זיך פאַרנומען בלויז מיט רויבערייען און באַטריגערייען 2.

און דאָך, ביי אַלע זינע חסרונות, האָט יאָסטס ווערק אַ באַשטימטן קולטור-היסטאָרישן באַדניט, אַלס וויכטיקע פּיאַנער-אַרבעט. יאָסט האָט גענומען אויף זיך די שווערע מיזאַמע אַרבעט צונויפצוזאַמלען דעם נייטיקן בוי-מאַטעריאַל פאַר דער ייִדישער געשיכטע, ער האָט זיך ביי זיין ווערק באַנוצט מיט נייע, ביז אים ווייניק באַנוצטע, אָדער אינגאַנצן אומבאַקאַנטע קוועלן; ער האָט דער ערשטער געפרוּווט אויסנוצן אַלס געשיכטס-קוועלע דעם תלמוד און די מדרשים און מען דאַרף פּולשטענדיק אינע-שטימען מיט יאָסטן גופא, בעת ער ווייזט עניוותרדיק אָן אויף דער עלטער, אַז זיין געשיכטע דאַרף באַטראַכט ווערן „אַלס פּאַרבערייטונג דעם מאַטעריאַל פיר קינפטיגע געשיכטס-שריבונג“ 3.

אין משך פון די יאָרן, ווען ס'איז דערשינען יאָסטס ניינבענדיקע געשיכטע 4, זינען אָבער פּאַרגעקומען וויכטיקע געשעענישן אויפן געפיט פון ייִדישער קולטור און וויסן. נאָר ניט אין פּרייטן זינען די דאָזיקע געשעענישן פּאַרגעקומען, נייערט אין די שכנותדיקע סלאַווישע מדינות, און דאָס איז געווען אַ בשורה-אַנאָג, אַז אויך ביים מזרח-ייִדנטום פּאַנגט זיך אָן אַ נייע תקופה. די „בערלינער השפּלה“ באַקומט דערבײַ תיקון; אין דער נייער סביבה ענדערט זי ביסלעכווייז איר געשטאַלט און באַקומט אויך אַ נייעם אינהאַלט... וועגן דעם אין די ווינטערדיקע קאָפיטלעך.

1 דאָרטן, 2, 3, 21, 137, 138, 145.

2 דאָרט, 92, 94, 137, 138, 139, 154, 157, אײַח.

3 קולטור-געשיכטע, 1847, VI. זע אויך יאָסטס אַרטיקל אין „פרס חמדי“, IX,

132—135.

4 דער לעצטער באַנד איז דערשינען אין 1828.

צווייטער קאפיטל

די „נצורי העמים“ און זייערע רעדאקטאָרן. — יהודה-ליב ייטלש און די גאליציאנער מיטארבעטער. — די מקהילים אלס פאָרשער. — זייער אינזירסע לאַגע. — משפּילים יחננים און די אָרטיקע „שררוח“. — יהודה-ליב מייזס און זיין „קנאת האמת“. — נאָכפלאַנגען סונם פאָר-גאַנגענעם יאָרהונדערט. — פּריוולענדערט און האַמבערגס הסכמות. — אַנזאָגער און אַ נייעם וועלט-באַנעם.

אינם פאָריקן באַנד 1 האָבן מיר אָנגעוווּן, ווי דער יונגער דיכטער שלום כהן האָט זיך אַרומגעטראַגן מיטן געראַנג ווירער אויפצולעבן דעם זינט 1797 אונטערגעגאַנגענעם אָרנאַן פון דער „בערלינער השפּלה“. זיין פרוּוו דאָס צו פאָרווירקליכן אין דײַטשלאַנד גופא האָט געהאַט אַ גאַנץ קנאַפּן דערפאָלג, און דער באַניטער „המאסה“ איז אין דער מיט פונם דריטן יאָר (אין 1811) אַנטשוויגן געוואָרן. שלום כהן האָט אָבער אָן זיין יונגט-אירעאַל ניט פאַרגעסן, און ווען ער האָט אין 1820 זיך באַזעצט אין ווין אַלס קאָרעקטאָר אין דער באַוווסטער בוך-דרוקערני פון אַנטאָן שמיד, האָט ער באַשלאָסן מאַכן אַ נייעם פרוּוו: גרינדן אַ העברעיִשע צייטשריפּט, וואָס זאָל דינען אַלס טריבונע פאַר דער „בערלינער ווּשפּלה“. דער קריסטליכער אונטערנעמער שמיר האָט געמאַכט גוטע געשעפטן מיט זיין העברעיִשער דרוק, איז ער דערפאַר גערן אַינגעגאַנגען אויף דעם פאָרשלאָג פון זיין טיכטיקן קאָרעקטאָר. ווין גופא איז דעמאָלט פאַקטיש ניט געווען פיל גינטטיקער פאַר אַ העברעיִשן טריבונע ווי בערלין. אויך דאָרטן איז די ייִדישע פּרוּזשואַזיע פון יענער צייט און אירע אינטעליגענטע שיכטן שוין געווען איז אַ גאַנץ באַדניטנדיקער מאַס אַסימילירט, און האָבן זיך שוין ניט גענייטיקט אין דער פּראָפּאַגאַנדע פון אַ העברעיִשן אָרנאַן. ווין האָט אָבער געהאַט אַ ברייטן „הינטערלאַנד“; זי איז דאָך געווען די רעזידענץ-שטאָט פון אַ מלוכה, צו וועלכער עס האָבן געהערט אזוינע פּראָווינצן, ווי גאליציע, בעהמען, אונגאַרן מיט אַ קאָמ-

פאקטער יידישער באפעלקערונג, וואס האָט נאָך געלעבט לויטן אלטן פאטריאכאלישן שטייגער. דאָ איז געווען אַ ברייט פעלד פאַר השכלה־פּראָפּאגאַנדע...

אין האַרבסט 1820 איז אונטער דער רעדאַקציע פון שלום כהן דערשינען דער ערשטער באַנד פון יאָר־אַלמאַנאַך, בכורי העתים¹. דער געשעפטסמאַן, אַנטאָן שמיד, האָט אָבער געזאָרגט דערפאַר, אַז דער יאָר־אַלמאַנאַך זאָל אויך געבן דעם לייענער פּראַקטישע ידיעות, און דער „בכורי העתים“ דערשיינט דערפאַר די ערשטע יאָרן אַלס פּינלאַגע צום „פּאַלשטענדיגען“ איזראַעליטישן קאַלענדער „עתים מזומנים“; אויפן שער־בלאַט ווערט אויך אָנגעוויזן, אַז די פּינלאַגע איז „אַינן ניצליכעם אונד לעהרניכעם געשעפטס־אונד אונטערהאַלטונגס־בוך צום נייא־יאַהרס־געשענק פיר געבילדעטע הויזפּעטער אונד הויזמיטער, אַלס פּרעמיען־בוך פיר די פּליכטיגע יוגער“².

דער רעדאַקטאָר, שלום כהן, האָט ניט געהאַלטן פאַר נייטיק צו באַקענען דעם לייענער מיטן פּראָגראַם פון דער נייער אויסגאַבע. זיין העכסטער אידעאַל איז דאָך געווען, ווי מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, דער „היאספה“; און די נייע אויסגאַבע איז געווען פאַרטראַכט ניט אַלס פּאַר־ט־זעצונג פונם „המאסה“, זי האָט אים געזאָלט בלויז איבערזעצן, באַקענען די ייִדישע יוגנט פון די עסטרייכישע פּראָווינצן מיט דעם שוין דעכאַלט זייער זעלטן געוואָרענעם דענקמאַל פון דער „בערלינער השכלה“³: שלום כהן שטעלט זיך דערפאַר אַלס אויפגאַבע איבערצודרוקן אין דער נייער צייטשריפט „אויסציגע דער שענסטען אויפגעצע אויס דעם מאסה“. דרוקט ער טאַקע איבער בראש פון די דאָזיקע „אויסציגען“ דעם „נחל

1 דער פולער טיטל: בכורי העתים הם פרי תבואה לשנת תקפ"א המוללים כמה דברים נחמדים ועניני מדע ותועלת נועדים לפרכת הורים להוביל שי לבניהם הטיובים לקולם, למען ישמע חכם ויוסף לקח. אין די שפּעטערע יאָרן איז דער טיטל אַביסל געקירצט, און אויפן שער־בלאַט פונם 8־טן באַנד לייענען מיר שוין: בכורי העתים, מ:חח בכורים לראשית שנת תקפ"ח חבור דברי חכמים וחידותם ועניני מדע ותועלת לרעת חכמה ומוסר, להבין אמרי בינה.

2 אין די שפּעטערע יאָרן איז אויך דער דייטשער טעקסט אויפן שער־בלאַט געקירצט געוואָרן; עס זענען בלויז אָנגעמיין: „אַלז נייא־יאַהרס געשענק צור בעלעה־דינג אונד אונטערהאַלטונג פיר געבילדעטע איזראַעליטען“, דער „געשעפטליכער“ טייל פאַלס אָפּ, און דער „בכורי העתים“ דערשיינט בלויז אַלס „ניצליך אונד לעהרריך אונטערהאַלטונגס־בוך“.

3 זע אונזער ערקק, ב' VII, צווייטער בוך, 312. אגב, איז דאָרס דער טעקסט פאַרנרייט: אַנשטאָט „דער פּריער דיגער מאסה־פאַרערט“ דאַרף זיין „דער זייער דיגער מאסה־פאַרערט“.

הבשור, וואָס האָט שוין אויך באַדארפט באַטראַכט ווערן אַלס פּראָגראַם פאַר דעם „בכורי העתים“.

און דער רעדאַקטאָר פֿלייסט זיך טאַקע געטרני זיך צו האַלטן ביים פּראָגראַם פונם „נחל הבשור“, אויך אין די ערשטע בענד „בכורי העתים“ ווערן געדרוקט „ביאַגראַפיען גראַסער איזראַעליטען“ אין דעם זעלביקן אומ-באַהאַלפֿענעם סטיל און פון דער זעלביקער „וויסנשאַפֿטליכער“ קוואַליטעט, ווי אינם קעניגספּערגער „המאספה“. אויך דאָרט ווערן געדרוקט לייב-לידער מלכים און שררות, בלויז מיט דעם אונטערשייד, וואָס אין „המאספה“ זינען באַזונגען געוואָרן פּרידריך דער צווייטער און יאַזעף דער צווייטער, און אין „בכורי העתים“ — פּראַנץ דער ערשטער. אויך אין „בכורי העתים“ ווערן געדרוקט „מאָראַלישע ערצייִלונגען“ און איריליעס אין העברעיִש און אין דײַטש מיט ייִדישע אותיות. אַלץ אינם נוסח פונם „המאספה“.

און דאָך האָבן „שױן אין די ערשטע יאָרגענג „בכורי העתים“, ווען אַפילו קעגן דעם ווילן פון דעם רעדאַקטאָר גופא, באַוווּזן אַווינע שטימונגען, וואָס זינען געווען גאַנץ פּרעמד דעם „המאספה“. אין דער לידער-אַפטיילונג פון „המאספה“ האָבן דעם בכבודסטן פּלאַץ פאַרנומען איבערזעצונגען פון העסנער, ראַמלער און אַנדערע אַלטע דײַטשע דיכטער. אין „בכורי העתים“ איז שױן אָבער דער באַליבסטער דיכטער — שילער. שילערס פּאַטעטישער סטיל, די נאָכקלאַנגען פון רוסיסאָס אידעען וועגן גלייכהייט און פּרידערליכקייט, און די הומניסטיש-דידאַקטישע טענדענצן, וואָס לאָזן זיך הערן אין פיל זינע לירישע און עפישע לידער, האָבן גע-וונען די הערצער פון די ייִדישע „משפּילים“. שױן אין דעם ערשטן באַנד „בכורי העתים“ זינען אָפּגעדרוקט דריי איבערזעצונגען פון שילערן: אַ פּראַגמענט פון „דער גלאַקע“ (הצלחת הבית), אַ כאָר-געזאַנג אויס „דער פּראַזאָ פּאָן מעסינא“ און „די מאַכט דעם געזאַנגעס“. און ס'איז פּראַי אַנצומערקן, אז אַלע דריי איבערזעצונגען זינען צוגעשיקט געוואָרן פון דעם גאַליציע נער משפּילים-קרניז. און טאַקע אַדאַנק די מיט-אַרבעטער פון גאַליציע איז דעם „בכורי העתים“ אין די שפּעטערע יאָרן געלונגען זיך צו באַפּרעיען אין אַ באַדײַטנדיקער מאָס פון דעם „מאספּס“ אַלטמאָדישע קליידער און צו באַקומען זיין אייגענע אינדיווידוואַליטעט, זיין אייגענעם נוסח. אמת, די אָנפירער און רעדאַקטאָרן פונם „בכורי העתים“ זינען געווען ניט קיין גאַליציאַנער. נאָך שלום פּהן, וואָס האָט רעדאַקט-טירט בלויז די ערשטע צוויי יאָרגענג „בכורי העתים“, האָט די צײַטשריפט רעדאַקטירט דער פּראָגער פּרנס, משה לאַנדוי, אַן אייניקל פונם באַווסטן פּוינער רב יחזקאל לאַנדוי. משה לאַנדוי האָט זיך דערוואָרפן אַ נאָמען

בלוין אלס ריכער ארויסגעבער און פארלעגער, ער גופא איז אָבער געווען א טאלענטלאָזער שריפטשמעלער מיט א גאנץ שוואַכן ליטעראַרישן געשמאַק. באַדייטנדיקער פון אים איז אין דער הינזיכט געווען דער שפּעטערער רעדאַקטאָר פון „בכורי העתים“, יהודה-לייב ייטלש, א געווענ-זענער מיטאַרבעטער פון „המאסף“¹. ער איז געווען א מענטש פון ברייטן וויסן², האָט פיל זיך פאַרנומען מיט פילאַלאָגיע, האָט פאַרפאַסט א לערבוך פאַר אַראַמישער שפּראַך (מבוא לשון ארמית, 1813) און געשריבן א „ביאור“ צו אייניקע ביבלישע ביכער. ער האָט אויך געשריבן וויציקע עפיגראַמען, פאַבלען, סאַטירישע און דיראַקטישע לידער³. ער איז אויך דער פאַרפאַסער פון דער „שיחה בארץ החיים“ (קעגן די פראַנץ-קיסטן), וועגן וועלכן מיר האָבן גערעדט באַריכות אין פאַריקן באַנד (צווייטער בוך, 17).

ערשט אונטער ייטלש'ס רעדאַקציע האָט דער „בכורי העתים“ אויפֿגעהערט צו זיין בלוין דער ווידער-קול פונם „המאסף“. דער „בכורי העתים“ זינגט נאָך אפילו אַלץ לויב-געזאַנגען דעם בערלינער „המאסף“, און פאַרזיכערט, אַז אַלע טויערן פון וויסן זינען דורך דעם „המאסף“ געעפנט און אין אַלע ווינקעלעך טוען זינע געוויקסן בליען⁴. דער

1 געבאָרן אין פּראָג אין 1773, געשטאַרבן אין חוּין אין 1838.

2 חי עס שיינט, איז ייטלש געווען א הייסער אָנהענגער פון רעליגיעזער רעפּאָרט. אין זײַן עלעגיע, וואָס ער האָט געשריבן (1829) נאָכן טויט פון דעם באַ-חוסטן כלל-סודער ישראל יעקובזאָן (זע אונזער דערק, ב' VII, צווייטער בוך, ז' 289) חייט ער באַזונדערס אָן:

קְזֹאת חֲנֵנִי, יַעֲקֹב, אִישׁ רַב פְּעִלִים גָּבֵר הָיִל:

כֹּאֵה כְּאֵת אַחֶיךָ גְבוּכִים, תּוֹעִים בְּכַדְךָ,

לֹתְפֹלָה בְּלִי לֵב יִירוּשׁוֹ לֹא יִבְיֵנו עֲרֵךְ

כְּבוֹר הַעֲטִיחָה הַזְּבֹאֲמָה מִחֶשֶׁכֶת לֵיִל

(בכורי העתים, חקן, 42)

אין דערביי ווערט צוגעגעבן אַז באַמערקונג: מיט דעם ערריכטעסען יאַקעבשטעפעל חאַרד דער גרונד צור פּערזעסערונג דעם קילטוס אין מעהערערען איראָעליסטען-געמיינע-דען זײַטלאַנדס געלעגט.

3 אַ זאַמלונג פון זײַנע דיכטונגען, צוזאַמען מיט אַ פּאַנענירישער ביאָגראַפֿיע פון זײַן סטער דעם אַרצט יונה ייטלש, האָט יהודה ייטלש פאַרעפנטליכט אונטערן טיטל „בני הנעורים“ (1821). דער צווייטער טייל פון דער זאַמלונג איז געבליבן אין מאַנסקריפּט (זע בכורי העתים, VIII, 267).

4 קַל שְׁעָרֵי הַבַּיִת בְּקַאָסָסִים נִסְתָּחוּ, בְּכֹל עֵבֶר וַפְּנֵה עֲבָיָה קָרְחוּ (בכורי העתים, VIII, 155—156). עס איז אָבער דערביי כּדאי אַנצוזחמין אויף פּאַלנדיקן פּרט. אויך דער „בכורי העתים“ האַלט פּאַר נײַטיק אונטערצושפּרייכן, אַז דער „המאסף“ פון

מאספּ-פּאַרערער באַקומט שוין אָבער זײַן אײַגענע שטימע און ער טראַנט אַרײַן אין די לעצטע יאָרן אין דער השכלה-באַוועגונג אַ נייע אירעזאַן-שטרעמונג פון ברייטן וויסנשאַפּטליכן פּאַרנעם 1. די דאָזיקע נייע שטרעמונגען האָבן אָבער מיט זיך אַרײַנגעבראַכט דער עיקר די מיט-אַרבעטער אויס גאַליציע. זײ, די גאַליציאַנער, לעבנדיק בני גאַנץ אַנדערע באַדינגונגען און אין אַן אײַגנאַרטיקער סביבה, האָבן צו דער בערלינער השכלה, וואָס זײ האָבן אַזוי געאַכפּערט און געגרייסט, געמאַכט אַ נייעם פּירוש, אין וועלכן עס האָבן זיך געפונען קערנער פון אַ גאַנץ אַנדערן וועלט-באַנעם.

אין פּאַריס פּאַנד 8 האָבן מיר אנגעוויזן אויף די סאַציאַלע און קולטורעלע צושטענדן, וואָס האָבן מיטגעהאַלפּן, אז אין אײַניקע מורח-גאַליצישע צענטרען, בפרט אין בראַד און טאַרנאַפּאָל, זאָלן זיך בילדן משפּילישע קרײַזן, וואָס זײַנען געווען ניט בלויז מאַטעריעל, נאָר אויך גײַסטיק פּאַרבונדן מיט פּערלין און אַנדערע באַדייטנדיקע דיטשע צענטרען. ווי גרונדפּאַרשיידן איז אָבער געווען די גײַסטיקע מיליע, אין וועלכער ס'האָבן געלעבט די גאַליציאַנער משפּילים אין די צײַטן פון „בכורי העתים“ אין פּאַרגלײַך מיט דער סביבה, אין וועלכער ס'האָבן געלעבט און געקעמפט די טרענער פון דער „בערלינער“ זײ, די „בערלינער“, האָבן דאָך געלעבט אין אַן אײַראָפּעישער סביבה צוזאַמען מיט די אויפשטייגן-דיקע בורזשאַוע אינדוסטריעלע שיכטן, געאַטעמט מיט די הומאַניטאַר-אויפּקלערערישע אידעאַלן, וואָס זײַנען אימפּאַרטירט געוואָרן פון פּראַנק-רײַך אין די בערלינער „סאַלאַנען“. דער דראַנג צו גלײַכבאַרעכטיקונג, צו לעבן „לײַטן גלײַך“ האָט געשטאַרקט דעם ווונטש וואָס גיכער זיך באַפּרײַען פון דער „גלות ירושה“, פון דעם „אַפּערגלויבן“ און די מיטל-עלטערליכע „פּאַראַורטיילן“. און דער קאַמף צווישן דעם אַלטן דור און דעם נייעם אויפּגעקלערטן, צווישן די „פּאַטערס“ און די „קינדער“, האָט

די לעצטע יאָרן איז אַראָפּ פונם ריכטיקן וועג און האָט פּאַרבלאָנדושעט אויף פּאַלשע שטעגן. אין דער אין זעקסטן באַנד (תקפ"ו) פּאַרעפּנטליכער „שיחה באַרץ החיים“ — אַ צווייג-שפּרעך צווישן נפּחלי-הערץ וויזל אין העפּרעישער שפּראַך, קלאַגט זיך די שעת עבר אויף די בעלי „המאססים“, אַז יענע „סרו מהר מן הדרך אשר התניס למו... אך המה היו בעוכרי, מהרסי ומהריבי מהם יצאו. שוחרי הטוב והתשיה ספו תמו, ובאו אחרימו מזמרי שירי ענבים ואיהבי אשישי ענבים וכזו וכזו“ (7—8).

1 דער „מבחר המאסף“ הערט געדרוקט אין „בכורי העתים“ בלויז בײַז דעם אַכטן באַנד, ווי עס הערן געבראַכט אויסצוגן פון דעם פּערטן יאַרגאַנג „המאסף“ (תקמ"ח). אין די ווייטערדיקע בענד „בכורי העתים“ הערט שוין געבראַכט בלויז גײַכער מאַטעריאַל.

2 דאַרסן, לעצטער קאַפיטל.

זיך פארענדיקט מיטן פולן נצהון פון די לעצטע. דער נייער דור האָט
 געזעהן געשטורעמט דעם אַלטפרענקישן בנין פון די אַבות, און די אַלטע
 האָבן פאַרלאָרן איין פּאָזיציע נאָך דער אַנדערער. גאָר אַנדערש איז
 געווען די לאַגע אין גאַליציע. אין אינדוסטריעלער הינזיכט איז גאַליציע
 געווען די אָפּגעשטאַנענסטע פּראָווינץ אין גאַנץ עסטרייך. ניט די
 אייראָפּעיִשע אויסן-וועלט האָט אַרומגערינגלט די משפּילישע קרייזן אין
 גאַליציע, נאָר די קאָמפּאַקטע אַלטפרענקישע ייִדישע מאַסע; ניט די
 אידעען פון די פּראַנציוזישע „אויפקלערער“, ניט דער מאַסעריאָליסטישער
 וועלט-פּאַנעם פון די ענציקלאָפּעדיסטן; האָט דאָרט באַהערשט די מוחות,
 נאָר די אידעע-וועלט פון דער יונגער חסידישער באַוועגונג, וואָס האָט
 נצחניש באַהערשט אויף איר טרונד-וועג איין צענטער נאָכן אַנדערן.
 די סחריש-בעלי-בתישע בראָדער קהילה האָט לאַנג זיך קעגנגעשטעלט
 דער חסידישער פּראָפּאַגאַנדע. אין די 80-ער יאָרן פונם 18טן יר"ה האָט
 מען נאָך דאָרט עפנטליך געברענגט דעם „תולדות“ און אַנדערע חסידישע
 ווערק. נאָר אין אָנפאַנג פון דעם 19טן יר"ה, בפרט צום צווייטן יאָרצענט,
 איז אויך בראָד געוואָרן אַ חסידישער צענטער. די גאַליציאַנער משפּילים
 האָבן זיך צו יענער צייט געפונען אין אַן ענליכער לאַגע, ווי פריער מיט
 פּערציג יאָר די ערשטע חסידים אין די ליטווישע צענטערן: קלייניקע קרייז-
 לעך אַרומגערינגלט פון אַ פּינדרליכע סביבה. די פּינדרליכע באַציאָנג צו אויפ-
 קלערונג און אייראָפּעיִשער בילדונג-מצד די חסידים 1 האָט אין גאַליציע זיך
 באַזונדערס פאַרשאַרפט דורך ספּעציעלע, אַרטיקע טעמים: דאָרט איז נאָך
 געווען פּריש אין זכרון, ווי אזוי און וואָסערע מיטלען האָמבערג און זינע
 מיטהעלפּער האָבן געפרווט „אויפקלערן“ די ייִדישע מאַסע. די „נאַרמאַל-
 שולען“ זינען געשלאָסן געוואָרן אין 1806, נאָר די שנאה פון פּאָלק
 צו די „אויפקלערער“ איז געבליבן אויף לאַנג. דערצו מוז מען זיך נאָך
 רעכענען מיט פּאָלגנדיקן פּרט. אין פּרינסיפּ איז אין טענדעלסזאָנס צייטן
 געזעסן אויפן טראָן דער „פּילאָזאָף“ פּרידריך דער צווייטער, וואָס האָט
 זיך געהאַלטן פאַר אַן אמתן פּרינדיקער און זיך געגרייסט דערמיט, וואָס
 ער דערלויבט קריטיש באַהאַנדלען דעליגיעזע פּראָגן. צום סוף פונם
 צווייטן יאָרצענט פונם 19טן יר"ה האָט אָבער אין רוימיש-קאַטאָלישע,
 עסטרייך און אין גאַנץ אייראָפּע געוועלטיקט מעטערניכס בלייערע
 רעאַקציע. אמת, די משפּילים האָבן אויך אין דעמאָלטיקן עסטרייך שטאַרק
 זיך געפּלעסט אַרויסצוווינן זייער פּאַטריאַטיזם און געלויבט אין טאָג אַרבעט
 די „אויפקלערערישע“ רעגירונג. אַלס אַילוסטראַציע געניגט צו ברענגען

א פאָר ציטאַטן אויס דעם „בכורי העתים“, און ביידע אויס די אַרטיקלען. וואָס ס'האָט געשריבן דער רעדאַקטאָר גופא, יהודא ליב ייטעלש. זיין לענגערן אַרטיקל וועגן קינדער-דערציִונג „דברים נכוחים“ 1, פאַרענדיקט ייטעלש מיט דעם אויספיר: „דעו, אנשי אמונה! איר דאַרפט וויסן און פאַרשטיין, אז דערמיט, וואָס איר וועט איבערע קינדער אַ נאָר-מאַלע דערציִונג געבן, וועט איר ערפילן אי דעם רצון פון דעם פאָטער אין הימל, ווי אויך דעם ווילן פון איבער דעהייבענעם מלך. עס איז דאָך אַלעמען באַווסט דער גנעדיקער רצון פון דעם מלך און פון זינע היכע באַאָמטע: זייער גאַנצער ציל און ווונטש איז, אז מיר זאָלן בעסערן אונזער וועג דורך נאָרמאַלע און גוטע קינדער-דערציִונג. דערמיט וועט איר צוציען די לייטזעליקייט פון דער רעגירונג, ווייל זי וועט זען, אז איבער גוטער ווילן איז אויסצובעסערן דאָס, וואָס די פריערדיקע דורות האָבן פאַרדאַרבן. און מיט לויב וועלן די אַרומיקע פעלקער זאָגן: עס בינות ישראל! אַ פאַרשטאַנדיק פאַלק זינען די יידן, און דעם שלום המדינה זינען זיי שטאַרק איבערגעגעבן!“

ווען דער באַווסטער ייִדיש-אַמעריקאַנער פּלל-טוער מרדכי עמנואל נח איז אין 1825 אַרויסגעטראַטן מיט זיין פּראָיעקט וועגן גרינדן אין צפון-אַמעריקע אַ באַזונדערן ייִדישן שטאַט און האָט זיך וועגן דעם גע-ווענדעט צו דער ייִדישער געזעלשאַפט מיט אַ ספּעציעלן אויפּרוה, האָט אויך ייטלש דעם דאָזיקן אויפּרוה פאַרעפנטליכט אין „בכורי העתים“; ער האָט אָבער געהאַלטן פאַר נייטיק אים צו באַגלייטן מיט סאַרקאַסטישע, שטאַרק פּאַטריאָטיש געפאַרבטע באַמערקונגען. „צי ווייסט דען ניט — פּרעגט ייטלש — דער דאָזיקער פּלל-טוער, אז זיין אויפּרוה וועט געפינען אַן אָפּקלאַנג בלויז בני געצייילטע מענטשן? די יידן ווילנען דאָך איצט אונטער דעם שוץ פון מלכי חסד ורחמים, וואָס פאַרשפּרייטן זייער גענאָד איבער אונז צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע פעלקער באַגלעך, און ווער וועט עס זיין אזוי נאַריש, וואָס זאָל פאַרלאָזן דאָס לאַנד פון זינע עלטערן, זיין האָב און גוטס, און זוכן אַ מקום פּליטה אין אַ פּרעמדן לאַנד? אַחי בני ישראל! — רופט ייטעלש אויס מיט פּאַטאָס — אין אונזער ליבן לאַנד וועלן מיר ווילנען, אונזער קיניג וועלן מיר פּורכטזאַם דינען, זיין ווילן וועלן מיר טאָן און אַלע זינע באַפעלן וועלן מיר אויך ווייטער ווי ביז איצט מיטן גאַנצן האַרצן ערפילן. אין געטרעניע בונד וועלן מיר זיין מיט די פעלקער, צווישן וועלכע מיר לעבן, אין זייער ליכט וועלן מיר שרעטן אויפן וועג פון אויפּקלערונג; זיין גוט און נוצליך לויט

1 דעם אַרטיקל האָט ייטעלש פּאַרפאַסט נאָך אין 1816, נאָר פאַרעפנטליכט האָט ער אים ערשט מיט 13 יאָר שפּעטער („בכורי העתים“, תקפ"ט, 133—149).

דעם ווונטש פון אונזער קיניג, אין וויל וועט זיין אונז און דעם גאנצן
הויז ישראל מעתה ועד עולם" 1.

די דאזיקע שטעלן זינען זייער כאראקטעריסטיש ניט בלויז פאר
די גאליציאנישע משפילים, נאָר, ווי מיר וועלן ווייטער זען, אויך פאר די
רוסישע. קליין אין צאָל און אין מאכט, אַרומגערינגלט פון אַ פינדליך
געשטימטער סביבה, האָבן זיי, די משפילים, געזען זייער איינציקע שטיצע
אין דער אויסערער מאכט, אין דער רעגירונג. זיי האָבן ניט געוועלט,
און אפשר אויך ניט געקענט באַמערקן, אז די רעגירונגס-מאַכט קוקט
מיט שנאה און ביטול אויף דעם „אַבערגלויבן“ און „עקשנותדיקער ווילד-
קייט“ פון דער יידישער מאַסע אויס גאַנץ אַנדערע טעמים ווי זיי, די
משפילים: ניט אַלס טרעגערין פון בילדונג און ראַציאָנאַליסטישער אויפ-
קלערונג, נאָר אַלס שטאַק-פרומער אייפערער פון קאַטוילישן קריסטנטום
און אַלס הויפט-פאַרשטייער פון באַשטימטע פעאַדאַלע קלאַסן-אינטערעסן.
די משפילים, יעדנפאַלס אַ באַדייטנדיקער טייל פון זיי, וואָס האָבן
מייסטנס געהערט צו די רייכערע, סוחרישע קרייזן, האָבן אין זייער
פאַטריאַטישן אייפער ניט געוועלט באַמערקן די אמתע סיבות פון דער
קאַטאַסטראָפּאַלער עקאָנאָמישער לאַגע, אין וועלכער עס האָט זיך געפונען
די יידישע מאַסע אין גאליציע, און האָבן דערפאַר פאַרוויכערט, אז
יענע „געניסט“ די גענאָרן פון די „מלכי חסד ורחמים“.

מעטערניכט רעגירונג איז אָבער געווען אַ גאַנץ אומזיכערע שטיצע
פאַר די אויפגעקלערטע משפילים. זי האָט זיך טאַקע פאַרהאַלטן מיט
ביטול צו דעם „אַבערגלויבן“ און „פאַרבלענדקייט“ פון דער יידישער
מאַסע, זי האָט אָבער אויך געקוקט מיט פאַרדאַכט אויף די ראַציאָנאַל-
ליסטיש-געשטימטע „אויפקלערער“. און דאָס האָבן טאַקע זייער גוט
פאַרשטאַנען אויכצונוצן די פירער פון די אָרטאָדאָקסן און חסידים אין
זייער קאַכף קעגן די משפילים. געוויסע שטיצע פלעגן יאָ געפינען די
משפילים, און דאָס אויך בלויז די רייכע צווישן זיי, ביי די אָרטיקע
שררות. די רעגירונגס-באַאַמטע אין די גאליציאָנישע צענטערן, בראַד,
לעמבערג אאז"וו, זינען על-פּירוב געווען ניט פון דער אָרטיקער באַ-
פעלקערונג, נאָר צוגעשיקטע פון ווין און אַנדערע דיטשע פּראָווינצן, —
אַלץ מענטשן דערצוגענע אויף דער דיטשער שפּראַך און קולטור. זיי
האָבן זיך געפילט גאַנץ פרעמד אין די פּויליש-רייזנדיקע אָרטיקע געזעל-
שאַפּטליכע קרייזן. עס איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס זיי פלעגן
זיך געפינטן אין גאַנץ פּרינדליכע באַצײַונגען מיט די יידישע אויכע-
קלערטע סוחרים און גבירים, וואָס זינען אויפגעצויגן געוואָרן אויף דער

„בערלינער השכלה“, האָבן מיט אַנטציקונג געלייענט די דײַטשע קלאַסי־קער, זײער טײער געהאַלטן די שפּראַך פון זײער „כאָטערלאַנד“ און זי פּראָקלאַמירט אַלס זײער מוטער־שפּראַך. אָט דער פּאַקט, וואָס פּאַר־מעגליכע און ריכע משפּילים זײנען געווען חשוב בני „נאַטשאַלסכװע“, בני די אָרטיקע פּאַאַמטע, האָט געהאַט אַ געוויסע השפּעה אויף דער אַנטוויקלונג פון דער השכלה־ליטעראַטור אין גאַליציע.

מיר האָבן שוין אין פּאַריקן באַנד געזעען 1, ווי פון אַלע אַנטי־חסידישע פּאַלעמישע ווערק, וואָס די גאַליציאַנער משפּילים האָבן פּאַרפּאַסט, האָט דעם דרוק־וואַרשטאַט דערזעען בלויז די סאַטירע פון דעם ריכטן סוחר און מעצענאַט יוסף פּערל. נאָר ער איינער האָט געהאַט דעם מוט אַרויס־צוטראַטן פּאַר דער עפּנטליכקייט, ווען אַפילו אונטער אַ פּאַרשטעלטן נאַמען, מיט זײן „מגלה טמירין“, זײַל אים, דעם ריכטן סוחר, וואָס אין אַזאַ תקיף בני די אָרטיקע שררות 2, האָבן די חסידים מורא געהאַט אָנצוגרייפן. דאָס אייגענע האָט זיך איבערגעקומען אין עטליכע יאָר אַרום מיטן לעמבערגער ריכטן משפּיל יהודה־לייב מײזעס.

געבאָרן אין אַ זײער ריכער יחסנישער פּאַמיליע אין 1798 3, אין יהודה־לייב מײזעס שוין נאָר אין די יונגע יאָרן געווען אַ הייסער קעמפּער פּאַר השכלה און אַ פּאַרביסענער שונא פון די חסידים און אָרטאָדאָקסן. ער פלעגט מיט ברייטער האַנט שטיצן יעדן וויסנשאַפּט־רייכע ישיבה־בּחור, און אַרצאָק זײן מאַטעריעלער הילף האָבן פיל יונגעלייט אויס גאַליציע געהאַט די מעגליכקייט צו פּאַרענדיקן זײער סטודיום אין די עסטרייכישע און דײַטשע הויכשולן 4. דערפּי איז ער אָבער אויך געווען אומדערמיר־ליך אין זײן קאַמפּ קעגן „פּאַנאַטיום און אָבערגלויבן“. מיר וועלן נאָך ווייטער האָבן די געלעגנהייט אָנצווײַזן, מיט וואָס פּאַר אַ ביטול דער 18־יאָריקער מײזעס אין אַרויסגעטראַטן קעגן דעם אַלטן לעמבערגער רב האָרנשטיין. מײזעס איז געווען אַ קעמפּער־נאַטור, מיט פיל מעמפּעראַ־

1 אונזער חערק, VII, צווייטער בוך, 286.

2 חי אזוי יוסף פּערל פלעגט אײסנוצן זײן תּשיבות בני די פּאַמטע, זע VII, צווייטער בוך, ז' 285.

3 בני דעם רוב מײזעסעס פּיאָנראַטן חערס גיט אָנגעוויזן דאָס יאָר פון מײזעסעס געבורט. מ. הייסבערג אין אַנדערע הייזן בלויז אָן, אז ער איז געבוירן, אַם ענדע דעם 18טן יאָר. לײט מ. עריקס מעלדונג (עסיוון) צו דער געשיכטע פון דער האַסקעלע, (195), געפֿינט זיך אין דער חײסרוסישער מלוכה־צײבליאַטעק אין מינסק אַן עקועמפּליאַר „קנאת האמת“, אויף העלכן דער רימאַנאַחער רופּא שמואל אויס סלאַווסע האָט פּאַרצײכנט אַ חירש גאָך מײזעסעס טױס (1831). אז דער פּאַרפּאַסער איז געשטאַרבן אין לעמבערג אין עלטער פון 33 יאָר.

4 זע מ. לעטעריס, זכרון בּספר, 115.

מענט און מיט גרויסן וויסנסדורשט, אָבער מיט גאַנץ מיטלמעסיקע פענקייטן. ער האָט פיל געלייענט, געווען באַקאַנט מיט די מיטלעלטער-ליכע העברעישע חקירה-ספרים און אויך מיט דער מאָדערנער דעטשער וויסנשאַפֿטליכער ליטעראַטור, נאָר דאָס אַלץ אויבנאויפיק, אָן געהעריקער קריטיק. מיט זײַן אַנטי-היסטאָרישן, ענג ראַציאָנאַליסטישן וועלט-באַנעם איז ער נאָך מיט ביידע פּיס געשטאַנען אינם 18טן ירײַה. ער האַלט עולם ומלואו פונם אַלטן פרידלענדער און טרעט טאַקע ניט אָפּ אויף קיין האָר פון יענעם אידעען-וועלט.

מיר האָבן שוין אין פּאָדיקן באַנד 1. אָנגעוויזן, ווי דער 22-יאָריקער מיזעס האָט פאַרעפנטליכט מיט זײַנע הערות דוד קאַראַס פּאַלעמיש ווערק, תּכונת הרבנים. דאָס האָט אָבער ניט געקאָנט שטילן זײַן קאַמפּלוקט. פול מיט קריגערישן יוגנט-מוט, האָט ער זיך פאַרנאָסט קעמפן אויף אייגענעם חשבון פאַר די אים טיערע השּׂבּלה-אידעאַלן און שטורעמען די אים אַזוי פאַרהאַסטע פעסטונג פון חסידות און, אָבערגלויבן. דאָס האָט ער באַצוועקט מיט זײַן „קנאת האכּת“ (וויען, 1828), וואָס האָט געמאַכט אַ גאַנץ גרויסן רושם אין די אַרטאָדאָקסישע און אויך אין די משכּילישע קרײַזן.

ווי אַלע השּׂבּלה-קעמפּער, איז אויך מיזעס געווען דעם רמב״ם אַ פּיערדיקער פאַרערער און ער האָט דערפאַר זײַן לעבנסווערק געשריבן אין פאַרם פון דרײַ געשפּרעכן „בעולם הנשמות“ צווישן דעם רמב״ם און זײַן הייסן חסיד, דעם בעל „מרכבת המשנה“ שלמה בעלמאָ א. יעדער בעל „מרכבת המשנה“ שטעלט בלויז פראַגן, און דער ראש המדברים איז דער בעל „הכּוּרָה“; אין זײַן מויל לייגט דער פאַרפאַסער אַרײַן זײַנע פּאַליטע געדאַנקען.

מיזעס ווערט ניט מיר איבערצוקורן, ווי אַזוי יעדער כּישריף איז מחויב אויפצוקלערן זײַנע אומוויסנדיקע ברידער, אויפדעקן פאַר זיי דעם גאָט אין פשוטע קלאַרע ווערטער, בכדי זיי זאָלן ניט דאַרפן טאַפן אין דער טינסטער 4. קודם-כל מוז געפירט ווערן אַ קאַמף קעגן דעם ווילדן גלויבן אין רוחות, שדים און פשוט, וואָס דערפון נעמען זיך אַלע צרות (שהנה מקור כל הרעות 5). און דער דאָזיקער פינסטערער אָבערגלויבן,

1 ז' 307.

2 זע „קנאת האמת“, 14: לא היה בישראל איש אשר פעל רב טוב להם בבחינת נשמות צדיקים כמו הרמב״ם, כי רק הוא הקיץ אותם מתרומת סכלותם; העיר שלום.

3 זע אונזער חרדק, ב' V, 284--286.

4 „קנאת האמת“, 6, 18 אײַן (מיר ציטירן לויט דער ערשטער אויס-
גאבע פון 1828).

5 שם, 6.

6 קנאת האמת, 6, 18 אײַן.

קלאַנגט זיך מיזעס, האָט זיך נאָך באַזונדערס געשטאַרקט בנין פּאָלק די לעצטע צייט, מיט דער פאַרשפּרייטונג פון דער „בת הפּעשטנים“, פון אָט די דאָזיקע „נָדִים ועושי רשעה“, די „אַנשי זמה ופועלי אָון“, וואָס טוען אונטער דער מאַסקע פון חסידות די נידערטרעכטיקסטע מעשים 1. דער גרינדער פון דער דאָזיקער „בת“, פאַרזיכערט מיזעס, איז געווען אַ געוואַלטיקער עס-האַרץ, האָט ניט פאַרשטאַנען קיין איין זאַץ סני אין תּלמוד, סני אין תּנ"ך, זיין האַרץ איז אָבער געווען פול מיט פּאַלשקייט, און דערצו איז ער נאָך געווען אַן אימהדיקער רורף אחרי הכבוד 2. צו אָט דעם דאָזיקן זינדיקן מענטשן זינען פּאַלד צוגעטראַטן פּאַלשע, נידער-טרעכטיקע לַיט, וואָס האָבן אויך חשק באַקומען צו שפּילן אַן אָנגעזעענע דאָלע, און גלַיך מיט אים (דעם בע"שט) דורך שווינדל צו באַראַבעווען און באַזלען דעם עולם. זיי האָבן זיך אָבער דערמיט נאָך ניט באַזונגט און האָבן ממש פאַרפּלייצט די וועלט מיט זייערע חבורים, וואָס זינען איבערפולט מיט אַזוינע שטותים ודברי רוח, אַז עס עקלט ממש פון זיי יעדן בעל שכל 8.

פּונוואַנען האָט זיך אָבער בני יודן גענומען דער נאַרישער גלויבן אין כּשוף, רוחות און שדים? די פּראַגע שטעלט מיזעס עטליכע מאָל, און אַן ענטפּער איז בני אים דאָ אַ גאַנץ גרייטער, אָנגעגרייט נאָך פּונם ראַציאָנאַליסטישן 18טן יר"ה: קמו אנשי מרמה, עס זינען אויפגע-שטאַנען שווינדלערס, וואָס האָבן געהאַט אַ שטיקל ידיעה אין „חכמת הטבע“, און וויל זיי האָבן געזען, ווי נאַריש און אומוויסנדיק דער חמון-עם איז, האָבן זיי דאָס פאַרשטאַנען ווי אויסצונוצן, אים צו פירן בני דער נאָז מיט זייערע פּאַלשע שטיק (דאָרטן, 48). די דאָזיקע שווינדלערס איז נאָך דאָס אַלץ געווען ווייניק; זיי האָבן נאָך דערצו פיל ספרים געשריבן, פול מיט השּבעות, פּאַלשע קונצן און שווינדל. די דאָזיקע ספרים, וואָס שווינדלער און באַטריגער האָבן געשריבן, זינען נאָך אַרײַנ-געפאַלן אין די הענט פון טפּשים און נאַראַנים; יענע האָבן געגלויבט יעדן וואָרט, וואָס שטייט אין די דאָזיקע ספרים, געזען דאָרט געוואַלדיקע סודות און טיפע חכמות, האָבן אַליין אָנגעהויבן צו גלויבן, אַז אויך זיי געלינגט דורך השּבעות צו באַווייזן גרויסע קונצעשטיק, — האָבן זיי אויך פון זייער זינט צוגעגעבן אַלערליי נאַרישקייטן, און אָט אַזוי — התרחב

1 „קנאת האמת“, 7.

2 איש עני בדעת, חסר וכיק מכל דברי תורה ודעת, לא הבין שום מאמר בתלמוד ומכל שכן בתנ"ך.. לב האיש הזה היה מלא מרסה ובטבעו היה גאה רופף אחרי הכבוד וחזק מאור לקנות לו שם בארץ כאחד הנדולים (דאָרטן, 22—23).

3 דאָרטן, 26—27.

זהתפשט הכוזב והפתיות בישראל¹, האָט זיך פאַרשפּרייט דער שווינדל און די טפשות בני יידן. אַ סך פון די אָבערגלויבישע שטותים — שטרייכט באַזונדערס מיזעס אונטער — האָבן יידן אויך איבערגענומען בני אנדערע פעלקער, צווישן וועלכע זיי האָבן געוואָלט, וואָרעם, דער=קלערט מיזעס, די „כת הכומרים והכהנים“, די גלחים און פריסטער פון יעדער אומה האָבן זיך שטענדיק געפּלעסט צו פאַרפירן דאָס פּאָלק אויף קרומע וועגן, מאַכן בלינד זייער פאַרשטאַנד, פונקט אזוי ווי די רמאים פלעגן זיך נוהג זיין אונז יידן².

די אַלע אָבערגלויבנס, די אַלע געצנדינסטן בני פאַרשיידענע פעלקער — דאָס האָט מען אַלץ צו דאַנקען די שווינדלערישע פּריסטער (כהנים רמאים); זיי האָבן עס מתקן געווען פּלערליי מצוות און געזעצן און געמאַכט דעם אָנשטעל, אז זיי זינען דערמיט פּלומרשט מקיים דעם באַפעל פון די געטער. זיי, די כת הכהנים, האָבן דאָס אַלץ מיט זייער רמאות אויסגעטראַכט, בכרי די אויגן פון דעם המון צו פאַרבלענדן, זייער אייגן פאַרמעג צו פאַרגרעכערן און גרויס כבוד זיך צו דערווערבן³.

מיזעס האָט פּינט צו ריידן פאַרשטעלט, מיט רמזים און אָנצוהע=רענישן — ער רעדט אָפּ און קלאָר. ער ווויזט אַליין אָן, אז מען קאָן דאָך קומען מיט דער טענה: „מיטמיט? אין אייניקע מאמרי חז"ל באַ= מערקט זיך דאָך פאַשטימט, אז יענע האָבן אויך געגלויבט אין שדים? ענטפערט דערויף מיזעס: אין אַנחנו מחויבים להטות אוון לדבריהם בענינים האלה — דאַרפן מיר זיי פּנוגע אַזעלכע פּראַגן ניט גלויבן. ניט אַלע, — איז ווייטער מיזעס מוסיה, — וואָס האָבן בני אונז געשטמט פאַר חכמים און גדולים, זינען ווירקליך געווען אמתע חכמים. אַ סך פון זיי האָבן פאַרבראַכט אַלע זייערע יאָרן בלויז איבערן תלמוד, אין אַלע אנדערע חכמות האָבן זיי ניט געהאַט די מינדעסטע ידיעה, פּרט אין חכמות הטבע, וואָס נאָר מיט זייער הילף קאָן מען האָבן אַ באַגריף וועגן די וועלט⁴.

אָפּ און שאַרף טרעט מיזעס אַרויס קעגן דעם דעוויז, אָן וועלכן עס האָבן זיך געהאַלטן אזוי אינז=פּעסט די רבנים און מנהיגי הדור: „מנהג ישראל תורה הוא“, אז אַ מנהג איז שטאַרקער פון אַ דין, מיזעס ווערט ניט מיד אָנצוואַזונן, אז זייער פיל יידישע מנהגים זינען „נגד השכל הישר ודרכי העולם“ און זינען אַן אמתע פּלאַג פאַרן פּאָלק ישראל. עס

1 „קנאת האמת“, 51—52.

2 דאַרטן, 53—54.

3 דאַרטן, 33—24.

4 דאַרטן, 46, 57.

איז ניטאָ, פאַרזיכערט מיזעס, נאָך צוזאָ אומה ולשוו, וואָס זאָל טראָגן אויף זיך אזוינע בערג פון מנהגים, תקנות און פֿלערליי איסורים, ווי מיר יידן. עס דערגייט אזוי ווייט, אַז יעדן פאַרשטענדיקן מענטשן פּני אונז טוט עס כּמש עקלען פון די דאָזיקע דרכים, אויף וועלכע עס גייט איצט דאָס ייִדישע פּאָלק. און ווער ווייכט דען ניט, אַז די שנאה, וואָס איז פּני אייניקע פון די פעלקער פאַראַן צו יידן, איז דאָס על־פּי־רובּ מחמת די ווילדע מנהגים, וואָס דורך זיי ווערן מיר צו שפּאַט און צו געלעכטער ג. אונזער תּורה, — שטרײַכט מיזעס אונטער, — איז דאָך געבויט „על יסודי השּׂכל“, די מצוות פון דער תּורה זינען מיט חכמה געשאַפּן, — מיט דער צייט אָבער האָבן זיך צו די נייטיקע מנהגים, וואָס אָן זיי קאָן זיך קיין קיבוץ ניט באַגייין, צוגעמישט דורך נאַרישע און שלעכטע מענטשן (עײַ אנשים רעים וחסרי הדעת) ווילדע מנהגים און שעדליכע געזעצן, וואָס ניט יעדער קאָן גאָר פאַרשטיין, צו וואָס פאַר אַ צוועק זינען זיי געשאַפּן געוואָרן.²

מיזעס פּליכט זיך אָבער צו געבן דעם לייענער צו פאַרשטיין, פאַר וואָס און צו וואָס די דאָזיקע שעדליכע מנהגים זינען געשאַפּן געוואָרן. פאַר אים איז קלאָר, אַז אַ סך נאַרישע מנהגים (מנהגי שטות) זינען פּני יידן אינגעפירט געוואָרן דורך רמאים און באַטריגער, וואָס זינען געווען די „מורי וְרֵאשֵׁי עַמִּי“. געטאָן האָבן זיי דאָס רק אױס גיריקייט נאָך פּבור, נאָך מאַכט און גרויסקייט; וואָרום זייער גאַנץ טאָן און טראַכטן איז געווען פּלוז, זייער נאָמען זאָל געגרייסט און געהייליקט ווערן פּנים פּאָלק, מען זאָל אויף זיי קוקן ווי אויף אמתע, קרושי עליון.³

ניט אָבער פּלוז רמאים און באַטריגער, פאַרזיכערט מיזעס, זינען געווען צווישן די מורי עב, נאָר אויך פּשוטע טפּשים. אָן אַ שיעור מנהגים האָבן זיך פּני אונז געמערט דורך תּלמידי חכמים, וואָס זינען, פּמחילה, געווען אָן פאַרשטאַנד, וואָרום — דערקלערט מיזעס — פּני אונז, יידן, זינען אומעטום און אין פאַרשיידענע צייטן (פּכל עת ובכל מקום) געווען גענוג, שוטים ועניי השּׂכל, וואָס האָבן אין זייער נאַרישקייט געמאַכט פּלאַנדרזשען דאָס פּאָלק און געפירט עס אויף קרומע וועגן. און אַט די נאַראַנים און עניי השּׂכל, וואָס זינען געווען ליידיק פון וויסן און וועגן וועלכע עס איז געזאָגט געוואָרן, אַז „תּלמיד חכם שאין בו דעה נבָלה טובה הימנו“ — אַט זיי, פאַרנאַרישטע, פאַרפּינסטערטע, האָבן עס

1 קנזת האײַת, 79.

2 דארסן, 80.

3 דארסן, 94.

געשאפן א צוים נאך א צוים, א מחיצה אויף א מחיצה, און צוגעטרעכט אלץ נייע-ווילדע תקנות און מנהגים 1.

קריטיש — טענהט מ'זעט — דאָרף מען זיך פאַרהאַלטן צו יעדן מנהג, מען דאַרף קורם-פּל שטעלן די פּראָגע: וואָס פאַר אַ נוצן קאָן דער דאָזיקער מנהג ברענגען ביי איצטיקע צושטאַנדן, צו וואָס פאַר אַ צוועק איז ער אינגעפירט געוואָרן? ברענגט ער נישט קיין נוצן — דאַרף ער אָפּגעשאַפט ווערן? דאַרף מען אַלעמען געבן צו פאַרשטיין, ווי שערלעך ער איז 2, וואָרום מען דאַרף געדענקען, קורט מ'זעט איבער, אַז דער גאַנצער תּכלית וכונת התורה איז, רק תועלת עמנו, נאָר דער נוצן פון פּאָלק, זיין קיום און פאַרפּולקומונג אין געוועלשאַפטליכן לעבן (קיום והשלמת בני עמנו בבחינת החברה) 3.

מ'זעט קורט טאָקע איבער, אַז אויך ביי אַנדערע פעלקער איז געווען עננוג ווילדער אָבערגלויבן און נאַרישע מנהגים, וואָרום אויך ביי זיי זינען דאָך געווען, פּהנים רמאים, וואָס פּלעגן פאַרפירן דאָס פּאָלק, און אַ סך שערליכע אידעען און מנהגים האָבן טאָקע יודן איבערגענומען ביי די אומות העולם. פּרעגט זיך אָבער: פאַרוואָס זשע איז דאָס ייִדישע פּאָלק פאַרנאַרישטער פון אַלע אַנדערע פעלקער? פאַרוואָס פּלעגן ביי אַנדערע פעלקער אַלע וויסנשאַפטן, דאָרט דערשיינען יעדעס יאָר אין די חונדערטער נוצליכע ביכער פּול מיט וויסן און חכמה, און ביי אונז דרוקן זיך רק ספרים מלאים דברי רוח — פּול מיט פּלערליי נאַרישקייטן? פאַרוואָס זינען ביי יידן די באַגריפּן וועגן מוסר און אמונה אזוי פאַרקרימט און פאַרקריפּלט, — דער עיקר איז ביי זיי אַ קפּפּל-זאך, און נאַרישקייטן זינען ביי זיי דער גאַנצער עיקר? 4.

כאַראַקטעריסטיש ביזן גאָר איז מ'זעט ענטפּער אויף דער דאָזיקער פּראָגע, — כאַראַקטעריסטיש ניט בלויז פאַר אים גופא, נאָר פאַר דער גאַנצער ערשטער השפּלה-תּקופה, ווי די אידען-טרעגער און וואָרטפירער זינען געווען די פּירדלענדערס און די וואָלפּוואַנס.

מ'זעט ווענדעט זיך צו דער געשיכטע, און דער דאָזיקער ראַציאָ-נאַליסטיש-געשטימטער משפּיל גיט אונז אַ גאַנץ אייגנאַרטיק פּילד וועגן

1 „קנאת האמת“, 95, 102. צווישן די נאַרישע מנהגים פאַרעכנט אויך מ'זעט די פּיל תּפּלה, פּליחות אין מ'זעט, האָט זינען על פי רוב געשריבן, בלשון פּלגים, ומלאים דברי הבל וסקר“.

2 81, 88—89, 93.

3 דאָרטן, 190—191.

4 דאָרטן, 119.

י. צינגער, 8' VIII

דער קולטור-עוואָלוציע, וואָס דאָס ייִדישע פּאָלק האָט דורכגעמאַכט אויף זיין לאַנגן היסטאָרישן וועג. פּאַקטיש איז גאָר ניט געווען ניט קיין קולטור און ניט קיין עוואָלוציע. וואָרום לויט מיזעכעס קאָנצעפציע האָט גלייך נאָך דער תקופה פון דוד המלך און זיין זון שלמה זיך אָנגעפאָנגען די גיטטיקע און מאַראַלישע ירידה פון פּאָלק. די ייִדן האָבן געדינט אָפּגע-טער, פֿון וויסנשאַפט האָבן זיי ניט געוואָלט וויסן און געטאָן די נידער-טרעכטיקסטע מעשים, ביז נבוכדנצרס חיילות האָבן די מלוכה צעשטערט. אין גלות זינען זיי נאָך מער פאַרגרעפט געוואָרן, זיי האָבן איבער-גענומען נאָך אַ סך נאַרישע מנהגים און אידעען ביי די פעלקער, צווישן וועלכע זיי האָבן געלעבט, און ווען זיי האָבן אין די צייטן פון כורש זיך אומגעקערט אין זייער הרוב לאַנד, האָבן זיי מיט זיך מיטגעבראַכט די אַלטע געצנדינערישע באַגריפן פון אַמאָל און נאָך פריש צוגעקומענע, וואָס זיי האָבן דערוואָרפן אין גלות 1. ניט בעסער איז צוגעגאַנגען דאָרט אין דער היים, אין דער תקופה פון בית שני. אין די צייטן פון דעם 7טע עפּיפּאָנעס האָבן זיך ווידער געשטאַרקט די געצנדינערישע באַגריפן און ייִדן האָבן איבערגענומען פיל „דעות משובשות“. דערנאָך האָבן זיך אָנגעפאָנגען צייטן פון מחלוקת און מלחמות, וואָס האָבן זיך געצויגן, כמעט כל מִשְׁך בית שני. ביי אַזעלכע אומרוקע צייטן, ווייזט מיזעס אָן, „לא היתה ביד בני ישראל או לקנות חכמה“ — האָט דאָס ייִדישע פּאָלק קיין מעגליכקייט ניט געהאַט וויסן צו דערווערפן. דערנאָך, נאָכן חורבן בית שני, ווען עס האָבן זיך אָנגעפאָנגען די שמרות און גזירות, האָבן שוין די ייִדן אַוודאי ניט געהאַט די מעגליכקייט און אויך ניט קיין חשק זיך צו פאַרנעמען מיט וועלכע-ס'איז וויסנשאַפט, און זיי זינען אינם גלות נאָך מער ווי פריער פאַרונקען געוואָרן אינם זומפ פון נאַרישקייט און אומוויסן 2.

אין דער אַראַביש-שפּאַנישער תקופה זינען ביי ייִדן אַפילו יאָ געווען מענטשן פון וויסן, נאָר יענע האָבן, ווי אַלע געלערנטע אין אַמאָל-ליקע צייטן, זיך געווענדט מיט זייערע ווערק בלויז צו יחידי סגולה און ניט צום אומוויסנדיקן פּאָלק, און דערפאַר געשריבן אין אַ פּילאָזאָפּיש-וויסנ-שאַפּטליכן סטיל. נאָר אויך זיי האָבן געהאַט גענוג רדיפות אויסצושטיין, וואָרום אויך דעמאָלט זינען, ווי ביי הינטיקע צייטן, געווען ביי ייִדן פיל טפשים, נאַראַנים, באַטריגער, פאַלשע און נידערטרעכטיקע מענטשן, וואָס

1 „קנאת האַמת“, 121: הביאו עמהם שבה כל דעות ההבל שרבקו בלכם מעבודת האלילים ואתן הדעות המשובשות שנחלו בגלות.

2 דאָרטן, 122: על ידי זה נשקצו הרוב מהם במצולות הסכלות והבערות עוד יותר מאשר היו כבר נטבעים בהן.

האָבן געשפילט די פרומע און הייליקע, און געווען אָנגענומען ביים המון, וואָס גלויבט אין אַלץ בלינד און אָן קריטיק, פאַר גדולי הדור און גרויסע חכמים. אַט די טפשים און באַטרינגער האָבן אויסגעטראַכט אַלערליי בלבולים אויף די געלערנטע פאַרשער, וואָס האָבן געקעמפט פאַרן אמת, האָבן אינגערערט דעם המון, אז יענע זיינען אַפיקורסים און זיינען עובר אויף אַלע מצוות פון דער תורה, און מען מאַך דערפאַר זייערע חיבורים אין די הענט ניט נעמען 1.

נאָכדעם ווי דער בעל „קנאת האמת“ האָט געשיידערט אין אזוינע שוואַרצע באַרפן די ייִדישע קולטור-געשיכטע, אַדער ריכטיקער געזאָגט — די ייִדישע קולטורלאַזיקייט, גייט דער פאַרפאַסער איבער צו די אומות העולם. דאָ באַקומט זיך גאָר אַן אַנדער בילד; דאָ שימערירט עס מיט די שענסטע גלענצנדיקסטע פאַרפן. יא, דאָרט ביי די אומות העולם, צווישן וועלכע די יידן האָבן געוויינט, פּרט ביי די אייראָפּעיִשע פעלקער, איז עס גאָר אַנדערש צוגעגאַנגען. ניט נאָר וואָס ביי זיי האָבן קיין גילטונג ניט געהאַט די אַלע טרויעריקע סיבות און שטערונגען, נאָר אדרבה: דאָרט האָבן נאָך די היסטאָרישע צושטאַנדן פיל מיטגעהאַלפן, עס זאָלן זיך פאַרשפּרייטן וויסן און בילדונג. ערשטנס האָבן דאָרט פון גאָר אַלטע צייטן, נאָך פון פאַרן בית שני אָן עקזיסטירט פיל העכערע שולן, וווּ מען האָט שטודירט שפּראַכן און וויסנשאַפטן, און יעדער, ווער עס האָט נאָר געוועלט, האָט אומגעשטערט געקאָנט דערווערפן וויסן און חכמה ביי די גרעסטע באַרשער און וויסנשאַפטלער, און דאָס אָן געצאָלט. הויך דעם דאַרף מען נאָך נעמען אין באַטראַכט דעם אַלעמען באַוויסטן פּאַקט, אז די קריסטליכע גינסטליכע האָבן געמוזט גוט קענען די גריכישע שפּראַך, בכדי צו האָבן די מעגליכקייט צו לייענען זייערע רעליגיעזע ספרים, וואָס זיינען געשריבן אויף דער דאָזיקער שפּראַך, און אַדאַנק דעם זיינען זיי אויך געווען אימשטאַנד זיך צו באַקענען מיט די ווערק פון פּלאַטו, אַריסטו און די אַנדערע גריכישע דענקער, און דורך דעם זיך צו דערווערפן פיל נוצליכע ידיעות. פיל פון די קריסטליכע גינסטליכע און אויך פון די סאָלבים זיינען געווען גרויסע ליבהאַבער פון בילדונג און וויסנשאַפט, האָבן אַליין זיך מיט זיי פיל אָפּגעגעבן און אויך געגרינדעט בילדונגס-אַנשטאַלטן

1 „קנאת האמת“, 125: הינה טפשים, סכלים ורמאים בני בליעל וכלי שם, חכמים בעיניהם המטהרים והמתחסדים אשר היו נחשבים בעיני ההמון, המאמינים בכל דבר מבלי בחינה, לגדולי ארץ וְנִקְמִיָה. הרמאים והשוטים האלה המציאו בחורן אָפּס עלילות דברים בגד מחברי הספרים אשר עמדו ללחיים מלחמת השכל לקנא קנאת האמת ולכתוב בגד הפתיות והרמאות, והשתדלו להבאיש את ריח החכמים והוציאו דָּבָה ופּערו פיהם עליהם כלבי חוק לאמור שסרו מדרך דת ישראל ועברו על מצות ד'. וזור על ישראל שלא יקראו בספרים ההם וכינו את מחבריהם קָשִׁם מינים.

פארן פאלק; זיי האָבן אויך אַליין געשריבן ווערק אויף פאַרשיידענע וויסנע-בראנשן, האָבן מיט זייער פאַרמעגן פיל געשטיצט די וויסנשאַפֿט-לער און פאַרשער און ניט דערלויבט, דער המון און די פרומאַקעס (המתקדשים) זאָלן שלעכטס טאָן די מענטשן פון וויסן, און אויב עס זינען געווען אַזעלכע מלכים, וואָס האָבן קיין חשק ניט געהאַט צו שיצן די אידעישע אמת-קעמפער פאַר די רדיפות און נגישות פון די נאַרישע פאַנאַטיקער, האָבן די פאַרפּאָלגטע געפונען שוץ אין אַנדערע מדינות אונטער „מלכי חסד אוהבי השכל“, וואָס האָבן ניט פּלויז דערלויבט די גערודפֿטע געלערנטע שרעבן און עפנטליך פרעדיגן וואָס זייער האַרץ גלוקט, נאָר האָבן זיך נאָך געחברט מיט זיי און מיט פרייטער האַנט זיי געגעבן שטיצע. עס איז אויך אַלעמען באַקאַנט, — וויזט דערבני מיזעס אָ, — אז כמעט אַלע קריסטליכע געלערנטע און וויסנשאַפֿטס-מענער, וואָס האָבן געקעמפט פאַרן אמת און געפרעדיגט קעגן די פאַרנאַרישע פרומאַקעס און פאַטריגער, האָבן מיט אַ כיוון געשריבן אין אַ גאַנצן ליכטער און פשוטער שפראַך, אויף וועלכער די ברייטע פּאָלקס-שיכטן האָבן אין יענע צייטן גערעדט, בכדי יעדער מענטש, הן מענער, הן פרויען זאָלן דאָס ליכט פאַרשטיין 1. צווישן די ווינטערדיקע פאַקטאָרן, וואָס האָבן בני די אומות העולם מיטגעהאָלפן אויסקלערן און בילדן דאָס פּאָלק, רעכנט מיזעס אויך אַריין די טעאַטער-פּאָשטעלונגען און בעלעטריסטישע ווערק (ספורי מעשיות הנקראות אצלם ראָמאַנע).

מיט וואָס-זישע קאָן מען העלפן דעם ייִדישן פּאָלק? — פרעגט מיזעס. — דורך וואָסערע מיטלען קאָן מען צערניסן דעם געדיכטן שלייער פון נאַרישקייט און פינסטערניש, אין וועלכע עס זינען אינגעהילט אונז-זערע ברודער? און מיזעס האָט דערויף אַ גרייטן ענטפער: רעפּאַרמירן דאָס דערציִונג-סיסטעם בני ייִדן, באַקענען די אונטערוואַקסנדיקע יוגנט נישט פּלויז מיט תנך און מיט דער העברעיִשער שפראַך, נאָר אויך מיט אייראָפּעיִשע שפראַכן, מיט די גרונד-יסודות פון נאַטורוויסנשאַפֿטן, פון עטיק, פּסיכאָלאָגיע און געשיכטע. מען דאַרף שרעבן אויף אַ ליכטער העברעיִשער אָדער אויף דער אומגאַנגס-שפראַך (ייִדיש) וואָס מער שריפטן, וואָס זאָלן באַקעמפן די פּאַלשע אידעען (הדעות המשובשות) און בני אונז געוועלטיגנדיקע ווילדע מנהגים, בכדי מיר זאָלן מער ניט זיין צו שפּאַט און צו געלעכטער „בעיני חכמי ושרי האומות“ — אין די אַיגן פון די געלערנטע און שררות פון די אַרומיקע פּעלעער 2.

1 קנאת האמת, 130—134.

2 דאָרטן, 134.

שטרעכט טאקע אונטער, אז ער וויל זיין א נאה דורש ונאה מקיים, און וויזט אָן, אז זיין „קנאת האמת“ איז טאקע געשריבן „בלשון קלה“.

דער „קנאת האמת“ אונטערשיידט זיך טאקע פון די אנדערע שריפטן אויס דער ערשטער השכלה-תקופה דערמיט, וואָס ער איז גע- שריבן אָן מליצות, אָן פסוקים און שברי פסוקים. מיזעס מיידט אויך אויס תלמודישע אויסדרוקן — ער וויל דאָך שריבן אַ ליכט העברעיִש. זינע ליטעראַרישע רעכורסן זינגען אָבער צו באַגרעניצט, ער זאָל זיין ביכולת צו שאַפן זיין אייגענעם סטיל; שרייבט ער מיט אַ הילצערנעם לשון, און ניט זעלטן באַגעגנט מען ביי אים אַווינע אומבאַהאַלפֿענע פראַזן, ווי „לא קם בהם רוח תשוקה להתעסק בחכמה כה“, „בלתי ספק גם הוא פתי בכל ימיו“ אאז״ו.

מען טאָר אָבער ניט פאַרגעסן, — דערקלערט מיזעס, — נאָך איין וויכטיקע אויפגאַבע: באַקעמפן די אַזוי גערופֿענע „חכמת הקבלה“ און בפרט דעם ספר הזוהר. זאָלן די „משפּילי בני עמנו אויפשטיין און דערווייזן „על פי התורה והשכל“, אז דעם זוהרס אַלע רייד זינגען „שקר והבל“, זינגען איבערפילט מיט שטותים און אפיקורסות 1. זאָלן אַלע וויכ, אז די חכמת הקבלה ווערט פאַרשפּרייט „על ידי איזה שוטים ועל ידי איזה רמאים“*, וואָס האָבן פאַרפירט און געמאַכט בלאַנדזשען דאָס פאָלק ישראל מיט זייערע נאַרישקייטן, בכדי זייער נאָמען גרויס צו מאַכן און זיי זאָלן קאָנגען טאָן מיט די פאַרבלאַנדזשעטע, וואָס זייער האַרץ גלֹכט.

מען דאַרף אָבער, — וואָרנט דער בעל „קנאת האמת“, — זיך ניט באַגניגן בלויז דערמיט אַליון, וואָס מען וועט דערווייזן, אז משה די ליאון גופא האָט אויסגעטראַכט (בדה כלבו) אַלץ, וואָס געפינט זיך אין זוהר, און האָט אויף אַ באַטריגערישן אופן דערקלערט, אז ר' שמעון בן יוחאי איז זיין פאַרבאַסער. ניין! מען דאַרף אויך קלאָר און דעטלעך אויפֿווייזן, אז די גרונדגעדאַנקען, וואָס ווערן געבראַכט אין ספר הזוהר און אין אַלע אנדערע קאַבאַליסטישע ווערק, סײַ די עלטערע, סײַ די שפּעטערע — זינגען זיי לויטער שקר און נאַרישקייט, און דער רוב פון זיי שטאַמט פון די געצנדיגערישע באַגריפֿן, וואָס האָבן געוועלטיקט ביי יײַך אין אַמאָליקע צייטן.

אמת, מיזעסעס פרוו דאָס וויסנשאַפֿטליך צו דערווייזן, איז ניט קיין גאַנץ געלונגענער, און די בלעטער אין „קנאת האמת“, וואָס באַ-

1 דאָרטן.

* דורך נאַראַנים און באַסריגער.

האנדלען די דאָזיקע פראַגע (139–147) באַווײַזן בלויז, אז דער פארפּאַ-
סער איז ניט שטאַרק באַהבנט ניט בלויז אין, חכמת הקבלה, נאָר
אין פּילאָזאָפּישע פּראָבלעמען בכלל. דאָך איז ער זיכער, אז יעדער בר
דעת, ווער עס וועט נאָר פּרוּוון פּאַרגלײַכן די דעות המקובלים מיט די
אידעען, וואָס ווערן אַרויסגעזאָגט אין די ווערק פון די אַמאָליקע געזאַ-
דינערישע פעלקער (בספּרי הגוים מעובדי ע"ז), וועט ער גלײַך זיך איבער-
צײַגן, אז די קבלה האָט אַלץ געשעפּט אָט פון דעם דאָזיקן פּאַרדאָרבע-
נעם קוואַל (ממקור משחת הזה). מער נישט, די שפּעטערדיקע מקובלים
האָבן אין יעדן דור נאָך צוגעגעבן פּיל נייע נאַרישקייטן ג.

עס איז לײַכט זיך פּאַרצושטעלן, וואָס פאַר אַ גרימציאָרן מײַעסעס
פּאַלעמיש ווערק האָט אַרויסגערופן גלײַך נאָך זײַן דערשיינען (ווי, 1828)
אין די חסידישע און אַרטאָדאָקסישע קרייזן. קעגן דעם רײַכן און יחסנישן
מײַעסעס, וואָס איז געווען אַ חשוב בני די אַרטיקע שררות, האָבן אָבער
די אַרטאָדאָקסן מורא געהאַט עפּנטליך אַרויסצוטראַעטן. ערשט אין דריי
יאָר אַרום, ווען דער דריי-און-דרייסיק-יאָריקער מײַעסעס איז בשעת דער
כאָלערע-עפידעמיע פּרועלינג געשטאָרבן, האָבן די קעגנער אויסגעלאָזן
זייער גאַנצן צאָרן און נקמה-געפּיל איבער דעם לעבליאָזן קערפּער פון
דעם זיי אַזוי פּאַרהאַסטן אַפּיקורס. מיט פּינפּערי און געלעכטער, מיט
טרומײַטן און שאַלמײַען און מיט ווילדע יובל-געשרײַען האָט מען דעם
יונגן, קנאת האמת-פּאַרפּאַסער צו קבר ישראל געבראַכט...

ניט אָבער בלויז אין אַרטאָדאָקסישע קרייזן האָט מײַעסעס ווערק
אַנטשיידענע קעגנער געפונען, נאָר אויך אין דעם לאַגער פון די משפּילים.
באַלד נאָך דעם דערשיינען פונם, קנאת האמת איז אויף די בלעטער
פון די „בכורי העתים“ אַ שלמה-יהודה ראַפּאַפּאַרט שאַרף אַרויסגעטראַעטן
קעגן מײַעסעס קריטיק-מעטאָדע. עס האָבן זיך אויך געפונען אַנדערע
אַנגעזעענע פּאַרשטייער פון די משפּילישע קרייזן, וואָס האָבן אַרויס-
געזאָגט זייער אומצופּרידנקייט מיט די אין, קנאת האמת אַרויסגעזאָגטע
געראַנקן. בכדי צו פּאַראַלײזירן די דאָזיקע קריטישע אַרויסטרעטאָנגען,
וואָס קאָנען נאָך, ווי מײַעסעס גופּא וויזט אָן אין זײַן אין דײַטש געשרי-
בענער דערקלערונג, אָפּשרעקן דעם פּשוטן לײַענער, „בני וועלכען די פּער-
גונפט זיך אירע רעכטע נאָך ניכט ערוואַרבן האַט“, און יענער וועט

1 „קנאת האמת“, 147, 151.

2 בכורי העתים 1829, אין דער פּאַררעדע צו דער פּאַנאָגראַפּיע זעגן רבנו
נתן בעל הערוך, IV-V: לסכור פיות דוברי עתק פּקחכבים והמתורצים יום יום,
אשר כל חכמתם זו לענעם על חכמים באמת, מבלי דעת דרכי חיהם וכל הגדולות אשר
עשו ביניהם וכו' וכו'.

פארלירן דעם חשק מיט זיין בוך זיך צו באקענען, — האָט ער, מיזעם, זיך געווענדעט צו אָנגעזעענע אויטאָריטעטן, קודם כל צו די אַכציקיאָריקע פרידלענדער און האָמבערג. און טאַקע זייערע הסכמות האָט ער פאַר-עפנטליכט בראש פונם בינטל בריוו, וואָס ער האָט אָפגעדרוקט אינם עלפטן באַנד (1830), „בכורי העתים“ 1. דער אַלטער פרידלענדער פאַר-זיכערט מיזעסן, אַז בנין „ערנסטהאַפטען שטודיום“ פון זיין קנאַת האמת“ וועלן די „איוראַעליטען“ באַקומען „איינען שאַטץ פאַן נניען אַני-זיכטען אונד ערקענטניסען“, וועלכע ס'איז שווערליך צו געפינען, אין דען פיל עלטערען שריפטען איהרער אייגענען געלעהרטען. אַנב באַטערקט פריד-לענדער גאַנץ ריכטיק, אַז ער גופא האָט, אין פריהען יאהרען עהנליכע פאַר-זעצע ווי די איהריגען געפאַסט“. און דאָס איז פאַקטיש די שאַרפסטע קריטיק קעגן מיזעסעס ווערק. ער, דער דרייסיק-יאָריקער, איז פאַקטיש געשטאַנען אויף דעם זעלבן אַנטיהיסטאָרישן שטאַנדפונקט, ווי דער אַל-טער אַכציקיאָריקער פרידלענדער, און ער האָט, משמעות, קיין שום באַ-גריף ניט געהאַט וועגן די גרויסע שנונים, וואָס זיינען פאַרגעקומען אויפן פאַרשונגס-געביט פון פילאָזאָפיע און געשיכטע אין משך פון די דאָזיקע פופציק יאָר... די הסכמות פון די פרידלענדערס און האָמבערגס האָבן אָבער קאַרג וואָס געקאַנט העלפן. ניט קעגן מיזעסן גופא, נאָר קעגן זיין וועלטבאַנעם, קעגן זיין אַנטיהיסטאָרישן ראַציאָנאַליזם און זיין וויסנ-שאַפטליך ניט באַגרינדעטער קריטיק-מעטאָדע איז אַרויסגעטראָטן אַ דענקער, וואָס איז געשטאַנען אויף דער שפיץ פון דער קולטור און וויסנשאַפט פון זיין צייט, די באַדייטנדיקסטע פערזענליכקייט, וואָס די גאַליציאַנער השפּלה-תּקופה פאַרמאָגט.

נחמן קראָכמאַל האָט דער דענקער געהייסן. וועגן אים אין וויי-טערדיקן קאַפיטל.

דריטער קאפיטל

נחמן קראַכמאַלס קינדער-יארן. — דער יונגער קראַכמאַל זלס העג-
 חייער און לערער. — ראַפּאָפּאָרט און זיין משכילישער קרייז אין
 לעמבערג. — דער לעמבערגער רב האַרנשטיין און דער „פסק החרם“
 קעגן די משכילים. — דער אַרזיסטריס קעגן קראַכמאַל, און קראַכמאַלס
 „פּתב ההתנצלות“. — די בעלי-תשובה צווישן די משכילישע יונגע-
 ליט. — קראַכמאַל און ראַפּאָפּאָרט קעגן די „בעלי-תשובה“. — רא-
 פּאָפּאָרט „נר מצוה“. — ראַפּאָפּאָרט און ביק: צוויי העלט-באַנעמען. —
 ביק דער „אַבשריניקער“. — אהבת ישראל און ליבע צום מענטשן. —
 ראַפּאָפּאָרטס היסטאָפּטליכע אַרבעטן.

נחמן קראַכמאַל איז געבאָרן דעם 17טן פעברואַר 1785 אין בראַד,
 אין אַ רייכער סוחרישער פּאַמיליע. זיין פאָטער, שלום קראַכמאַלניק,
 פלעגט נאָך אין די יונגע יאָרן, בעת ער האָט געאַרבעט אין אַ גרויסן
 זידן-געשעפט, פאָרן קיין לעפּציג און בערלין, ווו ער האָט געהאַט די
 געלעגנהייט אָפּט זיך צונויפצוקומען, אַלס געשעפטסמאַן, מיט מענרעלס-
 זאַנען, וואָס האָט דאָך, פידוע, אויך געאַרבעט אין אַ זידן-פאַבריק.
 אַראַנק זינע אָפּטע ריזעס, איז שלום קראַכמאַלניק שוין געווען אַ ביסל
 „הינטוועלטליק“, דאָך האָט ער זיין יונגן נחמנען געגעבן אַ שטרענג טראַ-
 דיציאָנעלע דערציִונג. זיין פרומע ווײַב האָט גערן געצאָלט יעדליך שטראַף-
 געלט זעקס דוקאַטן דערפאַר, וואָס זי האָט איר זון ניט געלאָזט באַזוכן
 די אַרטיקע „באַרמאַלשול“, ער זאָל, הלילה, קיין אַפיקורס ניט ווערן.
 דער יונגער נחמן איז אָבער דאָך „נתפּקר“ געוואָרן. אויף דעם זייער
 ריך באַנאַבטן גבירישן יינגל האָט געוואָרפן אַן אויג דער אַרטיקער
 משכיל דוב-בער גינצבורג⁸, און אַראַנק אים האָט דער וויסנסבאַגריקער

1 צונויך געזאמלטע שריטען, II, 150.

2 זע אוינזער הערק, ב' VII, ז' 249. אייניקע ביבליאָגראַפֿן חיינן אַנג אָן,
 אַז אויף קראַכמאַלן האָט אויסער גינצבורגן געהאַט אין דער יוגנט אַ גרויסע השפּעה
 אויך מענדל לעמין. דאָס איז אָבער ניט ריכטיק: הען לעמין האָט זיך באַזעצט אין
 גאַליציע (בערך אין 1808), איז נחמן קראַכמאַל שוין געווען אַ דערמאָנטער מענטש
 מיט רייכן חייטן.

קראַכמאַל, שוין נאָר אין די יונגע יאָרן זיך באַקענט מיט דער השפּלה-ליטעראַטור. צו 14 יאָר האָבן אים די עלטערן חתונה געמאַכט פאַר דעם זשאַלקעווער גבירם, שמערל האָבערמאַנס, טאַכטער. דאָס יונגע איידעמל האָט זיך באַזעצט ביים רייכן שווער אויף קעסט. דוב-בער גינצבורג האָט אים מיטגעגעבן קיין זשאַלקעוו אַ רעקאַמענדיר-בריוו צום לערער פון דער אַרטיקער נאָרמאַל-שול, ברוך צבי נייא. די דאָזיקע באַ-קאַנטשאַפט איז געווען פון גאַנץ גרויסן באַדניט פאַר קראַכמאַלס גיס-טיקער אַנטוויקלונג. נייא איז געווען אַ געבילדעטער מאַן, האָט געהאַט אַ זייער רייכע ביבליאָטעק, און איז געווען צופרידן, וואָס מיט איר באַ-נוצט זיך אזוי גערן זיין נייער יונגער באַקאַנטער. פאַר קראַכמאַלן פאַנגען זיך אָן די פרוכטבאַרסטע לערן-יאָרן. אין משך פון צען יאָר, ויצנדיק ביים רייכן שווער אויף קעסט, האָט קראַכמאַל מיט אומדערמיטליכן פּלינס שטוי-דירט שפּראַכן און וויסנשאַפטן, אויסער העברעיִש, אַראַמיש, אַראַביש און סיריש, האָט ער גרינדליך שטודירט לאַטייַן, גריכיש, דייַטש און פראַנצויזיש, און די דאָזיקע שפּראַכן האָבן אים געדינט ווי שליסל, וואָס האָבן אים געגעבן די מעגליכקייט אַרענצודרינגען אין די פאַרשיידענע גע-ביטן פון וויסן. זינע שוין פון פריער יוגנט באַליבטסטע ייִדישע פאַרשער און דענקער: דער רמב"ם, דער אבן עזרא 1 און עזריה דע רוססי, האָבן ניט ווייניק מיטגעווירקט, וואָס ער האָט אַממייסטן זיך פאַרנומען מיט צוויי וויסנס-געביטן: פּילאָזאָפּיע און געשיכטע. אויסער די דענקער פונם אַלטערטום, האָט ער פּלינסק שטודירט שפינאָזען, מענדעלסאָנען, לעסינג, שלמה מימון און באַזונדערס קאַנטן, וואָס האָט געהאַט אויף אים אַ זייער גרויסע ווירקונג ניט בלויז אַלס גאונישער באַשעפּער פון קריטיק דער ריינען פערנובנט¹, נאָר אויך אַלס לערער פון עטיק. דערנאָך האָט ער סיסטעמאַטיש זיך פאַרנומען מיט דער נייער דייַטשער פּילאָזאָפּיע: פּיכטע, שעלינג און באַזונדערס העגעל. קראַכמאַל האָט ניט ווייניק אויך זיך אָפּגעגעבן מיט פּאָעזיע; דעם יונגן משכיל, וואָס איז אויפגעצויגן געוואָרן אויף דער תּלמודישער ליטעראַטור, פּלעגן אָבער אַכבעסטן געפּעלן די פּאָעטישע ווערק, אין וועלכע עס איז באַהאַלטן אַ מוסר-השפּלה, וואָס לאָזן אונז עפּים הערן². און די באַליבטסטע דיכטער זינען ביי אים געווען: פון די אַלטע — האַראַץ, און פון די ניע — דער באַשעפּער פון נאַטאַן דער וויזע².

1 העגן די דאָזיקע צוויי סאַרשצ' שרייבס קראַכמאַל מיט פּיל יאָרן שפּע-טער: מי פּכל אשר החל רוח ד' לפעמי בחכמת ישראל אשר לא ינק לראשונה מקיץ תבונתם של שני המעינים הטובים הללו?

2 זע קראַכמאַלס דערקלערונג, האָס חערט געפראַכט ביי לעטעריסן אין זיין זכרון בספר⁷⁰.

די ריזיגע ניסטיקע אָנשטרענגונג אין אָבער געווען איבער די כוחות פון דעם שוואַכן, קרענקליכן קערפער. קראַכמאַל איז שווער קראַנק געוואָרן. מיט גרויס מי נאָך לאַנגן געראַנגל, איז אים געלונגען גובר צו זיין די קראַנקהייט, נאָר די פיזישע קרעפטן זינע זינען שוין אויף שטענדיק געווען געבראַכן. דאָר, אָפגעצערט, אָנגעשפּאַרט אויפן שטעקן, פלעגט ער ווי אַ שאַטן וואַנדלען איבער די גאַסן, און די פרומע ווייבער פלעגן גאָטספּאַרכטיק שאַקלען מיט די קעפּ און זאָגן: דאָס זיצט אין אים די קליפה, ווייל ער האָט זיך מיט „טריף-פּסולס“ אַרום-געטראָגן...

ניט געבראַכן איז אָבער זיין גניסט געבליבן. ער איז געוואָרן דער צענטער, אַרום וועלכן עס האָבן זיך גרופירט אלע וויסנסבאָגיריקע אין זשאַלקיעוואו און אין דער גאַנצער אומגעגנט. ער האָט אימפּאַנירט און געצויגן צו זיך ניט בלויז מיט זיין ריכטן וויסן, נאָר אויך מיטן צויבער פון מאַראַליש שטאַרקער פּערזענליכקייט. עס פלעגן קומען צו אים ניט בלויז דערוואַקסענע, נאָר אפילו 11—12-יאָריקע קינדער. אויך פאַר זיי האָט ער געפונען די פאַסנדיקע ווערטער, דעם אינטימען קאָנטאַקט, און מיט פּריידיקער דאַנקבאַרקייט פלעגן זיי מיט צענדליקער יאָרן שפּעטער דערמאָנען די דאָזיקע גליקליכע מינוטן, וואָס זיי האָבן אין די קינדער-יאָרן פאַרבראַכט בני דעם „אויפקלערער“ פון זשאַלקיעוואו. קראַכמאַל פלעגט מייסטנס פירן זינע געשפרעכן מיט די וויסנסבאָגיריקע יונגע לייט אויפן פּרינען פעלד, אין דעם וואַלד, וואָס אויסער דער שטאָט, ווייל דער קרענקליכער „אויפקלערער“ האָט זיך דאָך זייער גענייטיקט אין פּרישער לופט. ווי די אַנטיקע פּעריפּאַטעטיקער, פלעגן די גאַליציאַנער משכילים שעפן די תורה פון זייער יונגן לערער אונטערן פּרינען הימל, שפּאַצירנדיק איבער די לאַנקעס און גערטנער. און די תלמידים פלעגן דערנאָך מיט דער גרעסטער באַגניסטערונג דערמאָנען די דאָזיקע שפּאַ-צירונגען מיט קראַכמאַל אַרום זשאַלקיעווער אומגעגנט. „איך געדענק נאָך, — דערמאָנט שלמה-יהודה ראַפּאַפּאַרט נאָך קראַכמאַלס טויט 2, — די סייערע צייט, ווען איך פלעג צו אים יעדעס מאָל פאַרן אויף אַ טאָג. אויף צוויי אָדער אויף אַ גאַנצער וואָך, צי ער פלעגט קומען צו מיר, און מיר פלעגן אַרומשפּאַצירן איבערן פעלד. זיסער פון אלע פאַרגע-נינגס אין דער וועלט זינען בני מיר געווען די דאָזיקע שפּאַצירן, נישט

1 זע די ערינערונגען פון לעטערס אין „זכרון בספר“ 34—35.

2 פרס המד VI, 47: „זוכרה עוד עתות יקרות אשר נסעתי אליו כפעם בפעם על יום או יומים או שבוע, או הוא בא אלי, והלכנו לשוח בשדה. פה מתקו לי טיולים אלה מכל פנעמי חלד, אזני לא שבעה חכמת אמרותיו ובכל מלה הוסיף לקח.“

אָנצוועטיקן איז זיך געווען מיט זינע קלוגע רייד, פול מיט וויסן איז געווען זיין יעדעס וואָרט! ניט מיט קיין קלענערן ענטוואַיאַזם דערמאָנען די דאָזיקע וויסנשאַפטליכע אונטערהאלטונגען אויפן כרייזע בעלד שמשון בלאָך 1 און דער דיכטער מאיר לעטערס 2, פיל וויסנסבאָגריקע יונגע ליט איז שטאַרק פּרומע און חסידישע פאַמיליעס פלעגן מורא האָבן עפנטליך זיך צו באַווייזן אין איין קאָמפּאָניע מיט קראַכמאַלן און זינע חברים, — פלעגן זיי אים באַזוכן בסוד אין דער טיפער נאַכט, קיינער זאָל ניט באַמערקן.

דער „צד שכנגד“ האָט אָבער אויך ניט געשוויגן. אינם יאָר 1815 זינען די קעגנער פון די משפּילים פּלוצלינג אַרויסגעטראָסן מיטן אַלטן קאַמף-געווער — מיט דעם „פּסק החרם“, דער דאָזיקער פּינדליכער אָנפאַל, וואָס האָט שטאַרק אויפגערודערט די משפּילישע קרייזן אין גאַליציע, האָט געהאַט אויך אַ גרויסע השפּעה אויף קראַכמאַלס לעבנס-גאַנג.

אויסגעבראַכן האָט דער אָנפאַל אויף די משפּילים אין דער הויפּט-שטאָט פון מזרח-גאַליציע, אין לעמבערג. בראש פון די אָרטיקע משפּילים איז געשטאַנען דער אָפט שוין דערמאָנטער קראַכמאַל-פּאַרערער, שלמה יהודה ראַפּאָפּאָרט (ש"ר). ראַפּאָפּאָרט איז געווען מיט פינף יאָר יאָנגער פון קראַכמאַלן (געבאָרן אין לעמבערג דעם 1טן יוני 1790); זיין פּאַטער, אַהרן-חיים, אַ מיטעלער בעל-הבית און יודע ספר, האָט דערצויגן זיין זון לויט דעם אַלטן סדר. געבענטשט מיט אַ געוואַלטיקן זכרון, האָט שלמה ראַפּאָפּאָרט שוין גאָר אין די יונגע יאָרן געשמט אַלס גרויסער פּקי אין דער תלמודישער און רבנישער ליטעראַטור, און דער חריף אריה-ליב פּהן, דער פּאַרפּאַסער פּונם „קצות החושן“ 8 האָט אים גענומען פאַר אַן איידעם. די גרעסטע השפּעה אויף ראַפּאָפּאָרטס גינסטיקער אַנטוויקלונג האָבן געהאַט, ווי ער גופא ווייזט אָן, דער רב"ם און — נחמן קראַכמאַל. „סויונט דאַנק — רופט ש"ר פּאַטעטיש אויס — דיר, רבנו משה, מיין לערער און וועגווייזער! דאָס ווייניגע וואָס איך פאַרמאָג — האָב איך עס דיר צו פאַרדאַנקען. ווען ניט דיין לערע און דיין שטיצע, וואָלט איך געווען אומגעקומען, נאַקעט אָן וויסן, ווי דער רוב כּון אונזערע אוכגליקליכע ברידער!“ 4. ניט פון קלענערן באַדייט, ווי די באַקאַנטשאַפט מיט דעם

1 אין דער פּאַררעדע צום ערשטן טייל „שבילי עולם“.

2 זכרון בספר, 57—58.

3 חידושים אויסן „חושן משפט“ אין צחי ס"ל.

4 זכרון בספר, 125; כרם חמד, I, 76—77.

רמב"ם ווערק, איז פאר ראפאפארטן געווען די פערזענליכע באקאנטשאפט מיט קראכמאלן, מיט וועלכן ער האט זיך צום ערשטן באקאנט, ווען יענער איז קראנטערהייט געקומען צו פארן קיין לעמבערג זיך היילן ביי די דארטיקע דאקטוירים, שוין דרייסיג יאר — שרייבט ש"ר נאך קראכמאלס טויט 1 — זינט איך האב זיך מיט אים צום ערשטן באקאנט; אדאנס זינע רייד האט זיך אין מיר דערוועקט דער גיסט פון וויסן און פארשטאנד, און איך בין כמעט פארוואנדלט געווארן אין אן אנדער מענטש (ובדברו עמי צלחה עלי רוח בינה ודעת וכמעט נהפכתי לאיש אחר). דניטש האט ראפאפארט געלערנט מיט דער הילף פון מענדעלס זאגנס חומש-איבערזעצונג. מיט דער פראנצויזישער שפראך האט אים באקאנט אן אפיציר, וואס האט קווארטירט אין דעם זעלבן הויז, וווּ ראפאפארט האט געוויינט.

גאנצע נעכט האט ער פארבראכט איבער דעם מאָנומענטאָלן ווערק פון דעם פראנצויזישן פארשער פיער ביינל "Dictionnaire historique et antique" און מיט אנטציקונג האט ער שטודירט די דניטשע קלאסיקער לעסינג און שילער. דער תורני איז אַ משכיל געוואָרן, האָט אַליין אויך געפרוווט שרייבן שירים און מליצות, און אין 1814, ווען די מאכט פון דעם גאנזישן קאָרסיקאנער, נאפאלעאָן, איז געווען געבראָכן און מען האָט אים אויפן אינול עלבא פארשפארט, האָט ראפאפארט אַרויסגעלאָזט אַ בראַשור, תכונת עיר פאריז ואי עלבא, אַ באשרייבונג, אין מליצישן סטיל, פון דער נאפאלעאָנישער עפאָפע.

ראפאפארטס הויז איז געוואָרן דער צענטער, וווּ עס פלעגן זיך צונויפקומען די אַרטיקע משפּילים: דער שפּעטער באַרימט-געוואָרענער סאַטיריקער יצחק ערטער, דער דעמאָלט נאָך גאָר יונגער יהודה-לייב מיועס, בנימין-צבי נטיקש, לייב פאסטור, מרדכי-צבי יולס און פיל אנדערע. דער טעמפּעראַמענטפולער און גייסטריכער ראפאפארט, וואָס איז נאָך דערצו געווען געבענטשט מיט אַן אויסגעצייכנטן רעדנער-טאלענט, פלעגט ניט מיר ווערן צו פירן מיט זינע פריינד שעהן-לאנגע וויכטיגע פּאָליטיקע שפּרעכן, צוגעפּערטע מיט וויציקע באַמערקונגען און הריפותדיקע איינפאלן. אונטער דער השפּעה פון בייַלס שאַרפּזיניקער קריטיק און פון פּערזענליכן פּאַרקער מיט קראַכמאלן פלעגט דער יונגער ראפאפארט זיך דערלייבן מאַכן מער-ווייניקער פּרייע באַמערקונגען און דערקלערונגען צו געוויסע שטעלן אין די כתבי הקודש. קלאנגען וועגן די דאָזיקע, אַפיקורסישע געשפּרעכן זינען זיך ביסלעכווייז צוגאנגען איבער דער שטאָט און אויפגערוערט

די אַרטאָדאָקסישע און חסידישע קרייזן. דערצו זינען צוגעקומען ריין פּערזענליכע מאַמענטן. בראש פון דער לעמבערגער קהילה אין געשטאַ- נען דער רב יעקב משולם אַרנשטיין, וואָס האָט זיך דערוואָבן אַ גרויסן נאָמען מיט זײַן שאַרפּזיניקן פירוש אויפן שולחן ערוך, ישועות יעקב. דער גרויסער בקי און גוואַלטיקער בעל-זכרון ראַפּאַפּאָרט האָט זיך אָבער קריטיש פאַרהאַלטן צום באַרימטן חבור פון דעם מרא דאתרא, און אינם קרייז פון זײַנע פּרינד פלעגט ער אָפט אַנווייזן, אז דער בעל ישועות יעקב האָט זייער פיל גענאַשט בני אַנדערע מחברים, האַלט אָבער ניט פון דער מרה איבערצוגעבן „בשם אומרוי, דײַה אַנצווייזן די קוועלן, פון וועלכע ער האָט זײַן חכמה און בקיאות געשעפט. דאָס איז דערנאָנגען צום רבס מקורבים; באַזונדערס האָט דאָס דערצאָרט דעם רבס זון סררכי זאב, — אַ ווילדער קנאי מיט אַ קריגערישן טעמפּעראַמענט. ער מיט זײַנע מקורבים האָבן באַשלאָסן „לעשות נקמה בנויים“ — זיך אָפּצו- רעכענען מיט דער „כת הרשעים“, די אַפיקורסים. דער מאַמענט איז דערצו געווען אַ גאַנץ פּאַסנדיקער. דער שטערן פונם „יורש פון דער גרויסער רעוואָלוציע“, דעם גאונישן קאַרטיסאָנער, איז אַקערשט אויסן טראַגישן אופן אונטערנגעגאַנגען און די שווערע מעטערניכישע רעאַקציע האָט פאַרשפּרייט אירע בלײַענע פליגל איבער גאַנץ אייראָפּע.

אין אַ פינכטערער נאַכט איז אויף די סירן פון דער גרויסער לעמ- בערגער שול אויפגעקלעפט געוואָרן אינם נאָמען פונם רב ג אַ פּסק החרם קעגן די אַנפירער פון די אַרטיקע משפּילים. דער טעקסט פון דעם חרם איז צו אונז ניט דערנאָנגען. עט איז בלויז אויפגעחויט גע- וואָרן אין די רעגירונגס-אַרכיוון די דייטשע איבערזעצונג פון דעם דאָזיקן דאָקומענט. די איבערזעצונג ווערט אָבער געבראַכט פון דעם „צד שפּנגד“ — פון די משפּילים אין זייער אָנקלאַנגע צו דער רעגירונג, און ס'איז אפשר באַרעכטיקט ש. בערנפעלדס חשד (אין תולדות שיר, 17), אז די משפּילים האָבן דעם „פּסק החרם“ ניט געטריי איבערגעזעצט, נאָר ערטערונגן מיט אַ כּוון געפּעלשט דעם טעקסט, בכדי לעכערליך צו

1 דער בעל-בית-מעטיקער שמשון בלאַך פאַרזיכערט אַפילו (אין דער פּאָר- רעדע צום צווייטן טייל „שבילי עולם“), אז דער חרם איז דערשיגען אָן דעם רבס חיסן (פרחה קמו... ולמען תמוש השומעים בלבם ולחונותם כּוּבו בלשונם לקרוא שמות הגדולים על נבלותם לאחר כי בעצתם כל רעתם). דאָסעלבע פאַרזיכערט אויך מ לע- שערס אין זײַן „זכרון בספר“, 43 (קמו בני בלי שם אנשי בליעל בעיר לעמבערג ויקראו בשמות גדולי ארץ עלי נבלותם). דער גאַליציאַנער יעקב-חיים קערן, האָט געשט געשריבן אונטערן אַנאַרגיס יחל"ק, האַרפט אויפן אַנטשיידונגסן אופן אָפּ די דאָזיקע הערטיע, און דערקלערט באַשטימט, אז דער חרם איז בפרוש אויפגעקלעפט געוואָרן מיטן חיסן פונם לעמבערגער רב (חקול, V, 382).

מצבן דעם קעגנער, דעם אַרטאָדאָקסישן רב, אין די אויגן פון די שררות לויט דעם אויפגעהיטן דייטשן נוסח פאנגט זיך אָן דער חרם בזה הלשון: **ליבע אחינו בני ישראל! עם אין באַקאַנט, אז זינט אַ געוויסער צייט הויבט אָן זיך פאַרשפּרייטן צווישן אונז קולטור און בילדונג און אויך דאָס לערנען די דייטשע שפּראַך. די הויפטשולדיקע זינען צוויי באַ- קאַנטע יונגעלעכט, שלמה ראַפּאַפּאַרט און הירש נאַטקיש. זיי דעקלאַמירן עפנטליך דעם תנ"ך מיט אַ ריין דייטשער איבערזעצונג און מיטן ביאור פון דעם פּילאָזאָפּ משה מענדעלסאָן. אויך אַגיסירן זיי צווישן אלע זייערע פּרינד און באַקאַנטע, יענע זאָלן שטודירן שפּראַכן און וויסנ- שאַפטן. דערפאַר זינען מיר מיטן כּוח פון דער תורה און פון די הייליקע רבנים גוזר אויף זיי און אויף זייערע חברים און אויף אלע, וואָס האַלטן מיט זיי, דעם גרויסן חרם אַזוי.**

דער חרם האָט געמאַכט אַ געוואַלטיקן רושם. די משפּילים האָבן זייער גוט פאַרשטאַנען, וואָס פאַר אַ גרויסע געפאַר עס שטעלט פאַר זיי פאַר אָט די דאָזיקע עפנטליכע מלחמה-דערקלערונג. זיי, — אַ קליין קרינעלע, אַרומגערינגלט מיט אַ קאָמפּאַקטער מאַסע פון שונאים און קעגנער, באַוווּסטזיניקע און אומבאַוווּסטזיניקע, — האָבן געקאַנט האַפּן בלוין אויף דער הילף פון „מחוז למחנה“, אויף דער אויסערער רעגירונגס- מאַכט. די משפּילים האָבן גלײַך אַפּעלירט צו דער אַרטיקער מאַכט, אַנווייזנדיק דערבײַ, אַז די עסטרייכישע רעגירונג האָט נאָך אין יאָוער דעם צווייטנס צייטן פאַרבאַטן די רבנים זיך צו בּטנצן מיטן חרם אַלס שטראַף-מיטל. די משפּילים אין טאַקע געלונגען צו פּועלן בײַ דער אַרטי- קער מאַכט, יענע זאָל צווינגען דעם רב, יעקב אַרנשטיין, ער זאָל עפנט- ליך אין דער גרויסער שול אַפּרופן דעם חרם און דערקלערן, אַז דער פּסק החרם איז אויפגעקלעפט געוואָרן אָן זײַן וויסן. און ווען דער אל- טער רב, וואָס האָט געגאַלטן בײַ די אַרטאָדאָקסן אַלס גאון בישראל, האָט זײַן דערקלערונג געמאַכט מיט אַ שוואַכער ציטערדיקער שטימע, האָט דער יונגער יהודי-ליב מיזעס נאָךניש אויסגעשריען: העכער, רבי, העכער! מען הערט ניט! 1.

די משפּילים זינען אַפּער געווען גאַנץ ווייט פון נצחון. דער בזיון, וואָס דער אַלטער רב איז אויסגעשטאַנען, האָט נאָך מער פאַרביטערט די אַרטאָדאָקסן, און דער לַפּנים צוריקגערופענער חרם איז פאַקטיש גע- ווען דער קאַמפּסיגנאַל פאַרן גאַנצן קלעריקאַלן לאַגער אַרויסצוטראַטן לַשם „מלחמת מצוה“, צו רודמן די משפּילים און די „אַפּיקורסישע“ ליטעראַ-

טור, וואָס שטאַמט פון „משה דעסער“ (משה מענדעלסזאָנען אויס דעסו). דעם רייכן יחסנישן יהודה-ליב מיועם האָט מען ניט געוואַנט צו רודפן, אָבער דער אָרעמער יצחק ערטער, וואָס האָט געלעבט פון העברעישע שטונדן, האָט געמוזט אַנטלויפן פון לעכפּערג קיין בראָד. דער אויבן ציטירטער קאָרו דערציילט, אַז אַן ערך 50 יונגע בעלי-ביתלעך, וואָס מען האָט זיי חושד געווען, אַז זיי חברן זיך מיט די משכילים און לייענען „טריה פּסולין“, האָט מען מיט געוואַלט אָפּגעגט 1.

די לעמבערגער אָרטאָדאָקסן האָבן זייער גוט געוואוסט, אַז דער נייסטיקער פירער פון די גאַליציאַנער משכילים איז נחמן קראַכמאַל. האָבן זיי דערפאַר געהאַלטן פאַר אַ זייער וויכטיקער אויפגאַבע אים צו דיסקרעדיטירן, עפנטליך דערקלערן פאַר אַ „כופר בעיקר“. די אָרטיקע חסידים האָבן זיך דערוואוסט, אַז קראַכמאַל געפינט זיך אין פּרינדיליכע באַציאָנגען מיט אַ קאָראַמישן „חכם“, וואָס האָט געוואוינט ניט ווייט פון זשאַלקיעוו אינעם דאָרף קאָסווב. מיט פּלעריי המצאות איז זיי געלונגען צו באַקומען אַן אָפּשריפט פון קראַכמאַל אַ בריוו צום קאָראַמישן „חכם“. דער בריוו איז אַפילו געווען פון גאַנץ אומשולדיקן אינהאַלט, דאָך האָבן דאָרט די אָרטאָדאָקסן אַרויסגעפונען אַ געוואַלטיקע „אַפיקורסות“: אים, דעם קאָראַמישן, וואָס לייקנט אין תורה שבעל פה, פאַרויכערט קראַכמאַל אין זיין בריוו, אַז ער איז אַ „בן עולם הבא“, וויל ער איז אַ גאַטס-פאַרכטיקער מענטש און דערפילט מיטן גאַנצן האַרצן די מצוות פון דער תורה. דעם דאָזיקן בריוו האָט דער „צד שפּנגד“ פאַרשפּרייט אין פיל אָפּשריפטן מיט די געהעריקע פירושים, אַז קראַכמאַל איז אַרויס לתרבות דעה און וויל איבערגיין צו די קאָראַמישן. קראַכמאַל האָט זיך געפילט געצוואונגען צו ענטפערן אויף דעם דאָזיקן אָנפאַל, און אין פאַרם פון אַ בריוו צו זינעם אַ באַקאַנטן, זאכ-דוב שיף (דער בריוו איז דאַטירט: י"ג תמוז תקע"ו), שרייבט ער זיין „כתב ההתנצלות“ 2. אין אַ רויקן געלאַסענעם טאָן צערייסט ער זוי שפינוועבס די קליינליכע באַשולדיג-קונגען פון זיינע קעגנער, אָט די „מַבַּת המתחסדים“, וואָס זיינען ערשט ניט לאַנג אַליין געווען דערנידעריקט און גערודפּט, און איצט, אַז זיי האָבן זיך געשטאַרקט, און די מאַכט איז אין זייערע הענט — גבַה כֶּבֶם עַד לַהֲשָׁחִית, וּהֲרַחֵם יִצְלָנוּ מִן הַנִּרְדָּף שֶׁשָּׁב לַהֲיוֹת רוּדָה“ 3. דעם

1 הקול, V, נומ' 26, 395.

2 דער „כתב ההתנצלות“ איז מערערע מאל איבערגעדריקט: צום ערשטן אין „סולאַמיט“, V, שפעטער אין לעטעריסעס זאַמלבוך „הצפירה“ און אין זיין „זכרון ספר“, דערנאָך אַלס בייאַגע צו די אויסגאַבן פון „מורה נבוכי הזמן“.

3 גאָט וואָל אונז אָנהייטן. פון אַ גערודפּטן, האָט מערס אַליין אַן אונטערדריקער.

כתב ההתנצלות, א כייסטער ווערק פון עפיקטאלארישן מטייל, האָבן קראַכמאַלס פּרטיננד פּאַרשפּרייט אין פּיל אָפּשריפּטן איבער אַלע בתי-מדרשים, און אפילו אין די אָרטאָדאָקסישע קרייזן האָט ער געמאַכט א גרויסן רושם מיט זיין פּאָדנעמענס טאָן און איבערצייגנדיקער קראַפּט ג.

ניט אַלע האָבן אָבער געהאַט די מאָראַלישע קראַפּט ווי קראַכמאַל. פּיל משכילישע יונגעלייט, איידעמלעך אויף קעסט, זינגען געווען שטאַרק אינגעלשדאָקסן, — האָבן זיי דערפאַר הכנעהדיק אַרויסגעגעבן צום פּאַרברענען די „טריה-פּסולס“, וואָס האָבן זיך פּני זיי געפונען, און צוגעזאָגט, אז זיי וועלן שוין ווינטער גיין בדרך הישר. אייניקע זינגען געזאַנגען נאָך ווינטער, זיי האָבן געזעען: די משכילישע קרייזלעך, שוואַך און קליין אין צאָל, ווערן גערופּט פון די אָרטאָדאָקסן, און דאָרט, אין די חסידישע קלעזלעך, איז לעבעדיק און פּרייליך: די חסידישע יונגעלייט זינגען זיך משמח, מען דערציילט ווונדערבאַרע מעשיות, מען טרינקט „תיסוף“, מען טאַנצט און מען זינגט, ווייל — „דער רבי האָט געהייסן פּרייליך זיין“. זינגען זיי דעם נסיון ניט בניגעשטאַנען, אָס די משכילישע יונגעלייט, און „חוזר בתשובה“ געווען, צוריק זיך פאַרבונדן מיטן רוב, מיט דער חסידישער מאַסע...

אָס די דערשיינונג האָט געפונען איר אייגנאַרטיקן אָפּקלאַנג אין דער העברעישער ליטעראַטור. עס זינגען אָפּגעהיט געוואָרן ליטעראַרישע דאָקומענטן, וואָס כאַראַקטעריזירן אַמבעסטן אי די דעמאָליטיקע גיטטיקע פירער פון דער גאַליציאַנער השפּלה, ווי אויך די סביבת, אין וועלכער זיי זינגען געווען טעטיק. אויך די דאָזיקע דאָקומענטן זינגען אין בריוו-פּאַרם געשריבן. אין פּאַריקן פּאַנד (צווייט בוך, ז' 132) האָבן מיר אָנהענגעוויזן, אז אין דער ערשטער בלי-תקופה פון חסידות פלעגן די כּנחזיגים פון דער באַזעגונג צושיקן צו זייערע אָנחענגער עפנטליכע בריוו און קונטרסים, ווו עס זינגען באַהאַנדלט געוואָרן פּאַרשיידענע געזעלשאַפּט-ליכע און רעליגיעזע-עטישע פּראָגנן. די דאָזיקע בריוו פלעגן אויף די ערטער פּאַרמערט ווערן אין סילצאָליקע קאָפּיעס און אויף אַזא אומן פּאַרשפּרייט ווערן איבער דער גאַנצער געגנט. אייניקע פון די דאָזיקע בריוו געחערן צו די וויכטיקסטע בוישטיינער פון דער חסידישער ליטע-ראַטור, ווי, א שטייגער, דעם ליאַדער רבינס „לקוטי אכרימ“ (תניא), אַן ענליך פּילד זעען מיר אויך פני די משכילים אין גאַליציע. דער בריוו-נוכח איז דאָרט געווען די באַליבטסטע ליטעראַרישע פּאַרם, און מיר

וועלן ווינטער זען, ווי אין גאליציע זינען אפילו דערשינען ציטשריפטן, אין וועלכע דער גאנצער מאטעריאל איז דערלאנגט געוואָרן דעם לייענער-פובליקום אין לבוש פון „אגרות ירות“, וואָס עס האָבן געשיקט איינער דעם אנדערן די „חכמי הזמן“...

באלד נאָכן „כתב ההתנצלות“ אין קראַכמאַל אַרויסגעטראָטן מיט אַ אזויטן בריוו, געווענדעט צו איינעם פון זיי יונגע ישיבליים, וועגן וועלכן קראַכמאַל האָט זיך דערוואַסט, אַז יענער האָט זיך געלאָזט איינשרעקן פון די קריגערישע חסידים און זיי אַרויסגעגעבן צו פארברענען אלע השפּלה-ספרים, וואָס ער האָט פארמאָגט. ידער דאָזיקער בריוו איז זייער וויכטיק אויך צו דער כאַראַקטעריסטיק פון קראַכמאַלן גופא, דער קרענקליכער קראַכמאַל איז טאַקע געווען אַ נחבא אל הכלים און אַ רודף שלום, אָבער בלויז ביז צו אַ געוויסער גרעניץ. דאָס געפיל פון זעלבסטאכטונג, דאָס שטאַלצע באַוואוסטזיין פון זיין אייגענער מאַראַלישער פערזענליכקייט, האָט אין אים פראַטעסטירט צו זיין נאָכניביק דאָרט, וווּ עס האַנדלט זיך וועגן פאַרטיידיקן זיין אינטימען וועלט-באַנעם, זיינע דורך שווערע געראַנגלענישן אויסגעקעמפטע אידעאַלן.

אַ קול פון אַ שופר, שרייבט קראַכמאַל, האָבן דערהערט מינע אויערן, דאָס שאַלן פון מלחמה. זיך האָבן אַרומגערינגלט אַ קאָמפּאָניע חסידים * פון זיין שטאָט, געלויערט אויף דיר בינאכט, זינען זיך באַפאַלן און געסטראַשעט מיט חרם און רדיפות, בכדי זאָלסט אויפהערן גיין אויפן וועג פון פאַרשטאַנד, און באַגניגן זיך מיט זייערע גאַרשיקייטן. דערהערנדיק דאָס האָט אויפגעקאָכט מיין האַרץ, אָבער נאָך מער בין איך צעטומלט געוואָרן הערנדיק, אַז זיי האָבן זיך איינגעשראַקט, און דער פּחד איז בני דיר געווען אזוי גרויס, אַז דו האָסט מוטלאָז מסכים געווען איבערצוגעבן זיי אַ טייל פון זיינע גוטע און ציכטיקע ביכער צום פאַרברענען, און דו האָסט זיך געבעטן ביים גאַרישן רשע, וואָס אין זייער שפּיץ, ווי אַ יינגל, וואָס וויינט אונטער דער רוט, געליבטער מינער! דו האָסט זיך באַגאַרישט און זייער אומרעכט געטאָן... איך ווייס גאָר ניט, וואָס מיט דיר איז געוואָרן! דו ביזט דאָך יונג, ישייטט ערשט ביים פּרילינג פון זיין לעבן, און עס איז ניט שייך, דו זאָלסט זיין אַ פּחדן; אַ צוואַנציק-יאָרדיקער, דאַרפסטו זיין אַ קעמפער, ניט ציטערן און מורא האָבן פאַר אַ מינדסט נישטיק מענטשעלע... דו קענסט מיך דאָך, מיין

1 לויט לעטערס (זע זיין קראַכמאַל-ביאָגראַפיע אין דער צמיטער אויסגאַבע פון „מורה נבוכי הזמן“, 23), האָט דער דאָזיקער משפיל געהאַטן אברהם גאַלדבערג.
* קראַכמאַל געברויגט ניט דאָס האָרט חסידים, נאר „מהחסידים“.

פריינד, — שרייבט קראכמאל ווייטער, — פאר א איש שלום, וואָס האָט
 ניט גערן קריג צו פירן, און דאָך — אויב ס'איז טאָקע אמת, ווי
 מען דערציילט און ווי די פרומאָקעס באַרימען זיך דאָ, און די שענדליכע
 מעשה איז טאָקע געשעען: מען האָט דיך ווירקליך געשראָקן מיט
 „חרם ונדוי ושמתיא" און דיך געצווינגען אַרויסצוגעבן א סך פון דינע
 ביכער צום פארברענען, — דאָרף מען זיך נאָס זיין אין זיי... און גיין אויף
 זיי מיט דער האַק פון די געזעצן פון דער רעגירונג 1. און איך בין
 זיכער, אז זיי וועלן באַשטראַפּט ווערן פאר דער דאָזיקער זינד...

לאַ תְּקַנֶּע וְלֹא תַעֲרוֹץ מִפְּנֵיהֶם — שרעק זיך ניט פאר זיי און גיב
 זיך זיי ניט אונטער, — דערקלערט קראכמאל צום שלום, — אַ ניט — וועסטו
 ווערן צו שאַנד ניט בלויז ביי די, וואָס גייען אין ריכטיקן וועג, נאָר
 אַפילו אין די אויגן פון די פרומאָקעס גופא; וואָרום ס'איז דאָך פאר
 אַלעמען קלאָר, אז די איבעריקע מורא און די הכנעהדיקייט פאר אַ מאַ-
 ראַליש-ווערטלאָזן מענטשן איז אַ באַזויגן פון אַ שלאַבעריקן גייסט און
 נידעריקער נשמה, וואָס איז פון דער נאַטור אַליין באַשטימט צו קנעכט-
 שאַפט און אונטערטעניקייט (שנוצרה בטבע לעבודת ושעבוד). ווער עס
 וויל אָבער זיין אויסדערוויילט און דערהייבן איבער דעם המון-עם מיט
 זייערע פאַרגרייזטע באַגריפן און נידעריקע מרות, דער דאָרף זיין אַ מוטי-
 קער, קעמפּעריש-אַקטיווער מאַן (צריך שיהיה איש חיל רב פעלים), וואָס
 איז גרייט ווי אַ לייב צו קעמפן פאר זינע אידעאַלן קעגן די קעגנער און
 אָנפאַלער. ווען ער זאָל אָבער יעדעס מאָל שטעלן פאר זיך די פראַגע:
 מה יאמרו הבריות? וואָס מיינען די פרומאָקעס? און וואָס פאַר-
 טראַכטן די שונאים? — דאָס וואָלט אים בלויז פאַרפּינסטערט דעם געדאַנק
 און מבלבל געווען דעם שכל. און ווען עס זאָלן אָט די דאָזיקע פּחדנישע
 מדה געווען האָבן די וויכטיקסטע פון די „חכמי אומתנו", וואָלטן מיר
 ניט פאַרמאָגט זייערע בעסטע אוצרות, און זייערע טייערסטע ווערק וואָלטן
 די ליכטיקע וועלט ניט דערזעען. וואָרום זיי אַלע האָבן זייער גוט
 געוואָסט, ווי פיל צער און יסורים זיי וועלן אויסשטיין פאר זייערע
 פאַרעפנטליכטע חבורים. און דער בעסטער באַזויגן איז — „הרב המורה
 נר ישראל", רבנו משה בן מימון, וואָס האָט אָפּן דערקלערט אין זיין
 אַריינפיר צום „מורה", אז ער ווייכט זייער גוט, דאָס זיין ווערק, וועט
 באַפרידיקן און באַגייסטערן נאָר דעם אויסדערוויילטן יחיד און וועט
 דערביי אויפרייצן צענער-טויזנטער נאַראַנים. און אז דו וועסט גענוי

1 ד"ה זיך שטיצן אויפן געזעץ, האָס פאַרבאָט יך צו באַנוצן מיט דער
 שטרעף פון חרם.

נאָכפאָרשן, וועסטו אינזען, אז אזוי איז געווען אויך מיט אנדערע גדולים, פון די לעצטע דורות אָן ביז צו די גרויסע נביאים, דער המון — ער גייט תמיד אויף דער קייט בני א ליאדע פאלשן פריסטער, פרומאק און טארטיוף, מכשף און קונצנמאכער, בני א מינדסטן בעל-שם און בעל-שד. און ווער עס פרוווט זיך אנטקעגנשטעלן, אויף דעם רייצן זיי אָן אָט די „וויילדע חיה אָן אויגן און מיט פיל שאַרפע מיילער“, ווי דער המון און פעבל הייסט בניס פרעסישן מלך פרידריך דעם צווייטן¹.

עס הערן זיך גאנץ שאַרף אין די דאָזיקע קריגערישע אַקאָרדן פון דעם גאַליציאַנער קעמפער די נאָכקלאַנגען פון מיימונים גייסטיקן אַרײַסטאָקראַטיזם, מיט זיין שטאַלצן ביטול און פאַראַכטונג צום „נאַרישן אומוויסנדיקן המון“...².

טיפיש זיינען אויך די בריוו, וואָס עס האָט אין יענער צייט גע- שריבן צו איינגעשראָקענע יונגע משפּילים קראַכמאַלס תלמיד און חבר, שלמה-יהודה ראַפּאָפּאָרט, אין 1815 האָט ער פאַרפאַסט דעם קונטרס „נר מצוה“, וואָס ער האָט בלייבן אין דער התחלה ברעה געהאַט גלייך צו פאַרעפנטליכן³. ער האָט אָבער, ווי עס שיינט, פחד געקראָגן פאַר די „מתחסדים“ — איז דער קונטרס געבליבן אין כתב-יד, פאַרשפּרייט גע- וואָרן בלויז אין אָפּשריפטן, און ערשט נאָך ראַפּאָפּאָרטס טויט איז ער אין דרוק דערשינען (נחלת יהודה, 1863, 1—25).

דער „נר מצוה“ איז אַרדעסירט צו ראַפּאָפּאָרטס אַ געוועזענעם תלמיד אויס הרובעשוב, אַ יונגן מאַן, אַ משפּיל, אַ רבס אַ זון, וועגן וועלכן ראַפּאָפּאָרט האָט געהערט, אז ער ווערט אַ בעל-תשובה און חברט זיך מיט די חסידים. דער גאַנצער קונטרס איז פול מיט האַס און פאַר- ביטערונג קעגן דעם „צד שבנגר“ — די חסידים, די „גדולי החסידים וקדושיהם“ טיילט ראַפּאָפּאָרט איין אין צוויי קאַטעגאָריעס: 1) פאַרפירטע פאַנטאַסטן, מענטשן אָן וויסן און פאַרשטאַנד, וואָס האָבן מיט זייער איבערהיצטער פאַנטאַזיע זיך איינגעפילדעט, אז אויף זיי רוט דער רוח הקודש, און 2) נידערטרעכטיקע רמאים, וואָס פון יוגנט אָן איז געווען זייער גאַנץ טראַכטן רק אָפּצונאַרן מענטשן און דעם המון צו פאַר- בלענדן און פאַרפירן. זיי, די חסידים, קלאַגט זיך ראַפּאָפּאָרט, האָבן זיך אויסגעטראַכט נייע געזעצן, פון וועלכע אונזערע אבות האָבן קיין

1 דער בריוו איז געדרוקט אין „כרם חסד“, I, 90—92, ביי לעשעריסן אין „זכרון בסתר“, 65—69; פתבי רנ"ק, תס"ו—ת"ח.

2 זע אונזער הערק, ב' I, 211—212.

3 דערויף זאָגט, אַ סטייגער, עדות פּאָלגנדיקער אויסדרוק: והנני אומר לנכד בני זמי ולננה השמש: כל קורא אשר יהיו דברי אלה בעיניו כזרים (נחלת יהודה, 21).

באגריף ניט געהאט. די דאָזיקע נייע געזעצן האָבן פאַרגיפּטעט דעם בע-
כער פון דער אמונה, האָבן באַטרונקען געמאַכט דאָס גאַנצע פּאָלק
ישראל און געפֿאַזט אים זינקען אין דעם זומפּ פון נאַרישקייט. אָט זיי,
די דאָזיקע געזעצן, האָבן אונז געמאַכט צו שפּאַט און געלעכטער בני
אַלע פעלקער אַרום, ברומען טוט מיין האַרץ אויפן בראַך פון מיין
פּאָלק! 1.

די דאָזיקע פאַרביטערטע שנאה צו די חסידים איז פאַרבליבן בני
ראַפּפּאָרטן אויפן גאַנצן לעבן, און אין 25 יאָר אַרום, ווען ער איז שוין
געווען רב אין פּראָג, רעדט ער מיט ניט ווייניקער גיפט וועגן די „צורדי
האומה אלה המתחכדים“, אָט די „ברענענדיקע שלענג, וואָס טוען פאַר-
ברענען מיטן שוועבל פון זייערע מינלעך יעדן משפּילס נאָמען“ 2.

ניט ווייניקער טיפּיש איז ראַפּפּאָרטס אַצווייטער בריוו, וואָס ער
האָט געשריבן אין אייניקע מאַנאַטן אַרום צו אַן אַנדערן יונגן פּריינד 3.
אויך דער דאָזיקער יונגער משפּיל איז וואַקלדיק געוואָרן; די
חסידים זינען צו אים צוגעשטאַנען אי מיט ביזן, אי מיט גוטן. זיי
האָבן אים געסטראַשעט און אָנגעוואָרפן אויף אים אַן אימה, און טאַקע
דערביי אַניטירט און געפרוּווט אים איננדיין, ער זאָל צושטיין צו זייער
פּנוביא. האָט דער משפּיל, וואָס איז געשטאַנען עַל פּרשת דרכים, זיך
געווענדעט צו ראַפּפּאָרטן, געבעטן, יענער זאָל אים באַהילפּיק זיין און
אים געבן מאַראַלישע שטיצע. ראַפּפּאָרט באַדויערט אין זיין ענטפּער,
וואָס דער יונגער משפּיל האָט ניט געלערנט די דייטשע שפּראַך, וואָס
איז דער שליסל צו אַלע אוצרות פון וויסן. ער עצהט זיין יונגן פּריינד,
יענער זאָל „טרינקען פון דעם ריינעם קוואַל, אויס וועלכן עס האָבן גע-
שעפט און טוען אויך איצט שעפּן פֿל משפּילי עם ישראל, אָבער אין
זינע ווירקליכע טיפּן זיינען זיי נאָך אַלץ ניט אַרײַנגעדונגען—דאָס איז
אונזער האַר, וואָס באַלעכט אונזער פינסטערניש, רבנו משה בר כּייטום
זייער“ 4. „אין זינע ספרים און מאַמרים, — שטריכט ראַפּפּאָרט אונ-

1 נחלת יחידה, 24, 21—22.

2 כּרם חמד, VI, 43: אלה הנחשים השרפים השורפים בהבלי פיהם ובגזירת
אשר בשפתם וגם בידיהם את שם כל משפּיל וגם את ביתו כאשר שמענו רבות
לצרותינו ולבשתנו... צורדי האומה אלה המתחכדים המשתגעים בתפלתם כּארים
ומרקדים כאילים... אל השמעי אל דברי נביאי השקר, אל קסמיהם ואל חלומותיהם
ואל ענניהם ואל כּשפיהם, אשר הם אימרים אליכם לא תזבדו את מלך הכבוד כי אם
בשגוון ובחמהון; חילי לכם מן המנועלים והמאסים אשר יטבלו בכל בקריהם במים
סרוחים ומעופפים, מבליים ימהם בבתי מחירות ויקראי לכל זה נקיה וטהרה.

3 דעה בריוו איז צום ערשטן פאַרעפּנטליכט אין כּרם חמד, I, 75—77;
איבערגעדרוקט זיי לעסעייטן אין זמרון כּספר, 122—125.

טער, זאָלסטו זיך פארטיפן, וועלן דינע אויגן דערלויבטן ווערן. זיי וועלן דיין נאָסן שטאַרק מאַכן ווי איינז, און ווי קופער פעסט דיין שטערן קעגן יעדן אָנפאלער און אָנשרעקער, און שפּאַטן וועסטו צו די פּינלן פון די קעגנער... אויך מיט די בריוו זינע זאָלסטו זיך באַקענען, וואָרום אין אַלע זינע רייד וועסטו אַ גרויס ליכט דערזעען און פיל מוסר און באַלערונג, וואָס טוט די נשמה דערקוויקן".

ראַפּאָפּאַרט ווייזט דערבײַ אָ, אַז ווען זײַן תּלמיד אויס הרובּ שׁוּב זאָל אים געווען פּאָלגן און וואָלט פּלעסיק שטודירט דעם רמב"ם מס' ווערק, וואָלט ער ניט געפּאָנגען געוואָרן אין דעם נעץ פון די „מתחסדים“.

אין אייניקע יאָר אַרום האָט אָבער שלמה ראַפּאָפּאַרט געהאַט די געלעגנהייט זיך צו איבערזעצן, אַז אויך דעם רמב"ם ווערק קאָנען נישט שטענדיק פּאַרהיטן פּאַר דעם נעץ פון די „מתחסדים“. איינער פון די גלענצנדיקסטע פּאַרשטייער פון דעם גאַליציאַנער משפּילים-קרייז, שלמה ראַפּאָפּאַרטס קרוב, דער פּיין געפילדעטער, וויציקער און פון אַלע זינע חברים געליבטער יעקב שמואל ביק 1, האָט אין זינע מיטעלערע יאָרן 2 פּאַרלאָזן די השכלה-פּאַן און אָפּן דערקלערט זינע סימפּאַטיעס צו די „מתחסדים“, די „מורדי אור“, בכדי צו באַווייזן, אַז ער איז מורד קעגן די אָנערקענטע וועגפירער פון די משפּילים און לייקנט אין די השכלה-אירעאַלן, האָט ער דעמאָנסטראַטיוו פּאַרקויפט זײַן עקזעמפּלאַר „מורה נבוכים“ 3, ביקס „אַפּטריניקייט“ האָט געמאַכט אַ געוואַלדיקן רושם אין דעם משפּילישן וועלטל. בײַ די משפּילים איז דאָך געווען אַזוי קלאַר און זיכער, אַז אַלע צרות נעמען זיך פון אָבערגלויבן און אומוויסן, און די איינציקע תּרופּה איז בילדונג און אויפקלערונג, ווייל זיי צעברעכן די מאַכט פון פינסטערניש און זיכערן די ממשלה פון דעם קלאַרן שכל הישר... און פּלוצלינג איז געשען דאָס אומבאַגריפּליכע, עפעס אַזוינס, וואָס ס'איז גאַרנישט צו פּאַרשטיין מיטן שכל הישר: איינער פון די אָנגעזעענסטע משפּילים און אויפגעקלערטע ווערט אַ בעל תּשובּה, חברט זיך מיט דער „בת המתחסדים“, רעדט מיטן גרעסטן רעכפּעקט וועגן די רביים, די „רמאים“ און „מורדי אור“...

1 זע איבער ווערק, ב' VII, צווייטער בוך, 262—265.

2 שפּשון בלאַך ווייזט אַן אין זײַן בריוו צו ביקן פון 1830: אַחַת פּער זי פּני שש שנים בעת הַחלו עיניך רק להיות כהות וכרם חמד, I, 121; המאסף, I (1862), 181. ביקס „אַפּטריניקייט“ איז, בכו, פּאַרגעקומען אין 1823—1824.

3 דערין.

ווי גרויס איז מיין פארווונדערונג, — שרייבט יהודה ליב מיזעס 1
 צו זיינעם א חבר, וואָס האָט אים נעמעלדעט וועגן ביסק אָבסטיניקייט, —
 איך וואָלט דאָס נישט געגלויבט, ווען איך זאָל דאָס ניט לייענען אין
 דיין בריוו... ווער וואָלט דאָס געקאָנט גלויבן אויף אזא מענטשן, וואָס
 האָט דאָך שטענדיק געשטרעבט, אז זיין גאנץ טראַכטן און טאָן זאָל זיין
 רק, על פי השכל והצדק; וועמען וואָלט עס געקאָנט קומען אויפן גע-
 דאַנק אַפילו צו גיין צו אזא מענטשן און זאָגן: עס וועט קומען א צייט
 און דו וועסט זיך אָפּווענדן פון דער חכמה, וועסט זיך חברן מיט פאַר-
 נאַרישטע און וועסט גיין צוזאַמען מיט די אנשי הבעשטנים, ווי גרויס
 איז מיין עגמת נפש, שרייבט מיזעס ווייטער, מיר און די חכמה האָבן
 פאַרלאָרן א געטרעיען פריינד, און דער פת הסכלים והבעשטנים וועלן זיך
 פרייען ווי אויף א גרויס געווינס. מיזעס טרייסט זיך אָבער מיטן גע-
 דאַנק, אפשר איז דאָס בלויז אַן אַנשטעל, אפשר — שרייבט מיזעס —
 האָט זיך אונזער פריינד אָנגעקליידעט מיט א פיוון אין די בגדי החסידות,
 בכדי זיי זאָלן זיך אים אָנפאַרטרייען, און אזוי אַרום געוואָר ווערן זייערע
 סודות, ווייל די פירער פון דער פת הבעשטנים וועלן פאַר אים שוין גאָר-
 נישט האַלטן פאַרהוילן, בני מיר איז טאַקע קיין שום ספק נישט, אז
 אונזער פריינד וועט זיך צוריק אומקערן צו אונז און מודה זיין אויף זיין
 זינד, וואָרום זינט די וועלט עקזיסטירט האָט נאָך קיין פאַרשטענדיקער
 מענטש אויס איבערצייגונג נישט אָפּגענייגט פונם וועג פון חכמה; און
 אויב אַפילו עס האָט אזוינס יאָ פאַסירט, האָט ער אין א צייט אַרום
 צוריקגעקערט זיך אויפן ריכטיקן וועג. מיר טאָרן אָבער לאַנג נישט וואַרטן,
 מיר דאַרפן אַלע אונזערע קרעפטן אָנווענדן, ער (רעד פריינד) זאָל וואָס
 גיכער צוריקקערן צום וועג פון חכמה, בכדי מיר זאָלן נישט ווערן צו
 שפּאַט און געלעכטער אין די אויגן פון די שונאי התבונה. איך קאָן
 דאָס ניט פאַרטראַגן, ווייל איך האָב פחד, טאַמער וועלן זיך פון אונזער
 פריינד אָפּלערנען יונגע ייִדישע לייט, וואָס הויבן זיך ערשט אָן צו בילדן
 (המתחילים בהכמה), און אויך זיי וועלן פאַרלאָזן דעם וועג פון לעבן און
 זיך לאָזן, ווי ער, אויף די וועגן פון נאַרישקייט.

א באַרניטנדיקן קולטור-היסטאָרישן אינטערעס האָבן די אויפגעהיטע
 בריוו, וואָס עס האָבן געשריבן איינער דעם אַנדערן שלמה ראַפּפּאָרט
 און יעקב-שמואל ביק. מיר האָבן שוין אין פאַריקן באַנד אָנגעוויזן, מיט
 וואָס פאַר אַ התפעלות די בעלי המאספים האָבן אויפגענומען דעם

1 דער בריוו איז פּערענפּליכט אין „בגורי התים“, XI, 131—142. ביקס
 נאָמען הערט אַפילו אין בריוו גיט דערפּענט, עס איז אָבער אויסער ספק, אז העין
 יים איז דאָרט די רעדע.

דורך די פראנצויזישע „אויפקלערער“ פראקלאמירטן אידעאל וועגן בריי-
דערליכקייט, גלייכהייט און מענטשנליכע. ניט מיט קיין קלענערן פאטאם
רופט זיך דערויף אָפּ דער „בכורי העתים“. מאַסע נאָרדוים פּאַטער,
גבריאַל זירפּעלד, רופּט פּאַטעטיש אויס אין זײַן ליד „השוויי“ (בכורי
העתים, תקפ"ו, 81—84): „פּאַר גאָט זײַנען אַלע מענטשן ברידער, אַלע
זײַנען גלײַך אָן אונטערשייד!“ ברוך שײַנפּעלד איבערזעצט שילערס
באַקאַנט ליד „אַן די פּריידע“ מיטן פּאַטעטישן אויסרוף: „זײַד אומשלוג-
גען, מיליאָנען! דיעזען קוסם דער גאַנצען וועלט!“¹. אין די אינטעליגענטע
ידישע קרייזן פון די גרעסערע פּרינסישע שטעט האָט, ווי מיר האָבן
געזעען, דער אַבסטראַקטער דעוויוז פון גלייכהייט און ברידערליכקייט געפירט
צו אַסימילאַציע. די גאַליציאַנער סביבה מיט דער קאָמפּאַקטער אָרטאָ-
דאָקסישער מאַסע איז אָבער פאַר אַסימילאַציע דעמאָלט געווען אַ ווייניק
פּאַסנדיקער באָדן. דאָס אומבאַוואַסטע גאַציאָנאַלע געפיל האָט נאָך
געפונען, ווי מיר וועלן ווייטער זען, אַ באַדרייטנדיקע שטיצע אין דעם
געשטייגערטן אינטערעס צו היסטאָרישע פּאַרשונגען. סימפּטאָמאַטיש איז
אין דער הײַנטיקער ראַפּאָפּאַרטס פּאַררעדע צו זײַן העברעישער איבערזע-
צונג פון ראַסינס פּיעסע „אַכתר“², וווּ ער רעדט מיט פּאַטאָס וועגן
„אַהבת האומה“, וועגן ליבע צו די קינדער פון דער „פּאַראיינזאַמטער
מוטער ציון“ (אַמכס ציון הגלמודה).

די דאָזיקע פּאַטעטישע רייד האָבן אָבער ניט געקאָנט באַפּרידיקן
יעקב-שמואל ביקן. וואָרום ביק און ראַפּאָפּאַרט זײַנען געווען מענטשן
פון פּאַרשיידענע וועלטבאַנעמען. מיר האָבן אין דריטן באַנד באַריכות
גערעדט וועגן דעם עקשנותדיקן קולטור-קאַמף, וואָס איז פּאַרנעקומען
צווישן צוויי לאַגערן פון דער ייִדישער אינטעליגענץ: צווישן ראַציאָנאַל-
ליסטן מיט זייער קאַמף-דעוויוז: שלטן השכל! און מענטשן, וואָס זייער
פירער אין לעבן איז געווען דאָס געפיל, די עמאָציע און דער אויף איר
זיך שטיצנדיקער ווילנס-אַקט. אָט דער דאָזיקער קאַמף האָט זיך איצט
אָפּגעשפּיגלט אין דעם צוזאַמענשטויס פון די צוויי פּאַרשטייער פון איינעם
און דעם זעלביקן לאַגער.

מיר האָבן שוין אין פּאַריקן באַנד געזעען, ווי ביק איז נאָך מיט
פיל יאַרן פּריער גאָר אַנדערש צוגעגאַנגען צו דער פּראַגע וועגן דער
פּאָלקס-שפּראַך³. אויך אין דעם פּרט איז ער זיך פונאַנדערגעגאַנגען מיט
ראַפּאָפּאַרטן, וואָס איז, ווי דער רובּ משכילים, געווען אַן אַנטשיידענער

1 בכורי העתים, VII, 100: אלפי רבבות נחבקו! נשיקה זו ליושבי תבל!

2 געדרוקט אונטערן טיטל „שארית יהודה“ אין „בכורי העתים“ VIII, 171—254.

3 זע אונזער הערק, ב' VII, צווייטער בוך, 263—265.

קעגנער פון „זשארנאָן“¹. אויפן שאַרפּסטן אופן זינען זיך די דאָזיקע צוויי משפּילים צעגאַנגען בנוגע דעם דעוויז „אהבת האומה“ (ליבע צום פּאָלק). ביס קאָן ניט באַגריפּן, ווי קאָן עס ראַפּאַפּאָרט ריידן וועגן אהבת האומה, וועגן ליבע צו די קינדער פון דער „פּאַראַיינזאַמטער מוטער־ציון“, און אין דער זעלביקער צייט האָסן תּכלית שנאה די „כתּ החטירים“, וואָס איז דאָך דעמאָלט געווען דער רובּ מנין ורובּ בנין פון דער גאַל־ציאָנער ייִדישער באַפעלקערונג. דו האָסט דאָך אזוי ליב — שרײַבט ביס ראַפּאַפּאָרטן — דעם דײַטשן דיכטער שילער און איבערזעצסט גערן זײַנע לידער, — פּאַר וואָס־זשע האָסטו ניט אינגעהערט פּאַר זיך גופּא זײַן קאַסמאָפּאָליטישן פּערז: אַ קוש דער גאַנצער וועלט! און ביסט דעם דאָזיקן פּערז ניט מקיים: בנוגע צום פּאָלק ישראל: האַלן און קושן אלע אונזערע ייִדישע ברידער מיטן גאַנצן האַרצן און מיט דער גאַנצער נשמה — אַפּילו ווען מען דאַרף דערמיט באַצאָלן אי מיטן שכל אי מיט דער נשמה? ביס גלויבט ניט אין דעם גײַנד־דעוויז פון דער השפּלה, אַ דורך אויפּקלערונג און פּילדונג וועט דער ייִדישער קיבוץ פון אלע צרות געהאָלפּן ווערן, טיפּיש איז, אַגב, זײַן אויסרוף אין זײַנעם אַ בריוו צום צוקינפּטיקן רעדאַקטאָר פונם „ברם חמד“, שמואל־ליב גאָלדענבערג: „איך וויל ניט אײַנקליידן כײַנע רייד אינם לבוש פון מליצה (במלבושי הצחות); וואָס טויג אונז שיינקייט, בעת עס גיסן זיך די טרערן פון אונזערע ברידערס אויגן, וואָס זײַנען צו אונז געווענדעט מיט געבעט אַנצושפּיזן זייערע קינדער, וועלכע גייען אויס פון הונגער“². זײַנע אינ־טימע געדאַנקען האָט ביס אַרויסגעזאָגט אין זײַנע מעמוואָרן, וואָס זײַנען לײדער פּאַרלױרן געגאַנגען³, און ווען זײַנע חברים משפּילים האָבן זיך באַקענט מיט אײַניקע פּראַגמענטן, זײַנען זיי געבליבן שטאַרק אומצופּרידן פון ביסס „אַפּיקורסישע“ געדאַנקען. „איר האָט זיך צעשריגען אויף מיר, שרײַבט ביס ראַפּאַפּאָרטן, און מײך, ווער ס׳האָט באַמת ליב וואָס מער ליכט אַנצוצינדען אין דעם הייליקן היכל, האָט איר באַשולדיקט, אַז איך פּרעדיג פּינטערניש, אין אַנלעניש האָט איר פּאַרגעסן, אַז ווער עס לעשט אויס אַ ליכט אויס מורא פאַר אַן אַנפּאַל פון פּרעמדע, פון גזלנים

1 זע פּערז העטים VIII, 11: לשון יהודי־דײַטש באַרץ פּילניא למה? מרענט ראַפּאַפּאָרט, אי לשון הקודש און לשון פּולניא.

2 צוצר הספרות, III, אורות מאוסל, 27.

3 ברם חמד, I, 68.

4 זע אונזער זערק ב' VII, צחייטער בוך, 263.

און פאר א שלעכט באגעגעניש אָדער בכרי דער חולה זאָל קאָנען אינעם
שלאָפֿן — איז ער פטור¹.

ביק האָט אָנגעוואָרן דעם גלויבן, אז די השפּלה-אידעאלן קאָנען
ווירקלעך ברענגען די ישועה דער שווער-לינדנדיקער ייִדישער מאַסע אין
גאַליציע; ער איז געקומען צום געדאַנק, אז דער פון די משפּילים פאַר-
האַסטער חסידים ברענגט ווייניקסטנס דער מאַסע די נייטיקע טרייסט
און זאָרגט דערפאַר, דער חולה זאָל קאָנען רוֹקן איינשלאָפֿן. קעגן דעם
איז ראַפּאָפּאַרט מיט זיין קעמפּערנאַטור צום שאַרפּסטן אַרויסגעטרעטן.
דו — שרניבט ער ביקן — באַשולדיקטט מיך, אז איך האָב פאַרגעסן
אין דעם גרונדגעזעץ פון טאַלעראַנץ דערפאַר, וואָס איך האָב פּינט די
„אַנשי הכת שלך“ (ד״ה די חסידים). איך פאַרשטיי אָבער אונטער דעם
דאָזיקן דעוויז, אז בלויז פאַר איבערצייגונג טאָר מען ניט שטרעפֿן, ניט
רורפן און בפרט ניט אומברענגען ה״ו. דאָס קאָן מיך אָבער פֿלל ניט
באוועגן, איך זאָל אויס טאַלעראַנץ זיך ניט דערלויבן אַרויסזאָגן מיין
מיינונג וועגן יעדן אומוויסנדיקן נאַר, וועגן יעדן שווינדלער און פאַרפֿ-
רער. גאָט האָט דערויף דערלויבטן אונזער שכל, בכרי מיר זאָלן משפּיע
זיין וואָס מער ליכט דעם המון, וואָס טאַפּט אין דער פינסטער, ניט מיר
זאָלן קושן יעדן נאַר, אפילו ווען דער דאָזיקער קוש, נעמט אָפּ דעם
שכל און די נשמה. מיר וועלן זיך ניט משוגע מאַכן און שפּרינגען ווי
די צאַפעס דערפאַר, וואָס מיר זינען אַרומגערינגלט מיט משוגעים, און
דאָס געפּינט זיך פֿלל ניט אין סתירה מיטן טאַלעראַנץ-פאַגריה².

ער, — שרניבט ראַפּאָפּאַרט צו זיין פּרינד ליב הוליש וועגן ביקן³, —
רעדט אַלץ וועגן אהבת ישראל און פאַרגעסט דערבני אין ליבע צו
מענטשן בכלל. ער רעכנט, אז אמתע אהבת ישראל דאַרף באַשטיין
אין שנאה צו אַלע אַנדערע פעלקער (?), צו אַלץ וואָס שטאַמט פון דער
כרעמד. אזא ליבע רעכן איך אָבער פאַר דער גרעסטער שנאה! זי האָט
אונז טענדיק רק שלעכטס געבראַכט, זי האָט געשטאַרקט צו אונז די שנאה
פון אַלע אַנדערע אומות, זי האָט אונז אַרנינגעוואָרפן אין דער שטאַק-
פינסטערניש אויף די הונדערטער יאָרן, — מאַכטלאָז זינען אונזערע הענט
געוואָרן אויף גוטס צו שאַפן, און צו לאַסט זינען מיר געוואָרן ביי אונזערע
שכנים אין אַלע לענדער. איך זאָג אָבער ניט ה״ו, אז מיר איז ניט
טיער דאָס הויז פון יעקב. חלילה! איך שווער דיר בני גאָט, וואָס האָט

1 בחפזכם שכחתם שהמככה את הנר מפני שהיא מתירא מפני גויים, מפני
ליפסים, מפני רוח רעה או בשביל החילה שיישן — פטור.

2 אוצר הספרות, III, אורות מאופל, 29—30.

3 ברם חמר, I, 83—84.

מיר מיין נשמה גענעבן, אז איך בין מיט מיין גאנץ הארץ איבערגעגעבן די קינדער פון ישורון! מיט אלע מינע קרעפטן ליב איך מיין פאלק און בין גרייט ביז אין סוף פון מינע יארן אלץ איבערצוטראגן פון זיין טובה וועגן... אָבער אלע מינע לאַנגיאַריקע פאַרשונגען אויפן געביט פון ייִדישער געשיכטע האָבן מיך איבערצינגט, אז נישט דורך דעם, וואָס זיי וועלן זיך אָפּוונדערן פון אלע אנדערע פעלקער, ניט וועלנדיק אָנטייל נעמען אין זייער קולטור, וועלן אונזערע ברידער דערגרייכן די הויכע מדרגה, וואָס איז פאַר זיי פאַשטימט; נאָר ווען זיי וועלן זיך פּלעסן איבערצונעמען בני יעדן פּאָלק דאָס נוצליכע און גוטע, וועלן זיי ווירקליך אלעמען איבערשטייגן מיט זייער ריינער און אמתער אמונה און וועלן טאַקע ווערן אַן „עם חכם ונבו“...

צו דער זעלביקער פראגע קערט זיך ראפאָפּאַרט אום אין זיין ליד, וואָס ער האָט אַרטינגערט ביקן אין זיין אַלפּאַם 1. ריע אהוב! — אזוי פאנגט זיך אָן דאָס ליד, — געליבטער פרינד, דו רעדסט אלץ וועגן גליק און רו פארן פאלק ישראל. דו קומסט אָבער מיט אַן עצה, וואָס איז זייער ווייט פון מיר, און איך קאָן ניט איינשטימען מיט איר. דיר איז אזוי ליב און טייער דעם פאלקס לאַנגער דרימל, און דיין גאנץ זאָרגן איז רק אים פון שלאָף ניט שטערן. מינע געדאַנקען זינען אָבער ווייט פון דינע. איך ליב מיין אומה מיט אלע ציטערן פון מיין נשמה. איר גע- הערט מיין לעבן און אלע מינע קרעפטן, — איך קאָן אָבער ניט ווי דו רינק צווען איר דערנידערונג (לאַ כּמוֹך תּדוּם נפּשִׁי לְשפּלַתָּה), מיין גאַנץ טראַכטן און שטרעבן איז אַרטינצוברענגען ליכט אין איר פינסטערניש. די בעסטע געריכטן וועל איך איר פאַר אַ מתנה ברענגען, די שענסטע אוצרות פון פאַרשיידענע פעלקער וועל איך צו אירע פים דערלאַנגען, אויף וועלכער שפראַך איך וועל נאָר פונקען פון חכמה געפינען, וועל איך זיי פאַר מיין פאלק אויפזאַמלען און אין זיין שפראַך זיי איבער- פלאַנצן; אפשר וועט ער פון זיין שלאָף אויפּוואַכן, זיינע אויגן וועלן דאָס העלע ליכט דערבליקן, און ער וועט שוין דאַן באַגרייפן, אז חכמה דאַרפן מען פון אלע קוועלן שעפן, ווייל ערשט דעמאָלט קאָן מען די העכסטע שטאַפלען דערגרייכן 2...

1 כּנּוּרֵי הַעֲתִים, VIII, 278—281. ביקס נאָמען דערט דאָס ניט אָנגעצויקן, עס איז אָבער איינער סמך, אז דאָס איז ער דער „געליבטער פרינד און קרוב“, צו חעמען דאָס ליד איז געחענדעט.

2 כל מחשבותי אערוכה להפיץ אור באפּלחה. כל מגדים ומפעמים אביא תשורה אליה, מחמדות כל העמים אבהר להקריב לרגליה... אם אַך חכמה בשפתם, אל כלי אריקנה להסעים לעמי תנובתם, ללשונו אעתיקנה, אולי יקץ משנתו, יראו עיני אור בהיר... למוד חכמה מכל אדם, אז תגיע לראש סלם.

אין דער אויבן ציטירטער פאָררעדע צו „שארית יהודה“, וווּ ראָפּפּאָרט רופט פּאָטעטיש אויס, אַז יעדער משכיל דאַרף מיט אַלע כּוחות וועקן אין זיינע ברידער די ליבע-פּונקטן צום פּאָלק און צו זיין אמונה, וויזט ער דערבני אָן, אַז ער גופא, „הקטן והצעיר בעמי“, ניט קוקנדיק דערויף, וואָס ער איז אַזוי טרוד מיט דאגת פרנסה און פּטרט אַזוי פיל צייט אַלס שכיר יום 1, ניט ער אָפּ יעדע פּרניע מינוט, וואָס ער האָט, נאַציאָנאַלע אינטערעסן און האָט זיך געשטעלט די אויפנאַבע צו שאַפּן אַן אומפּאַנגרייך ווערק „אַנשי שם“, וואָס וועט כּולל זיין די לעבנס-און שאַפּונגס-באַשרייבונגען פון אַלע באַרימטע מענער, וואָס זיינען געווען ביי יידן פון נאָך דער ביבלישער תקופה אָן. און טאַקע באַלד, אין משך פון דריי יאָר, זיינען אין די „בכורי העתים“ איינע נאָך דער אַנדערער דערשינען ראַפּאָפּאָרטס זעקס מאַנאָגראַפיעס וועגן מיטלאַטערליכע גדולי ישראל 2, וואָס האָבן זיין נאָמען באַרימט געמאַכט אַלס איינעם פון די וויכטיקסטע בוימיסטערס אויפן געביט פון חכמת ישראל. אויף דעם מאָד-דערנעם ליינענער מאַכט די אַרכיטעקטאַניק פון ראַפּאָפּאָרטס כּאָנאַגראַפיעס ניט קיין באַזונדערס גינסטיקן אינדרוק. די פילצאָליקע הערות פאַרנעמען ביי ראַפּאָפּאָרטן פיל מער פּלאַץ ווי די מאַנאָגראַפיעס גופא. מע מוז אָבער געדענקען, אַז ראַפּאָפּאָרט איז געווען אַן אמתער פּיאָנער אויף זיין געביט. די תקופה, וועלכע ראַפּאָפּאָרט באַהאַנדלט אין זיינע אַרבעטן (צענטער — צוועלפטער י״ה) איז אין זיין צייט געווען אַן אמתע „קרקע בתולה“ — אַן אומבאַאַרבעט פּעלד. און ראַפּאָפּאָרט האָט טאַקע אויף דעם געביט באַזווין ממש גאונישע חריפות. מיט ריווקן פלייס זאַמלט ער דעם אים נייטיקן מאַטעריאַל איינציקווייז, פון קליינע זעמדע-לעך און קערנדלעך. פון צופעליקע באַמערקונגען, צייטנווייז מיט דער הילף פון שאַרפּוויניקע אויסטייטשונגען פון איינצלע ווערטער, וואָס זיינען צעוואָרפן איבער די הונדערטער חבורים, כּראַניקעס און שאַלֹת-תשובות, געלינגט אים צונויפצוזאַמלען דעם אים נייטיקן קולטור-היסטאָרישן מאַטעריאַל. דאָרטן, וווּ אַנדערע האָבן געזעען פלוז הויפן זאַמד און אַש, האָט ער פאַרשטאַנען די טייערסטע פּערל אַרויספאַקומען; אין די פאַר-פּלאַנטערטסטע און שטאַרק פאַרגרייט טעקסטן געלינגט אים, דעם

1 ראַפּאָפּאָרט איז אין משך פון אַ סך יאָרן געזען נאָמן און קאַסיר אין דער שטאַט-טאַקסע אין לעמבערג.

2 תּולדות רבנו סעדיה גאון וקורות ספריו (בכורי העתים, IX), תּולדות: רבנו נתן איש רומי בעל הערוך וקורות ספריו (דאָרטן, X), תּולדות רבנו האי גאון וקורות ספריו (דאָרטן), זמן ומקום ר' אליעזר קליר ועניני פּיוטי (דאָרטן), תּולדות רבנו חננאל בן רבנו חשיאל ורבנו גסים ב"ר יעקב סמדינת קירחאן (דאָרטן, XII).

חריה, מיט זיין שכל-הישר, ארויסצובאקומען דעם היסטאָרישן אמת, אויב-צוקלערן די ביז אים אומבאקאנט געבליבענע פאקטן. עס געניגט צו ברענגען איין ביישפיל פון הונדערט. מיר האָבן אין צווייטן באַנד (10—11) באַרירט די אַלטע אַגדה, לויט וועלכער די ערשטע פאַרשפּרייטער פון חכמת היהדות איבער די ריין-פּראָווינצן איז געווען די פּאַמיליע קלונמוס, וואָס דער „מלך צרפת קארלאַ" האָט מיט זיך אויס דער לאַמבאַרדיע מיטגעבראַכט און באַזעצט אין מיינץ. אין די ייִדישע קוועלן איז אַ גרוי-סער פּלאַנטער, עס איז שווער געווען צו דערגיין, וואָסער קאַרל ווערט דאָ געמיינט: צי קאַרל דער גרויסער צי קאַרל דער קרח. אין אייניקע קוועלן ווידער איז געווען אַנגעוויזן אַ באַרטינדיק שפּעטערדיקע דאַטע, ווען אי דער גרויסער קאַרל אי קאַרל דער צווייטער זינען שוין ביידע פון לאַנג אויף דער וועלט ניט געווען. ראַפּאַפּאַרט האָט אָבער אין איינער פון זינע הערות צו „ר' נתן בעל הערוך" מיט גרויס חריפות דערווייזן, אַז די דאַטע איז פאַרגריזט, און איז דערביי געקומען צום ריכטיקן אויספיר, אַז „הכונה לקרל קרח" — אַז דאָס איז געשען אין קאַרל דעם קרחס צייטן. אמת, ווייל ראַפּאַפּאַרט איז געווען אַ פּיאַנער אויף אַ נאָך גאַנץ אומבאַאַרבעטן געביט, האָט אויך צייטנווייז פּאַסירט, אַז ער איז ביי זיין גאַנצער חריפות געקומען צו פאַלשע הנחות, ווי דאָס איז, צום ביישפּיל געווען דער פּאַל ביי זיין אַרבעט וועגן אליעזר קליר, ווי ער האָט זיך געלאָזט פאַרפירן דורך די צוגעשפּיצטע השערות און איז געקומען צו גאַנץ פאַלשע אויספירן בנוגע דער צייט און דעם אָרט פון דעם באַרימטן פּייטנס טעטיקייט. אויך מצד זייער ליטעראַרישער פּאַרם זינען ראַפּאַ-פּאַרטס קולטור-היסטאָרישע אַרבעטן אַ באַרטינדיקע דערשיינונג אין דער העברעיִשער ליטעראַטור. זיי זינען געשריבן אין אַ וויסנשאַפּטליכן, אָבער קלאָרן אין ליכט פאַרשטענדליכן סטיל, אָן איבעריקע מליצות, וואָס האָבן זיך געלאָזט באַמערקן אין זינע פּריערדיקע אַרבעטן. דערביי פילט זיך, אַז מיר האָבן פאַר זיך ניט קיין טרוקענעם געלערנטן, נאָר אַ מענטשן מיט אַ באַרטינדיקן פּובליציסטישן טאַלענט. וואָרום אויסער ריין וויסנ-שאַפּטליכע צוועקן איז ראַפּאַפּאַרט נאָך עפעס אויסן. דאָס איז אַ וויסנ-שאַפּטליך באַגרינדעטער ענטפּער אויף מיועסעס פּאַלעמישע אַרויסטרע-טונגען, אויף זיין האַס און ביטול צום ייִדישן מיטלאַלטער. ניט מיט פּאַלעמישע ופּוּחיס, נאָר מיט דער איבערצינגנדיקער קראַפט פון היסטאָ-ריש-באַגרינדעטע און קריטיש באַלויכטענע פּאַקטן פּרוּווט ראַפּאַפּאַרט דערווייזן, אַז אין די פינסטערע צייטן פון אייראָפּעיִשן מיטלאַלטער זינען ביי ייִרן געווען דענקער און פאַרשער, וואָס זינען געשטאַנען אויף דער שפּיץ פון דער דעמאָקראַטיקער קולטור.

ראפּאָפּאָרטס וויסנשאַפּטליכע אַרבעטן האָבן געמאַכט אַ גרויסן רושם אין די געלערנטע קרייזן. זיי, די אייראָפּעיִש-געבילדערטע און דיפּלאָמירטע, האָבן מיט שטויניען צוגעזען, ווי דער גאַליציאַנער נאָמן איבער פּשוט פּלייש עפּנט פּאַר זיי גאַנץ נייע פּאַרשונגס-קוועלן. צונאָך רעדט אין דער פּאַרערדע צו זיין אין 1832 דערשינענעם ווערק, גאַטעסדיענסטליכע פּאַרטערנעץ מיט גרויס התפעלות וועגן ראפּאָפּאָרטס בקיאות און גרויס חריפות, וואָס יענער האָט אַנטפלעקט אין זיינע קולטור-היסטאָרישע פּאַרשונגען. ער ווייזט אויך אַנב אָן, אַז ער ציטירט ראפּאָפּאָרטן אין זיין ווערק איבער הונדערט מאל, איש כּכּבּי הַ בישראל! * רופּט פּאַטעטיש אויס שמואל דוד לוצאַטו אויס פּאַדוּאַ אין זיין בריוו צו ראַפּאָפּאָרטן 1; אַזי אַתּה ואוּדך, אבּי וארוּמך! ראפּאָפּאָרטס אין, בכּוּרי העתּים דערשינענע זעקס ביאָגראַפּיעס — שרייבט פּראַנץ דעליטש 2, — זיינען דימענט-אוצרות (דימאַנט-גרובען) פּאַר יעדערן, וואָס נעמט זיך שרייבן די געשיכטע פּון ייִדישער ליטעראַטור. אפּילו מיט צענדליקע יאָרן שפּעטער האַלט דער געשיכטס-פּאַרשער גרעץ פּאַר נייטיק אָנצוווייזן: די כּראַנאַלאָגיע, די געשיכטליכע געאָגראַפּיע, די ליטעראַטור-געשיכטע און פּיל אַנדערע צווייגן, וואָס זיינען אַזוי וויכטיק צו דער קריטישער אויספּאַרשונג פּונם גאַנג פּון דער געשיכטע, — זיי אַלע זיינען ביז יענער צייט אָדער בכלל ניט באַהאַנדלט געוואָרן, אָדער אויף אַ זייער אויבערפּלעכליכן אופן, און האָבן ערשט דורך ראפּאָפּאָרטן באַקומען תּיקון, ערשט ער האָט זיי באַ-גרינדעט און אָנגעוויזן אויף זייער אמתן באַדינט. די חריפות, אויף וואָס פּאַר אַן אופן ער בינדט צונויף אַזעלכע ענינים, וואָס שיינען אויפן ערשטן קוק אַזוי גרונד-פּאַרשיידן, און טיילט פּונאַנדער דווקא דאָס, וואָס שיינט צו זיין אין גרויס קרבות; דער קריטישער פּרוּוושטייך, וואָס ער האָט געשאַפּן און וואָס מיט זיין הילף געלינגט עס אים אָפּצוטיילן דאָס עכטע פּונם פּאַלשן, היכּטאָרישע געשעענישן פּון פּשוטע לעגענדעס, — דאָס אַלץ האָט געהאַט אַזאַ גרויסע השפּעה, אַז ער איז מיט פּולן רעכט פּאַר-רעכנט נעבן קראַכמאַלן פּאַרן פּאַטער פּון דער ייִדישער וויסנשאַפּט. דאָס, וואָס יאָסט און אַנדערע פּאַרגענגער האָבן געשאַפּן, פּאַרשווינדט אין פּאַרגלייך מיט זיינע פּאַרשונגען, ווי פּשוטע פּלוידערני (אַבערפּלעכליכע גערעדע) אין פּאַרגלייך מיט אַ גוט דורכגעטראַכטער, שטרענג געגליי-דערטער און קונסטפּול געבויטער רעדע 3.

* עס איז אויסגעשטאַנען אַ מאָן אין פּאַלק ישראל, הי מיין האַרץ האָט געוואונען.

1 אנרות שד"ל, 165.

2 צור געשיכטע דער ייִדישער געאָגיע, 1836, 119.

3 געשיכטע דער יודן XI, 1900, 450.

ראפאָפּאָרטן האָבן באַרייכט געמאַכט זינע ביאָגראַפיעס. ער האָט זיך פאַרמאָסטן צו שאַפן אַ גרויס ווערק „אַנשי שׂם“, וואָס זאָל כולל זיין די לעבנס־ און שאַפונגס־פאַשריבונגען פון אַלע גדולי ישראל פון נאָך דער ביבלישער תקופה. זיין פאך איז — איינצלנע ציגל, סאָלידע, פון בעסטן מאַטעריאַל געפאָרמטע און קונציק געשליפענע בוי־שטיינער, אָבער ניט קיין גאַנצער בנין. אין די פילצאָליקע הערות, וואָס באַגלייטן ראַפאָפּאָרטס אַרבעטן, געפינען זיך גאַנצע אוצרות פון קולטור־היסטאָרישן מאַטעריאַל, אָבער דאָס אַלץ אַלס רוי־מאַטעריאַל, וואָס נייטיקט זיך ערשט אין דער געניטער האַנט פונם בוי־מיניסטער, פונם אַרכיטעקטאָר...

ראַפאָפּאָרט האָט געשפירט דעם נייעם גניסט פונם יונגן 19טן ירײה, דעם הויך פון היסטאָרישן וועלט־פאַנעם. אים האָט אָבער געפעלט דער סינטעטישער צוגאַנג צו דער געשיכטליכער אַנטוויקלונג, און פרעמד זיינען אים געבליבן די אַלגעמיינע פראָבלעמען, וואָס האָבן אַ שייכות צו פילאָזאָפיע פון געשיכטע. דאָס וואָס ראַפאָפּאָרט איז ניט געווען אימשיטאָנד אויסצופירן, דערויף האָט זיך פאַרמאָסטן זיין לערער און חבר נחמן קראַכניאַל אין זיין לעבנס־ווערק „מורה נבוכי הזמן“.

פערטער קאפיטל

דער נייטיקער, מורה ובוכים. — מימיני און קראכמאל. — קראכמאל
אין די דייטשע אידעאליסטישע פילאזאפיע. — וועגן הענעלט הספעה
אויף קראכמאלן. — די זעלבסט-דערקענטעניש פונם העלט-גייסט
און דאס זעלבסטבאווסטזיין פון דער מענטשליכער פערזענליכקייט. —
קראכמאלס קולטור-היסטארישע מעטאדע. — דער „קנאת האמת“ און דער
„מורה נבוכי הזמן“. — דער „שר האומה“ און „אלה האומה“. — די
אינגארטיקייט פון דעם יידישן סאָלק. — דער באַדייט פֿון „שכינה
בישראל“. — קראכמאלס שטאַנדפּונקט בנוגע דעם גאַנצאַנאַלן גייסט
פון דער ייִדישער אימה. — דער באַדייט פונם „כרם חמד“, זיין
פאַקטישער רעדאַקטאָר. — אליקס מילאָזגי און זיין „ראביה“. — די
„רואים“ און דער „עמק שישיים“.

דער „פסק החרם“, וועגן וועלכן מיר האָבן גערעדט אין פּאַריקן
קאָפיטל, האָט געמאַכט אַ גרויסן רושם אויף קראַכמאַלן, מיר האָבן, אמת,
געווען, ווי שאַרף ער איז אַרויסגעטראָטן קעגן דעם יונגן משפּיל, וואָס
האָט זיך געלאָזט אינשרעקן מצד די חסידים און זיי אַרויסגעגעבן צו
פאַרבּרענען די השפּלה-ספרים, וואָס האָבן זיך בני אים געפונען. קראַכ-
מאַל גופא איז אָבער פּלץ קיין קעמפּער-נאַטור ניט געווען. ניט אומזיסט
דערמאָנט ער מענדעלאָאָנעס ווערטער, וואָס יענער האָט אַמאָל זינעם
אַ פּריינד געשריבן: דער מענטש איז ניט מחויב שטענדיק אָפּן דעם
אמת אַרויסצוואַנגן, — ער טאָר אָבער ניט זאָגן דאָס, וואָס איז קעגן דעם
אמת. די חסידישע מאַסע, דער המון, וואָס איז בני אים, דעם גייסטיקן
אַריסטאָקראַט, געווען געגליכן צו „דער ווילדער חיה אָן אויגן און מיט
פיל שאַרפע מיילער“ — האָט אויף אים אָנגעוואָרפּן אַ פּחד. ער האָט
אַפּילו די ערשטע צייט געוואָלט אינגאַנצן אָפּטרעטן אין אַ זינט און
זיך פאַרנעמען מיט מסחר 1. מיר האָבן שוין אין פינפטן באַנד געבראַכט
די שטראָף-רייד, מיט וועלכע מענדל לעפּין, דער טיפּישער אויפקלערער,

1 קראַכמאַל האָט אָבער חייניק געפּאַסט צו מסחר, און ער האָט דערמיט
אַ בצרמיטניקן טייל פון זיין פאַרמעגן אָנגעהאַרן.

אין ארויסגעטרעטן 1 קעגן קראכמאלן דערפאר, וואָס יענער איז צו נחבא אל הכלים, און בעת ער איז דער טאָג, וואָס איז ביכולת צו ברענגען ליכט דעם פּאָלק און וועמען גאָט האָט באַשטימט צו עפענען די אויגן פון די וואָס טאָפן אין דער פינסטער, צו באַפרייען די נשמות, וואָס שמאַכטן אין געפענגעניש, — זיצט ער פארשפּאַרט אין זיין חדר, באַגניגט זיך דערמיט, וואָס ער האָט פאר זיך פיל וויסן געזאַמלט, און זיין האַנט וויל די פּעדער ניט באַנוצן².

קראַכמאַל איז אָבער פון לעפינס רייד ניט נתפעל געוואָרן. אמת, לעפינס טענות זיינען געווען באַרעכטיקט בלויז בנוגע קראַכמאַלס תורה שבכתב. מיר האָבן שוין פּרָגער אָנגעוויזן אויף דער אויסשליסליכער אויפקלערענישער ראַלע, וואָס קראַכמאַל האָט געשפּילט אין גאַליציע אַדאַנק זיין פּערזענליכן פּאַרקער און מינדליכע געשפּרעכ, וואָס ער פלעגט פירן ניט בלויז מיט דערוואַקסענע וויסנסבאַגריקע יונגעלייט, נאָר אפילו מיט צוועלף-יאָריקע קינדער. דאָס אַלץ אָבער בלויז בעל-פה. גאַנץ אַנדערש האָט זיך אָבער קראַכמאַל פאַרהאַלטן צום געדרוקטן וואָרט. „זינט מיינע יונגע יאָרן, דערקלערט ער, האַלט איך מיך פּעסט ביי דעם עצה, וואָס דער חכם ישׂר מקנדיא האָט געגעבן: „איידער איך וועל פאַר אַנדערע לערנען דאָס, וואָס איך ווייב, וועל איך פּרָגער פאַר מיר לערנען דאָס, וואָס איך אַליין ווייס נאָך ניט“. ער פלעגט זיך גופא איראַניש רופן, דער אייביקער סטודענט“. אים האָט נאָך אַלץ געדאַכט: ער ווייס צו ווייניק. ער איז נאָך אַלץ דער „זוכער“ געווען...

דאָך איז סוף-בל-סוף געקומען די צייט, ווען קראַכמאַל גופא האָט זיך איבערצייגט, אז ער טאָר מער ניט בלייבן קיין נחבא אל הכלים און באַגניגן זיך דערמיט, וואָס ער האָט פאַר זיך פיל וויסן געזאַמלט. און דערצו האָט ניט ווייניק מיטגעהאַלפן טאַקע מיזעסעס, קנאת האמת³ און שמואל יעקב ביקס תשובה-שטימונג. דער „קנאת האמת“ האָט גע-קלונגען ווי אַ וואָרעניש. קראַכמאַל האָט געזעען, ווי די ירישע אינטע-ליגענץ פון זיין דור, די מאָדערנע „זוכערס“ („הכבש“), שטייען על פרשת דרכים. דאָס אַלטע, טראַדיציאָנעלע קאָן מער ניט באַפרידיקן, מען מוז זוכן נייע וועגן; מען קאָן זיך ניט באַגניגן מיט שמואל-יעקב ביקס פּראָגראַם: „אויסלעשן דאָס ליכט“ און לאָזן דעם קראַנקן ווייטער שלאָפן, בעת די ליכט-שטראַלן שפּאַרן אַריין אפילו דורך די צוגעמאַכטע לאַדן און וועקן פונם שלאָף און ווייזן, ווי פינסטער, ווי ענג ס'איז אין

1 אונזער ווערק, V באַנד, 328.

2 מענדל לעמינס רעדע איז צום ערשטן פאַרעפנטליכט אין „כרם המד"י

אייגענעם תחום. און ווען עס געפינען זיך ניט קיין אייגענע מורי דרך — זוכט מען זעגנווייזערס פון דער פרעמד... און פרעמדע מוזן ברענגען צו פארפרעמדונג און דערווייטערונג, צו אומקריטישן פארהאלטן צו אייגענער נער נאציאנאלער קולטור, און דורך דעם פארגרעסערן די צאל פון די „לייכטזיניקע אפשפעטערס“ (קלי הדעת המתלוצצים), וואס זיינען קראכע-מאלן ניט ווייניקער דערווידער, ווי די „הככלים שבכאמינים“ — די נאראנים, וואס גלויבן אין אלץ.

„ווי אין די פריערדיקע דורות — וויזט קראכמאל אן — איז געווען א סכנה אויפצודעקן דאס פארהוילענע, אזוי איז היינטיקע ציטן א סכנה צו האלטן פארבארגן דאס, וואס ס'איז שוין דורך אנדרע אנטפלעקט... אמאל, אשטייגער, האָט מען געקאָנט רעכענען פאר א פעסטן אמת, אז גאנץ ספר תהילים, אפילו דעם קאפיטל „על נהרות בבל“ האָט דורך רוח הקודש דור המלך פארפאסט. דעם היינטיקן לייענער קאָן דאָס אָבער כלל ניט באַפרידיקן; צו אים איז שוין דערגאנגען, אז דאָרט אין דער אייראָפּעיִשער וועלט, זינען שוין אַרויסגעזאָגט געוואָרן גרויסע ספיקות וועגן דעם; וועט ער אָן קריטיק זיך אָנכאַפּן אין די דאָזיקע דעות, אויפנעמען דאָס ריכטיקע צוזאמען מיטן פאַלשן“ (בתערובות אמת ושקר¹).

קראכמאלן איז אפשר אומבאקאנט געבליבן, אז ממש די זעלביקע ווערטער האָט שוין אַרויסגעזאָגט איינער פון די, וואָס האָט געלעבט אין די „פריערדיקע דורות“, און יענער איז אויך ווי ער געווען אַ הייסער מינמוני-סאָרערער. מיר האָבן שוין אין צווייטן פּאַנד אָנגעוויזן (ז' 145), ווי דער „מורה“ איבערזעצער, שמואל אבן תיבון, האָט אין זײַן „נְסוּחַי הַכּוּמִים“, — אַ פּילאָזאָפּישער פּירוש אויף „מעשה בראשית“², — געהאַלטן פאַר נייטיק אָנצווייזן: „זאָל מען אויף מיר זיך ניט כּתּרעם זײַן דערפאַר, וואָס איך האָב אפשר צו פּיל אויבגעדעקט דאָס, וואָס אונזערע חכמים האָבן געבאַטן צו האַלטן בּסוד. גאָט איז מיין עדות, אז איך האָב דאָס געטאָן טאַקע נאָר פאַר זײַן כּבוד וועגן, ווײַל איך האָב מיך איבערצייגט, אז די סודות, וואָס אונזערע נביאים און חכמים האָבן בשעתם געהאַלטן פאַר נייטיק ניט כּגלה צו זײַן, — זײַנען איצט אַלע אַנטפלעקט פאַר די אומות חעולם, און זײ דערקלערן טאַקע לײַט די דאָזיקע אויבגעדעקטע

1 זע הקדמה צו „מורה נבוכי הומן“; זע אויך דאָרסן, סער י"א, ז' 107 אין 119 (מיר ציטירן לײַט דער צײַטער אויסגאַבע, 1863).

2 דאָס הערק איז געבליבן אין כתב־יד און איז ערשט פאַרעפּנטליכט געוואָרן אין 1837 אין פרעסבורג.

אמתן די אלע טיפע ענינים, וואָס זיינען פאַרבאָרגן אין דער תורה און אין די רייד פון די נביאים*.

קראַכמאַל האָט טאַקע געפונען, אז די ייִדישע אינטעליגענץ פון זיין צייט שטייט אויף דעם זעלביקן שוידוועג, ווי אין דעם רמב"ם דור, ווען די מוחות זיינען געווען מבולבל און זיי האָבן אויך ביים בעסטן ווילן ניט געקאָנט מקיים זיין דעם אַלטן פּלל, גם מזה ומזה אל תנח ידך*, און ניט פאַמערקן דערביי קיין שום סתירות צווישן די צוויי וועלטן — דער תלמודיש-רבנישער און דער אַלגעמיינ-וויכנשאַפּטליכער.

און קראַכמאַל, דער נחבא אל הפלים, דער קראַנקער און שוואַכער, וואָס איז אָפט ניט געווען אימשטאַנד צו האַלטן אַפילו די פען אין דער האַנט 1, קומט צום באַשלוס צו ווערן אַ ווענווייזער פאַר די בלאַנדזשענדיקע און, זוכערס*, צו שאַפן אַ נייעם, מורה נבוכים*, וואָס זאָל ווערן דער לייכט-טורעם פאַר זיין דור, ווי מיימונים „מורה" פאַר די דעמאָליטיקע דורות 2, וועגן די שוועריקייטן, וואָס שטייען אים דערביי פאַר, שרייבט קראַכמאַל שמואל-דוד לוצאטסון אין 1836 3: „עס איז איצט פיל שווערער ווי אין דעם בעל „המורה" צייטן צו ריידן אָפן פאַר אַלעמען וועגן פראַגן, וואָס באַרירן די עיקרים, אָדער דאָס, וואָס ווערט פאַררעכנט צו די עיקרים. זיינע דעות בנוגע די סתרי תורה האָט דער רמב"ם אַרויסגעזאָגט פאַר די ייִדן, וואָס האָבן געלעבט אין די אַראַבישע מדינות און אין דער שכנותדיקער פראַוואַנס; מיט די איבעריקע ייִדישע קיבוצים האָט ער זיך פּלל ניט גערעכנט, — אַזוי ווייניק איז דעמאָלט געווען דער פאַרבאַנד מיט די דאָזיקע קיבוצים. איצט אָבער איז די לאַגע גאָר אַן אַנדערע. ווי באַ-קומט מען די מעגליכקייט צו ריידן אַזא שפראַך, צו באַזיצן אַזוינע ווערטער, וואָס זאָלן זיין אימשטאַנד אויף אַ גלייכן אופן אַרניצונדרינגען אין די הערצער און צו באַזיצן די זעלביקע איבערצייגנדיקע קראַפטן הן בנוגע די איטאַליענישע הן די אַריענטאַלישע ייִדן, ווי אויך בנוגע די אויפגעקלערטע

* אי דאָס, אי יענץ ניט פאַרלאָזן.

1 אין 1831 שרייבט שר"ל צום רעדאַקטאָר פון „פרם חמד": צר לי מאד בשמעי כי החכם המופלא ר' נחמן הכהן חלש בנומו עד בלתי יוכל לכתוב אנרות בזולת הכרח (פרם חמד, I, 72).

2 מורה נבוכי הזמן, שער י"ג, 160: וכבר הכפלנו כמו כן שמטרת נחנחנו דומה ממש למטרת חפץ הרב בספר „המורה" אצל אנשי זמנו, ושאנחנו תמיד במה שנוגע לדרך הדרישה יוצאים בעקבותיו בלי הבדל אחר זולתי ההבדל שבין בני דורו והמבוכות שנמלו בו והמרטא ההכרחי להן ובין מעמד הדור הנוכחי והענין שהם בו.

3 דער בריוו איז צום ערשטן געדרוקט אין מכתבי בני קדם, 1866, 65-67, איבערגעדרוקט אין „כתבי רנ"ק".

דייטשע יידן און די פרומאקעס פון די פוילישע מדינות (באוני מתחכמי אשכנז ובאוני מתחסדי מלכות הצפון), און איצט זיינען דאך אויך די פארבינדונגען ניט ווי אמאל: ווי ווייט די קיבוצים זיינען ניט איינער פון דעם אנדערן און ווי פארשידן עס זיינען ניט זייערע דעות, געפינען זיי זיך דאך אין אַפּטער פאַרבינדונג, זיי ווייסן איינער פונם אנדערן, האָבן פיינט איינער דעם אנדערן, און יעדער באַזונדער פאַרזיכערט, אַז ווען אַלע זאָלן זיין איין דעה מיט אים, וואָלטן מיר גלייך געהאַלפן געוואָרן*.

ס'איז כאַראַקטעריסטיש, וואָס קראַכמאַל לאָזט דערביי אומפאַרירט איין וויכטיקן פּרט — וואַרשיינליך אויס גרויס פּיעטעט צו מיימוני. דאָס איז די שפּראַך, אויף וועלכער דער „מורה נבוכים“ איז געשריבן. קראַכמאַל שרייבט וועגן מיימוני: „פּנראה דבר דבריו בסתרי תורה רק באוני היהודים שישבו במלכות הערבים“*. דאָס וואָרט „פּנראה“ איז אָבער לחלוטין איבעריק, ווייל דער „מורה“ איז דאך אין אַראַביש געשריבן, אויף דער שפּראַך, וועלכע איז געווען צוגענגליך בלויז פאַר די יידן, וואָס זיינען דערצויגן געוואָרן אויף דער אַראַבישער קולטור. קראַכמאַל האָט אָבער געהאַלטן פאַר זיך פּרינציפּיעל אומדערלאָזבאַר צו שאַפן דעם נייעם, וועגווייזער* אויף אַן אנדערן שפּראַך, ניט אויף העברעיִש, אין וועלכער ער האָט געזעען די נאַציאָנאַלע שפּראַך פונם ייִדישן פּאָלק. און בעת ער רעדט וועגן דעם, ווי דער פּאַדייטנרסטער טייל פון דער ליטע-ראַטור, וואָס דער גריכיש-ייִדישדיקער ייִדישער קיבוץ האָט געשאַפן אין אַלפּסנדריא, איז פאַרלוירן גענאַנגען, האַלט ער פאַר נייטיק גלייך דערביי אָנצוווייזן: „דאָס איז, אויסער ספּק זייער (די יידן אין אַלפּסנדריא) עונש דערפאַר, וואָס זיי האָבן זייער נאַציאָנאַלע הייליגע שפּראַך פאַרלאָזן. זאָלן דאָס די שפּעטערדיקע דורות געדענקען און זיך אַ מוסר נעמען“¹.

ניט אָבער זיינן אין דער שפּראַך אונטערשיידט זיך קראַכמאַלס זוּערק פון מיימוניס „מורה נבוכים“. די מעטאָדע, דער גאַנצער וועלט-פּאַנעם איז ביי קראַכמאַל אַ גאַנץ אנדערער ווי ביים רמב"ם.

מיר האָבן שוין מערערע מאל אָנגעוויזן, ווי פּרעמד עס איז מיימונין געווען דער געשיכטליכער צוגאַנג צו קולטור-פּראָבלעמען. אַלע דינים און געזעצן, ווי אויך די טעמי המצוות, פּאַטראַכט דער רמב"ם אויסשליסליך פונם ראַציאָנאַליסטישן שטאַנדפּונקט. דאָס האָט נאָך געקאָנט פּאַפּירדיקן די ייִדישע „אויפקלערער“ פון סוף 18טן יאָרה, אָבער

* ווי עס שיינט, האָט ער געשריבן זיינע רייד פּנוגע די סתרי תורה בלויז פאַר די יידן, האָט חזינען אין די אַראַבישע לענדער.

1 מורי נבוכי הזמן, שער י"ג, ז' 127; ובלי ספק לעגוש להם על עיבם את השפה הקדושה מורשת; יראה דור אחריו, ויקח מוסר.

ניט קראַכמאַלן, וואָס האָט אזוי טיף געשפּירט דעם נייעם געשיכט־ליכן גייסט פונם נייעם יר"ה. ניט אומזיסט איז שוין אין זיינע פּריסטע לערניאָרן עזריה די רוכי געווען איינער פון זיינע באַליבטסטע וועגווייזער, און אין די שפּעטערדיקע יאָרן האָט ער מיט גרויס פּלינס שטודירט דעם איטאַליענער וויקאַם קלאַסיש ווערק „נייע וויסענשאַפט“ (Principj de una szienza nuova) וואָס איז אין 1822 דערשינען אין וועבערס דייטשער איבערזעצונג.

קראַכמאַל גייט אַרויס פון קולטור-היסטאָרישן שטאַנדפּונקט, און מיט ביטערן סאַרקאַזם רעדט ער וועגן די „קלי הדעת מעדתנו“, וואָס זיין אַרויס זייער „אויפגעקלערטקייט“ דערמיט, וואָס זיי לייקענען אין אַלץ, — אי אין דער עקזיסטענץ פון משה רבנו, אי אין די ספּרי הנבואה, — און זאָגן אַרויס זייערע ספּיקות: „אולי חברים רב רמאי“ — אפשר האָט זיי גאָר געשריבן עפעס אַ רב אַ שווינדלער. ער שטעלט זיך דערפאַר די אויפנאַבע אויסצופאַרשן די גענעזיס, דעם „שורש ומקור“, ווי עס הייסט ביי אים, אונטער וועלכע באַדינגונגען און אויס וועלכע סיבות עס האָבן זיך געבילדעט אָט די אידעען, מנהגים און געזעצן, וואָס אָט די „קלי הדעת מעדתנו“ טרעטן קעגן זיי אַרויס מיט אַזא געשפּאַט און גע-לעכטער (בשחוק מרבה להכיל). אויס צוויי טיילן האָט געזאָלט באַשטיין דאָס פון קראַכמאַל געפלאַנטע ווערק, אַמונה צרובה. ער ערשטער — אַ היסטאָרישער, אין 18—20 קאַפיטלעך, און דער צווייטער — אַ ריין פּילאָזאָפּישער. דער קרענקליכער קראַכמאַל האָט ניט באַוווּן זיין ווערק צו פאַרענדיקן; בלויז 17 קאַפיטלעך האָט ער פאַרטיק געמאַכט, סערצן פאַרן ערשטן טייל און דריי פאַרן צווייטן. און דאָך איז אָט דאָס ניט פאַרענדיקטע ווערק איינס פון די מערקווירדיקסטע דענקמעלער, וואָס דער ייִדישער געדאַנק האָט געשאַפן אויפן ייִדישן געביט אין דער נייער תקופה.

קראַכמאַלס וועלטבאַנעם איז געווען אַ ריין אידעאָליסטישער; דערויף איז ער דאָך געווען דעם רמבמס אַ הייסער פאַררער, און זיך

1 דער בעל „מאור עינים“ הערט עפּטערס ציטירט אין „מורה נבוכי הזמן“, זע דאָרטן, 39, 126, 186, 190.

2 „מונ"ה, שער א', 2. עס איז אויסער ספק, אז די דאָזיקע הערסער, ווי אויך אין אייניקע אנדערע שטעלן, ווי אַשטייגער, אין שער י"ד, ז' 186, ווי עס הערט דערמאָנט אַ „הכם האחרון בזמן“ — זיינען געזענדעט קעגן דעם בעל „קנאת האמת“.

3 דעם נאָמען: „מורה נבוכי הזמן“ האָט קראַכמאַלס הערק צו פאַרדאַנקען דעם אַרויסגעבער לעאָפּאַל צונצן.

4 זע דעם אויבן ציטירטן פּריז צו לוצאַסון.

אויפגעצויגן אויף דער קלאסישער דייטשער אידעאליסטישער פילאָזאָפיע. דעם גרעסטן אינדערוק האָפן אויף אים געמאכט קאנט און העגעל, און זייער השפעה פילט זיך גאנץ שטארק אין קראַכמאַלס לעבנסווערק. פיכטע האָט אויף אים געוויקט ניט מיט זיין פילאָזאָפישן סיסטעם, נאָר דער עיקר מיט זיינע באַרימטע „רעדן צום דייטשן פּאָלק“, וווּ ער גייט אַ גלענצנדיקע פילאָזאָפישע באַליכטונג דער נאַציאָנאַלער פּראָגע. אייניקע פּאַרשער 1 פּרווון קריינען קראַכמאַלן מיטן נאָמען: העגעליאַנער, און שילדערן אים אַלס געטרייען תלמיד פון דעם באַרימטן דייטשן דענקער. דאָס איז אָבער ניט ריכטיק. אמת, אין פיל זייער וויכטיקע שטעלן פון „מורה נבוכי הזמן“ שפירט זיך טאקע גאנץ בולט העגעלס השפעה, ווי צום ביישפיל, בעת קראַכמאַל באַטראַכט אויף ריין דיאַלעקטישן אופן דאָס זיין און ניט זיין (ההיות והאין) ניט ווי צוויי עקסטרעמע קעגנזאַצן, נאָר ווי צוויי מאַמענטן פון איינער און דער זעלביקער אומאונטערעגערבאַכענער דערשנינונג 2, אָדער ווען ער דערקלערט, ווי קוואַליטעט (איכות) גייט איבער אין קוואַנטיטעט (כמות) 3. עס פעלט אָבער ביי קראַכמאַלן גראַד דער וויכטיקסטער מאַמענט פון העגעלס פילאָזאָפיע, די באַוועגנדיקע קראַפט פון געשיכטליכער אַנטוויקלונג — די דיאַלעקטיק פון ווידעראַנאַנדן און קעגנזאַצן, די לערע וועגן דער טריאַדע פון טעזע, אַנטיטעזע און סינטעזע, וועגן דעם געראַנגל פון דעם עקזיסטירנדיקן מיט די פון אים גופא געבאַרענע נייע פּאַרמען, וואָס ווערן מיט איינערנער אומפאַרמינדי־ליכטייט זיין קברן און צעשטערער, און אַט דורך דעם צעשטערונגס־פּראָצעס גייט דער מענטשליכער קיפּוז איבער צו העכערע אַנטוויקלונגס־שטופן. דאָס אַלץ לאָזט קראַכמאַל אומבאַריט, און ראַוידוואַויז 4 איז טאקע גערעכט, בעת ער קומט צום אויספיר, אַז קראַכמאַל באַטראַכט דעם גאַנג פון דער געשיכטע ניט פון דיאַלעקטישן, נאָר פון ריין גענעטישן שטאַנד־פּונקט. אַנדערע זייער וויכטיקע עלעמענטן פון העגעלס, פילאָזאָפיע דער געשיכטע באַקומען ביי קראַכמאַל אַ גאַנץ אַנדערן פירוש, און דאָדורך אויך אַ נייעם מער קאָנקרעט־רעאַליסטישן אינהאַלט. העגעל לערנט אין זײַן פילאָזאָפיע דער געשיכטע, אַז דער תּמצית פון דער וועלט־געשיכטע

1 ווי, צום ביישפיל, י. ל. לאַגווי אין זײַן דייטשער אַרבעט, נחמן קראַכמאַל אײַן העגעליאַנער, 1904; אויך בערגסעלד אין „דור הכס“, 15.

2 הפּיכט, ואס זאת המה אחד, ולא יצויר ביניהם שים הבדל... הוה ונסד, היינו מורכב מהיות ואין (מורה נבוכי הזמן, שער ס"ו, 214—215).

3 דאָרטן, 218. אַפילו פילוס פילאָזאָפישער העלסבאַנעס באַקומט אין קראַכ־מאַל אונטערפּרעטאַציע אַ העגעלישע באַטראַכונג (דאָרטן, סוף שער י"ב).

4 אין זײַן אַרייַנסיר צו „כתבי רנ"ק".

אין די אָביעקטיווע אַנטוויקלונג פון דער אַבסאָלוטער אידעע, די אַנט-
וויקלונג, וואָס דורך איר קומט דער אוניווערסאַלער גניסט צו זײַן פּוֹלן
זעלבסטבאַוואַוסטײַן, צו דער דערקענטעניש פון זיך אַלײַן¹. בעת אָבער
העגעל פאַטראַכט די היסטאָרישע נאַציאָנאַלע מלוכות און פּאַלקס-
גניסטער² בלױז אַלס באַשטימטע עטאַפּן אין דעם זעלבסטבאַוואַוסטײַן
פון דעם אַבסאָלוטן גניסט, און דעם אײַנציקן באַדײַט און ווערט פון
דעם געשיכטליכן פּראָצעס האָט ער געווען טאַקע בלױז אין דעם, וואָס דער
וועלטגניסט דערקענט זיך אַלײַן³, — האָט קראַכמאַלן דער עיקר אײַנטערע-
סירט דער פּראָצעס נופּא: ווי אזוי נאַציאָנאַלע קולטורן ווערן געבאָרן
און געשאַפּן, ווי אזוי דער נאַציאָנאַלער קיבוץ הייבט זיך אויף אין זײַן
געשיכטליכער אַנטוויקלונג פון די נידעריקסטע קולטור-שטאַפּלען ביז צו
די העכסטע מדרגות. בעת העגעל האָט אין דער מלוכה, אין דעם שטאַצט
געווען די העכסטע אַנטפּלעקונג פונעם אָביעקטיוון גניסט, די פּולקומענטע
פאַרקערערונג פון דער געטליכער חכמה אין דעם לעבן פון דער
מענטשהייט, — האָט קראַכמאַל געווען די אויסשליסליכע גניסטיקע קראַפּט
פון דעם ייִדישן קיבוץ דוקא אין דעם, וואָס יענער איז איבערגעוואַקסן
דעם מלוכה-אײַנסטיטוט און זײַן נאַציאָנאַלע קולטור איז ניט צונויפגע-
בונדן מיט די ענגע גרעניצן פון אַ באַשטימטער טעריטאָריע, קראַכמאַל
הויפט-אײַנטערעס צו געשיכטע ליגט ניט אין דעם, וואָס דורך איר
אַנטוויקלונגס-גאַנג, קומט דער אוניווערסאַלער גניסט צו זײַן פּוֹלן
זעלבסטבאַוואַוסטײַן⁴, צו דער דערקענטעניש פון זיך גופּא — נאָר וואָס
דורך אויספאַרשן און דערקענען די קולטור-היסטאָרישע פּראָצעסן קומט
צום זעלבסטבאַוואַוסטײַן⁵ די מענטשליכע פּערזענליכקייט.

עס איז אומבאַדינגט נײַטיק — דערקלערט קראַכמאַל — צו פאַרשן,
ווי ווייט ס'איז נאָר מיגליך, און זיך פאַקענען מיט דער פאַרגאַנגענהייט פון
אונזער פּאַלק, מיט זײַנע וויכטיקסטע איבערלעבונגען, מיט די צוזאַמענ-
שטויסן און פאַרבינדונגען מיט אַנדערע קיבוצים און סביבות, און מיט
די דערבײַ אין פאַרשיידענע תקופות געשאַפענע דעות, שטרעמונגען,
האַפּענונגען און תביעות. דאָס איז נײַטיק, פאַרויכערט קראַכמאַל, ווייל
אין דעם אַלץ אַנטפּלעקט זיך דאָך דער מהות פון דעם קאָלקטיוון
נאַציאָנאַלן גניסט (שהיא נפש ישראל הכללית); נאָה דורך דעם קאָנען
מיד אויפּלערן און דערקענען אונזער אײַגענעם מהות (לכירור הפרת
עצמותינו ומהותינו), און דאָס פאַרגאַנגענע קאָן אונז דינען אַלס וועג-
ווייזער פאַרן קומענדיקן (ומזה נקיש על הבאות)⁶. קראַכמאַל האָט אָבער

1 העגעל, "פּילאָזאָפּיע דער געשיכטע", 2טע אויסלאַגע, 23, 79 א"ח.

2 מורה נבוכי הזמן, שער י"ב, ז' 127. זע אויך סלוס סוף שער י"ג והדרישה

בכל אלה פעולה ויקרה למען נחכם באחריתנו.

זייער גוט געוואסט, ווי ווייניק באַקבנט און ווי אומבאָהאַלפֿן זיין אוידי-טאָריום איז פֿנוגע צו געשיכטליכע פֿראַבלעמען. אַפילו לומדים און תלמידי חכמים זיינען דאָך געווען זיכער, אַז יעקב אבינו האָט געלערנט אין די ישיבות פֿון שם ועבר, אַז עתניאל, איינער פֿון די ערשטע שופטים, האָט דורך קונציקן פֿלפֿול באַניט אַ סך פֿאַרגעסענע הלכות, דוד המלך טאַפּפערער קריגסמאַן עמשא פֿלעגט יעדן טאָג ניין, אַרומגעגורט מיטן שווערד, אין בית-המדרש אַרין¹; יעדער דין אין שלחן ערוך איז, הלכה למשה מסיני, און ווער עס וויל באַזונדן, אַז דאָס תהילים-געזאַנג, על נהרות בבל שם ישבנו האָט ניט דוד המלך געשאַפֿן ברוח הקודש, נאָר אַ ריכטער אויס דער תקופה פֿון גלות בבל, — איז אַ פּופּר בעיקר. אין הזיק יותר רב לערבב הזמנים והמעשים, — דערקלערט קראַכמאַל, — דעם גרעסטן שאָדן ברענגט דער פֿלאַנטער פֿון צייטן און געשעענישן. און ער געפינט, אַז אויף אים ליגט דער חוב אויפצודעקן דעם דאָזיקן פֿלאַנטער, צו ווערן דער וועגווייזער פֿון די „נבוכי הזמן“.

אין רויק, געלאַסענעם טאָן, וואָס זאָל קאָנען באַפֿרידיקן אי דעם וויסנסשאַפֿטליכן „אמת-זוכער“ אי דעם ווייניק צוועגרייטן, פֿרוזט ער אַנאַליזירן די מסורה און די כתבי הקודש ביים ליכט פֿון וויסנשאַפֿטליכער קריטיק. ער באַגינט זיך ניט דערמיט, וואָס ער, דער ערשטער צווישן די ייִדישע פֿאַרשער, גיט פֿון קולטור-היסטאָרישן שטאַנדפּונקט אַ מיניסטערהאַפֿטן איבערבליק וועגן דער אַנשטייגונגס-צייט פֿון די וויכטיקסטע ביבלישע ווערק און וועגן זייער באַדייט אַלס היסטאָרישע דאָקומענטן. ער שטעלט זיך גאַנץ באַריכות אָפּ אויף דער אַנטוויקלונגס-געשיכטע פֿון דער ייִדישער קולטור זינט דעם גלות בבל ביז דער חתימת ההלמוד. ער איז געווען דער ערשטער געשיכטס-פֿאַרשער, וואָס האָט העל באַלויכטן די טונקלסטע תקופה אין דער ייִדישער געשיכטע: פֿון זרובבֿלן און דער ערשטער עליה ביז די חשמונאים. מיט גרויסער חריפות און גיטסטרענגער אינטוויזיע נוצט קראַכמאַל אויס אַלס ווערט-פּולן געשיכטליכן מאַטעריאַל פֿיל מימרות, מוסר-השפּלם, אגרות און תקנות, וואָס זיינען צעשפּרייט איבער דער אַלט-תלמודישער ליטעראַטור.

1 מורה נבוכי הזמן, שער י"ג, 161.

2 אייניקע פֿאַרשער חזיון אָן, אַז קראַכמאַל טייטס אויס ביי זיין היסטאָריש-קריטישן אַנאַליז צו באַרירן די פֿראַגע חזון דער ענדגילטיקער רעדאַקציע פֿון תורת משה. דאָס איז אַבער גיט אינגאַנצן ריכטיק. פֿאַרויכטיק, אָפּער גאַנץ באַשטימט גיט ער דאָך דעם לייענער אַנצוהערן, אַז געוויסע טיילן פֿון תורת משה געהערן צו אַ שפּעטערער תקופה. זע, צום ביישפּיל, קראַכמאַלס אַנצווייזונגען: ורע שברכת יעקב לבניו כל עיקרה לזמן זה נתבאה (שער ח', 29) און אַז די צוויי „תיכחות“ געהערן צו אַ שפּעטערער צייט (שער ס', 31).

אויך די איינגארטיקייטן פון דער שפראך, געוויסע לעקסיקאלאגישע עלעמענטן ווערן דורך קראכמאלן מיט דערפאלג אויסגענוצט. בכדי פעסטצושטעלן די צייט, ווען א באשטימטע החלטה אָדער דין איז אָנגענומען געוואָרן, ממש עפאָכעמאָכענדיק זינגען די קאָפיטלעך (XIII—XIV), וווּ קראַכמאַל פּראָווט געבן אַ ריין וויסנשאַפטליכן אַנאַליז, ווי אזוי עס האָט זיך אין משך פון דורות אַנטוויקלט די תורה שבעל-פה (די הלכה, ווי אויך די אגדה) פון עורא הסופרים צייטן ביז דער קאָדיפיקאציע פונם תלמוד. בעת אויפן געביט פון ביבל-קריטיק האָט קראַכמאַל געהאַט פאַרנגעגער צווישן די קריסטליכע אייראָפּעישע געלערנטע, איז ער אויפן תלמוד-געביט געווען אַן אמתער פּיאָנער און אַן אָנערקענטער וועגווייזער פאַר די שפּעטערדיקע תלמוד-פאַרשער 1. און דאָס אַלץ געשעעט אין אַ רינק, ריין-וויסנשאַפטליכן טאָן, אַן שום מליצות, אין אַן ענג-געפאַסטער, אַ ביסל אַלטמאָדישער שפּראַך, וואָס דערמאָנט די אַלטע חקירה-ספרים, די אבן תיבונם און דעם טיפן חסדאי קיִישש 2. מיט גרויס בקיאות און סוסטערהאַפּטער סיסטעמאַטישקייט גיט ער אַ בולט בייד, ווי אזוי די תורה שבעל-פה האָט עוואָלוציאָנירט אין משך פון דורות אונטער דער דירעקטער השפּעה פון דעם פאַמעליך געענדערטן לעבנס-שטייגער. מיט אינזערנער לאַגיק פּרוווט ער קלאַר מאַכן אַפילו פאַר דעם אַרטאָדאָקסישן ליינער, אַז „ווען מען זאָל האָבן אַ מער קלאַרן באַגריף וועגן די פּרי-מיטווע לעבנסצושטאַנדן, אין וועלכע די יידן האָבן געלעבט אין די צייטן פון די שופּטים און אַפילו אין דער תקופּה פון די מלכי יהודה, וואָלט מען ערשט רעכט פאַרשטאַנען, ווי ווייניק מען האָט זיך דעמאָלט גענייטיקט אין די פּיל הלכות, וואָס זינגען אונז פאַררעכנט אַלס „הלכה למשה מסיני“ 8.

1 אינטערעסאַנט איז אין דער הינזיכט די שטעלע אין די מעמוארן פון א. ה. חיים (דעם פאַרפאַסער פונם קלאַסישן „דור דור ודורשייו“), חו ער שרייבט זעגן דער השפּעה, וואָס קראַכמאַלס דערק האָט געהאַט אייף זיין אייגן שאַפן (זכרונות, 121—123; זע אויך „דור דור ודורשיר“ II, 204).

2 בלויז אין דעם חיים-שרדיקן קאָפיטל (שער ס"ו, דרך החיצונים), חו עס זען באַהאַנדלט די ייִדיש-קריסטליכע גנאָסטיקער און די קבלה-לערע, פאַרלירט קראַכמאַל צייטנחיצו זיין חיסנשאַפטליכע אַביעקטיוויטעט. חיל די קבלה האָט אידעיש גע-שפּייט די שבתי צבי-באַזענינג און די אים אזוי פאַרהאַסטע חסידות, שטרענגע ער באַזונדערס אונטער, אַז די סעאָנאַמישע קבלה-אידעען שטאַמען על-פּירוב פון די טעקטן, וואָס זינגען אַזעק טונס ייִדנטום.

3 מורה נבוכי הומן, שער י"ג, 161, 162—163. און דער ליינער מו דערביי קומען צום לאַגישן אויספיר, אַז די דאָזיקע הלכות זינגען אַ פּראָדוקט פון באַדיטנדיק שפּעטערע דורות.

אז מען פארגלייבט די באטרעפנדיקע „שערים“ פון קראַכמאַלס „מורה נבוכי הזמן“ מיט די בלעטער אין „קנאת האמת“, וווּ מיוזעס גיט אן אַלגעמיינעם איבערבליק וועגן דער יידישער קולטור-געשיכטע, זעט מען ערשט בולט, ווי גרויס ס'איז די דיסטאַנץ צווישן היסטאָריש-קריטישער, אמת וויסנשאַפטליכער פאָרשונג, און אויפנאוויפנדיקע, דילעטאַנט-טישע ראַציאָנאַליסטישע סברות, געשעפט פון דריטער האַנט אָן זעלב-שטענדיקער קריטישער באַלייכטונג.

קראַכמאַל באַגניגט זיך אָבער ניט בלויז מיט געשיכטע אַליין, ער פארטעסט זיך אויך קלאָר צו מאַכן דעם לייענער דעם מוסר השכל, די פילאָזאָפיע פון דער געשיכטע. נישט בלויז די יידישע מסורה באַטראַכט קראַכמאַל אַלס פראָדוקט פון אַ דורות-לאַנגן געזעצמעסיקן אַנטוויקלונגס-פראָצעס פון קולטור-נאַציאָנאַלן שאַפן. לויט קראַכמאַלס קאָנצעפציע פארנעמט בכלל דער נאַציאָנאַלער פרינציפ דעם צענטראַלן פונקט אין יעדן קולטור-היסטאָרישן פראָצעס, יעדער נאַציאָנאַלער קיבוץ, — דערקלערט קראַכמאַל, — בעת ער טוט אויף זיין היסטאָרישן לעבנסוועג שטופענווייז אַנטוויקלען זינע גינסטיקע כוחות, לייגט ער אַרויף אויף די אַלע קולטור-עלעמענטן, וואָס ער זאַמלט אין זיך אויף, דעם אייגנאַרטיקן שטעמפל פון זיין גינסט, פון זיין „איך“-נוכה. און טאַקע אָט די אַלע אינדיווידועל-ספעציפישע פאַרבן און ניואַנסן, וואָס די קולטור-אוצרות באַקומען ביי יעדן פאַלק באַזונדער, — זיינען עס דער תמצית, דער וויכטיקסטער מהות פון דער נאַציע (עצמות האומה). דער קאָנקרעטיזירטער סימבאָל פון דער אייגנאַרטיקייט, וואָס כאַראַקטעריזירט די נאַציאָנאַלע גינסטיקע כוחות — דאָס איז דער „אלהי האומה“ אָדער „שר האומה“, ווי עס הייסט אין דער תלמודישער ליטעראַטור. אַ לאַנגן, מיזאַמען וועג מוז יעדע נאַציע דורכמאַכן פון די פרימיטיווסטע קולטור-שטופען, ביז זי שאַפט איר „גאָט“ (אלהי האומה) — דעם אָפגלאַנץ און באַגרעניצטן באַגריף וועגן דעם אוניווערסאַלן גינסט (הרוחני המוחלט). יעדע נאַציע, ווי יעדער אַנדערער לעבעדיקער אָרגאַניזם אין דער נאַטור, מאַכט דורך, לויט קראַכמאַלס קאָנצעפציע, דריי אַנטוויקלונגס-סטאַדיעס: מועד הצמיחה והגידול — די סטאַדיע פון בליָען און וואַקסן, מועד העוז והמפעל, די תקופה פון העכסטער קראַפט-אַנטוויקלונג און אַקטיווער טעטיקייט, און מועד החיתוך והכליון — די תקופה פון נידערגאַנג און צעפאַל 1. מיט דער ירידה פון דער נאַציאָנאַלער קולטור, שטרעכט קראַכמאַל אונטער, גייט אויך די נאַציע אונטער, וואָרום דער תמצית פון דער אומה איז

דאך איר גניסטיקע אייגנארטיקייט; און שטארבט אָפּ דער גניסט, צעפאלט גלײַך דער קיבוץ 1. דער גניסט איז אָבער אומשטערבליך, און אַלץ, וואָס אַ נאַציאָנאַלע קולטור פאַרמאָגט אמת ווערטפולס, וואָס איז ניט ענג פאַרבונדן מיט די פאַרגענגליכע צווימען פון צייט און אָרט, ווערט אויפגענומען אין די אוצרות פון דער אַלגעמײַנליכער קולטור 2.

צווישן אַלע קולטורן פון די אַנטיקע פעלקער, ווייזט קראַכמאַל אָן טיילט זיך אָבער אויס מיט איר אייגנארטיקייט די קולטור פונם ייִדישן פֿאָלק. בני יעדער אַנדער פֿאָלק האָט זיך זיין קולטור אַנטפּלעקט אין באַגרעניצטע, איינזיטיקע פֿאַרמען: בני איינעם איז דער העכסטער קרייִ טערויס, די מאָס פון אַלע ווערטן געווען שיינקייט, בניס אַנדערן גבורה אַזוי, און לויט די דאָזיקע באַגריפן זינען אויך געווען געפּרעמט די „אלהי האומה“, די „געטער“, וואָס יעדער פֿאָלק האָט געשאפּן. דאָס ייִדישע פֿאָלק האָט אָבער אויף די העכערע שטאַפלען פון זיין קולטור- לער אַנטוויקלונג ניט געלאָזט זיך באַגניגן מיטן באַגרעניצטן און איינ- זיטיקן, נאָר געווענדעט זיך אויסשליסליך צום אַבסאָלוטן און אַוניווער- סאַלן. דער נאַציאָנאַלער געניוס פון דער ייִדישער אומה האָט זיך אָפּגעשטעלט ניט אויף די באַזונדערע אַנטפּלעקונגען פון דעם וועלטגניסט, נאָר אויף זיין אַלאומפּאַסנדיקער אומבאַגרעניצטקייט און אַבסטראַקטער נויטווענדיקייט. אָט אַזוי איז דער „אלהי האומה“, דער נאַציאָנאַלער גאָט פון ייִדישן פֿאָלק, געוואָרן דער אַבסאָלוטער גניסט פונם אומענדליכן (הרוחני המחלט והאין סוף). דאָס באַראַקטעריסטישסטע אין דער נאַציאָ- נאַלער קולטור פון דעם ייִדישן פֿאָלק באַשטייט אין דעם, וואָס זי איז אין משך פון איר היסטאָרישער אַנטוויקלונג איבערגעוואַקסן די ענגע נאַציאָנאַלע גרעניצן, און האָט זיך דערהויבן צו אַוניווערסאַלן פאַרנעם. און אין דעם, איז קראַכמאַל מוסיף, ליגט דער סוד פון די אַזוי אָפט אין דער תורה איבערגעחורטע ווערטער: „ושבנתי בתוכם“, „כי אתכם אני“, „ורוחי עומדת בתוכם“! אָט דאָס איז דער באַטייט פון דעם סימבאָלישן אויסדרוק: שכינה בישראל 3. קראַכמאַל האַלט פאַר נייטיק מערערע מאָל

1 מורה נבוכי הזמן, שער ז', 22: רק הרוחני ההוא כעצמו ולבדו, הוא המליד ומקים הקשר ההוא כל ימי היות האומה... אין עצמיות האומה במה שהיא אומה כ"א עצמות הרוחני שב... לא תקום שום אגודה וחברה אנושית, כי תפרד החבילה כרגע.

2 דאָרטן: הבאים על ירי זה לנחלה לכל המין האנושי ולרוחניותו הכללת שתצא בו למעל ולאורה במשך כל ימי עולם.

* איך חעל רוען צחישן זיי, איך בין מיס אייך צוזאַמען, און שײַן גניסט אין צחישן אייך.

אונטערצושטרעכן, אז די עוואָלוציע, וואָס דאָס ייִדישע פּאָלק האָט דורכגעמאַכט פונם פּאַרענדערליכן און באַגרעניצטן נאַציאָנאַלן צום אַוני-ווערסאַלן און אַפּסאָלוטן, איז אַ פּראָדוקט פון אַ פּיל-דורות-לאַנגן קולטור-היסטאָרישן פּראָצעס. וויבאַלד אָבער דער ראַזיקער פּראָצעס איז צו זיין גמר געקומען, האָט, אַראַנק זיין השפּעה, דער אונטערנאַנגס-גורל פון אַלע אַנדערע פעלקער — איבער דעם ייִדישן פּאָלק שוין קיין שליסה ניט געקאָנט האָבן. דער גניט פון אַוניווערסאַלן און אַפּסאָלוטן, צו וועלכן דאָס ייִדישע פּאָלק האָט זיך דערהויבן, האָט אים אַליין געמאַכט אומשטערבליך, אומאָפּהענגיק פון מלוכה-גרעניצן און באַשטימטער טערי-טאָריע (ארוחני הכללי בתוכנו יגן עלינו ויצילנו מידן כל בני חלופ). און דערפאַר, ווען ס'האָט זיך פאַרענדיקט די אַנטוויקלונגס-טריאַדע פון דער ייִדישער געשיכטע, און נבוכדנאָרס היילות האָבן צעשטערט דאָס קיניגרייך פון יהודה, האָט זיך דערמיט ניט פאַרענדיקט דער לעבנסוועג פונם ייִדישן פּאָלק, ווי דאָס איז געווען דער פּאַל ביי אַנדערע פעלקער; דער גורל פונם ייִדישן פּאָלק שפּינט זיך ווייטער, עס פאַנגט זיך גלייך אָן דער היסטאָרישער אַנטוויקלונגס-פּראָצעס פון אַ ניער „טריאַדע“. אַזוינע „טריאַדען“ אין דער ייִדישער געשיכטע מערקט קראַכ-מאַל אָן גאַנצע דריי. דער ערשטער רינג פון דער צווייטער טריאַדע (מועד הצמיחה והגידול) איז, לויט קראַכמאַל, די תקופה פון דער ערשטער עליה אויס גלות בכל ביו אַלפסנדר מוקדון; דער „מועד העוז והמפעל“ פאַרענדיקט זיך מיטן טויט פון אַלפסנדר ינאָיס פרוי דער קיניגיין שלומית; די דריטע תקופה (מועד ההיתוך והכליון) פאַרענדיקט זיך מיט הריכות ביתר און דעם דורכפאַל פון בר-פּוכבאָם אויפשטאַנד. דעם אָנהויב פון דער דריטער „טריאַדע“ רעכנט קראַכמאַל די תקופה פון דער משנה-קאָדיפיקאַציע; די בלי-תקופה פאַנגט זיך אָן מיטן אַרויסטרעטן אויף דער וועלט-אַרענע פון דער מוסולמעניש-אַראַבישער קולטור און דויערט ביז דער צייט פון מיימוני, און פונם 13טן יר"ה כאַנגט זיך אָן די ירידה-תקופה. ניט גאַנץ דייטליך, פּלויז דורך רמזים, וואָס געפינען זיך אין דעם אָנגעשריבענעם טייל, מורה נבוכי הזמן, קאָן מען זיך משער זיין, אַז לויט קראַכמאַל האָט די ערשטע תקופה פון אַ ניער „טריאַדע“ אין דער ייִדישער געשיכטע זיך אָנגעפּאַנגען קרוב צו זיין צייט, אין סוף 18טן יר"ה מיט די ערשטע השפּלה-שפּראַצונגען.

דאָס איז אָבער, ווי געזאָגט, פּלויז דורך רמזים אָנגעמערקט. ניט אויפגעקלערט זינען אויך געבליבן אייניקע אַנדערע, זייער וויכטיקע מאָמענטן אין קראַכמאַלס וועלטבאַנעם. און עס איז שווער פעסטצו-שטעלן, צי האָט קראַכמאַל מיט אַ פּיוון ניט געוואָלט קלאַר באַלייכטן

געוויסע פרטים, כרי ניט צו דערצערנען די „סכלים שבמאמינים“; אָדער ער האָט בדעה געהאַט צו ריידן וועגן זיי מער באַריכות אין דעם צווייטן, פּילאָזאָפּישן טייל, וואָס ער האָט שוין מחמת דעם פּריציפּטיקן טויט ניט באַוווּן אָנצושריבן. עס איז דערבני כּדאי זיך אָפּצושטעלן אויף איין וויכ-טיקן פּונקט. מיר האָבן שוין פּריער אָנגעוווּן, אַז קראַכמאַלס וועלט-באַנעם איז געווען אַ אידעאָליסטישער. בעת ער שטרעבט עפּטערס אונטער דעם באַדייט פון קולט און רעליגיעזן ריטוס¹, ווייזט ער דאָך אָן אַלס געטרערטער תּלמיד פון מימוני, אַז „דעת אלהים“ איז אַ וועכערע מדרגה פון „עבודת אלהים“, ווייל נאָר דורך גאָט-פּאַרשונג, דורך דער רעליגיעזער פּילאָזאָפּיע (הפּילוסאָפּיאה של הרת) קאָן מען דערגרייכן צו דער העכסטער אייגנהייט, צו דעם אַבסאָלוטן. אין יעדן יחיד, ווי אויך אין יעדן נאַציאָנאַלן קיבוץ, דערקלערט קראַכמאַל, געפינען זיך שוין אַפּילו אויף די נידעריקסטע קולטור-שטופּן פּונקט פון גאָט-דערקענען (התנוצו שביבי אש דת) און דורך אַ לאַנגער געשיכטליכער עוואָלוציע אַנכויפלען זיך אָט די טונקעלע, ניט גאַנץ באַשטימטע שפּירונגען און שטרעבונגען צו דערהויבענעם, צו דער מדרגה פון „אמונה תּורית“ — פון אַ פּאָזיטיווער רעליגיע, וואָס איר באַשטימונג איז, לויט קראַכמאַלס דערקלערונג, — „היותה דעת האמת המוחלט“, וויסן און באַגריפּן דעם אַבסאָלוטן אמת, די אור-סיבה פון אַלץ, וואָס בלויז דורך איר און אין איר באַקומט עס דעם באַדייט פון רעאַלער עקסיסטענץ (ודעת מה שיש לו קיום ועמידה בו — הרוחני)². „אי אפשר — זאָגט קראַכמאַל אויף אַן אַנדער אָרט³ — להיות תכלית העולם בכללו ובמחלט זולתו הרוחני ועצמות“ — דער ענדליץ פון דער וועלט קאָן קיין אַנדערער ניט זיין ווי דער אין אים און דורך אים אַנטפּלעקטער גיטס. „הרוחני ועצמות“, „הרוחני הפּלילי“, „הרוחני המוחלט“, — חזרט קראַכמאַל מערערע מאל איבער. ער פּרוּווט אָבער אין די שערים, וואָס ער האָט באַוווּן אָנצושריבן, קיין איינציק מאל ניט אויסצוקלערן, וואָס ער באַגריפּט, אייגנטליך, אונטער דעם „רוחני המוחלט“. ער ווייזט בלויז אָן אין דעם זעקסטן שער, שגם

1 זע שלום פונם זעקסטן שער, און אויך קראַכמאַלס אַרטיקל אין „פרט המד“ IV, 269—270. קראַכמאַל זעט דעם באַדייט פונם קולט ניט בלויז אין דעם, וואָס ער דינט אַלס מיטל צו גאָמירן און דערהייבן (הייליקן) דאָס לעבן פונם קיבוץ. זיין חיבטיקייט ליגט, לויט קראַכמאַלס באַנעם, דער עיקר אין דעם, וואָס דורך אים דרייבט זיך אים אין אַקטיווע, קאָנקרעטע מעשים דאָס אינעוואַניקסטע גייסטיקע באַחוסטיין, און העלפט דורך דעם פיל מיט דער אייניקונג און פּאַרבינדונג פונם קעלעקטיה.

2 דאָרטן, שער ר', 17—18.

3 דאָרטן, שער י"ד, 187.

לעצמו יתודע הרוחני אך ורק על ידי פעולותיו" — בלויז דורך זינע אקטיוו-דורכגעפירטע מעשים קומט דער וועלטגניסט צו זיין זעלבסט-דערקענטעניש. מיר ווייסן שוין אָבער, אז לויט קראַכמאַלס קולטור-היסטאָרישער קאָנצעפּציע האָט יעדער קולטור-פּאָלק זיין גאָט באַשאַפּן, אים אין זינע גניסטיקע אוצרות אויפגעהיט (שנאצרות לאוצר קודש רוחני באומה); און ווען אפילו דאָס פּאָלק גייט פּאַרלאָרן, גייען זינע גניסטיקע אוצרות איבער לנחלה, "כל המין האנושי ולרוחניותו: הכוללת" 1, דאָס ייִדישע פּאָלק איז אין זיין גאָט-באַשאַפּן, לויט קראַכמאַלס וועלט-באַנעם, נאָך ווייטער געגאָנגען: "יוצר הכל וואו!" — עס האָט אין זיין קולטורעלן אויפשטיג באַשאַפּן דעם באַגריף וועגן דעם אוניווערסאַלן אַלגעאומפּאַסנדיקן וועלטגניסט; זיין דערוואָרפן אייגנטום ("שבת נחלתו") איז — ד' צבאות שמו 2, דער "ד' צבאות" איז דער אלהי ישראל, דער "רוחני המוחלט" — דער רוח הלאומי, דער נאַציאָנאַלער גניסט פון דער ייִדישער אומה. דער געדאַנק פונם, הויכן רבי לייב, פונם אַלטן מהר"ל מפּראָג, אז די ייִדישע אומה איז דער מענטשן-גאָט, אין וועלכן דאָס גאַנצע מענטשן-געשעלעכט, דער גאַנצער קאָסמאָס האָט באַקומען זיין באַשטימטע געשטאַלט, זיין ציל און תכלית 3 — באַקומט ביי קראַכמאַלן אַ מאָדערנעם, אַ "העגעליאַנישן" פירוש. העגעלס לערע וועגן דער זעלבסטדערקענטעניש פונם וועלטגניסט ווערט דאָ באַלויבטן, פון אַ גאַנץ אייגנאַרטיקן שטאַנדפּונקט: דורך גאָט-באַשאַפּן און גאָט-דערקע-נען קומט דער נאַציאָנאַלער קיבוץ צו זעלבסטדערקענטעניש, צו דער אַנטפּלעקונג פון זינע קולטורעלע כוחות...

ניט אומזיסט האָט קראַכמאַל מיט אַזא איראָנישן שמיכל זיך פאַרהאַלטן צו די וויכוחים, וואָס זינען פאַרגעקומען צווישן די העגעל-יאַנער נאָך דעם טייט פון זייער גרויסן לערער. אין איינעם פון זינע לעצטע בריוו, וואָס ער האָט געשריבן זיין עלטערן זון, דערציילט ער, ווי אַזוי די מחלוקת צווישן לעאָ (א דעמאָלט באַוואוסטער געשיכטספּאַרשער) און העגעלס תלמידים האָט אים אין דער התחלה פיל פאַרדרוס פאַרשאַפּט, נאָר דערנאָך האָט ער געלאַכט איבער זיך אַליין, צו וואָס נעכט עס ער, וואָס שטייט דאָך אַזוי ווייט פון דער גאַנצער רייסערני, דאָס אַלץ נאָענט צום האַרצן. יאָ, דער ריז איז טויט, אָבער, "דיע אָרמען נאַכפּאָל-גער מעכטע מאַן ניכט גערן צו בראָד קאָממען לאַססען" 4.

1 מורה נבוכי הזמן, שער, ז', 22.

2 דאָרטן, 23.

3 זע אונזער חערק, V באַנד, 105.

4 זע צונאָג, געזאַמעלטע שרייטען, II, 157—158.

צונג, וואָס ציטירט דעם דאָזיקן פריוו, באַמערקט דערפֿיני: די העגעליאַנער און זייערע קעגנער האָבן קיין באַגריף ניט געהאַט, אַז ערניץ אין גאַליציע זיצט אַ פּוילישער ייִד און טראָגט אַרויס איבער זיי אַ שאַרפֿן פּאַרניכטנדיקן אורטייל¹.

ווי מיר האָבן שוין אָנגעווויזן, איז דער „מורה נבוכי הוֹמא“ געבליבן ניט פּאַרענדיקט. דעם 31סטן יולי (ראש חודש מנחם אב 1) 1840 איז קראַכמאַל געשטאַרבן אין טאַרנאָפּאָל בני זיין עלטערער טאָכטער אויף די הענט, בני וועלכער ער האָט פּאַרבראַכט די לעצטע צוויי יאָר פון זיין לעבן². פאַר זיין טויט האָט ער באַפוילן, מען זאָל זיין ניט-פּאַרענע-דיקטן מאַנוסקריפט איבערשיקן צונצן קיין בערלין. צונג האָט זייער הויך געשעצט דעם גאַליציאַנער דענקער און פּאַרשער און דורך זיין איניציאַ-טיווע האָט די בערלינער קהילה אַ האַלב יאָר פאַר קראַכמאַלס טויט זיך צו אים געווענדעט מיט דער אינלאַדונג, ער זאָל פּאַרנעמען דעם ראַבינערפּאַסטן אין דער פּרייסישער רעזידענץ. קראַכמאַל האָט זיך אַנט-שיידן אָפּגעזאָגט, אָנווייזנדיק דערפֿי, אַז ביי זיין וועלטבאַנעם און ביי זיינע „טעאָלאָגישע פּאַרשונגען“ האַלט ער עס פאַר אוממעגליך, יעמאַלס איין אַמט אַלס געוויסענסראַט צו באַקליידען³ און זיך פּאַרנעמען, מיט לייטונג דער רעליגיעזען אָנגעלענהייטען איינער געמיינרע⁴.

צונג האָט ערפילט דעם ווונטש פונם פּאַרשטאַרבענעם דענקער. נאָר וויל ער איז געווען זייער פּאַרנומען מיט זיינע אייגענע פּאַרשונגען, איז דער „מורה נבוכי הוֹמא“ ערשט דערשינען אין ערף יאָר אַרום נאָך זיין פּאַרפאַסערס טויט. אין משך פון דער דאָזיקער צייט זיינען פּאַרגע-קומען וויכטיקע שנויים אין די גאַליציאַנער משפּילישע קרייזן. פון קראַכ-מאַלס באַדייטנדיקסטע מיטקעמפּער האָבן אייניקע פּאַרלאָזן גאַליציע, אַנדערע האָבן פּאַרענדיקט זייער לעבנסוועג. די וויכטיקסטע צייטשריפט, וואָס איז געשאַפן געוואָרן אויפן גאַליציאַנער פּאַדן, איז אַנטשוויגן געוואָרן. די גלאַנץ-תּקופה פון דער גאַליציאַנער השּׁכלה האָט זיך פאַר-ענדיקט, און אַנדערע צענטרען פּאַרנעמען דעם פּאַדערגרונד...

אין דעם זעלביקן יאָר, ווען קראַכמאַל איז געשטאַרבן, פּאַרלאָזט ראַפּאָפּאָרט גאַליציע. מיר האָבן שוין פריער אָנגעווויזן, אַז ראַפּאָפּאָרט

1 שלמה יהודה ראפּאָפּאָרט האָט די דאָזיקע דאָטע אויסגענוצט אין דער עפיטאָפּיע, וואָס ער האָט געשריבן נאָכן טויט פון זיין יוגנט-פּריינד: אול מנחם * — יום א' מנחם ** אין לי מנחם:

* נחמן.

** חודש אב.

2 פריער האָט ער אייניקע יאָר פּאַרבראַכט אין זיין געבורט-שטאָט גראָד.

האָט זיין פאמיליע ספרנס געווען דערמיט, וואָס ער איז געווען נאמן און קאסירער אין דער שטאָט-טאַקסע. ראַפּאָפּאָרט האָט זיך שטאַרק מצער געווען, וואָס די שטעלע נעמט ביי אים צו זייער פיל צייט, און עס בלייבט אים שוין ווייניק פרייע צייט פאַר וויסנשאַפּטליכער אַרבעט. אין זיין באַקאַנטן בריוו צום זשאַלקעווער רב, צבי הירש חיות, קלאַנגט זיך ראַפּאָפּאָרט, אַז ער לעבט איבער די ליידן פונם לעגענדאַרן טאַנאַטאָלוס: ער זעט פאַר זיינע אויגן די דערפרישנדיקע קוועלן פון וויסן, ער קאַן זיי אָבער ניט דערגרייכן. ער איז דערפאַר חיותן מקנא, וואָס יענער אַלס רב און ראש הקהלה קאַן רויַך זיצן על התורה ועל העבודה 1. קראַכמאַל, ווי מיר האָבן געזען, האָט ביי זיין וועלטבאַנעם געהאַלטן פאַר אומדערלאָזבאַר צו ווערן אַ רעליגיעזער פירער פון אַ קהילה. ראַפּאָפּאָרט איז ניט געווען אַזאַ שטאַרקער מקפיד. דערצו האָט ער נאָך געהאַט פיל אויסצושטיין פון די אַרטיקע אַרטאָדאָקסן, וואָס האָבן, בראש מיט דעם רבס זון מרדכי וואָלף האַרנשטיין, אים גערודפּט, און אַפילו גענומען אין אַרענדע די שטאָט-טאַקסע מיט דעם באַשטימטן ציל אַפּצוזאָגן ראַפּאָפּאָרטן פון דער שטעלע און אים צו לאָזן אָן פּרנסה 2. אין 1838 איז ראַפּאָפּאָרטס ווונטש דערפילט געוואָרן. מיט דער הילה פון זיין פריינד יוסף פּערל, וואָס האָט אַדאַנקט זיין רייכטום און חשיבות ביי די אַרטיקע באַטאַמטע געשפּילט אַ זייער אָנגעזעענע ראָלע אין דער טאַרנאַפּאָלער קהילה, איז ראַפּאָפּאָרט באַשטימט געוואָרן פאַר אַ רב אין טאַרנאַפּאָל. דאָס האָט געמאַכט אַ געוואַלטיקן רושם אין די משפּילישע קרייזן. זיי האָבן געהאַלטן פאַר אַ גרויסן נצחון, וואָס אַ משכיל און וויסנשאַפּטלי-כער פאַרשער פאַרנעמט דעם כּסא הרבנות אין אַן אָנגעזעענער גאַליציאַנער קהילה. מען האָט ראַפּאָפּאָרטן באַגריסט מיט אַדעס און לויב-געזאַנגען, און מיט פרייד אָנגעוויזן, אַז אויפן אַרט פון „מתעים“ און „מורים חסרי לב“, וואָס מען פלעגט זיי אָנפאַרטרויען „לרעות צאן קרשים“, איז אַיצט געוויילט געוואָרן „איש גבור ומחזק ברכ לעקור קוצי כרמו ואמת לטעת 3.

די פרייד איז אָבער באַלד פאַרשטערט געוואָרן. די אַרטאָדאָקסן אין טאַרנאַפּאָל האָבן זיך זייער פיננליך פאַרהאַלטן צום „אַפיקורסין“ רב. עס האָט אויסגעבראַכן אַ שטאַרקע מחלוקת, מיט מסירות און רדיפות 4. ראַפּאָפּאָרטס לאַגע אין טאַרנאַפּאָל האָט זיך נאָך מער פאַר-

1 איצר נחמד, I, 23.

2 זע „גרות שיר“, 1885, 49.

3 כרם חמד, IV, 253—259.

4 אַן איינזייטיקע באַשרייבונג וועגן דער דזויקער מחלוקת געפינט זיך אין „כרם

ערגערט נאך פערלס טויט (1839). ער האָט זיך איבערצייגט, אז ער קאָן אין טארנאָפּאָלער קהילה לענגער ניט בלייבן. אין דעם דאָזיקן קריטישן מאָמענט זיינען אים צו הילף געקומען זינע פּרענר, און אַדאָנס זייער השתדלות האָט ער פון דער פּראָגער קהילה פּאָקומען אַן אינלעאָדונג צו פּאַר-נעמען דאָרטן די ראַפּינער-שטעלע. צוויי וואָכן נאָך קראַכמאַלס טויט האָט ראַפּאָפּאָרט פּאַרלאָזן גאַליציע. די פּראָגער קהילה האָט אים אויסגענומען מיט גרויס פּבּוד; דאָך האָט ער זיך באַלד איבערצייגט, אז ער האָט אַ טעות געהאַט: פּאַרשווונדן איז זיין האָפּענונג, אז אויפן פּסאָ הרבנות וועט ער קאָנען אומגעשטערט זיך פּאַרנעמען מיט וויסנשאַפּטליכער אַרבעט. קהלשע ענינים האָבן בני אים זייער פּיל צייט געפּאָדערט, דערצו איז צוגעקומען נאָך איין וויכטיקער פּאַקטאָר: אַלס רעליגיעזער פּאַרשטייער פון אַ קהילה, וווּ די אָרטאָדאָקסן האָבן נאָך געשפּילט אַ גאַנץ באַדניטנדיקע ראָלע, האָט ראַפּאָפּאָרט מורא געהאַט, מען זאָל אים ניט דערמאָנען די „חטאות נעורים“ און אים ניט הושד זיין אין „אַפּיקורסות“. דאָס האָט גורם געווען, וואָס מיטן אַריבערפּאַרן קיין פּראָג פּאַנגט זיך פּאַקטיש אָן די ירידה-תּקופה אין ראַפּאָפּאָרטס וויסנשאַפּטליכן שאַפּן ג. דער לעמבערגער נאָמן איבער פּשר פּלייש האָט מער געגעבן דער ייִדישער ליטעראַטור און וויסנשאַפּט, ווי דער פּראָגער רב און ראש הקהילה. דאָס האָט אויך מיטגעוויקט, וואָס די וויכטיקע צייטשריפּט, אין וועלכער ראַפּאָפּאָרט איז געווען דער פּאַקטישער רעדאַקטאָר, איז אויך אין גיכן נאָך ראַפּאָפּאָרטס אַריבערפּאַרן קיין פּראָג אַנטשוויגן געוואָרן. דאָס איז דער שוין אָפּט ציטירטער „כרם חמד“.

נאָך אין 1817 האָט שמואל-יעקב ביק אין בראַד געמאַכט דעם פּרוו צו פּאַראַייניקן די משפּילישע קרייזן אַרום אַ ליטעראַרישן צענטר און אָנגעהויבן אַרויסצוגעבן אַ צייטשריפּט „עולת שבת“, אין וועלכער עס האָבן אויסער דעם רעדאַקטאָר גופּא אַנטיילגענומען דער אַלטער מענדל

חמד, IV, 241—252; אַ מער אַביעקטיווע שילדערונג גיט ש. בערנפעלד אין זיין „תּולדות ש״ר“.

1 ראַפּאָפּאָרט איז דאָס סאַקע אויף דער עלטער אַליין מורה אין זיין בריח פון 1860 צו שמואל-דוד לוצאַסו: ידעת, אחי, איך מלשנים הודעתו ברבים הפצי לאיזה משמרת של רבנות. אחת שאלתי אותה אבקש שבתי בבית ד' פל ימי חיי, לחוות בנושם התורה, ולבקר בקדמוניות ישראל ואותות ונסלאותם, ולדרוש בדברי רז"ל הקדמונים, להפיץ עננים מחסיכים ממצידיקי הרבים, ולהראות זהרם פוהר הרקיע וככבים לעולם ועד. אכן לעצבויני ראיתי אחרי נמלאה שאלתי, מה מאד התעני דמיוני, כי אמנם יותר הרבה יכולתי וגם פעלתי לרשום דרישותי ומחקרי בעת הייתי חססי בלי ארונים, מאשר יכולתי לעסוק ככאלה מעת נהייתי עבד לאדונים רבים כי לא שררות נוסל לו מורה דח אמת ורב בישראל כי אם עבדות נוטל על עצמו (אגרות ש״ר, 216).

לעפון קראכמאל, שיר, יצחק ערטער, אברהם גאלדבערג און דער דע-מאלט נאך גאנץ יונגער דיכטער מאיר לעטערים. די צייטשריפט איז פארשפרייט געוואָרן ניט דורכן דרוק, נאָר דורך האַנטשריפטליכע אָפּ-שריפטן אין אַ זייער באַגרעניצטער צאָל. ווי פיל נומערן, עולת שבת עם זינען דערשינען, איז אומבאקאנט. ווייל עס איז קיין איינציקער עקזעמפלאַר ניט אויפגעהיט געוואָרן, און די איינציקע קוועלע, וואָס דער-מאָנט די דאָזיקע צייטשריפט, איז לעטערים אין זיין זכרון בספר' (ו' 133). אין פיר יאָר אַרום האָט, ווי מיר ווייסן שוין, שלום כהן געגרינדעט אין ווין דעם „בכורי העתים“, אין וועלכן עס האָבן אַממייסטן אַנטיילגענומען מיטארבעטער פון גאליציע, און ערשט אַראַנק דעם גאליציאנער ראַפּאָ-פּאָרט און זינע וויכטיקע וויסנשאַפטליכע אַרבעטן, האָט די דאָזיקע צייט-שריפט זיך דערוואָרבן אַ פּליבנדיקן ליטעראַטור-היסטאָרישן באַדינט. דער „בכורי העתים“ האָט געהאַט אַ בערך באַדינטנדיקע צאָל לייענער, ווייל איינעם און דעם זעלביקן עקזעמפלאַר האָבן געליענט צענדליקע מענטשן. די צאָל אַפּאָגענטן איז אָבער געווען אַ גאנץ באַגרעניצטע, און דער פּאַרלעגער און דרוקער אַנטאָן שמידט האָט דערפאַר נאָכן דערשינען פונם צוועלפטן באַנד (1832) זיך אַפּגעזאָגט דעם „בכורי העתים“ ווייטער אַרויסצוגעבן. דאָס איז געווען אַ גרויסער קלאַפּ פאַר די גאלי-ציאנער משפּילים, עס איז זיי אָבער גליַך צו הילף געקומען דער יונגער משפּיל אויס באַלעכאָוו שמואל-ליב גאַלדענבערג, אַ זון פון אַ נבירישער פּאַמיליע, וואָס האָט חתונה געהאַט קיין טאַרנאָפּאָל און געגעסן קעסט ביים רייכן שווער.

דער רייכער אידעם האָט פאַרמאָגט גאנץ קנאַפע ליטעראַרישע פעיקטן, דערפאַר איז ער אָבער געווען אַ טיכטיקער אונטערנעמער און אָרגאַניזאַטאָר. ווי נאָר ער איז געוואָר-געוואָרן, אַז דער „בכורי העתים“ וועט מער ניט דערשינען, איז ער גליַך צוגעטראַטן צו אַ ניער אויס-גאַבע, וואָס האָט אָבער געזאַלט טראָגן אַ גאנץ אַנדערן כאַראַקטער ווי דער „בכורי העתים“. ער האָט אויסגעשלאָסן דעם בעלעטריסטישן טייל און, צום גרויסן באַהויערן פון די יונגיקע, ערשט פון די אייעלעך אויס-געשיילטע משפּילים, זיך אַפּגעזאָגט צו דרוקן שירים און מליצות. אין 1833 איז דערשינען דער ערשטער באַנד אונטער דעם טיטל „ספר פרם חמד כולל אגרות יקות“ — אַ זאַמלבוך פון וויכטיקע בריוו, אשר הריצו חכמי זמננו איש אל רעהו — וואָס עס האָבן געשריבן איינער צום אַנדערן די געלערנטע פון אונזער צייט, בעניני אמונה וחכמה, וועגן רע-ליגיעזע און וויסנשאַפטליכע פּראָגן.

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן 1, וואָס פאַר אַן אויסשליסליכע דאָלע די בריוו-פּאַרם האָט געשפּילט אין דעם ליטעראַרישן שאַמן פון די משפּילישע קרייזן. בני מיר — שרייבט ראַפּאָפּאָרט שמואל-דוד לוצאַטן — איז איין שעה, וואָס איך פאַרנעם זיך מיט שרייבן וויסנשאַפּטליכע בריוו צו גוטע פּריינד, טייערער פון גאַנצע טעג וויסנשאַפּטליכע אַרבעט איבער זוערס, וואָס איך גרייט צום דרוקן, וואָרום בנוגע צום געדרוקטן ספר קאָן איך דאָך ניט וויסן, אין וואָסערע הענט ער וועט אַריינפאַלן. צי וועט דער לייענער זיין אַ פאַרשטאַנדיקער אָרער אַן אומוויסנדיקער, וואָס איז גאָרנישט אימשטאַנד צו שאַצן דעם ווערט פון מיין גאַנצער מי און אָנ-געזאַמעלטן וויסן, און אפילו ביים פאַרשטענדיקן לייענער האָב איך אויך סיין שום באַגריף ניט, צי וועלן אים געפּעלן מינע רייד, צי ניין. יעדער פאַרפאַסער באַגינגט זיך פאַרזיך דערמיט, אַז פון טויזנט לייענער וועט זיך בלויז איינער געפינען, וואָס איז אים געווננטש, און צו אים זינען זינע ווערטער געצילט. אָבער בני אַ ספּעציעלן בריוו איז מיר דאָך דער לייענער באַקאַנט, און איך ווייס פאַרזיך, אַז מיין מי גייט ניט פאַרלאָרן. וואָרום דער, צו וועמען דער בריוו איז געווענדט, איז דאָך דער געוונט-משענער לייענער-פּריינד, דער איינער פון טויזנט אויסדערוויילטער, און איך ווייס אַז איך וועל באַלד אַן ענטפּער באַקומען מיט דער אָפּנהאַר-ציקער דערקלערונג, צי האָב איך רעכט מיט מינע רייד אָרער איך האָב אַ טעות געהאַט. איך לערן דערפאַר פון אַזאַ בריוו, וואָס איז ספּעציעל צו מיר געשריבן, פיל מער ווי פון אַ בוך, וואָס איז געדרוקט פאַר טוויזנטער 2.

אין די משפּילישע קרייזן איז אפילו געווען אָנגענומען דער מנהג, אַז איינעם און דעם זעלביקן בריוו פלעגט דער פאַרפאַסער צעשיקן אין אַפּשריטן אַלע זינע גאַנצע פּריינד 3, און יענע ווידער פלעגן זיי ווייטער פאַר-שפּרייטן. איז דערפאַר גאָלדענבערג געקומען צום געדאַנק צו ווענדן זיך צו די באַדינטנדיקסטע פאַרשטייער פון די משפּילישע קרייזן, זיי זאָלן אים צושיקן זייער וויסנשאַפּטליכע קאָרעספּאָנדענץ, און ער וועט די דאָזיקע ירדות-בריוו, איינפלאַנצען אין זיין „ליבליכן גאָרטן“ (פרם חמר) 4.

1 זע אייבן ז"ו 64, 65 אין הייטער.

2 „אגרות שירי“, 28.

3 זע לעטערסטע הערה אין „הצופה לבית ישראל“, 92.

4 ג' I—1833; ג' II—1836; ג' III—1838; ג' IV—1840; ג' V—1841; ג' VI—1841; ג' VII—1843. אין זען יאָר אַרום האָט שניאור זק"ס אַין בערלין געפרוּחט אייטסניי פּאַרשטעלען דעם „פרם חמר“. עס זינען דערשינען בלויז צוויי בענד: ג' VIII—1854; ג' IX—1856. אין דעם זעלבן יאָר (1856) האָט

גאלדענבערג איז פאקטיש געווען בלויז דער ארויסגעבער, ער האָט זיך ניט געפונען פאר באַרופן צו רעדאקטירן די בריוו פון די „חכמי זמננו“. ער ווײַזט דערויף אַליין אָן אין דער „הקדמת המוציא לאור“, וווּ ער דערקלערט, אַז ער „נעמט זיך ניט אונטער צו זײַן דער שר ושופט איבער די אַרבעט, וואָס עס שיקן אים צו די חכמי הדור, ער איז אויך ניט ערב פאַר די כײַנונגען פון די אַרפּאַסערס, וואָס זײ פאַרפלאַנצן אין זײַן גאַרטן... ער קוקט בלויז צו, וואַרעמט זיך ביים ליכט פון די גרויסע חכמים“¹.

און גאלדענבערג האָט טאַקע געהאַלטן וואָרט: ער האָט די מיט אַרבעטער קיין דעות ניט געזאָגט, און ער, וואָס האָט געהערט צום רעכטן בלינג פון דער השפּלישער באַוועגונג, האָט, אַשטייגער, פאַרעפנטליכט אָן שום רעדאַקציאָנעלע באַמערקונגען און דערקלערונגען אין צווייטן באַנד „פרס חמד“ (ו' 85—94) אַזא שאַרפן אַרטיקל ווי פּלאַיס וועגן די „פּוסקים האַהרונים“. די פּוסקים אַהרונים — דאָס זײַנען די קאָדיפיקאַטאָרן פון זײַנט קאַרוס און רמ"אס צײַטן. מיט שנאה און פאַרביטערונג רעדט דער אומבאַקאַנטער פאַרפאַסער, וואָס באַהאַלט זיך אונטערן פּסעוודאָנים „פּלאַי“, וועגן די דאָזיקע קאָדיפיקאַטאָרס, וואָס האָבן, ווי ער פאַרויכערט, פאַראַכט יעדע בראַנשע פון וויסן און מיט עקל זיך פאַרהאַלטן צו פּאָעזיע און שײַנעם סטיל (כל כּשׁל ומליצה געלה נפשׁם); זײ זײַנען געשריטן אַלץ ריקווערטס, ניט פאַרווערטס, און ווי בלינדע געטאַפּט אין דער פינסטער. זײַנט גלות ספּרד איז אונזער אומה שרעקליך געפאַלן, ווי אין תּורה, אַזוי אויך אין חכמה און אין מרות... אונזערע מחברים האָבן אין אַ געוואַלטיקער צאָל געשריבן ספּרים אָן אַ סדר, אָן אַ סטיל (בלעגני שפּה). צעמישט און פאַרדאָרבן איז זײַער שפּראַך, פאַרמינסטערט איז זײַער שכל... און ווער האָט זײ דערלויבט יעדן טאָג צו מערן נייע דינים, נייע חומרות, וועגן וועלכע די „ראשונים“ (די אַמאָליקע קאָדיפיקאַטאָרס) האָבן גאָר קיין פּאַגריף ניט געהאַט? לאַנג ווי דער גלות זײַנען די חבורים פון די „אַהרונים“, וויגל בײַ זײ זײַנען צונויפגעמישט מיט די דינים זײַער פיל זאַכן, וואָס האָבן מיט די דאָזיקע דינים קיין שום שײכות

דער ברעזער משׁפּיל יצחק גלומינסעלר אָנגעפאַנגען אַרויסגעבן אין חוץ דעם „אוצר נחמד“, אויך אַ זאַמלונג פון „אגרות יקות מאת חכמי זמננו“, אין העלכער ס'האָבן אָנטיילגענומען די זעלביקע מיטאַרבעטער, וואָס אין „פרס חמד“, עס זײַנען דערשינען פיר עגרי. ב' I—1856, ב' II—1857, ב' III—1860, ב' IV—1863.

1 לאַ שטמי את נבטי שר ושיצט על התן תחת ידי מחכמי הדור ואני איני ערב בעד כל דברי המחברים הנוטעים שורק בהון פרמי, ואין אנכי נכנס ליוון על הענינים המדברים בספר ההוא... ואשב מנגד להתחמם לאורן של החכמים הגדולים הנלה משתאה ומחריש איך יפיל הרבר.

ניט, און אָפּט ווערן דאָרט סאַנקציאָנירט מנהגים, וואָס שטאַמען טונט פאַרדאָרבנסטן קוואַל — פונם זוהר-בוך און דער קבלה, וואָס האָבן אינע גאַנצן אַנטשטעלט די תורה און די אמונה. ווי האָבן זיי עס קיין אָפּשני ניט געהאַט פאַר דעם כבוד פון דער תורה און זיך דערלויבט זי ביי צו דער ערד צו דערנידערן דערמיט, וואָס זיי האָבן אירע געטליכע געזעצן צונויפֿ-געמישט מיט אַזעלכע שעדליכע און ווילדע זאַכן, און דערביי נאָך צו פאַרויכערן, אז זיי שטאַמען פון איין קוואַל?

משה בן מיימון, דער געטליכער מאן, האָט מיט זיין מַשנח תורה געוואַלט געבן דעם פּאָלק אַן ענדגילטיקן רעליגיעזן קאָדעקס, וואָס וואַלט ער געזאָגט, ווען ער זאָל דערזען אָט די גאַנצע בערג ספרים, וואָס זיינען נאָך אים אויף דעם געביט געשאַפן געוואָרן? ניט די שריפט צו דערקלערן איז געווען דער ציל פון די דאָזיקע מחברים, נאָר צו באַווייזן, ווי קונציק זייער פּלפּול איז, וואָס פאַר שאַרפע מוחות זיי האָבן. זייער גיר נאָך כבוד און מאַכט האָט עס געבראַכט דאָס גאַנצע אומגליק. אָט דורך דעם איז די תורה אזוי דערנידעריקט געוואָרן. זיי, די דאָזיקע מחברים, האָבן זי פאַרפּינסטערט, איר שיינקייט אַנטשטעלט. אָט זיי האָבן עס דורך זייערע אומצאָליקע חוסרות מיט ביידע הענט דערווייטערט די שוואַכע און וואַקלדיקע, און יענע האָבן מיט פּחד דערקלערט: עס איז אוממעגליך נאָטס געזעצן צו דערפילן — כי עול ברול עולם, זיי דריקן ווי אַן איבערנער יאָך, ס'איז אוממעגליך זיי צו דערטראַגן...

מיט באַזונדערן גרימצאָרן רערט דער „פּלאַי" וועגן דעם רמ"א ג, וועלכן ער דערקלערט פאַרן „אבי המחמירים", וואָס איז געוואָרן „לאַבן נגף ולצור מכשול" פאַר די קומענדיקע דורות ג.

אַ רעש אין די לומדישע קרייזן האָט אויך אָנגעמאַכט דער אין ערשטן באַנד „כּרם חמד" פאַרעפּנטליכטער ראַפּאָפּאַרטס אויבן-דערמאָנטער בריוו צו זיין פּריינד ליב הוליש, וווּ ער באַהאַנדלט דעם אופן הלימוד אין די צייטן פון די אמוראים אין ארץ ישראל און אין בבלי. ראַפּאָפּאַרט גיט אַ טרויעריק קולטור-היסטאָריש בילד פון יענער צייט, און שטעלט זיך באַזונדערס אָפּ אויפן שלעכטן סדר הלימוד אין דער באַזונדערטער ישיבה פון פומבדיתא, וווּ ס'איז באַזונדערס פּאַליכט געווען דער פּרוכט-לאָזער און איבערגעשפּיצטער פּלפּול.

1 זע אונזער הערק, ב' V, ז' 39-51.

2 לויט האַלבערשטעם און חזכשטיין זאָל דעם דאָזיקן שאַרפּן אַרטיקל האָבן פאַרמאַסט דער איטאַליענער הלל זי לאַטורה (זע די העברעיִשע פּובליציסטיק אין חיון, 1930, 229).

דער, כרם חמד" איז אָבער ניט לאַנג פאַרבליבן אָן אַ פאַקטישן רעדאַקטאָר. פון דעם דריטן באַנד אָן האָט פאַקטיש דעם, כרם חמד" רעדאַקטירט דער גייסטרייכער ראַפּאָפּאָרט, זיין נאָמען האָט ניט פיגורירט אויבן שער-בלאַט, אפילו זיינע אייגענע פּילצאָליקע אַרטיקלען זיינען דערשינען אַנאָנים 1, נאָר אין די משכילישע קרייזן האָט מען זייער גוט געוואָסט, ווער עס איז דער ווירקליכער פירער פונם, כרם חמד". ראַפּאָפּאָרטס נאָמען האָט צוגעצויגן די באַדייטנדיקסטע העברעישע שריפט-שטעלער פון יענער צייט, אכת, אויך אין, כרם חמד" איז, ווי אין די, בכורי העתים", דער באַדייטנדיקסטער טייל מיטאַרבעטער געווען אויס גאַליציע 2, עס האָבן אָבער אינם, כרם חמד" אויך אַנטיילגענומען וויכנסאַפּטלער אויס איטאַליע, בעהמען, דייטשלאַנד, רוסלאַנד און אַנדערע לענדער. עס זיינען געדרוקט געוואָרן פּאַרשונגען איבער די פאַרשיידנסטע וויסנשאַפּט-ליכע געביטן: עקזעגעיטיק, אַרכעאָלאָגיע, תּלמוד-פּאַרשונג, געשיכטע, אַסטראָנאָמיע, מאַטעמאַטיק, אָפּהאַנדלונגען וועגן מיטלאַלטערייכער ליטע-ראַטור, אין וועלכע עס זיינען צום ערשטן פאַרעפנטליכט פיל וויכטיקע וויסנשאַפּטליכע און פּאַעטישע ווערק אויס דעם מיטלאַלטער. אויך קרי-טישע אַרטיקלען זיינען דאָרט דערשינען, וואָס זיינען צייטנווייז געשריבן אין אַ שאַרף-פּאַלעמישן טאָן. אין דער הינזיכט איז באַזונדערס כאַראַקטעריסטיש דער זעקסטער באַנד, וואָס באַשטייט אין זיין גרעסטן טייל אויס ראַפּאָפּאָרטס פּאַלעמישע אַרטיקלען.

מיר האָבן פריער אָנגעוויזן, מיט וואָס פאַר אַ התפּעלות עס זיינען אויפגענומען געוואָרן אין די וויסנשאַפּטליכע קרייזן ראַפּאָפּאָרטס קרי-טיש-היסטאָרישע פּאַרשונגען; נאָנץ אומדערוואַרטעט איז אָבער קעגן ראַפּאָפּאָרטן אַרויכגעטראָטן אַ גאַנצע גרופע יונגע משכילים, אַרויסגע-טראָטן מיט חוצפה, מיט שאַרפע פּאַלעמישע אָנפאַלן. דאָס איז ניט געווען קיין אידעען-קאַמף פון, האַכות והבנים", פון דעם יונגן דור קעגן דעם עלטערן, אָפּגעשטאַנענעם. די דאָזיקע יונגע לייט זיינען געווען פון גאַנץ באַגרעניצטן וויסן און מיט קנאַפער באַגאַבונג, דערפאַר אָבער מיט גרויסער אַמביציע און יוגנטליכן אימפעט. דורך גרויס געפילדער,

1 דעם רייסטער פון ראַפּאָפּאָרטס אין, כרם חמד" סאַרעאַנטליכע אַרבעטן זע: "דיע העברעישע פּובליציסטיק אין הייען", 1930, 175-178. די באַדייטנדיקסטע פון זיי איז זיין אויסגעצייכנטע סאַרשונג העגן די עשרת השבטים און פירקאַזיסטעט פּעלשונגען פּונג די אין סומוס-קאַלע געמוענע מיטלאַלטערייכע דענקמלער (כרם חמד" V, 197-232).

2 שוין מ. חייטבערג האָט אין זיין, אויפּקלערונגס-ליטעראַטור אין גאַליציע" אָנגעהויבן (ז' 63), אַז צווישן די 18 מיטאַרבעטער, האָט האָבן אַנטיילגענומען אין ב. II און VI, זיינען 14 אויס גאַליציע.

דורך א ליטערארישן סקאנראל האָבן זיי געהאָפּט זיך צו שאַפּן אַ נאָמען, ווערן אַ שם דבר...¹

אין 1837 האָבן פיר לעמבערגער משפּילים, יעקב בורק, יעקב מענטש, מנחם מענדל מור און נחמן פישמאַן, פאַרעפּנטליכט אַ זאַמלונג קריטישע אַרטיקלען, הרוואה ומבקר ספרי מחברי זמננו¹. עס ווערן דאָרט קריטיקירט די אַדבעטן פון צונץ, ראַפּאָפּאַרט און לוצאַטו. באַזונדערס שאַרף טרעטן די „רואים“ אַרויס קעגן ראַפּאָפּאַרט. אין זייערע גראַבע אַנפאַלן פילן זיך פּערזענליכע מאַטיוון, און דאָס ווערט אויך באַשטעטיקט דערמיט, וואָס זיי האָבן אַנטיילגענומען אין די רדיפות, וואָס ראַפּאָפּאַרט האָט געהאַט אויסצושטיין אין טאַראַנאָפּאַל.

אין דער זעלבער צייט איז קעגן ראַפּאָפּאַרטן אַרויסגעטראָגן אויך אַן אַנדערער, אַ מער זאַכליכער און ערנסטער קריטיקער — אַליקס בן יהודה המילואהגי (מעלזאק) אויס בראָד. געבוירן אין אַ יחסניש-רבנישער פּאַמיליע² איז ער דערצויגן געוואָרן אויף דער תלמודישער ליטעראַטור, און אויף דעם געביט האָט ער מיט זיינע גלענצנדיקע פענקייטן זיך דערוואָרבן געוואַלדיקע ביקאות. אַ גרויסער בקי איז ער אויך געווען אין קבלה; ער האָט געשריבן אַ גרויסן פירוש אויף „זוהר“ און אים איבערגעגעבן זעצט פון ארמית אויף העברעיִש. ער האָט אויך געשריבן אַ פירוש אויף דער „פסיקתא רבתי“ און פאַרפאַסט פיל אַנדערע ווערק³. זיי זיינען אָבער אַלע געבליבן אין מאַנוסקריפט, ווייל ער איז געווען אַ גרויסער אביון⁴ און דערצו נאָך, ווי ער גופא זאָגט אויף זיך עדות⁵, איז ער געווען אַ „נחבא אל הפלים“ און וועגן זיינע ווערק, ווי וועגן זיין גרויסן וויסן, האָבן געוואַסט בלויז זיינע נאָענטסטע פּריינד. בני זיין שווערער מאַטעריעלער לאַגע האָט מילואהגי דאָך באַוווּן צו דערווערבן אויך געוויסע אייראָפּעיִשע פּילרונג, און ער איז געווען באַקאַנט אין דער דייטשער וויסנשאַפּטליכער ליטעראַטור. באַלד נאָכדעם, ווי ס'איז דערשינען צונאַם „גאָטעסדיענסטליכע פּאָרטלעך“, האָט מילואהגי פאַרפאַסט אַ גאַנצן חיבור מיט „השנות“, אין

1 אין צה"י יאָר אַרום איז דערשינען דאָס צווייטע העפט (אין אָפּטן). אין דעם דאָזיקן העפט האָבן שוין אַנטיילגענומען בלויז דריי „רואים“, ח"ל יעקב מענטש איז נאָך אַרויס פון דער גרופּע.

2 דער פּאָטער זיינער איז געהען רב, זיין פּאָטערס שוועסטערס זון איז געהען דער באַוואַסטער רב זלמן מרגלית, זיין קרוב איז אויך געהען דער באַוואַסטער ליסער רב יעקב חריף.

3 מילואהגי גופא חייט אָן: „חברתי ספרים רבים“. זיין פירוש אויף זוהר האָט ער פאַרפאַסט נאָך פאַר 1821.

4 ואני עמוס התלאת מחפרנס בצער ממלי, מתפרנס בצער מיניע כפי ואין בידי לקנות ספרים, — קלאַגט זיך עפּטערס המילואהגי.

5 ראַביה, דף כב, עמ' א' (דורך אַ סעודת הדפוס איז אָנגעהויבן דער דף י"ט).

וועלכע ער באקעמפט צונצם פיל אויספירן און קריטיקירט אויך אייניקע ראפאָפּאָרטס הנחות, אויף וועלכע צונץ שטיצט זיך אין זיין ווערק. באַזונדערס גלענצנדיק אין די חריפישע קריטיק, מיט וועלכער מילזאָגני טרעט אַרויס קעגן ראפּאָפּאָרטס השערה, וואָס ער שטעלט אַרויס אין זיין אַרבעט וועגן דעם פּיטן קליר, אַז אין פּיל קלירס פּיוטים איז אָנגעוויזן דעם פּייטנס נאָמען דורך פּלערליי גימטריאות 1. אויך דאָס דאָזיקע ווערק וואָלט געבליבן אין כתב־יד, און מילזאָגניס נאָמען וואָלט אינגאָנצן פּאַרלאָרן געגאַנגען, ווען עס זאָל זיך איבער אים ניט געווען דערבאַרעמען זיין בן־עיר, דער משפּיל בערוש בלומענפּעלד (געבאַרן אין 1779, געשטאַרבן אין 1853), וואָס האָט זיך דערוואָרבן אַ נאָמען מיט זיין דייטשער „אויב“ איבערזעצונג (פאַרעפּנטליכט אין 1826 מיט אַ „ביאור“ און מיט אַ לאַנגן אַרײַנפיר). ער האָט אויף זײַן חשבון פאַרעפּנט־ליכט (אַפּען 1837) מילזאָגניס „השגות“ אונטערן נאָמען „ספר ראביה“ 2. דער „ראביה“ האָט געמאַכט אַ רושם אין די ייִדישע געלערנטע קרייזן. „יחי ראביה זאָל ימות“, — האָט ענטוואַסטיש אויסגערופּן שמואל־דוד לוצאַטו 3. אויך צונץ האָט מודה געווען, אַז אייניקע מילזאָגניס „השגות“ אויף זײַן „נאָטעסדיענסטליכע פאַרטרעגע“ זײַנען פּולשטענדיק ריכטיק. אַנדערש האָט זיך אָבער פאַרהאַלטן ראפּאָפּאָרט. בײַ זײַנע גלענצנדיקע פּעיקייטן האָט ער געהאַט אַ זייער גרויסן חסרון: ער איז געווען אַ נצחנישער עומד על דעתו 4; פאַר יעדן געדאַנק, וואָס ער האָט אַמאָל אַרויסגעוואָגט, איז ער געשטאַנען שטאַל און אייניקע אפילו ווען אַנדערע האָבן מיט די שאַרפּסטע ראיות דערווייזן, אַז ער האָט אַ טעות געהאַט און זײַן אַרויסגעוואָגטער געדאַנק איז פאַלש. אַזוי איז, אַשטויגער, געווען מיט זײַן השערה וועגן אָרט און צײַט, אין וועלכע עס האָט געלעבט און געשאפּן דער פּיטן אליעזר קליר. פּיל געלערנטע האָבן אויפן גרונד פּון וויכטיקע באַווײַזן אַנטשיידן אָפּגעוואָרפּן ראפּאָפּאָרטס השערה, יענער האָט אָבער מיט גרויס עקשנות זיך אַלץ געהאַלטן בײַ זײַנעם. דאָס אייגענע האָט זיך אויך איבערגעחזרט מיט די גימטריאות, וואָס ראפּאָפּאָרט זאָל האָבן אַרויסגעפונען אין קלירס פּיוטים. צונץ האָט גלײַך מודה געווען, אַז נאָך מילזאָגניס „השגות“ גלויבט ער מער ניט אין ראפּאָפּאָרטס השערה. ראפּאָפּאָרט האָט זיך אָבער ניט געוואָלט אונטערגעבן.

1 דאָרטן, דף ט"ז—י"ט.

2 ראביה — ראשי תיבות פון רבי אליקים בן יהודה המילזאגני.

3 אגרות שד"ל, 602.

4 אויף די חסרונות פון ראפּאָפּאָרטס כאַראַקטער חייט אָן קראַכמאַל אין זײַנעם אַ בריוו פון 1836: אין להחזיר שמעלות שכלו גברו על מעלות לבנו עשר ידות (כתבי רנ"ק, 424).

ער האָט פאַרזיכערט, אַז דווקא די טענות פונם, ראביה' האָבן אים ערשט רעכט איבערציגנט, ווי ריכטיק ס'איז זיין המצאה מכוה די ניםטריאות. און אין זינע פּאָלעמישע אַרטיקלען, וואָס פאַרנעמען בערך דריי פערטל פונם זעקסטן באַנד, כּרם חמד', רעכנט ער זיך אָפּ מיט מיליאָגין, עם כל הנערים', מאַכט איין קאָמפּאָניע פון אים מיט די „רואים" און מיט דעם בחור מנחם מענדל ראָזענטאַל, וואָס איז אַרויס-געטראָטן אין 1839 מיט אַ הוצפישן פּאַמפלעט „עמק שושנים" קעגן ראַפּאַ-פּאָרטן, וועלכן ער באַשולדיקט, אַז יענער, האָט געשענרעט די חכמי התלמוד'. דעם באַטרעפנדיקן אַרטיקל, אויף וועלכן דער יונגער ראָזענטאַל איז אַזוי שאַרף אָנגעפּאָלן, האָט ראַפּאַפּאָרט נאָך געשריבן אין די צוואַנץ ציקער יאָרן ג. אין די דרייסיקער יאָרן, ווען ער האָט זיך שוין אַרומ-געטראָגן מיטן געדאַנק צו פאַרנעמען אין אַ גרעסערער קהילה דעם פּסא הרבנות, האָט ער אין זינע אַרבעטן אויסגעמיטן וועלכע-ס'איז אַרויס-טרעטונגען קעגן די רבנים אָדער דער רבנישער ליטעראַטור. בלויז זיין האַס-צו די חסידים האָט ראַפּאַפּאָרט ניט געהאַלטן פאַר נייטיק צו פאַר-באַרגן, און אויך אין זינע אַרטיקלען אין „כּרם חמד" 2 רערט ער וועגן די „מתחסדים" ווי וועגן אַ „באַנדע פאַרברעכער", וואָס כלו סג יחדיו נאַלחו, כלו חנה ומרע, כלו תועבה ומזמתה, השחיתו התעיבו עליה אין עושה טוב אין גם אחר', און די חסידישע קלייזלעך דערקלערט ער פאַר אַ „מערת פּריצים", וווּ עם האַלטן זיך אויף „משוקצים ומתועבים", וואָס זינען „אַן אמתע שאַנד פאַרן מענטשן-געשלעכט" 8. מיט גרויס כּעס רעדט ער אין זיין נעקראָלאָג נאָך קראַכמאַלס טויט וועגן די „מתחסדים", וואָס רורכן אָן רחמנות יעדן, ווער עם שטרעבט צו פּילדונג און וויסן 4. ראַפּאַפּאָרט פּלעגט אַרויסטרעטן אין זינע אַרטיקלען קעגן די חסידים בלויז אַנג אורחא. צוויי אַנדערע מיטאַרבעטער פונם „כּרם חמד" האָבן אָבער זיך געשטעלט פאַר זייער אויפגאַבע צו פירן אַ סיסטע-מאַיזשן פאַרביטערטן קאַמפּה קעגן דער „כת המתחסדים". דאָס זינען: דער אונז שוין באַקאַנטער יוסף פּערל און דער גייסטרייכער בעל „הצופה לבית ישראל" ד"ר יצחק ערטער.

וועגן זיי אין וויטערדיקן קאַפיטל.

1 זע אויבן ז' 100. 2 זע צום ביישפּיל „כּרם חמד", IV, בריח 10.
3 דאָרטן, ז' 46-48. 4 כּרם חמד, VI, 45: הלא ידעת פי יש מתחסדים בארץ ובעיר; ישרצו הצטרעים בכל בית ובכל חדר. אלה הנחשים השרפים השורפים בהבלי פיהם.. את שם כל משפּיל... ולרוב גם אם לבו כלב הארי המס ימס, ולכן עור עד היום ימטעו שם המשפּילים הישרים.

פֿינפטער קאפיטל

יוסף פערלס אנטוישונג. — זײַן סאַטירע „בוהן צדיק“ — פערלס קריטיק בנוגע די פאַרשיידענע סאַציאלע שיכטן פונם ייִדישן קיבוץ. — מענטשן פון יושר קאַן מײַן געפֿינען בלויז צווישן ערדארבעטער. — דער דיכטער אַריה־ליב קינדערפֿינד. — די אידיליע אין די ייִדישע קאַלאָניעס אין דרום־רוסלאַנד. — יצחק ערטער דער „צופּה לבית ישראל“ — דער משפּיל יוכף טראַלער. — ערטערס פּאַעטישער סטיל. — זײַנע „זעאונגען“ — ערטערס קאַמף קעגן חסידות אין רבנים. — ערטערס פּאַמפּלעט „תּשליך“; דער באַדייט פֿון זײַן סאַטירע „בלגול נפשׁ“ — די רעזאָלוציע פֿון 1848 און אירע אָפּקלאַנגען אין גאַליציע. — דער קאַמף צווישן די אַרסטאַדטקסן און די „דייטשן“ — דער רעפּאָרט־ראַציאָנער אברהם פֿון אין זײַנע „בריה אויס גאַליציע“ — די פּוילישע גאַציאָנאַלע באַזענונג און דער קאַמף אין דער לעמבערגער קהילה. — די סאַציאלע יסודות פֿון דעם קאַמף. — דער אַנגאַניס און זײַן „זענד־שרייבן“ — אברהם פֿהנס טראַגישער טויט. — ערטערס פּראָגראַם־אַרטיקל „תּולדות החלוצים“ — ערטערס פּלוצלינגדיקער טויט.

יוסף פערל האָט נאָך דעם דערשיינען פֿון זײַן „מגלה תּמירין“ 1 איבערגעלעבט ניט קיין קליינע אַנטווישונג. די „אויפקלערער“ פֿונם 18טן ירײַה זײַנען דאָך געווען סעסט איבערצייגט, אַז אין דעם גאַנג פֿון דער וועלט־געשיכטע איז פּאַרגעקומען אַ געוואַלטיקער טעות: מענטשן האָבן ניט פאַרשטאַנען, מען האָט זיך געלאָזט פאַרפֿירן פֿון שווינדלערס און באַטריגערס, און דערפֿאַר געשטעקט אין אָבערגלויבן און ווילדן אומוויסן, געגאַנגען אויף קרומע פּאַלשע וועגן; מען דאַרף דערפֿאַר אויפ־קלערן, אויפֿדעקן דעם אמת, דערלעכטן די אויגן דורכן ליכט פֿון וויסן — און אויפֿשיינען וועט איבער דער גאַנצער מענטשהייט די זון פֿון גערעכט־טיקייט, יוסף פערל האָט אין דעם חסידים געזעען די גרעסטע געפֿאַר, די הויפּט־סיבה פֿונם אומנאַרמאָלן ייִדישן לעבן; אין די באַגרינדער פֿון דער חסידישער באַוועגונג האָט ער געזעען בלויז שווינדלער און געלט־

גירקע באטרינגער, און ער האָט געגלויבט, אז ווי נאָר מען וועט דעם פארפירטן עולם, עפענען די אויגן, און אים געבן צו פארשטיין, אז די חסידישע אידעען-וועלט איז לויטער אָבערגלויבן און געצנדינסט, וועט עס נעמען אַ סוף מיט די רביים און צדיקים און מיט דער גאַנצער חסידישער באַוועגונג, און אויפשנינען וועלן איבער דער ייִדישער גאַס די ליכטיקע שטראַלן פון אויפקלערונג, צו דעם צוועק האָט ער זיין „מגלה טמירין“ געשאַפן, איז אַרויסגעסטראַטן קעגן דעם געפערליכן שונא מיט דער בייטש פון סאַטירע און מיט די פאַרניכטנדיקע פּיילן פון שפּאַט און געלעכטער.

מיט טיפן ווייטאָג האָט אָבער פּערל געמוזט צוועען, ווי דווקא אין די ערשטע צען יאָר נאָך דעם דערשינען פון זיין סאַטירע, איז די מאַכט פון חסידות שטאַרק געשטיגן אין גאַליציע 1. דאָך האָט פּערל, בני זיין קעמפּערישער נאַטור, דעם מוט ניט אָנגעוואָרן, ווען אַפילו — דערקלערט פּערל — אונזערע רייד זיינען איצט אומזיסט, דאָך דאַרפן מיר איצט אונזער חוב דערפילן, זאָל זיין פאַר די קומענדיקע דורות, און אויך אין איצטיקן דור, ווען אַפילו איינער פון טויזנט וועט אַדאַנק אונזערע ווערק זיין געהיט און ניט לאָזן זיך פאַרפירן דורך די שווינדלער און פאַרבלינדער, זיינען מיר אַט צוליב דעם איינציקן כּהוייב צו טאָן אַלץ, וואָס מיר זיינען אימשטאַנד, ווי די חכמים זאָגן: כל המקיים נפש אחת מישראל כאלו קיים עולם מלא — ווער עס ראַטעוועט איין ייִדישע נשמה, איז גליַך ווי ער וואַלט געראַטעוועט אַ גאַנצע וועלט 2. און בערך אין צען יאָר אַרום נאָך דעם דערשינען פונם „מגלה טמירין“, שרייבט פּערל זיין צווייטע סאַטירישע ווערק „בוהן צדיק“ 3.

אויך דער „בוהן צדיק“ איז געשריבן אין ברייו-פּאַרם. ער איז אַפילו פון ברייטערן פאַרנעם, ווי דער „מגלה טמירין“, און דאָך ניט אין פאַרגלייך שוואַכער. דער סטיל איז ניט קיין אויסגעהאַלטענער: אין אָנפאַנג איז ער געשריבן אין דעם זעלביקן סאַטירישן נוסח, ווי דער „מגלה טמירין“, אין דער מיט גייט ער אָבער איבער אין דעם פאַטעטיש-משכילישן, אויך די פּאַבולע איז אַ צו געקינצלטע. דער שומר פון דעם

1 דערויף היינט אויך ראַפּאַפּאַרט אין זיין רעצענזיע איבער „בוהן צדיק“ (כּרם חסד, V).

2 „בוהן צדיק“, 112.

3 דער „בוהן צדיק“ איז דערשינען ערשט אין 1838, אָבער שוין אין אַ ברייח צו יצחק-בער לעהניזאָן פון 1833 שרייבט פּערל, אז עס איז שוין פון לאַנג פּאַרטיק בני אים דער „בוהן צדיק“ און ער האָט שוין אויף אים זינט 2 יאָר די דערלויבעניש פון דער צענויר (באר יצחק, 41).

בעש"טס פתבים האָט איבערגעגעבן עובדיה בן פתחיה, דעם פארפאסער פון „מגלה טמירין“, א ספעציעלן כתב מיט געוואלדיקע סודות. אדאנק דעם דאָזיקן כתב קאָן עובדיה ווערן אַ רואה ואינו נראה, פליען אויף אַ וואָלקן. ער באַקומט אויך דורך דעם שומרם הילף אויס אַ פאַרבאָר-גענער הייל אַ וונדערבאַרע שרײַבטאַפּל: אויף אירע בלעטער ווערן פון זיך אַליין פאַרשריבן אַלע רייד, וואָס ווערן געהערט אַרום איר. וואַנדערט אַרום עובדיה מיט דער שרײַבטאַפּל אין דער טאַש איבער די מאַרקן, בתי מדרשים און פאַרשיידענע הויזער אַלס רואה ואינו נראה, הערט זיך צו, וואָס מען רעדט וועגן זיין „מגלה טמירין“, און אַלץ ווערט גלייך אויטאָמאַטיש פאַרנאָטירט אין דער שרײַבטאַפּל. פערל פרוווט דערביי איבערגעבן אין העברעישער ווערטליכער איבערזעצונג די אייגנאַרטיקע ייִדישע ריידשפראַך פון זיינע פאַרשוינען. פערל גיט מיט אַ כיוון די דאָזיקע ריידשפראַך איבער אין קאַריקאַטוריסטישער פאַרם, און עס באַ-קומען זיך אַ שטייגער אַזעלכע רעפּליקעס: „ידעתי מכבר שאַתה רוצה להראות כי אתה בריה גדולה ושירעת כל העסקים וכל החכמות, הניחה לך“; „... מה צתם שואלים מהיכן אני יודע זאת, אני בודאי יודע טוב“; „אני איני מאמין בזה, מי פתי מאמין לו שהיה רואה ואינו נראה, מה לי לזה שהוא פותב שהיה רואה ואינו נראה, בודאי לא היה רואה ואינו נראה“¹.

די ווערטער, וואָס זיינען פון זיך אַליין אויף אַ וונדערבאַרן אופן פאַרצייכנט געוואָרן אויף די בלעטער פון דער שרײַבטאַפּל, איז אָבער ניט מעגלעך געווען אָפּצומעקן מיט קיין זאַך אין דער וועלט; דערצו איז געווען נאָר איין איינציקע סגולה: דער אָטעם פון אַן אמת אַרנטליכן מענטשן. ווי נאָר דער מענטש, וואָס איז ריין פון פאַלשקייט און זינה, גיט אַ בלאָז אויף די פאַשריבענע בלעטער — גלייך פאַרשווינדן די געשריפטן און די בלעטער ווערן ווידער ריין. אַז די בלעטער פון דער שרײַבטאַפּל זיינען דורך די איבערגעכאַפטע שמועסן געוואָרן פאַרשריבן פון אַלע זייטן, פאַנגט עובדיה אָן צו זוכן דעם פאַסיקן מענטשן, וואָס זאָל דורך זיין ריינעם אָטעם ווידער ריין מאַכן די שרײַבטאַפּל. איז דאָס אים אָבער ניט אַזוי גרינג אָנגעקומען. ער ווענדט זיך קודם-בַּל צום צדיק הדור — צום חסידישן רבין, דערצייילט אים די גאַנצע מעשה

1 עס איז איסער ספק, אַז פערלען האָט דערביי געדינט אַלס מוסער לעחינזאָנס סאַטירע „דברי צדיקים“, וואָס האָט אין דער התחלה געסראָגן דעם נאָמען „מגלה סוד“. די דאָזיקע סאַטירע האָט לעחינזאָן אין פאַנסקריפּט צוגעשיקט פערלען נאָך אין 1820, און זי איז אדאָנק פערלען אין דרוק דערשינען (צוזאַמען מיט לעחינזאָנס צווייטע סאַטירע, עמק רמאים) אין 1830 (זע „באר יצחק“, 11, 41—43).

און בעט אים, ער זאל מיט זיין הייליקן אטעם אַ בלאַז טאָן אויף דער שרײַבטאַפּל, יענער האָט דאָס אָבער באַינ-אופן ניט געוואָלט טאָן; געוויס אויס גרויס עניוּת, — דערקלערט מיט איראָניע עוברדיה און גייט צו אַן אַנדער רבין, דערציילט שוין אָבער יענעם ניט, אַז צום ריין מאַכן די בלעטער איז נייטיק דוקא דער אַטעם פון אַ מענטשן, וואָס איז ריין פון זינר, פאַר אַ גוטן פּדיון האָט דער רבי מיטן גאַנצן כּוח געבלאַזן אויף דער שרײַבטאַפּל, דעם רבינס בלאַז האָט אָבער ניט געהאַלפּן, און די אותיות האָבן זיך פּונם אָרט ניט גערירט. דאָס איז, דערקלערט עוברדיה מיט אַ פּרומער מינע, וואַרשיינליך דערפאַר, וואָס דער רבי האָט אין דער יוגנט געזינדיקט דערמיט, וואָס ער האָט געלערנט גמרא אויפן מתנגדישן שטייגער. איז ער געגאַנגען ווייטער פון איין רבין צום אַנדערן — און די שרײַבטאַפּל איז אַלץ געבליבן באַשריבן פון אַלע זייטן. לאַזט זיך דעמאָלט עוברדיה צו די גאוני הדור — צו די רבנים, אָבער אויך זייער אַטעם האָט איבער די געשריפּטן פון דער שרײַבטאַפּל קיין שליטה ניט געהאַט. דערבײַ איז כּראַי אַנצומערקן פּאַלגנדיקן כאַ-ראַקטעריסטישן פּרט: דער אומבאַקאַנטער „פּלאַי“ אויס דעם, כּרם חמד¹ טרעט אַרויס קעגן די רבנים פאַר זייערע חומראם און אַנצאַליקע סקנים, וואָס זיי שאַפּן אַרום דער תּורה. דער מער מעסיקער פּערל פּאַלט אָבער אָן אויף די גאַליציאַנער רבנים דער עיקר דערפאַר, וואָס זיי האָבן ניט דעם מוט זיך אַקעגנצושטעלן דער כאַכט פון די רביים, זיינען נכּנע פאַר זיי און מאַכן דעם אַנשטעל, אַז זיי זיינען פּלומרשט אויך פּונם רבינס חסידים און גלויבן אין זיין הייליקייט², פּראַווט עוברדיה זיך ווענדן צו די אַנדערע שיכטן פון דעם ייִדישן קיבוץ אין גאַליציע, קורם פּל צו די כּוחרישע קרייזן. צו דעם צוועק לאַזט ער זיך צו דער טיפּי-שער האַנדלס-שטאָט פּראָד (אַבדרי).

אין אַבדרי — דערציילט עוברדיה — איז די גאַנצע באַפּעלקערונג שטאַרק פּאַרטאַן בעסקי כּכּח... איך בין דאָרט געווען בני אַ סך נגידיה, האָבן איך געזען, אַז זיי האָבן אַפּילו ניט קיין באַשטימטע שעה, ווען צו עסן, און אויך שבת און יום-טוב ווייסן זיי ניט וואָס זיי עסן און טרינע-קען, וואָרום אַלע זיייערע געדאַנקען זיינען פּאַרטאַן אין די כאַרק-טעג, וואָס קומען פאַר אין די דייטשע און רוסישע מדינות. פיר וואָכן פאַר די מאַרק-טעג זיינען אַלע טרוד מיט די חכנות: דער מלוה גרייט זיך געלט

1 זע אויבן ז"ו 99-100.

2 פּערל גוזט דערבײַ אויס זיי געלעגנהייט זיך אַפּצורעכענען מיט דעם לעמבערגער רב, האַרנשטיין, פאַר זיין רודפן די משבילים מיט דער שטיאַף סינא חרם (בוהן צדיק, 49-54).

צו פארלענען, דער לווה — צו מאכן הלוואות, דער מוכר — צו פארקויפן די סחורות, וואָס זיינען אים פארבליבן פון דעם פריערדיקן מאַרקטאָג, דער קונה — צו קויפן די דאָזיקע סחורות פאַר אַ וואָלוועלן פּרינג, דער באַנקיר — געלט צו בייטן, דער סרסור — דורכצופירן די אלע געשעפטן, וואָס דאַרפן פאַרענדיקט ווערן פאַר די מאַרקטעג; די בעלי עגלות, משולחים, משרתים — אלע זיינען זיי שטאַרק טרוד און גרייטן זיך צום מאַרקטאָג, וואָס שטייט פאַר; אַפילו דער מלמד און די קינדער-אַם זיינען אויך פאַרטאָן אין געשעפטן: זיי גיבן זייער בעל-הבית אַ באַ-שטימטע סומע צו קויפן פון זייערטוועגן עפעס וואָסערע-ס'איז סחורה און עס זאָל זיי קיין שכר-עגלה ניט קאָסטן. די נסיעה אויפן מאַרקטאָג צוזאַמען מיטן צוריקפאַרן פאַרנעמט אזוי אַ וואָך זעקס. אין משך פון דער גאַנצער צייט זיינען די מענער און פרויען, וואָס בלייבן אין דער היים, טרוד צוצוגרייטן פאַרצייטנס שכר-עגלה אויף צו ברענגען די סחורה, וואָס ווערט אין מאַרקטאָג אינגעקויפט, און אויך די נייטיקע סומע צו דעקן די הלוואות, וואָס זיינען געמאַכט געוואָרן אינם משך פון די מאַרק-טעג, בכדי זי גלייך אויסצוצאָלן, ווי נאָר די כחורה ווערט אַהיים געבראַכט. ווען די סוחרים קערן זיך צוריק אַהיים, זיינען זיי ווידער שטאַרק טרוד מיט קויפן-פאַרקויפן, ליינען, אויסצאָלן, געבן און נעמען מתנות, צעשיקן די סחורות אין די פאַרשיידענע מדינות, קויפן פּראָדוקטן, אויסבייטן ניט-פאַסיקע סחורות אויף בעסערע און אזוי ווייטער. און ווי נאָר עס נעמט אַ גמר מיט די דאָזיקע עסקים, דערנענטערט זיך שוין די צייט פון די ווייטערדיקע מאַרקטעג. אַט אזוי זיינען עס די אבדירר לייט שטענדיק שטאַרק פאַרטאַראַמעט, אַז זיי ווייסן ממש ניט, אויף וואָסער וועלט זיי גייען אַרום¹.

אזוי וואַנדערט עובריה מיט זיין שרייבטאַפל איבער די פאַר-שיידנסטע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג. ער קוקט זיך צו צו דער התנהגות פון די סוחרים, באַנקירן, מעקלער, קרעמער, הענדלער — אומעטום פאַלשקייט, שווינדל און גנבה; מען שאַכערט, מען פעלשט, מען נאַרט אָפּ איינער דעם אַנדערן. און די אלע פאַרשוניען רעכענען זיך פאַר די שענסטע שטאַט-בעלי-בתים, שטייען אין מורה-וואַנט, קריגן ששי, און אונזערע רבנים זיינען זיך גערן מיט זיי משרד. אַפילו ביי די יגיע-בָּיט, ביי די בעלי-מלאכות, איז אויך ניט בעסער. אויך דאָרט איז פּוילקייט און דעמאָראַליזאַציע. זיי קאָנען ניט זיי געהעריק זייער פאַך, זיי באַצווילען שטאַרק זייערע לערנינגלעך, באַנוצן זיי דער עיקר

צו שטופ-ארבעט, צווינגען זיי ניאנמשען די קינדער, און די מלאכה לערנען זיי מיט זיי אויפן שפיץ מעסער, און ווען די לערן-ינגלעך וואקסן אויס, קענען זיי ניט ווי געהעריק די מלאכה, כוון זיי פעלשן, אָפּמאַרן און באַגאַבענען די קליענטן.

די איינציקע רעטונג זעט פערל בלוין אין ערד-ארבעט. דעם אָרנטליכן מענטשן, וואָס פון זיין אָטעם זינען גלניך שפּאַגל ריין געוואָרן די פאַרשריבענע פּלעטער פון דער שרײַבטאַפּל, האָט עובריה געפונען אין דעם ערשטן ייִדישן קאַלאָניסט, מיט וועלכן ער האָט זיך באַקענט אין דרום-רוסלאַנד.

מיר האָבן שוין פּרִיעַר געהאַט די געלעגנהייט אָנצוּווּיזן ג, ווי די דאָרף- און הירטן-אידיילעס האָבן געהערט צום באַליבטעסטן זשאַנר בײַם דור „המאספים“ און זייערע נאָכפּאָלגער. אין דער זעלביקער צײַט, ווען פערל האָט זײַן „בוהן צדיק“ פאַרפאַסט, האָט אין לעמבערג דער באַנאַבטער אריה-לייב קינדערפרינד * פאַרעפנטליכט (1834) זײַן לידער-זאַמלונג „שירים שונים“, וווּ עס פאַרנעמט דעם חשובסטן פּלאַץ דער ציקל לידער „המשורר בכפרים“, אין וועלכע עס ווערט אין צאַרטע, מילדע טענער געשילדערט דאָס דאָרף-לעבן אויפן שוים פון דער נאַטור, און דאָס לעצטע ליד „בערב“ פאַרענדיקט זיך מיט דעם פרומען פאַרלאַנג:

שׁוֹרֵן בְּגְבוּהִים
נְרוּאָה יְגִיעָמוֹ,
אָנָּה אֱלֹהִים
הַעֲרֵב שְׁנֵתָמוּ *.

אויך יוסף פערלס סאַטירע „בוהן צדיק“ פאַרענדיקט זיך מיט אַ דאָרף-אידיילע. אין ליכטיקע, נאַיוּ-צאַרטע פאַרבן ווערן געשילדערט * די ערשטע ייִדישע קאַלאָניעס, וואָס די רעגירונג פון ניקאָלאַי דעם ערשטן האָט געשאַפן אין דרום-רוסלאַנד. דער, פאַר די „משפּילים“ פון יענער תקופה אזוי כאַראַקטעריסטישער נאַיוּ-בלינדער גלויבן אין דעם גוטן ווילן פון דעם „ווילטעטיקן אויפגעקלערטן אַבסאָלוטיזם“ האָט עס מיטגעהאַלפן, וואָס דער טאַלענטפולער סאַטיריקער און טיכטיקער סוחר און פּלל-טוער יוסף פערל האָט זיך געלאָזט פאַרפירן דורך צוויי בראַדער

1 באַנד VII, צווייטער בוך, 247-248.

2 געבאַרן זײַן זעמלשטש אין 1797, געשטאַרבן אין לעמבערג אין 1837.

3 דו, האָט רוסט אין די הייבן! דו זעסט זייער פּי, געט איך דיר, גאַס, פאַרויס זייער שלאָף!

4 „ביח צדיק“, 97-102.

ענטוויאסטישע דאמען. די דאָזיקע דאמען האָבן געהאט די געלעגנהייט צו באַזוכן אין אָנפאַנג פון די צוואַנציקער יאָרן די ייִדישע קאָלאָניעס, וווּ עס האָט זיך באַזעצט די ערשטע גרופּע ייִדישע קאָלאָניסטן, וואָס זינען געקומען אין 1806—1807 פון דער מאָהליווער געגנט בראש מיט דעם ענערנישן נחום פינקעלשטיין. די דאָזיקע דאמען זינען געווען אויבערפלעכליכע באַפאַכטערניס. זיי האָבן קיין שום באַגריף ניט געהאט פון די שרעקליכע מאַטערנישן און לַיַדן, וואָס די הונדערטער ייִדישע פאַמיליעס האָבן געהאט אויסצושטיין ביי דער אומגעלומפערטער און גרויזאמער קאָלאָניזאַציע, וואָס איז דורכגעפירט געוואָרן אונטער דער השגחה פון די צאָרישע ביוֹראָקראַטן 1. פון דער שווערער טראַגעדיע ווערט ביי זיי אַ אידיליע, וועלכע זיי באַשריבן אין אַ ספּעציעלער קאַרעספּאָנדענץ, וואָס איז פאַרעפנטליכט געווען אין 1823 אין דער וואַרשעווער צייטונג „דער בעאַפאַכטער אַן דער וויכסעל“ 2. אָט די קאַרעספּאָנדענץ האָט פּערל פּמעט וואָרט ביי וואָרט אויסגענוצט אין זיין „בוהן צדיק“, און מיט דער לאַקרייז-זיסער פרויען-מאָלערני פאַרענדיקט זיך פּערלס קעמפּעריש-סאַטירישע טעטיקייט.

פון אַ גאַנץ אַנדערן סטיל איז געווען דער צווייטער סאַטיריקער, וואָס די גאַליציאַנער השפּלה האָט פאַרמאָגט — יצחק ערטער. יצחק ערטער איז געבאָרן אין 1792 אין אַ דאָרף ביי פּרעמיסל. ווי דער שטייגער איז געווען אין יענע צעטן, האָט מען אים צו 13 יאָר חתונה געמאַכט. האָט אָבער אַן אומגליק געטראָפּן, און אין אַ האַלב יאָר אַרום איז זיין ווייב געשטאָרבן. דער פּאָטער האָט ניט לאַנג געוואַרט, און סאַקע באַלד דעם יונגן אלמן צום צווייטן מאַל חתונה געמאַכט. דאָס 14-יאָריקע בעל-הַבַּיִתל איז אַוועקגעפאַרן צום שווער, וואָס האָט געוואָונט אין שטעטל וויעלקיע-אַטשי. ווי יוסף פּערל אין די יונגע יאָרן, איז אויך דער יונגער ערטער געווען אַ הייסער חסיד, געטובלעט זיך יעדן טאָג אין מקווה, געטאַנצט מיט די חסידים און געהערט ווונדער-מעשיות וועגן רביים און צדיקים. „ניט אויפגעליכט האָט מיין פאַר-שטאַנד אין דעם דאָזיקן חשכות, — דערציילט ערטער שפּעטער וועגן זינע ייִגנט-יאָרן (אין חסידות וחכמה)“ — מיט די הענט איז געווען אָנצוטאַפּן די שטאַקפּינסטערניש אַרום 1 אומדערוואַרט איז פאַרגעקומען אַן איבער-ברוך אין זיין לעבן. פון אַ שְׁגָנִישן שטעטל איז אָנגעקומען קיין וויעלקיע-

1 געניע דאָקומענטאַלע ייִדישע וועגן דעם זע: Никития, Еврей-зем-ледѣльцы 8—92. С. Боровой, Евр. земледельч. Колонизация 1928 41—71.

2 איבערגעדריקט אין „ליטעראַטישע בלעטער“ 1934.

אָטשי אַ יונגערמאַן אַ משכיל און זיך באַזעצט טאַקע אין דעם זעלביקן הויז, וווּ ערטער האָט געלעבט. יוסף טראַלער האָט דער משכיל געהייסן. אין זײַן רעצענזיע וועגן פערלס „בוּחן צדיק“ דערציילט ראַפּאַפּאַרט (כּרם המד IV, 50), ווי איינער אַ חסיד האָט פּאַרנעוואָרפן און אָנגעזעענעם משכיל: „אמת, בײַ אונז חסידים געפינען זיך גענוג ציגינער (ד״ה, שױנדלערס), בײַ אייך אָבער זײַנען פאַראַן נאָך אַ סך גרעסערע.“ און אַנדערס מאָל (כּרם חמד, VI, 42) קלאַגט זיך ראַפּאַפּאַרט אזוי דעם סאַרט משכילים, וואָס מאַכן פון זייער בילדונג אַ „פּלי משחית להרע * און נוצן אויס זייער שפּראַך-קענטעניש אויף צו שיקן דער רעגירונג מסירות און פּאַסקווילן. אָט צו דער קאַטעגאָריע משכילים, וואָס האָבן בילדונג און וויסן פאַרבונדן מיט אוממאַראַלישע מעשים, האָט אויך געהערט יוסף טראַלער. בײַ זײַן דורשט נאָך וויסן האָט ער זיך אויסגעצייכנט מיט ניט קיין קלענערן גיר נאָך רייכטום. ער האָט באַלד איינגעזען, אַז דורך בילדונג אַליין וועט אים ניט געלינגען צו שאַפן פאַר זיך אַן אָנגעזעענע שטעלונג אין דעם געזעלשאַפּטליכן לעבן: דערצו זײַנען קורס-פּלי נייטיק רייכע מאַטעריעלע מיטלען. איז דאָס ניט מעגליך צו דערגרייכן בכּשרות, דאַרף מען זיך ניט אָפּשטעלן פאַר רמאות און פאַר-ברעכן. טראַלער האָט געהאַט אַ קונציקע קאַליגראַפישע האַנטשריפט, - איז ער געפאַלן אויף אַזאַ המצאה: ווען איינער פון די אַרומיקע רייכע גוטבאַזיצער איז געשטאַרבן, האָט ער נאָכגעמאַכט פאַלשע וועקסלען אויף אַ באַשטימטער סומע מיט דער חתימה פונם פאַרשטאַרבנעם פּריץ. אזוי אַרום האָט ער זיך געשאַפן אַ באַדייטנדיק פאַרמעגן. וועגן טראַלערס פעלשונגען איז מען סוף-פּלי-סוף געוואָרן-געוואָרן, און בכּדי זיך צו ראַטעווען פון דער שווערער שטראַף, וואָס איז איבער אים געהאַנגען, האָט ער זיך געשמדט. ער איז דערנאָך לאַנגע יאָרן געווען צענוואָר פון העברעישע ביכער אין לעמבערג, געווען שטאַרק שטרענג צו דער חסידישער ליטע-ראַטור און געשטיצט די משכילים. מען דערציילט, אַז ער איז סוף ימיו אַ בעל-תשובה געוואָרן, פלעגט אָפּט זיך פּאַרזיין אין שול און דאַוונען מיט גרויס כּוונה 1. מיט ערטערן האָט ער זיך באַקאַנט, ווען ער איז נאָך אַ יונגער משכיל געווען. ער האָט „געפּנט די אויגן“ דעם יונגן פאַרבּרענטן חסיד, אים באַקענט מיט דער השפּלה-ליטעראַטור און קורס-פּלי מיט די ווערק פון „בידע משה׳ס“, ד״ה, מיט משה פּן מימונס „מורה נבוכים“ און מיט די ווערק פון משה מענדעלזאָן. ערטער מאַכט דורך די זעלביקע עטאַפּן, וואָס פערל בשעתו: פון אַ חסיד ווערט ער אַ פאַר-

* אַ געהער אייף שלעכטס צו 187.

1 הקול, V, נומ' 24 און 25; מ. הײַנבערג, מאַנאַטשערײַט 1928, 185.

ביסענער קעגנער פון חסידות. ער פארלאָזט באַלד וויעלקיע-אַטשי און באַזעצט זיך אין לעמבערג, וווּ ער לעבט פון פריוואַטע לעקציעס. ער פאַר-נעמט באַלד אַן אָנגעזעענעם אָרט אין די לעמבערגער משכילישע קריזן, און דאָס האָט טאַקע גורם געווען, וואָס ער איז געווען איינער פון די ערשטע, קעגן וועלכע עס זינען געווען געצילט די פּיילן פון האָרנשטיינס חרם אין 1815. ערטער האָט געמייט פאַרלאָזן לעמבערג און ער פאַרט אַריבער קיין בראַד. דער חרם האָט אויף ערטערן געמאַכט אַ געוואַלדיקן רושם. ער קומט צום אויספיר, אַז ניט בלויז חסידות, נאָר אויך די אָרטאָדאָקסישע רבנות איז אַ שעדליכע פינדליכע קראַפט, קעגן וועלכער מען דאַרף קעמפן. און ער באַשליסט צו קעמפן מיט דעם איינציקן געווער, וואָס געפינט זיך אין זיין רשות: מיט דער מאַכט פונם וואָרט, מיט דער בייטש פון דער סאַטירע. און פאַר דעם ציל-שניב פון זיין ערשטער סאַטירע מאַכט ער טאַקע דעם אַזוי פּאָפּולערן אין די לומדיש-רבנישע קריזן לעמבערגער רב האָרנשטיין, וואָס האָט איבער זיין קאַפּ די חרם-דונערן געשלידערט.

מיר האָבן שוין פריער דערמאָנט (ז' 61) ווי ראַפּאָפּאָרט האָט געפרוּווט דערווייזן, אַז דער דאָזיקער גאון בישראל האָט אין זיין חיבור „ישועות יעקב“, וואָס איז אַזוי שטאַרק אָנגענומען אין די רבנישע קריזן, באַגאַנגען אַ פּלאַגיאַט: ער זאָל האָבן שטאַרק אויסגענוצט זייער פּיל פּרעמדע ווערט און אין ערגעץ די קוועלן ניט אָנגעוויזן. אָט די דאָזיקע באַשולדיקונג נוצט ערטער אויס אין זיין סאַטירע „מאזני משקל“ 1. „חזון ליל“ — נאַכט-וויזיע, — ווערט אָנגעוויזן אינם אונטערקעפּל. בינאַכט אין חלום האָט זיך פאַרן סאַטיריקער אַ נאָלדענע וואָגשאַל באַוויזן. און אַ וואַנדערבאַרע קראַפט איז אין דער וואָג באַהאַלטן — זי שאַצט איבער אַלע ווערטן. דאָס, וואָס אין געוויינליכן לעבן ווערט הויך געשעצט און פאַררעכנט צווישן די טייערסטע אוצרות, ווערט אויף דער וואַנדער-וואָג מיט אַמאָל איינגעשרומפן, פאַרלירט זיין געוויכט, און אַנטבלויזט ווערט גלייך זיין גאַנצע נישטיקייט. אויך ביכער אָן אַ צאָל גאַנצע בערג ביכער, וואָס זינען געשאַפן געוואָרן אין משך פון לאַנגע דורות, האָבן זיך פאַר אים באַוויזן, און די וואָג האָט זייער ווערט באַדראַפּט באַשטימען. אויך דאָ זינען וואַנדער געשען. פּיל ריוויקע ספרים, וואָס האָבן געשמוט בכל תפוצות ישראל, זינען דעם פּרוּוושטיין ניט אויסגע-שטאַנען. אָט האָב איך אַזא דיקטיכיקן חיבור אויף דער וואַגשאַל דערזעען, און פּלוצלינג האָט זיך אַ האַנט באַוויזן און געשווינד אָנגעפּאַנגען

1 צום ערשטן געדרוקט אין „בגורי העמים“, III, (1823).

ריסן אויסן ספר א בלאט נאך א בלאט, — אלץ, וואס דער מחבר האָט בני פרעמדע גענאָשט און געגנכעט. אינגעשרומפן איז מיט אמאָל דער דיקער כל-כו געוואָרן, בלויז דער שער-בלאָט און די הקדמה זיינען געבליבן. איך האָב אויפן שער-בלאָט א בליק געוואָרפן, און האָב דערזען, אז זיין פארמאָסער איז א מאָן, וואָס, הוקם על לוי שועת יעקב בעיר ואם בישראל, איז געזעסן על כסא הרבנות אין א גרויסער ייִדישער קהילה...

אין דעם דאָזיקן ערשטלינגס-ווערק באַוווּיזט זיך נאָך ניט אין זיין גאַנצן גלאַנץ ערטערס סאַטירישער טאַלענט, דאָך באַמערקט זיך שוין אויך דאָ די צארטע שיינקייט פון ערטערס פּאָעטישן סטיל, ערטער בלייבט אַפילו געטריי די טראַדיציעס פון די בעלי המאספים און באַנוצט זיך בלויז מיט דעם בערך קנאַפן וואָרט-אוצר, וואָס איז אויפגעהיט אין דער ביבלי, מיטן חוש פון אַן אמתן קינסזלער ווייס ער אָבער, ווי גובר צו זיין דעם צויבער פון דעם ביבלי-זאָץ, די פאַרכישונדיקע און דערבני אויך פאַרקנעכטיקנדיקע מאַכט פון דעם קלאַסישן נוסח. ערטער שרײַבט ניט קיין „מליצה“, ער געברויכט ניט קיין פּסוקים און קיין שברי פּסוקים; דעם ביבלישן וואָרט-שאַץ שמעלצט ער איבער אין זיין קונסט-לאַבאָראַט-טאָריע, און שאַפט זיך זיין אייגענעם פּאָעטישן סטיל, א ריכטן מיט מורה-לענדישע בילדער און פאַרבן.

פאַר דעם דאָרפס-ייִנגל מיט זיין פּאָעטישער נשמה, וואָס איז אויפּדערצויגן געוואָרן אויף דער תלמודיש-רבנישער ליטעראַטור, אויפן טרוקענעם פּלפּול און אויף חסידישע מעשיות, צו וועלכע ער האָט זיך שפּעטער אַלס משכיל פאַרהאַלטן מיט ביטול און ראַציאָנאַליסטישן שמיכל, — האָט זיך צום ערשטן אַנטפּלעקט די וועלט פון פּאָעזיע און שיינקייט אין דער ביבלי און אין איר קלאַסישער שפּראַך. פאַר ערטערן איז די ביבלי-שפּראַך בלל ניט פאַררעכנט געווען פאַר אַן אָפּגעלעבטער שפּראַך — זי איז דאָך זיין ערשטע ליבע געווען, די פאַרקערפּערונג פון ווונדערבאַרער שיינקייט, פּול מיט זאַפט און יוגנט. און די ביבלישע בילדער-וועלט, די טריבונען אויס דער ביבליציט, די נביאים, געוועלטיקן איבער זיין פּאַנטאַזיע, אויך זיין אויפגאַבע איז אַ נאַציאָנאַלער טריבון צו ווערן, און אַן אויפהער קלינגען אין זיינע אויערן די באַפעלערישע ווערטער: בן ארם צופה נתתיך לבית ישראל! — דו בויט באַשטימט צו זיין דער באַאַבאַכטער און וועכטער איבער דעם הויז ישראל, אויכצו-רעקן פאַר זיינע אויגן אלץ וואָס איז פּאַלש און נידערטרעכטיק, אלץ וואָס ברענגט צו דערנידערונג און פאַרקנעכטונג. און דאָס איז שוין ניט דעם דיכטערס שולד, וואָס זיין וועלטבאַנעם, זיינע באַגריפן וועגן נוסם

און שלעכטס, וועגן באפריוונג און פארקנעכטונג זינען געווען אינגעצוימט דורך דער באגרעניצטקייט פון די השכלה-אידעאלן... נאך, מאזני משקל¹ ווערט ערטער אויף לאנגע יארן אנמשוויגן. זיין מווע איז בכלל געווען א ווייניק פרוכטבארע, דערצו האָט ער נאָך געשטעלט זייער שטרענגע פאָדערונגען צום געדרוקטן וואָרט; ער פלעגט פנין און שליפן יעדעס וואָרט און מיוואם אַרבעטן איבער יעדער שורה. דו דאַרפסט זיך האַלטן ביי פאָלגענדיקן כלל, — לערנט ערטער זיין יונגן פריינד פאַביוס מיוועס, — אויב דו וועסט פאַרפאַסן פאַעזיע אָדער אַ וויסנשאַפטליכע אָפּהאַנדלונג, זאָל עס ליגן אין דיין טישקעסטל גאַנצע צען יאָר, און זאָלסט זיך ניט אַינלן עס דרוקן. אויב עס וועט דיר אויך דעמאָלט געפֿעלן און דאַרטן וועסטו קיין פֿעלער ניט געפינען, ערשט דעמאָלט מעגסטו עס פאַרעפנטליכן. אזוי איז אויך פון שטענדיק אָן מיין מנהג, און איך האַלט מיך תמיד אין דעם דאָזיקן כלל צו שליפן אָנצואַליקע מאָל יעדע זאָך, וואָס גייט אַרויס פון מיין פֿעדער, און דאָס אין כּישר פון אַ סך יאָר¹.

אין דער צייט איז פאָרגעקומען אַ וויכטיקע ענדערונג אין ערטערס פּריוואַטן לעבן, אין עלטער פון 32 יאָר קומט ער צום באַשלוס זיך צו דערווערבן אַ פּראָפּעסיע, און ער לאָזט זיך קיין פּעשט מעדיצין שטודירן. אין די לערן-יאָרן שטיצן אים און זיין פּאַמיליע זיינע פּריינד און זיין ערשטער לערער טראַלער. נאָכן ענדיקן (אין 1829) פאַרברענגט ער אַ שטיק צייט אין ראַוואַ, און אין 1831, ווען די כּאַלערע-עפּידעמיע האָט אויסגעבראַכן, באַזעצט ער זיך אַלס פּראַקטיצירנדיקער אַרצט אין בראַד. און טאַקע אין דעם זעלביקן טאָג גלייך ביי זיין אָנקומען קיין בראַד שטאַרבט אויף זיינע הענט פון דער עפּידעמיע זיין פּריינד, דער בעל סנאָת האַמח"י, יהודה מיוועס. אין בראַד פאַרבלייבט שוין ערטער אויף זיין גאַנץ לעבן, און ער דערווערבט זיך גרויס פּאַפּולאַריטעט ביי דער אָרעמער באַפֿעלקערונג פאַר זיין כּסירת-נפּשיקער איבערנעגעבנקייט אַלס אַרצט און מענטש.

ערשט אין 1834, עלף יאָר נאָך דעם „מאזני משקל“, דערשיינט (אין „כּרם חמד“, II) ערטערס צווייטע סאַטירע, „חסידות וחכמה“, די דאָזיקע סאַטירע, וואָס איז אויך געשריבן אין פאַרם פון אַ נאַכט-וויזיע,

1 אוצר הספרות, III, תולדות אנשי שם, 17. וע אויך ערטערס בריח צו י. ב. לעחינזון („באר יצחק“ 62). עו ער איז געהען אַ נאה דורש ונאה מקיים, בעחייזט מוזע פּאַסט: שוין אין 1841 איז די סאַטירע „גלגול נפש“ געהען כּמעט הי פּאַרטיק, נאָר איבערגעגעבן אין דרוק האָט זי ערטער ערשט אין 1845 (וע זינע בריח צו ש. זקיש אין „העבר“ I, 2-150).

טרַאָגט אויף זיך געוויסע אויטאָבאָנאָראַפֿישע שטריכן. ער דערציילט, ווי אזוי ער האָט אין די יוגנט-יאָרן געטאַפּט אין דער פינסטער פון אומ-וויסן, ביז עס האָט זיך אויף אים דערבאַרעמט אַן אויפגעקלערטער טאָן, וואָס האָט געלעבט אין הויז פון זיין שווער, און אים די אויגן געעפנט, באַטענט אים מיט די ווערק „פון ביידע משהס“, און ער דערזעט מיט אַמאָל, ווי אומוויסנדיק ער איז. עס פאַנגט זיך אין אים אָן אַ אינערליכער קאַמף, און אָט באַזויזן זיך צו אים אין חלום צוויי פרויען, וואָס יעדע באַזונדער וויל אים פאַר זיך דערווערבן, ער זאָל זיין איר איבערגעגעבן ענער דינער. גרונד-פאַרשיידן איז דאָס אויסזען פון די דאָזיקע פרויען. איינע — אַ געלע, אַ פאַרדולטע, מיט לאַנגע שטאַרצנדיקע אויערן, מיט אַ גרויסן קנאַפּ אויפן גאַנגל, אַ קול ווי פון אַ רוקבעט, רעדט אויף אַ ווילדן קוידערוועלש, חזרט מערערע מאָל איבער איין און דאָס זעלביקע וואָרט, וואַרפט דערפֿיי מיט די הענט און שאַקלט זיך מיטן גאַנצן קערפער. די צווייטע — אַ געלאַסענע, אַ רויקע, מיט אַ ליכטיק שינענע-ריקן פנים, אַ קרוין ליכטנדיקע שטערן רינגלען איר קאַפּ אַרום, איר קול איז צאַרט ווי פידל-טענער, רעדט שוין און געלאַסן, ריין און ציכטיק איז איר קליידונג. די ערשטע — איז חסידות, חכמה — די אַנדערע. די רייד פון חסידות, מיט וועלכע זי וויל אים איבערריידן, ווערן זעלבסט-פאַרשטענדליך, פאַרוואַנדלט אין באַשולדיקונגס-אַקט, וואָס דאַרף בולט באַזויזן, אַז די גאַנצע חסידות-באַוועגונג איז אַ קנויל פון טפשות, ווילדן אַבערגלויבן, פאַלשקייט און נירערטראַכט, און אירע פירער — לויטער רמאים און באַטריגער, דערנאָך טרעט אַרויס די חכמה מיט אירע גע-לאַסענע און פאַרנינפטיקע רייד: „זי, די חסידות, וויל דיך בלענדן מיט ריכטום, וואָס ווערט דערוואָרבן דורך פאַלשקייט און נידערטראַכט! דאַרפסט וויסן, מיין זון, אַז פאַלשע נביאים און מיט זינד באַפּלעקטע פריסטער זינען פון תמיד אָן די פּלאַג פון אונזער פּאָלק. זיי האָבן אים אויך אין די וואַנגל-יאָרן, אין די צייטן פון גלות, ביז צו דער ערד דערנידע-ריקט און געמאַכט אים צו שאַנד און צו שפּאַט בני די אַנדערע פעלקער. ווילסט אויך דו רויבן דיין פּאָלק, צוזאַמען מיט יענע שווינדלער זיין כבוד אין שטויב טרעטן, בכרי דיין כבוד זאָל געגרייסט ווערן צווישן נאַראָנים? ווילסטו דיין פּאָלק טרעטן ווי פּלאַטע אין די גאַסן, בכרי דינע אוצרות מיט גאָלד אַנצופילן?“

און די חכמה באַזויזט פאַר אים אַלע אירע אַנצאַליקע אוצרות, רעכנט פאַר אים אויס אַלע וויסנסבראַנשן, וואָס דער מענטש דאַרף פאַרשן און דערגרייכן, אַנציקט ווערט דער פאַרפאַסער פון דער חכמהס ווונדער-באַרע רייד. „איך בין פאַר איר אויף די קניע געפאַלן, אָן ווערטער איר

מיט גרויס פרייד דערקלערט, אז איך וויל נאָר זי און ניט קיין אַנדערע. און זוי די נאַכט-שאַטנעס אַנטלויפן פאַר די ליכטיקע שטראַלן פון דער אויפֿ-שיינענדיקער זון, אזוי איז די חסידות פאַרשווונדן פאַר דער חכמה ליכט, וואָס איז געוואָרן אַלץ העלער און שטאַרקער אין פאַרלויה פון דער חכמה רייד. פֿול מיט ליכטיקן שנין איז דער צימער געוואָרן, און איך האָב אויפֿגעוואַכט..."

אין דרבי יאַריאַרום איז דערשינען (פרם חמד, III) ערטערס קליינע סאַטירע „תּלונת סני סנסני וּמְגַלּוּהִי". אויך זי איז געווענדיקע קעגן חסידות, קעגן איר פּאַנאַסטישער אידעען-וועלט מיט איר גלויבן, ווי פֿון יעדן רבינס שפּרוך ווערט אַ מלאַך געבאַרן, און מיט איר אָבערגלויבע-רישן שרעקן פאַר לילית, וואָס לויערט נאָך ייִדישע קינדער און וויל זיי אומברענגען.

פֿון אַ ווייט ברייטערן פאַרנעם איז די אין 1840 דערשינענע סאַטירע „תּשליך". דאָס איז פּאַקטיש ניט קיין סאַטירע, נאָר מיט פיל טאַלענט און מינסטערישער שפּראַך געשריבענער פּאַמפּלעט. ביים ברעג פֿונם טיך, בעת ייִדן גייען פֿרום צום „תּשליך" און וואַרפֿן אין וואַסער זייערע זינד, שטייט דער שטן גרייט מיט זיינע באַדינער, זיי פּאַנגען גלייך אויף די אַלע אין וואַסער געוואַרפענע זינד. און מיט אַ טיילוואַגנישן געלעכטער ווענדט זיך דער שטן צום „צופּה לבית ישראל" און זאָגט: „זע, וואָס עס טוט זיך". האָב איך מיך אומגעקוקט — דערציילט דער „וועכטער" — און געזעען: אַט האָבן זיך פאַרזאַמלט די אָנגעזעענסטע פֿון דער עדה, אירע רבנים, אירע רביים, אַלע אירע הייליקע, חסידים, פֿרום-מאַקעס, וואָס אייפֿערן פאַר גאָט און פאַר זיין תּורה. זיי זיינען געקומען, געשעפטשעט מיט די ליפּן, געשאַקלט מיט די קעפּ און די פּאַלעס אויסגעטרייסלט: דער שטן האָט פאַר אים די אַלע אין וואַסער געוואָרע פּענע זינד באַוווּן — און דערשראָקן און אַנטזעצט איז דער „וועכטער" געוואָרן פֿון דעם, וואָס זיינע אויגן האָבן דערזעען. די זינד פֿון דער הייליקער קהילה, זיי האָבן בילדער און געשטאַלטן באַקומען — עקלהאַפּטע, שרעקליכע בילדער פֿון נידערטראַכט, פאַרברעכן, חוצפּה און פינסטערן אומוווּיסן. אין די שוואַרצסטע פאַרבן שילדערט ערטער די רבנים, וואַרפט זיי פּאַר. מאַראַלישע נישטיקייט, פּאַלט אויף זיי אָן פאַר די אומצייליקע חומרות און איסורים, וואָס זיי וואַרפֿן אָן ווי אַ שווערע לאַסט אויף דער מאַסע, ניט איבערצוטראַגן, פאַר זייערע בערג חבורים פֿול מיט נאַרישע המצאות און ווילדע אַינפּאַלן, וואָס פאַרסמען מיט זיי די כּוחות. ערטער קאָן נאָך אַלץ דערביי ניט פאַרגעסן דעם לעמבערגער רב און זיין זון דעם ווילדן קנאי מרדכי זאב האָרנשטיין, מיט זייער

חרם און רדיפות קעגן די משפילים. ווען ערטער האָט זיך „תשליך“ געשריבן, איז שוין דעם רבס זון זינט דרני יאָר אויפן בית-הכבוד געלעגן, דאָך איז נאָך ערטערס פעס ניט געשטילט, און ער האַלט פאַר כייטיק אים מיט זיין שפּאַט צו באַגיסן און אים אַרויסצושטעלן אין זיין גאַנצער מאָראַלישער פאַרדאָרבנקייט, אַלס דעם שטנס איבערגעגעבנסטער דינער 1. ניט ווייניקער שאַרף טרעט ערטער אַרויס קעגן די רביים, חסידים און פּרוכאַקעס, עס איז ניטאָ די זינד, פאַרזיכערט דער סאַטי-ריקער, וואָס האָט זיך ניט אַרויסגעשפּאַטן פון אונטער זייערע פּאַלעס: חטאת ננבה, חטאת כחש בעמיתו, חטאת מרמה ותוך, חטאת הונות את אחיו, חטאת תת כסף בנשר, חטאת שנוא את עמיתו, חטאת שומו לחרפה, חטאת רדפו באיבה (זינד פון ננבה, זינד פון רויב, זינד פון פאַליגנערן דעם צווייטן, זינד פון פאַלשקייט און פאַרברעבן, זינד פון געלט לייזן אויף פּראָצענטן, זינד פון אָפּנאַרן דעם צווייטן, אים שענדן און רודפן אים מיט שנאה) פּערל באַרירט מיט זיין קריטיק אין „בוהן צדיק“ אויך די משפילים און וויזט אָן, אַז צווישן זיי געפינען זיך אויך אַ שפּאַר ביסל עס-האַרצים, וואָס זייער גאַנצע בילדונג באַשטייט פון אַ ביסל אויפ-געכאַפטע אויבנאוויפיקע ידיעות. אויך ערטער איז מודה, אַז אויך זיין לאַנגער איז ניט ריין פון זינד; אַ טייל פון זיי ווערן אויף דער עלטער בעל-תשובהס, פיל פון די משפילים דערווייטערן זיך פון פּאַלק, קאַלט ווי איז פאַרהאַלטן זיי זיך צו די באַדערפענישן פון פּאַלק; עס דערוואַרעמט זיך ניט זייער האַרץ צווענדיק דעם פּאַלקס לידן; זיי זאָרן ניט, וואָס דאָס פּאַלק איז אַזוי פאַרנאַרישט, פאַרפינסטערט, זיי ווילן ניט קומען אים צו הילף, דערהויבן אים פון זיין נידעריקער לאַגע, זיי טראַכטן נאָר וועגן זיך, וועגן אייגענעם ווילשטאַנד 2.

אין פינף יאָר אַרום (אין 1845) איז דערשינען ערטערס פּאַפּולערסטע סאַטירע, זיין „גלגול נפש“. אין משך פון צענדליקער יאָרן האָט זיך געשפירט די שטאַרקע השפּעה פון דער דאָזיקער סאַטירע אין דער העברעישער און אויך ייִדישער ליטעראַטור. יונגע משפילים פלעגן ערטערס מינסטער-ווערק אויסלערנען אויף אויסווייניק, מען האָט עס גע-דרוקט אין באַזונדערע אויסגאַבעס, א. כ. די. האָט עס אין ייִדיש איבער-געזעצט און א. ב. גאָטלאַבער איבערגעדיכטעט אויף אַ נייעם שטייגער (דער „גלגול“)...

די פּאַפּולע פון „גלגול נפש“ איז פּאַלגנדיקע: ערטער איז דאָך אַ פּראָפּעסיאָנעלער אַרצט געווען, איז איינער פון זיינע פּאַציענטן גע-

1 הצמח לבית ישראל, 54-56.

2 דארטן, 47.

שטארבן, און די נשמה פון דעם פרישן בר-מינן דערציילט וועגן די פיל גלגולים, וואָס זי האָט אויף דער זינדיקער וועלט דורכגעמאַכט. זיבעצן גלגולים האָט די נשמה איבערגעלעבט: פון אַ מענטשן פאַרוואַנדלט אין אַ חיה, און פון אַ חיה ווידער אין אַ מענטשן. פון יעדן גלגול באַקומט זיך אַ דאָפּל-בילד. די חיה, אין וועלכער די נשמה ווערט פאַרוואַנדלט, איז דער סיכבאָל און שפיגל-בילד פון דעם מענטשנס כאַראַקטער. דער חסיד, וואָס טרינקט בראַנפן ווי וואַסער, ווערט מגולגל אין אַ פּראָש, פון דעם קוואַקענדיקן פּראָש ווערט אַ חזן, פון דעם חזן — אַ העכט, פון דעם העכט — אַ בעל-טאַקסע און ליכט-פּאַכטער, וואָס שליינגט אַנין ווי אַ העכט זיינע ברידער; דער בעל-טאַקסע ווערט פאַרוואַנדלט אין אַ סאָווע, וואָס הויערט אין דער פינסטער, די סאָווע — אין אַ מקובל; פון אַ מקובל — אַ מוילוואָרף, פון אַ מוילוואָרף — אַ קברן, פון אַ קברן — אַ הונט, פון אַ הונט — אַ קנאי, וואָס באַפּאַלט אַלעמען ווי אַ הונט אַ בילער. פון דעם קנאי ווערט אַ פּוקס באַשאַפן, די נשמה פון דעם פּוקס וואַנדלט איבער צו אַ חסירישן רבין, דער רבי ווערט מגולגל אין אַן אייזל, דער אייזל אין אַן אומוויסנדיקן דאָקטאָר אַ שאַרלאַטאַן, דער עם האַרץ דער דאָקטאָר — אין אַ אינדיק, דער אינדיק אין אַ גאווה-דיקן מיוחס, וואָס בלאָזט זיך ווי אַ אינדיק.

אַט אויף דער קאַנווע שטיקט ערטער מיט אַ קונציקער האַנט אַ גאַנצע פּאַנאַראַמע פון דעם דעמאָלטדיקן ייִדישן לעבן. די פּעדימ, וואָס ערטער באַנוצט דערבני, זינען פון איין פּאַרב — פּעך-שוואַרץ, ערטער זעט בלוזי די נעגאַטיווע זייטן פון לעבן, ער ווייס בלוזי פון איין איינציקן מאָטיוו: לאַ נחת ביעקב! אַלץ איז צעפּוילט, צעפּרעסן, די שטיקענדיקע לופט איז פאַרסמט, פול מיט שעדליכע מיאזמען, ווייל די לאָרן זינען פּעסט פאַרשפּאַרט. ס'איז שטאַק-פינסטער אויף דער ייִדישער גאַס, ווילדער אַבערגלויבן און פּאַלשע נידערטרעכטיקע וועכטער דערלאָזן ניט, עס זאָל אַהין אַרבינדינגען דער מינדסטער ליכט-שטראַל. אין דער דאָזיקער איינטעניקייט ליגט ערטערס קראַפט, אָבער אויך זיין באַגרעניצטקייט. ער דעקט אומברחמנותריק אויף די שאַטן-זייטן פונם אַרומיקן ייִדישן לעבן, ער אַנטבלויזט זיי מיט דער גאַנצער מאַכט פון זיין שטאַרקן סאַטירישן טאַלענט, — ער איז אָבער ניט אימשיטאַנד צו אַנט-פּלעקן די אמתע סיבות פון די נעגאַטיווע לעבנס-דערשיינונגען, וואָס ער באַקעמפט מיט אזאָ טיפּן האַס און גאַליקן ביטול. דערפאַר ווערט ער אַזוי נאַיוו-אומבצאהאַלפן, בעת ער פּרוּווט געבן פּנים שילדערן דעם מקובל אַ כאַראַקטעריסטיק פון די „חכמי האַמת“ און דערקלערן דעם מהות פון דער ייִדישער מיסטיק. דאָס אייגענע חזרט זיך אויך איבער פּנים

שידערן דעם בעל-טאקסע. דער פארנעם פון ערטערס סאטירע איז דווקא באדייטנדיק ברייטער פון פערלס, מגלה טמירין. אין דעם עולם התוהו פון „גלגול נפש“ פיגורירן ניט בלויז צדיקים און חסידים, נאָר די גאנצע „באנדע שטאַט-בעלי-בתים“ — רבנים, בעל-טאקסעס, חברה-קרישא-לניט, סתם מיוחסים און איידעלע אָדער-יִרן, וואָס באַראַבעווען די אַרעמע מאַסע. בעת אָבער ער רעדט מיט אַ בניסנדיקער איראָניע וועגן דער טאקסע — פון פלייש און פון ליכט, וואָס אַ יִד פֿין אונזער לאַנד האָט זי געבאָרן, פארטראַכט אין זיין געדאַנק און פאַרוואַנדלט אין אַ פעסט באַשטימט געזעץ, — שטעלט ער זיך אָפּ באַריכות בלויז אויף שלמה קאָפלער, דעם איניציאַטאָר פון ליכט-שטינער (קליגער איז דער מענטש געווען פון שלמה; וואָרום שלמה המלך האָט געטראַכט וועגן בייער און בהמות, וועגן פויגלען, ווערים און פיש, און געמאַכט דערויף טויזנט און פינף שירים; דער איצטיקער שלמה אָבער האָט געזאָרגט בלויז וועגן ליכט און פלייש און האָט דערוואָרפן הונדערט טויזנט טאָלער). ערטער פאַרנעסט אָבער דערפֿי, אַז דעם ליכט-שטינער האָט „פארטראַכט“ ניט בלויז איין שלמה קאָפלער, אויך דער „אויפקלערער“ הערץ האָמבערג האָט זיך דערפֿי באַטייליקט און באַקומען, פֿידוע, אַ געוויסן פּראָצענט פון די „הונדערט טויזנט טאָלער“. ערטער פאַרנעסט אויך, אַז דער שטינער גופא איז דאָך ענג פאַרבונדן מיטן „טאָלעראַני-עדיקט“ פון דעם „מלך חסד“, יאָזעף דעם צווייטן, און מיט די „נאָרמאַל-שולען“, וואָס האָבן געזאָלט מיט געוואַלט אויפקלערן די יִדישע באַפעל-קערונג און זי באַפֿרייען פון „פינסטערן אָבערגלויבן“. זען אָבער די סיבות פון דעם אומנאָרמאַלן יִדישן לעבן ניט בלויז אין די רבנים און רביים, נאָר אויך אין דער אויסערער מאַכט, אין די דריקנדיקע סאַציאַל-פּאָליטישע צושטאַנדן — דערויף האָבן זיך ניט פאַרמאָסטן די משפּילים פון יענער תקופה, און ניט נאָר מעטערניכס שווערע צענזור איז אין דעם געווען שולדיק. באַראַקטעריסטיש איז אין דער הינזיכט ערטערס אָנגעפאַנגענע אַרבעט „מגלת דמשק“. די עלילת רם, וואָס איז פאַרגעקומען אין 1840 אין דמשק, האָט דעמאָלט אויפגערודערט די גאַנצע יִדישע וועלט. זי האָט ווי עס שיינט, געמאַכט אַ שטאַרקן רושם אויך אויף ערטער; ער האָט אַ קונסט-ווערק פארטראַכט, וווּ עס זאָל אין ריין עפּישן טאָן געשילדערט ווערן די דאָזיקע בלוטיקע דראַמע, וואָס די יִרן האָבן אין דמשק איבער-געלעבט. שטאַרק איז אָבער געווען די שליטה פון די שוואַרצע שאַטנס, וואָס זיינען געהאַנגען איבער דער יִדישער גאַס; דער משפּילישער סאַטי-ריקער, דער קריגערישער קעמפער קעגן אַבסעוראַנטיום און אָבערגלויבן האָט גובר געווען דעם קינסטלער-עפיקער. אַ פּראַגמענט איז „מגלת-

דמשק' געבליבן, און די גלענצנדיקע סאטירע, גלגול נפש' איז אויף דער וועלט דערשינען...

אין דריי יאָר אַרום נאָכדעם, ווי ערטערס, גלגול נפש' איז דער-שינען, האָט די רעוואָלוציע אויסגעבראַכן און געמאַכט אַ סוף צו מע-טערניכס דעספּאָטישער ממשלה. די שטורמישע געשעענישן פון 1848 האָבן זעלבסטפּאַרשטענדליך געמאַכט אַ גוואַלדיקן רושם אויך אין די גאַליציאַנער משפּילישע קריזן. זיי זינען באַרוישט פונם פּרינציפּס רוף: גלייכהייט און פּרידערליכקייט, און זינען געווען זיכער, אז די אין די שטורעם פון דער רעוואָלוציע געבאַרענע קאַנכטיטוציע וועט ברענגען אויך פאַר זיי באַפּרינג און גלייכפאַרעכטיקונג. דער 17-יאָריקער דיכטער מנחם קעניג באַזינגט אין פּאָעטישע סטראָפּן, די פּרינציפּס, וואָס גייט אויף איבער עסטרייך¹, גרויס איז אויך געווען דער רושם אין די אַרטאָדאָקסישע קריזן, נאָר דאָרט האָבן די מערץ-געשעענישן אַרויסגע-רופן גאַנץ אַנדערע געפילן און האָפּענונגען. עס האָט זיך געפילדעט אַ גאַנץ אייגנאַרטיקער קנויל פון אַנטקעגנגעזעצטע אינטערעסן און פּאַ-דערונגען, און דאָס אַלץ אויפן פּאַן פון דער פּוילישער נאַציאָנאַל-באַווע-גונג, וואָס איז אזוי שטאַרק אויסגעוואַקסן נאָך דערי-מערץ-רעוואָלוציע. די דאָזיקע ווידעראַנאַרן האָבן זיך אַם בולטסטן אַרויסגעוויזן אין דער גרעסטער גאַליציאַנער ייִדישער קהילה — אין לעמבערג², דאָרט האָט דער קאַמף, אין וועלכן די הויפטראָלע האָבן געשפּילט סאַציאַלע מאָמענטן, אָנגענומען באַזונדערס פאַרביטערטע פּאַרמען. מען האָט זיך שוין ניט באַגניגט מיטן געווער פון וואָרט, מיט שרייבן פּעטיציעס, פאַמפלעטן און אויפּרופּן, מען האָט זיך אַפילו ניט אָפּגעשטעלט פאַר בלוט-פאַרגיסן און געפרוּווט מיט גיפּט באַזינטיקן דעם פאַרהאַסטן קעגנער...

נאָכדעם ווי אין 1839 איז געשטאַרבן דער קנאַישער רב יעקב האַרנשטיין, האָט אין דער לעמבערגער קהילה אויסגעבראַכן אַן עקשנות-דיקער קאַמף צווישן ביידע לאַגערן: צווישן די אַרטאָדאָקסן און די ריטשן³, ד"ה די אויף דער בערלינער השפּלה אויפּדערצויגענע משפּילים.

1 אין דעם ליר, החפּשׁות, האָס הויכט זיך אַן מיט טאַלגנויקער סטראָפּע:

מה נה בקרבי קהילם קעם ?

אזי עילם קנמינו הבקיע :

דבר סתר נגלה מני רעם —

תקשות לאַקסכייך עמה הגיע.

2 אין 1848 האָט די לעמבערגער קהילה געציילט 30.000 נפּשות.

יעדער צד האָט געוואָלט, אז דעם פסא הרבנות זאָל פאַרנעמען זיין קאַנדידאַט. די אַרטאָדאָקסן האָבן פאַקטיש אויסגעמאַכט דעם באַדייטנדיקסטן רוב פון דער קהילה, די „דייטשן“ האָבן אָבער געפונען אַ שטאַרקע שטיצע אין די אַרטיקע באַאַמטע. אַדאַנק דער דאָזיקער שטיצע זינען אין 1842 אַלס קהילה-פאַרשטייער באַשטימט געוואָרן לויטער, דייטשן, אַלע מיט אייראָפּעישער פילדונג: ד"ר עמנואל בלומענפעלד, ד"ר לעאָ קאַלישער, ד"ר אָסוואַלד מענקעס, ד"ר ברוך ראַפּפּאָרט און מאַרקוס דובס, זיי איז געלונגען דורכצופירן, אז שוין אין אַ יאָר אַרום איז אין לעמבערג באַשטימט געוואָרן אַלס פּרעדיגער און אין אַ צייט אַרום אַלס קריזי-ראַצינער, — דער אייראָפּעיש-געבילדעטער אברהם פהן 1. דאָס איז געווען אַ גאַנץ ענערגישער און באַנאַבטער מאַן, געבאָרן אין בעהמען אין סוף 1806 אין אַ פאַמיליע פון אַן אַרעמען פּעדלער, וואָס פלעגט זיך אַרומשלעפּן איבער די דערפער מיטן פאַס סחורה אויף די פלייצעס, האָט ער אַן פּרעמדער הילף זיך דערוואָרבן די נייטיקע ידיעות אויף דורכצו-מאַכן מיט דערפאַלג דעם גימנאַזיע-עקזאַמען; דערנאָך האָט ער שטודירט פילאָזאָפיע אין פּראָג, און אין משך פון העכער צען יאָר פאַרנומען אַ ראַצינער-שטעלע אין האַווענעמס. אין לעמבערג האָט פהן באַזויגן, אז ער איז ניט בלויז אַ טיכטיקער רעדנער, נאָר אז ער פאַזיצט אויך אַ שאַרף אויג פון אַ גוטן באַנאַבאָכטער. וועגן דעם זאָגן ערות זינען אין איזידאָר בושס, קאַלענדער אונד יאהרבוך פיר איוראַעליטען“ פאַרעפנטליכטע (אין 1847 און 1848), בריוו אויס גאַליציע“ 2, וואָס האָבן נאָך איצט ניט אָנגעוואָרן זייער קולטור-היסטאָרישן ווערט. ער איז געווען דער ערשטער צווישן די „אויפקלערער“, וואָס האָט געפרוּווט געבן אַ מער-ווייניקער אָביעקטיוו פילד וועגן דער חסידישער באַוועגונג.

די ייִדיש-דייטשע היסטאָריאָגראַפן יאָסט און פעטער-בער האָבן בני זייער חסידות-שיִלדערונג זיך אויסשליסליך געשטיצט אויף דער איינזיטיקער קעמפּערישער בראָשור, וואָס אין געשאַפן געוואָרן אין יוסף פערלס קרייז 3. אין וואָסערע פאַרבן די גאַליציאַנער משכילים האָבן

1 זעגן פהנס לעבן און טראַגישן טייט זע: Jacob Kohn: „Leben und Wirken Abram Kohns“, 1865. עס איז אויך דאָ אַ העברעיִשע איבער-זעצונג טון א. זופניק (1869).
Gothilf Kohn: Abram Kohn im Lichte der Geschichtsforschung, 1898.

2 פהנס, בריעפע איים גאַליציע“ (אין בושס יאָרפּיכער זינען זיי געזען געחמטע בלויז מיט די שלוס-אותיות: — ס — ן) זינען איבערגעדרוקט בשלמות אין גאַטהילף פהנס אייבנדערמאָנטער מאַנגראַפיע זעגן אברהם פהן.

3 זע אונזער ערק, בּאָנד VII, צווייטער בוך, 282.

געשילדערט אין דער העברעישער ליטעראטור די בעשטיאנער, האָפן מיר געזעען אין די פאָריקע קאָפּיטלעך. דער אויס דער פרעמד געקומענער ראַבינער געפינט אָפּער, אַז די אויפגעקלערטע שילדערן די דאָזיקע פּאָלקס-בעוועגונג אין צו שוואַרצע פּאַרפּן. ער דערקלערט אָפּן אַז „אונזערן ליכטפּריןדען“ דערשיינט דער חסידים, פּורכטבאַרער אַלס ער ווירקליך איזט“. ער האָט דעם מוט פּעססצושטעלן, אַז ער געפינט אין דער דאָזיקער באַוועגונג „אויך גוטע זייטן“. אונד פּירכטע, דערקלערט ער, יעדנפּאָלס ניכט פּאָן איהנען (פּון אַינך) איין פּינסטערלינג (אַן אָנ-הענגער פּון פּינסטערניש) געשאַלטען צו ווערדען, ווען איך יענעס פּער-שריענע, דעם וואָרטעס אָהנמעכטיגע אונגעהויער געגען די צו העפּטיגען אַנגריפע דער אונגעדולדיגען אויפקלערונג אין שוין נעמע, אינגעדענק דעם פּתח פּיך לאַלם (זיי אַ פּירשפּרעכער פּאַר אַ שטומען). ער זעט אין דעם חסידים דעם באַרעכטיקטן פּראָטעסט קעגן, די שווינדל-ערדעגענדע, קאַפּברעכענדע פּלפּולים און חלוקים, אַ פּראָטעסט מצד דער פּאָלקס-מאַסע, וואָס איז אַלץ מער אָפּגעשטויסן געוואָרן פּון די שטאַלצע תּלמוד-לומדים און געוואָרן פּאַרצכטעט און פּאַרנאַכלעסיקט מצד די רבנים“. צווישן די פּון די משפּילים אַזוי טיף געהאַסטע און באַקעמפטע, געלַט-גיריגע שווינדל-רביים באַמערקט אברהם פּהן אויך, רעדליכע לייטע, וואָס טוען, דען גרעסטן טייל דער איהנען דאַרנעפּאַטענען אָפּפּערנאַבען אונטער איהרען אַרמען פּערטיילען. ער געפינט אויך, אַז די משפּילים מאַכן אומזיסט אַזוי חוזק פּון דער זאָרגלאָזיקייט און דעם פּלינדן פּטחון, וואָס דער חסידים פּלאַנצט אַינן ביי זינע אָנהענגער, וואָרום — פּי דער גראַסען אַרמוט אונד ראַטלאָזיקייט, אונד דען פּיעלפּאַכען בעשרענ-קונגען (באַגרעניצונגען) דער נאַהרונגסוועגע (פּרנסה-קוועלען), דיעועס זאָרגלאָזע גאַטפּערטרויען דאַס איינציגע, וואָס דען עלענדען (אומגליק-ליכע) איהרע עקזיסטענץ ערטרגליך מאַכט. ער פּאַרשטייט אויך ניט, פּאַרוואָס די משפּילים ריידן מיט אַזאַ שפּאַט און ביטול וועגן דער התנהגות פּון די חסידים פּינס דאַוונען. איהר גאַטטעסדיענסט — ווייזט פּהן אָן — זאָ וועניגער איינעם געלויטערטען געשמאַקע צו זאַגען קאַן, איזט אַינן לעבענספּאַלער, איהרער בילדונגסשטופּע ענטשפּרעכענדער, אונד איבט * איינען אונצווייפּעלהאַפּטען צויבער אויף די מאַסע, די שטאַרקע אויפּרעגונג ליבט. פּהן דערקלערט דערפּאַר גאַנץ באַשטימט, אַז אין מאַרצלישער הינזיכט שטעהען די חסידים וואַהרליך ניכט טיפּער אַלס איהרע ניכט-חסידישע ברידער. דער חסידים — זאָנט פּהן ווייטער — איזט איינע ריקקער צור קינדהייט, אָפּער אויך צור קינדליכקייט, די אין

* איבט — הירקט, מירט דורך.

מאנכער בעציהונג מעהר ווערט האט אונד זיכערליך מעהר האפנונג ביטעט אלס אפגענוצטע אונד לעבענסמידע אלטקלוגהייט. ער געפינט אפילו, אז דער חסידים גופא, איזט אינע פאלקסטימליכע רעפארם אונד האט איינער ראציאנעלען רעפארם דען וועג געבאנט. יעדענפאלס, — איז כהן צום שלום מוסיה, — גלויבע איך פון אינער בילדונג מעהר ערווארטען צו דירפען, וועלכע חסידישע עלעמענטע, נעמליך, הערץ אונד געמיט ביי-בעהאלטען, אלס פון איינער, די אויף געפאלזיכטיגען ווייץ אונד קאלטען קריטיציזמוס געפראפפט * ווארדען!.. כהן ווייזט אויך שארפזיניק אן אין זינע, בריוו אויס גאליציע, ווי שווער און אומגאמאל ס'איז די לאגע פון אן אייראפעיש-געבילדעטן ראפינער און רעליגיאנאלערער אין אן ארטאדאקסיש-פרומער קהילה. אזא קהילה, — דערקלערט כהן, — וועט אין קיין שום פאל, אינעם יונגען מאנן די זעעלזארגע אנפערטרויען, דער איינע אוניווערזיטעט בעוכט האט, אונד ווען ער' איין צווייטער משה (רבנו) ווערע, ער פארשטייט זייער גוט, אז קיין שום קהילה, קאן איינע מאנן אלס איהרען לעהרער, פיהרער אונד זעעלזארגער אנערקענען, צו דעם זי, אויס וועלכען ארוואכען אימער, קיין צוטרויען האט, אין דעססען רעליגיאזיטעט זי צווייפעל זעטצט, דען זי ניכט פיר איינען דער איהרניען העלט. אזא ראפינער, — ווייזט כהן אן, — איז דערפאר זייער שווער עפעס אויפצוטאן, אויב ער טראכט נאך וועגן זיך און וועגן דעם וויל פון זיין פאמיליע. ער וויל זיך דאך ניט קריגן מיט דער קהילה און היט זיך — נאך מער צו פארשטארקן דעם חשד קעגן זיך.

אברהם כהן גופא איז אבער געווען א צו ענערגישע קעמפערישע נאטור, ער זאל זיך קאנען באגינגן מיט א פאסיווער ראָלע; האָט ער זיך באַווסטזיניק געלאָזט אויפן וועג פון שווערן קאמף, און די שטורמישע צושטאנדן פון יענע יארן האָפן עס מיטגעהאָלפן, דער לעמבערגער רב און פרעדיקער זאל אויסוואַסן אין אַ טראַגישע פיגור. דאָס הויפט-געוויכט האָט כהן געלייגט אויף רעפארמירן די שול-בילדונג. אַראַנט זיין ענערגיע ווערט שוין אין 1845 אין לעמבערג געעפנט אַ ייִדיש-דניטשע פּאָלקס-שול פאַר ייִנגלעך און מיידלעך, לויט דעם מוסטער פון פערלס שול אין טאַרנאָפּאָל 1. כהן איז ניט בלויז געווען לייטער און דירעקטאָר פון דער דאָזיקער שול, ער איז אויך דאָרט געווען רעליגיאָנס-לערער און האָט פאַרפאַסט ספּעציעלע לערנביכער פאַר ייִדישער געשיכטע און פאַר העברעִישער שפּראַך. די שול האָט שטאַרק אויסגענומען.

* פּראָפּען — אַנשטאַטן, אַנמילן.

דער צוראנג איז געווען אזוי גרויכ, אז שוין אין ערשטן יאָר האָבן דאָרט געלערנט 580 קינדער, און פיל האָט כען געמוזט אָפּזאָגן אויס מאַנגל אין פּלאַץ. כּהן האָט אויך פּראָיעקטירט צו גרינדן אַ ספּעציעלן לערער-סעמינאַר, וואָס זאָל צוגרייטן פּאַסנדיקע לערער פאַר די ייִדישע שולן. אין 1846 איז פאַרענדיקט געוואָרן דאָס געבידע פון דעם נייעם טעמפל, וואָס די פאַרטשריטליכע קהילה-פּאַרשטייער האָבן מיט דער הילף פון דעם ענערגישן פּרעדיגער אויסגעבויט. זיין נייע קאַטעדרע נוצט אָבער כּהן אויס ניט בלויז פאַר רעליגיע- און סאַראַל-פּרעדיגן. ווי אַלע אויפקלערער, איז אויך כּהן געווען אַ הייסער קעמפּער פאַר פּראָ-דוציר-אַרבעט און איבערצייגטער קעגנער פון וואַכער און שאַכער; האָט כּהן די טעמפל-קאַנצל געמאַכט פאַר זיין טריבונע, פון וועלכער ער פלעגט מאַכן אָפּטע אָנפאַלן אויף די וואַכערניקעס, וואָס ווערן רינד פון דעם שוויים און בלוט פון די נויטבאַדערפטיקע. ער פלעגט אַפילו די באַזונג-דערס שערליכע פּראָצענטניקעס אָפּן בני די נעמען אַנרופן און זיי בתּם שאַנד-סלופּ בלויזשטעלן 1.

דאָס האָט באַזונדערס געשטאַרקט דעם האַס צום אומבאַקוועמען פּרעדיגער בני די רעדל-פירער פון די אַרטאָדאָקסן. די דאָזיקע רעדל-פירער זינען באַשטאַנען פון אַ קאַמפּאַקטער גרופּע ייִדישע גבירים (אין שטרימלעך און קאַפּטאַנס), ווי עס ווערט אונטערגעשטראַכן אין אַ משפּילישן פּאַמפלעט), פּראָצענטניקעס, גוט-פּעכטער, בעל-טאַקטעס און אַרענדאַטאַרן פון ליכט-שטייער. בראש זינען געשטאַנען דער ריכער יעקב-הערץ בערנשטיין, הערש האַרנשטיין, וואָס איז אַ שטיק צייט געזעסן על פּסא הרבנות און האָט אויך איצט פּרעסענדרט אויף דער רבנות-שטעלע, און זייער סעקרעטאַר מאיר מינק, וואָס האָט בני זיי גענאָלטן ווי אַ קענער פון שפּראַך און פלעגט שרייבן פאַר זיי אַלע ביטשריפטן און מסירות צו נאַטשאַלסטוואָ. זייער שטרייט מיט די „אויפגעקלערטע“ איז פלל ניט געווען קיין רעליגיעזער קאַמף, נאָר אַן עקשנותליקער קאַמף פאַר מאַכט. דער פּרעדיגער און קריני-ראַבינער כּהן איז בני זיי געווען פאַרהאַסט ניט דערפאַר, וואָס זיי האָבן אים געהאַלטן פאַר אַן אַפיקורס און קנאַפּן ידען אין דער תלמודישער ליטע-ראַטור, נאָר דער-עיקר דערפאַר, וואָס ער איז זייער משיג-גבול, זיצט אויפן כּסא הרבנות קעגן זייער ווילן, אַלס אויסדערווילטער פון דער קעגנערישער פּאַרטיי, וואָס איז תקיף אַראַנק איר חשיבות בני די שררות. און דאָ דערוועגט זיך נאָך דער פאַרהאַסטער פּרעדיגער זיי פון דער טעמפל-קאַנצל מיט שמוץ צו באַוואַרפן און אַרויסצוטערעטן קעגן זייערע

סאציאלע אינטערעסן. דאָס איז אָבער נאָך אַלץ ווייניק געווען; דער פאַרהאַסטער פּרעדיגער האָט זיך ניט געוואָלט פּאָנגינגן מיטן וואָרט און איז פּאַלד איבערגעגאַנגען צו רעאַלע מעשים.

אין 1847 איז אין גאַליציע געווען אַ וויער שלעכט גערעטעניש, און ניט בלויז אין די דערפער, נאָר אויך אין די שטעט האָט אויסגע-בראַכן אַ גרויסע הונגער-נויט. אין דער שעת-צרה האָט די ייִדישע מאַסע באַזונדערס שמאַרצהאַפט געפילט די שווערע לאַסט פון די פּלייש-און ליכט-שטייערן 1. דער ענערגישער אברחה פּהן האָט דעמאָלט אָנגע-נומען דעם פּאַשלוס, אַז מען דאַרף פּועלן ביי דער רעגירונג, די דאָזיקע שווערע שטייערן זאָלן אָפּגעשאַפט ווערן. צו דעם צוועק איז ער ספּע-ציעל געפאָרן מיט אַ ביטשריפט קיין ווין. דאָס האָט געוואָלדיק אויפ-געבראַכט די גביריש-אַרטאָדאָקסישע קלימק: זיי זינען דאָך געווען די פּעכטער פון די פּלייש-און ליכט-שטייערן און דערפון רינד געוואָרן. האָבן זיי מיט אַ באַזונדערן אימפעט אָנגעפּאָנגען צו אַגיתרין צווישן דער ייִדישער מאַסע קעגן דעם „אַפיקורסישן“ פּרעדיגער; מען האָט אויפּגעדעקט זינע שווערע חטאים, אַז ער דערלויבט זיך אום שבת צו טראָגן אַ טיכל אין דער טאַש און אום יום-טוב שפּאַצירט ער מיט אַ רעגן-שירעם אין דער האַנט; די פרוי זינע טראָגט אייגענע האָר אַזוי. מען האָט אויך גלייך אַוועקגעשיקט אַ פעטיציע קיין ווין מיט „אַינזערנע“ באַוווינז, אַז אָן דער טאַקסע און ליכט-שטייער קאָן נאָר דאָס ייִדנטום קיין קיום ניט האָבן. אברחה פּהן איז פון ווין צוריקגעקומען מיט גאָרניט. ער האָט אָבער דעם קאַמף ניט אויפּגעגעבן. אָנפאַנג 1848 איז ער ווידער אַוועק קיין ווין און אין דער ערשטער העלפט מערץ חודש איז אים סוף-פּלייס-געלונגען דורכצופירן, די רעגירונג זאָל אַרויסגעבן אַ באַפעל וועגן אָפּשאַפן ביידע שטייערן 2. אין אייניקע טעג אַרום האָט די רעוואָל-לוציע אויסגעבראַכן.

1 העגן דעם, ווי שווער דער ליכט-שטייער האָט געדריקט איבער די אָרעמע מאַסן, גיס אויז אַ רעליעף בילד דער משכילישער שרייבער חירש רייטמאַן, האָט אין בעהען דירעקטאָר פון דער ייִדישער שול אין בראַד, אין זיין פּאַפּע „דער קיסלי“ (פּאַראַסטאָזע פון שילערס, די גלאַקע, זע ביללאַנג, נומ' 1).

2 אין אַ פּאַפּמלעט פון אַ לעמבערגער משכיל אויף די חסידים אין אויף זייער טירער האָרנשטיין, בעת עס הערט דאָרט דערמאָנט קאַהן דער פּרעדיגער, הערט גלייך דערביי אָנגעהויבן:

די אַלע טובות, האָט ער האָט די יידן געטהוין.

ער האָט נישט געשלאָסן, האָט נישט געקענט ריחין,

ער האָט געארבעט טאָג און נאַכט

ביז מען האָט אָפּגעשאַפט די לעכט-און מלייש-פּאַכט

(חיסטאָרישע שריפטן, I, 751)

אין די ערשטע שטורעם-טעג פון נאך דער רעוואָלוציע, ווען די באַפֿרייִונגס-פּאַן האָט אזוי שטאַלץ געפֿלאַטערט און הויך-פּרייִדיק האָבן געקלונגען די דערלייזונגס-ווערטער: פּרייהייט, גלייכהייט און ברידער-ליכטיקייט, האָט יעדע גרופּע פון דער שטאַטישער באַפעלקערונג אין גאַליציע זיך געפֿליסט צום נידערסטן צוצופאַסן זיך צו די נייע אומשטענדן. דאָס האָט זיך אַם פּולטסטן אַרויסגעוויזן אין דער הויפטשטאָט פון מזרח-גאַליציע — אין לעמבערג. ביי דער פּוילישער באַפעלקערונג האָט זיך געשטאַרקט די נאַציאָנאַלע באַוועגונג, וואָס האָט געשטרעבט צו זעלבסט-פּאַרזאָלירונג און קולטור-פּאַליטישער העגעמאָניע איבער גאַנץ גאַליציע. די פּוילישע Rada Narodowa האָט באַלד זיך געווענדעט מיט אַן אויפֿרוף, צו אונזערע אַיראַפּליטישע ברידער, וווּ זי דערקלערט, אַז זי האָט זיי מיט אָפּענע אָרעמס אויפֿגענומען צום געמיינזאַמען ברודער-בונד און באַגריסט אין זיי די קינדער פון דער געמיינזאַמען מוטער פּאַלאָניע, און אַלס אונזערע ברידער האָבן זיי דאָס גלייכע רעכט מיט אונז אין אונזער טייערער היים. ביי דער גלייכשטעלונג מיט אונז אין רעכט און פּרייהייט, וואָס די מענטשליכקייט פּאַדערט, ווערט דערפֿאַר מצד דער ראַדאַ אַרויסגעשטעלט די קאַטעגאָרישע פּאַדערונג: עס מוס אונבעדינגט איינהייט דער שפּראַכע אונטער אונז פּאַרהערשן. ווייל מיר נעמען אויך אַינך מיט גלייכער ברודערליכע אויף אין דעם ברודערבונד פון דער פּוילישער נאַציע, דערקלערט די פּוילישע נאַציאָנאַל-פּאַרטעלאָנג, דאַרפט איר פּאַלקאָמען און אויף אייביגע צייטן אין אים איינגעגלידערט ווערן דורך דער אויפֿנאַמע פון אונזער שפּראַך. אין די שולן דאַרף זעלבסטפּאַרשטענדליך, דאָס הויפּטגעוויכט אויף די פּוילישע שפּראַך געלעגט ווערן, און דער דיטשער דאַרף אָנגעוויזן ווערן בלויז אַן אונטער-געאַרדנטע שטאַלע¹.

די „דייטשן“ ד״ה די אַלע אויף דער בערלינער השפּלה אויפֿגע-צויגענע משפּילים, זינגען גערן דערויף איינגעגאַנגען: קויפּן גלייכפֿאַרעכט-טיקונג דורך שפּראַך-אַסימילאַציע. מיר האָבן דאָך שוין פּריער געזען, ווי נאָך אין די צוואַנציקער יאָרן האָט שלמה ראַפּאַפּאַרט געשטעלט די פּראַגע: לשון יהודית-דייטש באַרץ פּוילניא למה? און גלייך דערויף אַ קאַטעגאָרישן ענטפּער געגעבן: „או לשון הקדש או לשון פּוילניא“ אברהם פּהן, וואָס האָט גענומען אַ זייער אַקטיוון אָנטייל אין דעם געזעלשאַפֿטליכן לעבן אין לעמבערג אין די פּרילינג-טעג פון 1848, האָט

1 דער אויפֿרוף איז אין דייטשער איבערזעצונג איבערגעדרוקט אין גאַסיהילף כּהנא צײַט. ח. 187—183.

אין זיינע עפנטליכע ארויסטרעטונגען אָפּט באַרירט די שפּראַך-פּראָגע. ביי אים האָט ראַפּאָפּאָרטס דילעמע: אָדער לשון קודש, אָדער פּויליש? פּלל ניט עקזיסטירט, וואָרום ער האָט זיך צו לשון קודש פּאַר-האַלטן מיט גאַנץ קליינעם רעספעקט 1, און אויף „יהודית-דינשט“ האָט ער גע-קוקט ניט מיט קיין קלענערן ביטול, ווי ראַפּאָפּאָרט 2. שוין אין זיינע „בריוו אויס גאַליציע“ האָט ער דערקלערט, אז „די פּוילישע לאַנדשפּראַך זאָל (פּאַר אַלען פּרעמדען אידוואַמען) אייפּריג געפּפלעגט אונד פּאַן דען לאַנג-דעסקינדערן גראַמאַטיקאַליש ערלערנט ווערדען“. און ער איז דערביי גלעך מוסר: „אונזערע נאַטוראַליזאַציאָן, אונזערע עקזיסטענץ הענגט דאַפּאַן אַב“. ער איז אָבער נאָך אַזוי פּיל „טייטש“, אז ער אָנערקענט די דייטשע שפּראַך אַלס „מוסטער-שפּראַך“, און שטרײַכט אונטער, אז „די דייטשע מוטערשפּראַכע אַל יין איסט עס יעדאָך, אויף דערן גרונד וויר אונז וואַהרע פּילדונג אַנאַייגען קענען“. ער געפינט אַפּילו, אז דאָס איז אויך גילטיק פאַר די ייִדן, וואָס ווײַנען אין רוסלאַנד, וואָרום, פּרעגט פּהן: „וועלכע סלאַווישע מונדאַרט ווירד דאָ באַלד די מוטערשפּראַכע זאָ פּילער אונד פּאַרנעמליך זאָ גייסט יג רעגזאַמער אונד געביילדעטער גלויבנסגענאַסן אונד דאַהער אים שטאַנדע זײַן, פּיר אונז זאָ פּיל צו לייסטען, ווי די דייטשע שפּראַכע?“ 3.

אויך די רעדלפירער פון דער אָרטאָדאָקסישער פּאַרטיי האָבן פּלל זיך ניט פאַרהאַלטן פּאַסיוו צו די רעוואָלוציע-געשעענישן, זיי האָבן גלעך געמאַכט אַן אייגענעם פּירוש צו די פּרײַהייט-לאָזונגען, זיי, דער רוב און דער קהילה, האָבן דאָך פאַרשפּילט דעם קאַמף מיט די אויפגעקלערטע, וואָס זיינען פּלויז אַ קליינער מיעוט, נאָר דערפאַר, וואָס יענע זיינען געווען חשוב בני נאַטשאַלסטווע, און אַראַנק דעם זיינען עס די אויפגע-קלערטע געוואָרן די פּירער פון דער קהילה, און עס איז זיי אויך געלונגען דורכצופירן, אז זייער ראַבינער-קאַנדידאַט זאָל פּאַשטעטיקט ווערן פון דער רעגירונג, איצט אָבער, ווען דאָס „פּאַלק“ האָט באַקומען די מאַכט, האָבן די פרומע רעדלפירער, די גיטטיקע מנהיגים פונם „פּאַלק“, געהאַפּט, אז עס וועט זיי קורם-פּל געלינגען צו באַזייטיקן דעם אומבאַקוועמען ראַבינער, וואָס מיט זיך אין קהלשע זאַכן און פּרענגט גרויס שאַדן זייערע געשעפּטן. זיי האָבן אויך געפרוּווט אויסנוצן די

1 זע זענן דעם אין בערנסעלדס „ולדות הריפורמציון הדתית“, 148, 193, 194.
2 אברהם פּהנס זון און ביאַגראַף, באַטהילף, אַטעסטירט די ייִדישע סאַלקס-שפּראַך בזה הלשון: „דער אינפאַמע דיאַלעקט, די גויזערשפּראַכע דעם 17טן יאָר-ה“ (ציט. ח, 202).

פּוילישע נאַציאָנאַל־פּאָליטיק, און געטענהט פאַר דער Rada Narodowa, און זיי ווילן ניט קיין „אויסלענדישן“ ראַבינער: My chcemy polskiego Rabina זיי האָבן פאַרגענומען אַ שטאַרקע אַגיטאַציע צווישן די חסידישע און אָפּגעשטאַנענע מאַסן, און ס'איז אַן אַמתער „חילוף השם“ צו האָבן איבער זיך אַ ראַבינער און „אַפיקורס“ און „כּוֹפֵר בעיקר“, וואָס איז ממש נאָענט צו שמד. זיי האָבן דורך זייערע גוט באַצאָלטע אַגענטן געזאַמלט התימות אויף דער עפּנטליכער פעטיציע, וואָס זיי האָבן דערלאָנגט דעם לאַנדס־פּרעזידיום. אין דער גאַנצן לאַנגער פעטיציע קלאַגן זיך די אָרטאָדאָקסן דערויף, און די לעמבערגער קהילה „זיפצט שוין וויפיל יאָר“ אונטער דעם יאָך פון די נגישות און דעספּאָטישער התנהגות, וואָס עס דערלויבט זיך דער פאַרשטאַנד, וועלכער איז „דער ייִדישען געמיינדע פּראָוויזאָריש אויפגע־דרונגען“. דער דאָזיקער פאַרשטאַנד, ווערט ווינטער אָנגעוויזן, פאַרטרעט בלויז די אינטערעסן פון אַ קליינער, אַבער אַס רודער שטעהענדיגן, פּאָן דער רעגירונג פּראָטעזשירטען פּאַרטיי. ער, דער פאַרשטאַנד, האָט עס אויפגעצווונגען דער קהילה אַ קריז־ראַבינער, וואָס באַזיצט נישט קיין שום תּלמודישע ידיעות און ווינט אַרויס אויף דעם געפיט אַזאַ גרויסע עם־האַרצות, און ער איז געוואָרן צו געשפּאַט ביי דער גאַנצער קהילה. די גאַנצע קהילה פאַרהאַלט זיך מיט גרויס חשד צו זיין רעליגיעזער התנהגות; ער רופט נישט אַרויס קיין שום פאַרטרויען, און איז פאַר זיין אומפּרינציפּליכקייט און „אונהעפּליכען בעטראַגען“ פון אַלעמען פאַר־האַסט. אָט דערפאַר בעט די קהילה, מען זאָל איר הייסן ווונטש ערפּילן און זי באַפּרייען פון דעם פאַרהאַסטן קריז־ראַבינער.

די אויפקלערער האָבן אויף דער דאָזיקער פעטיציע גלײַך אָפּגע־ענטפּערט מיט אַ ספּעציעלן אויפּרוף. אַ באַזונדערן רושם האָט אָבער געמאַכט די אום זומער 1848 אַנאָנים דערשינענע דיטשע בראַשור: „אָפּענעם זענדשרייבען אַן די פעטיציאָנערע אונד זאַגניצאַנטען פּערפּעכטער דעם אָרטאָדאָקסען יודענטומס געגען דען הערן קריז־ראַבינער אברהם כהן אין לעמבערג“¹.

דער פאַרפאַסער פון דער דאָזיקער פּאָלעמישער בראַשור איז בלי־ספּק געווען אַ באַגאַבטער פּובליציסט. מיט בייסנדיקן סאַרקאַזם רייסט ער אַראָפּ די מאַסקעס פון די פרומע „פעטיציאָנערע“ און אַנט־בלויזט זיי אין זייער אַמתער געשטאַלט. ער באַווייזט, אַז עס האַנדלײַט זיך דאָ בלל ניט וועגן רעליגיעזע ענינים, וועגן אַפיקורסות און ניט־פרומ־

1 דאָס „זענדשרייבען“ איז פּולשענדיק איבערגעדרוקט אין גאַטהילף כּהנס מאַגאַזאַפּיע, 208—246, זע בילאָגן גימ' 2.

קייט פונם קריניז-ראבינער. דאָס וויל מען דערמיט בלויז אָפּמאַרן, פאַר-
בלענדן די אויגן פון דער אומוויסנדיקער מאַסע. עס גייט דאָ אַ קאַמף
וועגן מאַכט, וועגן קליינליכע געלט-אינטערעסן. אָט די פעטיציאָנערן, —
דערקלערט מיט שפּאַט דער אַנאָנימער פאַרפאַסער פונם „זענדרשיבען“, —
די פאַרפּרוממע, אין שטרעמלעך און לאַנגע קאַפּטאַנט אַיינגעהילטע
געלט-אַריסטאָקראַטן — זיי זאָרגן עס פאַר טובת הכלל, פאַר די אינטע-
רעסן פון דער פאַראַרעמטער מאַסע? זיי — די פאַרפאַסער פון דער
„געגענשריפט“, וואָס האָבן געבעטן בני דער רעגירונג, מען זאָל למען השם
ניט אָפּשאַפּן „דעם שמאַכפּולן, דאָס פּאָלק דעמאָראַליזירנדיקן ליכט-
שטינער“? זיי, וואָס זיינען ריך געוואָרן פונם בלוט און שווייס פון
דער אָרעמער מאַסע, ווילן עס זיין די רועי ישראל, די היטער און באַשי-
צער פון דעם אָרעמען פּאָלק?

דער אַנאָנימער קעמפּער האָט זיין ציל דערגרייכט. די פעטיציע
פון די אָרטאָדאָקסן איז געבליבן אָן דערפּאָלג. דער פון זיי פאַרהאַסטער
קריניז-ראבינער האָט ווייטער מיט גרויס ענערגיע זיך באַטייליקט אין דעם
געזעלשאַפּטליכן לעבן. ער האָט פאַרטראַכט אַ צייטונג אַרויסצוגעבן
(„דער אַיזראַעליטישער פּאָלקס-פּרינדי“), וואָס זאָל פאַרטיידיקן די ייִדישע
אינטערעסן, און דעם זעקסטן סעפטעמבער האָט ער שוין אַפּילו צוגע-
גרייט דעם אַיינלייטונגס-אַרטיקל פאַר דעם ערשטן נומער. דאָס האָבן
זיינע קעגנער שוין ניט געקאָנט פאַרטראַגן. די פרומע בערנשטיין-
האַרנשטיין-קליקע האָט באַשלאָסן זיך ניט אָפּשצוטעלן אַפּילו ביים לאַזן
פון „לאַ תּרצח“. זיי האָבן אונטערגעשיקט איינעם מיטן נאָמען בערל
פּילפּול. יענער האָט זיך אַריינגעגנבעט אין פּהנ'ס קיך און אומבאַמערקט
אַריינגעשאַטן אין דאָס געקעכץ אַרסעניק. די גאַנצע פּאַמיליע איז געווען
פאַרגיפּטעט; אברהם פּהן און דאָס ייִנגסטע קינד זיינען פונם גיפּט דעם
7טן סעפטעמבער געשטאַרבן, די איבעריקע פּאַמיליע-מיטגלידער זיינען
לעבן-געבליבן... 1.

די רעאַקציע האָט זיך שוין צו יענער צייט גאַנץ מערקליך
געשטאַרקט. אין צוויי חדשים אַרום נאָך אברהם פּהנ'ס טראַגישן טויט
האָבן די עסטרייכישע האַרמאַטן צעשמעטערט די באַריקאַרן אויף די
גאַסן פון לעמבערג. די רעאַקציע האָט אָפּגעהאַלטן איין נצחון נאָכן
אַנדערן. די ייִדן האָבן נאָך גאַנצע צוואַנציק יאָר געמוזט וואַרטן אויף
גלייכבאַרעכטיקונג. דאָס פּרייהייטס-וואָרט איז אָבער פאַרבליבן. מעטער-
ניכס צענזור האָט שוין מער ניט אויפגעלעבט, און דאָס, וואָס אברהם

1 אַ דייַטשן הספד אויף פּהנ'ס טראַגישן טויט פון יוסף בלימענפּעלד האָט
פּ. באַלאַבאַן פאַרענטליכט אין „היסטאָרישע שריפטן“, I, 742-749.

כהנען איז ניט באשערט געווען דורכצופירן — א ייִדישע צייטשריפט צו גרינדן, האָט געוואָלט פאַרווירקליכן יצחק ערטער, אָבער ניט אין „הויכדיטש“, נאָר אויף זײַן געליבטער ביבלישער שפראַך. צוזאַמען מיט זײַן יונגן פּריינד, יחזשע הישל שור, האָט ערטער אין 1851 באַשלאָסן צו גרינדן אַ צייטשריפט „החלוץ“. די גרינדער פון דער צייטשריפט זײַנען אַרויסגעגאַנגען פון דעם שטאַנדפּונקט, אַז איצט, נאָך די דערגרייִע בונגען פון דער רעוואָלוציע, דאַרף מען אַלע פּוּחות אָנווענדן אויף צו באַקעמפן דעם אינעווייניקסטן שונא 1, און פאַרשאַרפט דאַרף ווערן די מלחמה פּוֹן וויסן קעגן אומוויסן, די מלחמה פון חכמה קעגן נאַרישקייט (מלחמת הרעת נגד הבערות, מלחמת החכמה נגד הסכלות). דאָס פּראָגראַם פאַר דער צייטשריפט (תּולדות החלוץ) האָט ערטער געשריבן אין דער פּי אים אַזוי באַליבטער פּאַרם פון נאַכט-וויזיע. בײַנאַכט האָט זיך אים אין חלום די ביבל-שפּראַך באַוויזן אין דער געשטאַלט פון אַן אַלטער פּרוי. „אַלט איז זי געווען, פּול מיט קנייטשן איר געזיכט און זוים ווי שניי אירע האָר, נאָר ווּנדער-צאַרט איז איר שטימע געווען, געקלונגען האָט זי ווי די גאַלדענע גלעקלעך פנים זוים פון דעם פּהן גדולם סאַנטל, בעת ער איז אין הייליקטום אַרײַנגעטראַטן“ 2. אָט דער זקנה מיט דער צויבער-שטימע לייגט עס דער דיכטער אַרײַן אין מויל זײַנע ווּנטשן און פאַרלאַנגען; זי דיקטירט דאָס פּראָגראַם פון דער פאַר-טראַכטער צייטשריפט. קודם-כּל גיסט ער אויס זײַן נאַנצן צאַרן אויף די רבנים, וואָס ווילן זיך ניט רעכענען מיט די באַדערפענישן פון דער צייט, האַלטן זיך פּעסט פּי די אַלטע, פון לאַנג אָפּגעלעבטע מנהגים, שטיצנדיק זיך אויף דעם פּלל: „אין בית-דין יכּול לכתּל דברי בית-דין חברו אלא א״כ גדול ממנו בחכמה וכמנין“ — איין בית-דין קאָן ניט אָפּשאַפן די החלטות פון אַן אַנדערן בית-דין, סײַדן ער איז גרעסער פון אים אָדער אין חכמה אָדער אין צאָל. אַלע אומות העולם, טענהט ערטער, ווייסן און פאַרשטייען, אַז דער פאַרשטאַנד איז דער עיקר, און די צאָל האָט קיין שום פאַרײַט ניט (החכמה היא העיקר והמנין הוא תּפל לה); אַלע ווייסן אויך זייער גוט, אַז די שפּעטערדיקע דורות באַזיצן פיל מער וויסן ווי די פּריערדיקע. די קדמונישע צייטן זײַנען דאָך די קינדהייט פון דער מענטשהייט, און די שפּעטערדיקע זײַנען די תקופה פון רייפּקייט. די לאַנג פאַרגאַנגענע דורות קאָנען אויפן געביט פון וויסן אַזוי זיך גלײַכן צו די היינטיקע, ווי אַ קינד צו אַ דערוואַקסענעם, נאָר די „רועי ישראל“ ווילן דערפון ניט וויסן, זיי האַלטן זיך

1 הצופה לבית ישראל, 6.

2 דאָרטן, 7.

שטאַל און אינזן בני יעדן אַלטן מנהג, זיי האָבן ניט קיין רחמנות אויף ייִדיש געלט, פאַרטייערן די נייטיקסטע פּראָדוקטן פאַר די ייִדישע אָרעמע מאַסן. די ייִדישע אָרעמקייט הונגערט, און קיינער קומט ניט צו הילף, און דאָס אַלץ צוליב דעם פּבור פון די קרמונים! איז דען דאָס ניט קיין אמתער געצנדינסט? אונזערע רבנים האָבן בלויז מיט די טויטע צו טאָן, אויף די לעבעדיקע קוקן זיי זיך ניט אום, סיידן אויף די גבירים; יענע אינטערעסירן זיי יאָ, בכדי מיט זיי זיך משרך צו זיין. זיי שטעקן אינגאנצן אין די אַמאָליקע לאַנגפאַרשטאַרבענע צייטן, די מענטשן פון היינטיקן דור בלייבן זיי אומבאַקאַנט, זייערע נויטן און ווונטשן פאַרשטייען זיי ניט. אַלץ אין דער וועלט באַוועגט זיך, ענדערט זיך געשטאַלט, נאָר זיי, די רבנים אונזערע, זיי רירן זיך ניט פון אָרט און קלאַמערן זיך פעסט אין די אַלטע תקנות און חומרות, אַרויסגייענדיק פון דעם בלל: יאכר עב, זאָל פאַרלאָרן גיין דאָס פּאַלק, ולא תאכד תורה! און תורה הייסט בני זיי יעדער פאַרשימלעך מנהג, יעדע תקנה פון אַמאָליקע צייטן 1. ווייטער רעכנט די „אַלטע“ אויס אַלע פונקטן פון דעם פּראָגראַם, וואָס די משפּילים פון יענער צייט האָבן אַרויסגעשטעלט: לערנען שפּראַך, אָפּגעבן זיך מיט פּראָדוציר-אַרבעט, לערנען מלאכות. די „אַלטע“ שטרייבט אויך באַזונדערס אונטער דעם פונקט, אז אויסער ייִדישע פּאַלקס-שולן דאַרף מען אויך גרינדן ייִדישע מיטל-שולן, וווּ די ייִדישע שילער זאָלן צוזאַמען מיט דעם אַלגעמיינעם וויסן אויך סיסטע-מאַטיש לערנען די העברעיִשע שפּראַך און ליטעראַטור, און אויף אַזא אופן זיין געהעריק פּאַרבערייטעט צום סטודיום אין דעם ראַפּינער-סעמינאַר. דאָ איז פּראַי אַנצומערקן פּאַלגענדיקן כאַראַקטעריסטישן שטריך: ערטער, וואָס האָט אַליין געשריבן אין אַ ריין ביבלישן סטיל, איז זיך מתרעם אויף די העברעיִשע שריפטשטעלער, פאַרוואָס זיי פאַרנאַכלעסיקן דעם רייכן אוצר פון ווערטער און באַגריפּן, וואָס זיינען אַנגעזאַמלט אין דער תּלמודישער ליטעראַטור, אין די מדרשים און אין די חקירה-ספרים פונם מיטלעלעטער. ער, דער קינסטלער מיטן פינעם געשמאַק, קריטי-קירט שאַרף די „מליצים“ פון זיין צייט, וואָס פלייסן זיך אין דער אַריענטאַלישער שפּראַך קנעכטיש צו קאָפּירן די פון דער פרעמד גענאַשטע באַרמען, אזוי, אז עס באַקומט זיך דער אינדרוק, אז „זיי ריידן דיטש מיט העברעיִשע ווערטער“ (דברז אשכנזית במלות עבריות) 2.

ווי נחמן קראַכמאַל, אזוי איז אויך ערטער איבערצייגט, אז אַ נאַציאָנאַלן קיום וועלן האָבן בלויז די ווערק. וואָס זיינען געשריבן

1 הצומה לבית ישראל, 18.

2 דאָרטן, 23.

אויף דער שפראך פון דער ביבל, און ער פאררופט זיך דערביי אויף די באדייטנדיקע יידישע ווערק, וואָס זיינען געשריבן גריכיש אָדער אַראַביש: ניט פאַרשלאָנגען זיינען געוואָרן אין ים פון שכחה און אויפגעהיט זיינען געבליבן פאַר דער נאַציאָנאַלער קולטור בלוז די ווערק, וואָס זיינען באַ-ציטנס איבערגעזעצט געוואָרן אויף העברעיש...

ווי אַברהם כהן, אזוי האָט אָבער אויך יצחק ערטער ניט זוכה געווען זיין פראַיעקטירטע ציטשריפט אויף דער וועלט צו ברענגען. נאָך אידער ער האָט זיין „תולדות החלוצי“ פאַרענדיקט, האָט דער פלוצלינגי-דיקער טויט ביי אים די פּעדער פון דער האַנט אַרויסגעריסן. דעם 20טן אַפּריל 1851 איז ערטער פון אַ האַרצשלאַג געשטאָרבן. די החלוצי-טריבונע האָט שוין זיין פּריינד שור אויסגענוצט און אין משך פון צענדליקער יאָרן זיין פאַרביסענעם קאַמף געפירט קעגן די רבנים און די חכמי התלמוד. דאָס געהערט שוין אָבער צו דער שפּעטערדיקער תקופה...

זעקסטער קאפיטל

משכילים פשרה-מאכערס. — דער „מליץ“ שמשון בלאך און זיין „שבילי עולם“. — דער דיכטער מאיר הלוי לעטערס און זיין „דברי עיר“. — דער סענטימענטאל-ראמאנטישער מאמענט אין דער השכלה-באזעצונג, פאוסט און אלישע בן אבויה. — לעטערס אלס פראזאיקער. — די עסטרייכישע איטאליענער. — יצחק-שמואל רעדוויץ (ריג'יו). — דער גייסטיקער צושטאנד פון די איטאליענישע קהילות. — רעדוויץ'ס „התורה והמילוסומיאה“. — פראנץ-עלישע און זיין „צור געשיכטע דער יידישער פאעזיע“. — עבודת בתוך הרוח. — שמואל דוד לוצאטו אלס פער-זענליכקייט. — די רעאקציאנערע עלעמענטן אין לוצאטו'ס העלם-באנעם. — לוצאטו קעגן די דאָגעמן פון דער השכלה. — לוצאטו'ס קריטיק קעגן חכמת ישראל. — לוצאטו דער ראמאנטיקער. — לוצאטו'ס לערע חעגן אטיציוז און יודאאיזם. — זיין קאמף קעגן דעם רמב"ם און אברהם אבן עזרא. — לוצאטו'ס לערע חעגן לעבן-אילויעס. — „חלק כחלק“.

ניט אלע משכילים זינען אָבער געווען אַזוי קריגעריש געשטימט קעגן די רבנים, זוי ערטער און שור. אייניקע מיטגלידער פון דעם זעלביקן משכילים-קרייז האָבן געשפּילט די ראָלע פון רודפי שלום; ענג פאַרבונדן מיט די קעמפער פאַר אויפקלערונג, האָבן זיי זיך אויך געפונען אין פרינדליכע באַציאָנגען מיט די „רועי ישראל“, מיט די רבנים און אָרטאָ-דאָקסן. די קאָלאָריספּולסטע צווישן די דאָזיקע, שלום-טרענער זינען: דער „מליץ“ שמשון בלאַך און דער דיכטער מאיר הלוי לעטערס. שמשון בן יצחק בלאַך, געבאָרן אין 1784 אין קוליקאָוו 1, איז שוין לויט זיין אָפּשטאַמונג געווען פאַרבונדן מיט דער גאַלציאַנער השכלה; ער איז געווען אין נאָענטע קרבות מיט דעם בעל „נצח ישראל“ און מיט שלמה ראַפּאָפּאָרט, דער אויבן דערמאָנטער אויבער-לערער פון דער נאָרמאַל-שולע אין זשאַלקיעוו, ברוך נייא, איז זיין פעטער געווען, און בני אים אין

1 קוליקאח אלס בלאַכס געבורטס-אָרט הערט אָנגעהויין פון אלע זיינע ביאָגראַפֿן, לעטערס, חייטבערג, באַדער, בלאַך גומא רומס אָבער אָן ברעג „עיר מולדתי“.

הויו האָט ער זיך מיט נחמן קראַכמאַל באַקאַנט, און זיך אַפילו פאַר זײַן תּלמיד דערקלערט. אונטער קראַכמאַל'ס השפּעה האָט ער אַ שטיקל צײַט זיך אינטערעסירט מיט פּילאָזאָפּיע, זיך פאַר אַ קאַנטיאַנענר געהאַלטן. ער איז אָבער פּל ימיו פאַרבליבן דער טיפּישער קאַמפּילאַטאָר און דילעטאַנט-טישער עקלעקטיקער. אָן אַן אייגענעם וועלט-באַנעם, אָן אַ פעסטן כאַראַקטער, פּרעטענדירט ער בלויז אויף דער וואַלע פּון אַ פּשרה-מאַכער. כאַ-ראַקטעריסטיש איז שוין אין דער הינזיכט זײַן ערשטער אַרויסטריט אין דער ליטעראַטור: ער פאַרעפּנטליכט אין אַ באַזונדער חיבורל דעם רש"א'ס באַקאַנטן אויפּרוף וועגן פאַרבאַט זיך צו פאַרנעמען אין די יונגע יאָרן מיט גריכישער פּילאָזאָפּיע, צוזאַמען מיט ידעיה פּנינים באַוווסטן פּראָטעסט-בריוו קעגן דעם דאָזיקן פאַרבאַט 1. די דערבײַ פּאַרויסגעשיקטע פּאַר-רעדע איז זײער כאַראַקטעריסטיש פאַר בלאַכס סטיל, אָדער ריכטיקער — פאַר זײַן סטילאָזיקייט. ער קאַפּירט דעם מאַספּים-סטיל, זײַן מליצה איז אַזוי איבערפּולט מיט פּסוקים און שברי פּסוקים, אַז עס איז צײַטונג-ווײַז ממש שווער צו פאַרשטיין, וואָס אייגנטליך לאָזט ער אונז הערן. דערצו נאָך האָט ער אַ געוואַלטיקע חולשה צו ציטאַטן. צי עס פּאַסט, צי עס פּאַסט ניט, — ער האַלט אין שיטן מיטן ציטאַטן אויס דער אַלט-העברעישער ליטעראַטור און באַווײַזט דערבײַ אין קלאַמערן זײַן בקיאות: צײַכנט אָן די שטעלע, וווּ מען קאָן די און די מימרא געפּינען 2. און דאָס כאַראַקטעריסטישסטע דערבײַ איז, וואָס בלאַך האָט אין זײַן צײַט גענאַלטן אַלס מוסטערהאַפּטער מליץ. וועגן דער, פּראַכט און שײַנקייט פּון זײַן מליצה האָבן געשריבן מיט התפּעלות אי משכּילים אי רבנים. דער דעמאָלט נאָך גאַנץ יונגער חיים-צבי לערנער האָט פאַרזיכערט בלאַכן, אַז ער איז אַ מורה דרך בדרכי צחות, אַ לערער און פּירער אויף די וועגן פּון שײַנער מליצה; יצחק-שמואל רעדושיאָ דערקלערט מיט אַנט-ציקונג, אַז ס'איז צו בלאַכן קיין גלעכן ניטאָ, כּנופת צופּ המליצה, אַז אים קומט דער לאַרבער-קראַנץ, ביין דוכרי צחות און ער פאַרדינט די קרוין צווישן די אַלע מליצים פּון עדת ישורון 3. דער ניקעלסבורגער רב מרדכי בענעט פאַרזיכערט פּון זײַן זײַט, אַז שמשון בלאַך האָט, דערהײבן די קרוין פּון אונזער הייליקער שפּראַך, באַווײַזן איר פּראַכט און שײַנקייט

1 זע אונזער חערק, III באַנד, 112, 121.

2 אַ גאַנץ געלונגענע פאַרדיע אויף בלאַכס סטיל גיט יצחק-בער לעחינזאָן אין זײַנעם אַ בריוו צו רעפּאַפּאַרטן (באר יצחק 27—29). באַקאַנט איז אויך ביקס חײַזיקע פאַראַפּראַזע פּון דעם באַקאַנטן פּסוק, ועשו להם ציצית על כּנסי בגדיהם: ועשו על כּנסי כּתביהם ציצית והיו לכם לציצית למען יראו ויזכּרו שהמה בקיאים.

3 איצר הכמה, I, 4, 33.

(הרים קרן לשוננו הקדושה... להראות יפיה והדרה) 1. קונה שם געווען האָט זיך בלאַך מיט זיין, שבילי עולם, פאָפולער געשריבענע געאָגראַפיע און עטנאָגראַפיע, אין דריי טייל: דער ערשטער, וואָס באַהאַנדלט אַזיע, אין דערשינען אין 1821, דער צווייטער וועגן אַפריקע — אין 1827, און דער דריטער, וועגן אייראָפּע, אין פראַגמענט געבליבן 2, און ערשט נאָך דעם מחברס טויט צוזאַמען מיט בלאַכס איבעריקן ליטעראַרישן צובון אין דרוק דערשינען (והב שבי"ה, 1855). די פאַרעפנטליכטע צוויי טיילן, שבילי עולם זיינען געווינדמעט די צוויי גרונדזינלען פון דער גאַלציאַנער השפּלה: דער ערשטער — נחמן קראַכמאַלן, דער צווייטער — שלמה ראַפּאַפּאַרטן. דאָס ווערק גופא אין אָבער געשריבן אין אַזעלי-בתיש-פּרידליכן און ירא-שמימדיקן טאָן, אַז אפילו אַזוינע אַרטאָאָ-דאָקסישע רבנים ווי מרדכי בענעט און משה סופר האָבן גענעבן זייערע הסכמות אויף בלאַכס חיבור...

דער שבילי עולם אין אין משך פון צוויי דריי דורות געווען שטאַרק פּאָפולער אין די ברייטע לייענער-קרניזן; מען האָט זיך מיט אים געקוויט ווי מיטן "יוסיפון" און דעם, ציכט דוד, פון אים אין מען געוואָר-געוואָרן, וואָס עס טוט זיך אויף דער ברייטער וועלט. ער האָט דערפאַר געשפּילט אַ געוויסע קולטורעלע ראָלע, ווייל ער אין מיט זיין בעלי-בתישן, האַלב וועלטליכן, האַלב פרומען סטיל אָן שום מניעות אַריינגעדונגען אין אַזעלכע קרניזן, ווהיין אַנדערע השפּלה-ספרים. האָבן קיין צוטריט ניט געהאַט.

באַרייטנדיקער און באַנאַבטער פון שמשון בלאַך אין געווען דער דיכטער מאיר הלוי לעטערים.

מאיר לעטערים אין געבאָרן דעם 30טן אָוגוסט 1804 אין זשאַלקיעוו. דער פּאָטער זיינער, גרשון בן זאב, אַן אייגנטימער פון אַ העברעיִשער דרוקעריי, אין געווען אַ יודע סכר און אַ שטיקל מליץ; האָט געשריבן

1 בנוגע דעם ליטעראַרישן געשמאַק פון יעגער צייט אין כראַי אַנצומערקן אָט האָט: חען שלמה ראַפּאַפּאַרט האָט אויסגעהערט צו שרייבן מליצות און שירים און אַנעכעסאָנגען צו פאַרעפנטליכן זיינע באַרימטע מאָנאָגראַפיעס, פאַר העלכע ער האָט אויסגעאַרבעט אַ ריין היסטאָספּסליכן סטיל, האָבן פיל פון זיינע לייענער און סאַרערער געהאַט אויף אים פאַראַיבל, און געקומען צו אים מיט טענות: גאַלמט דומיה קשאת עוד משל ומליצה באַזרי נועם המושכים את הלב, כאשר נמצאו במכתותיך ער כח כפעם בפעם, ועתה דבריך לעו, ואם גם מובנים המה לקוראיהם הנה יחסר להם כל בושם אשר יתן בהם טעם מתוק לחיך ולנפש (וע שירים פאַררעדע צו תולדות רבנו חננאל אין בכורי העתים XII).

2 חעגן די סיבות, פאַרהאַט בלאַך האָט דעם דריטן טייל ניט פאַרענדיקט, זע: לעטערים, זכרון ספר, 109.

פירושים אויף הארבע שטעלן אין אברהם אבן עזראס פירוש אויף תורה, און האָט אויך פאַרעפנטליכט (אין 1817) אַ פירוש מספיק אויף סליחות. גרשון לעטעריס האָט אויך נעפרוואוּט שירים שרייבן; עס איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס ער האָט השגחה געגעבן, אז זיין בן יחיד מאיר זאָל גוט אינשטודירן די ספרי הקודש און זיין פאָהבנט אין דקרוק. די גרעסטע השפעה האָט אָבער אויף דעם יונגן לעטעריסן געהאַט נחמן קראַכמאַל, צו וועמען דער וויסנסדור שטיקער לעטעריס איז דאָס ערשטע מאָל געקומען אַלס עלף-יאָריק בחורל. קראַכמאַל האָט אין אים געשטאַרקט דעם אינטערעס צו וועטליכער פּאָעזיע, אים אָנגעוויזן, ווי אויפן בעסטן מוסטער, אויף מיטה-חיים לוצאַטוס „לישרים התלה" 1 און אים אויך פאָקענט מיט דער דייטשער פּאָעזיע. לעטעריס האָט זיך כיל אָפגעגעבן מיט זעלבסטבילדונג, פליסיק שטודירט פראַנצויזיש און לאַטיין. ער האָט אויך שפּעטער אין לעמבערגער אוניווערסיטעט העכערע בילדונג באַקומען, און פון אַ ישיבה-בחור מגולגל געוואָרן אין ד"ר מאַקס לעטעריס, ער האָט רעדאַקטירט אַ גאַנצע צאָל דייטשע צייטשריפטן (ווענער בלעטער, ווענער מאַנאַטסבלעטער, ווענער מיטטיילונגען אצ"ו), האָט אויך אַליין דייטשע לירער געשריבן, און פאַר זיין זאַמלונג „זאגען אויס דעם אַריענט" (1847) האָט ער פונם עסטרייכישן קיסר אַ גאָלדענע מעדאַל באַקומען. דאָך איז ער זיין גאַנץ לעבן לאַנג געבליבן געטרין דעם באַפעל פון זיין גיטטיקן דערצייער נחמן קראַכמאַל — צו שאַפן אין דער העברעיִשער שפראַך. די ביבל־שפראַך איז געבליבן זיין איינציקע ליבע, ער איז איר איבערגעגעבנסטער ריטער געווען, און אויך איר אויסגעצייכנטער מינסטער. מיט דער גרעסטער ליכטקייט האָט ער אין דער העברעיִשער דיכטקונסט איבערגעטראָגן די פאַרשיידנסטע אייראָפּעיִשע פּאָעטישע פּאַרמען און ריטמען. צוויי וויכטיקע אייגנשאַפטן האָבן אים אָבער געפעלט, ער זאָל זיך קאַנען דערהייבן צו דער כּדרגה פון אַ באַדייטנדיקן נאַציאָנאַלן דיכטער מיט אַ בולטער אינדיוידואַליטעט: רייכע פּאַנטאַזיע און טעמפּעראַמענט. זינע סטראָפּן צייכענען זיך אויס מיט קלאַנג און ריטם, עס פעלט זיי אָבער דאָס וויכטיקסטע — דאָס אינעווייניקסטע פּייער פון אַ טיף פּילגריקער פּערזענליכקייט. דערפאַר זינען די מאָטיוון פון זינע לירער אזוי אַלטמאָדיש, טראָגן דעם שטעמפל פון דעם פעסטגעזעצטן, סקאַרבאָון נוסח, טיפּיש אין אין דער הינזיכט זיין ערשטע לירער־זאַמלונג „דברי שיר", וואָס ער האָט, אַראַנק קראַכמאַלס פינאַנסיעלער שטיצע, פאַרענפּט ליכט אין 1822, און שוין אין צוויי יאָר אַרום איז זי אין אַ נייער אויס-

1 לעטעריס איז איף סטענדיק פאַרבליבן לוצאַטוס הייסער פאַרעירער, אין האָס צום ערשטן פאַרעפנטליכט לוצאַטוס יוגנט-הערק „מגדל עז".

גאבע דערשינען, די זאמלונג פון דעם יונגן דיכטער פאנגט זיך אן מיט דעם ליד „משאת נפשי“, אין וועלכן עס קלינגט דער אלטער עלעגיש-סענטי-מענטאלער מאָטיוו וועגן דער נישטיקייט פון דעם ערדישן לעבן מיט אלע זיינע פלאַגן און לידן, וואָס זינען גאָר ניט צו פארגלייבן מיט דעם ווונדערבארן ליכט און שיינקייט-פראַכט פון דער הימלישער וועלט, און דאָס ליד פאַרענדיקט זיך מיט דעם אלטמאָדישן, פון דער מיטלאַלטער-ליכער רעליגיעזער סליחות-פּאַעזיע אזוי גוט באַהאַנטן אַקאָרד:

תָּבֵל הָיָא לְצַדִּיק כְּמִלּוֹן אֲנָרָם.

אַךְ בְּמִרוֹמֵי עַד אֶהְלֵ יִשְׂרָאֵל פֹּרְחַת! ¹.

אויך אין לעטערעס פאפולערסטן ליד „יונה הומיה“ ², וואָס איז אין משך פון דורות געוונגען געוואָרן אין גאליציע און אין ליטע, קלינגט דער אלטער כמעט פון אלע העברעיִשע רעליגיעזע דיכטער אויסגענוצטער מאָטיוו, וווּ די פּנסת ישראל ווערט געגלייבן צו אַ טויב, וואָס איז פאַר אירע זינד פון איר נעסט פאַרוואַגלט געוואָרן. דער שרײַבער פון די דאָזיקע שורות געדענקט נאָך דעם טרויעריקן ניגון, מיט וועלכן יונגע ישיבה-בחורים און משפּילים פלעגן זינגען די עלעגיש-סענטימענטאַלע סטראָפּן:

אוי, קי עוֹסְיָה אָנִי	דוֹדֵי עֲזָבֵנִי
אָנִי אַךְ גוֹדְדָת,	עַת בִּי אָפוּ תָרָה,
מִמְעוֹן תְּגִי סְלֵעִי	יַעַן הוֹלִיבֵנִי
הוּי! אָנִי יוֹרְדָת...	שׁוֹלֵל רוּחַ סָכָה...

אַט די סענטימענטאַלע שטימונג איז כאַראַקטעריסטיש ניט בלויז פאַרן יונגן דיכטער לעטערס — ס'איז אַ כאַראַקטעריסטישער שטריך פאַר דער גאַנצער השפּלה-באוועגונג פון יענער תקופה, די משפּילים מיט קעמפּערישע נאטורן, אַ וואַלפּואַן, אַ יהודה מיועם אָדער יוסף פּערל, זיי זינען געווען קאַנסעקווענטע ראַציאָנאַליסטן, זיי האָבן ניט געוואָסט פון ספיקות, אַלץ איז בײַ זיי געווען קלאָר און באַגרײפליך, אַלץ אינגנע-טיילט אין צוויי גאַנץ באַזונדערע וועלטן: איינע, וואָס ווערט רעגירט דורכן שכל, זי איז באַגאַסן און באַשטראַלט מיט ליכט און שיינקייט;

¹ אַ דערהײליק נאכט-הויז איז בלויז די ערדישע העלט פאַרן גערעכטן, גאָר אין די הימלישע הייבן טוט דאָס געזעלט פאַר די טרומע בליען.
² צום ערשטן פאַרעמנטליכט אין דער טון לעטערס אַרויסגעגעבענער זאַמלונג „הצפירה“ (1824).

די אנדרע — די וועלט פון פינסטערן אָבערגלויבן און פאנאטיוזם, פון מורדי אור" און נאָרישקייט, — זי מוז און דאַרף באַקעמפּט ווערן. צווישן די משכילים זינען אָבער געווען אויך אַזעלכע, וואָס ס'האַט זיי טאַקע געצויגן צו דער נייער וועלט מיט איר ברייטן פאַרנעם, זיי האָבן אָבער ניט געהאַט דעם מוט, אָדער די פעסטע איבערצייגונג פינדליך איבער צוריקטן מיט דער אַלטער וועלט. דאָס זינען געווען מער פאַסיווע, גריב־לענדיקע נאַטורן. זיי האָט געפּעלֶט דער פאַרטייִש־קריגערישער אימפעט, האָבן זיי זיך געפּילט היפּלאָז און שוואַך. דערפּון האָט זיך גענומען זייער כענטימענטאַל־ראַמאַנטישע שטימונג...

איר וועט דערפאַר אומזיסט זוכן בני לעטעריסן קעמפּער־לידער. קאַמפּ־מאַטיוון זינען אים לחלוטין פרעמד. דער משכיל, דער אויפקלע־רער מאַכט זיך בני לעטעריסן באַמערקבאַר בלויז אין איין איינציקן ליד, אין זיין „שפּתי רננות“ — אַ לויב־ליד דער בראָדער קהילה, וווּ די דאָזיקע שטאַט ווערט שטאַרק געלויבט דערפאַר, וואָס זי פאַרשפּרייט ליכט אין דעם פּאָלק ישראל, שענקט ליכט פון לעבן צווישן די, וואָס טאַפּן אין דער פינסטער, און פאַרבאַנדזשעטע איז זי משפּיע מיט וויסן און פאַרשטאַנד¹. לעטעריס פירט ניט קיין קאַמפּ און לעבט בשלום אי מיט די רבנים אי מיט די חסידים. בעת קראַכטאַל, ראַפּאַפּאַרט און ערטער האָבן אין דעם לעמבערגער רב יעקב האָרנשטיין געזעען דעם גראַסאינקוויזיטאָר, וואָס איז קעגן זיי אַרויסגעטראָגן מיט דער האַרבער חרם־שטראַף, איז לעטעריס בני האָרנשטיינען געווען אַ בן־בית און בלענט אַלס „מליץ“ און „בעל־לשון“ בני פּאַסנדיקע געלעגנהייטן פּאַזאַרן פאַרן רב אָפיציעלע בריוו אָדער טרויער־לידער². דערפאַר האָט האָרנ־שטיין פון זיין זינט געגעבן דעם שטענדיק נויטבאַדערפטיקן לעטעריסן די פינאַנסיעלע מעגליכקייט צו פאַרעפּנטליכן זיין לידער־זאַמלונג „פּלגני מימ“ (1828).

נאָך אויף איין דעטאַל איז פּראַי אָנצוווּזן. מיר האָבן שוין פּריער אָנגעמערקט, זוי פּאַפּולער בני די גאַליציאַנער משכילים ס'איז געווען דער דייטשער דיכטער שילער. איינער פון די ערשטע, אויב נישט

1 דברי שיר, 1832, 94—98. ס'איז אינטערעסאַנט, האָס אויך דער אַנגליש־מער פּאַפּסטער פון דעם אויבגערמאַנטן פּאַלעמישן „זענדריבען“, בעת ער רעדט זעגן די געבילדעטע און אויפגעקלערטע, האָס געפּינען זיך אין דער לעמבערגער קהילה, האַלט ער פאַר נייטיק אונטערצושטרייכן: „אייך דייעזע הענגיען האַבען איהרע בילדונג בראָדי אונד דעם זעליגען הערן פּערל אין טאַרגאַפּאַל צו מערזאַנקען. נאַטליב בהנס ציט. ח, 213.“

2 זע: „זכרון בסתר“, 141.

דער ערשטער, וואָס האָט די העברעיִש-לייענער באַקענט מיט שילערס לידער, איז געווען לעטעריס. פֿון 14 איבערגעזעצטע לידער, וואָס לעטעריס האָט פֿאַרעפֿנטליכט אין זײַן „דברי שיר“, זײַנען 7 פֿון שילער; דערצו דאַרף מען נאָך צורעכענען אויך די דראַמאַטישע סצענע „מות האַיהתּופֿל“, וואָס איז אַפֿילו אין דער זאַמלונג פֿאַררעכנט צווישן די אָריגינעלע לידער, עס איז אָבער בלויז אַן איבעראַרבעטונג אין געראַמטע פֿערן פֿון דער ערשטער סצענע אויס דעם דריטן אַקט „פּיעסאַָ“ ג. צווישן די זיבן איבערגעזעצטע שילערס לידער געפינט זיך אויך דאָס בײַ די גאַליציאַנער משפּילים אַזוי פֿאַליבטע געדיכט „אַן די פֿריידע“ (א לויב-געזאַנג דער פֿרייד). די איבערזעצונג איז אָבער דערשינען מיט אַ כאַראַקטעריסטישער ענדערונג אינעם טעקסט. שילערס שטימונג בעת ער האָט זײַן ליד „אַן די פֿריידע“ געזונגען, איז שוין געווען אַ גאַנץ אַנדערע, ווי ווען ער האָט געשריבן זײַן יוגנט-דראַמע „די רויבער“. דער שטורמישער סאַציאַלער פֿראַטעסט איז בײַם דיכטער מיט דער צײַט שטאַרק אָפּגעקילט געוואָרן, און דער דיכטער טרייבט אין זײַן ליד די אָרעמע מאַסן:

דולרעט מוטיק, מיליאָנען!
 דולרעט פיר די בעסערע וועלט!
 דראָבן * איבערם שטערנענצעלט
 ווירד איין גראַסער גאָט בעלאָנען.

עס קלינגט נאָך אָבער דאָך גאַנץ מוטיק אין שילערס ליד דער פֿריידיגער דעוויו פֿון די „אויפקלערער“ אויס דעם 18טן יר״ה: דער מענטש איז צו גליק געפֿאַרן! דער דיכטער זינגט אַ שטורמיש לויב-געזאַנג „דער פֿרייד“, ער פֿאַרזיכערט, אַז נאָר זי, די פֿרייד, טרײַבט די רעדער אין דער גראַסען וועלטענאוהר**.

באַגליקט רופֿט ער דער פֿרייד צו: „אַלע מענשען וועררען ברידער, וואָ דיין זאַנפֿטער פֿליגעל וואַלט!“ און דער כאָר זינגט פֿאַטעטיש דערביי: „זייד אומשלונגען, מיליאָנען! דיעזען קום דער גאַנצן וועלט!“

די אַלע פֿערן ווערן אויך איבערגעגעבן אין לעטעריסעס איבער-זעצונג. צום שלום דערלויבט זיך אָבער בײַ שילערן דער כאָר אַרויסצו-זאָגן אזאַ „אַפּיקורסישן“ ווגנטש:

וואַרהײַט קעגען פֿריינד אונד פֿיינד,
 מענערשטאַלץ פֿאַר קעניגסטראָנען!

1 דערויף האָט אָנגעהויבן מ. ווייסבערג אין באַנאַטשעריפֿט, 1928, 199.

* אויבן.

** העלטענאוהר — דער זיגער פֿון דער העלט.

ארויסווייזן, מענערשטאָליך קעגן דעם טראָן פון מלכים — דאָס איז געשטאַנען אין פּוֹלער סתירה מיטן פּראָגראַם פון די משפּילים אויס יענער תקופה. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן 1 און עס וועט אונז נאָך אויסקומען איבערצוהוֹרן, אויס וואָסערע סיבות די משפּילים האָבן זיך פאַרהאַלטן מיטן גרעסטן רעספּעקט צום „אויפגעקלערטן“ אַפּסאָלוטיום און געזעען אין אים דעם טרעגער פון ליכט און פילדונג 2. שילערס „רעוואָלוציאָנערער“ פּערז ווערט דערפאַר פּני לעטעריסן מגולגל אין אַ פּרומע מוסר-סענטענץ: אַל תּעשו אַל תּבגדו בגד (טוט ניט קיין פאַרברעכן, און מאַכט ניט קיין פּעלשונגען 8.

לעטעריס האָט איבערגעזעצט ניט בלויז לירישע לידער פון אייראָ-פּעישע דיכטער, נאָר אויך פּאַעמען און דראַמען, ווי: אויגוסט פּראַנקלס, ראַכעלי און דער „פּרימאָטאָר“, ראַסינס דראַמען, אַסתר“ און „עתליה“. אַ באַזונדערן רושם האָט בשעתו געמאַכט לעטעריסעס איבערזעצונג פון געמעס ערשטן טייל „פּאַזסט“. עס איז אַפילו פּאַרגעקומען אַ גאַנצע פּאַלעמיק וועגן דעם באַדינט פון לעטעריסעס פּאַעטישער לייסטונג. דער יונגער סמאָלענסקיין האָט דעביוטירט אין דער העברעאישער ליטעראַטור מיט אַ שאַרפּער קריטיק קעגן לעטעריסעס איבערזעצונג, און דער גאַלי ציאַנער לאַנגבאַנק איז אַרויס מיט אַ פּאַרטיידיקונגס-שריפט „משפּט אמת“. געוויס איז אַן איבערזעצונג אין געגראַממע פּערזן פון אזאַ מיניסטערזעקע ווי געטעס „פּאַזסט“ אַ באַדינטדיקע דערגרייכונג, און לעטעריס האָט טאַקע דערמיט באַוויזן, וואָס פאַר אַ מיניסטער ער איז אין העברעאישער פּערז-קונסט. דאָך איז סמאָלענסקיין ניט אינגאַנצן אומגערעכט געווען.

1 אויבן ז"ו 41—43.

2 זייער באַראַקטעריסטיש איז, אַגב, די שאלת תּם, וואָס לעטעריס פּרעגט, כּעת ער דערמאָנט אין זײַנע מעמואַרן דעם גרויסן דערפּאָלג, וואָס עס האָט געהאַט פּערלס פּריזאַס-שול אין סאַרנאָפּאָל: „אַ בערקווירדיקע זאַך, איך קאָן דאָס גאָר נישט באַגרייפּן (הנה בעינינו זר לא נדעהו) — חידוש זיך לעטעריס — די אלע שולן, וואָס זײַנען געגרינדעט געוואָרן אין גאַליציע לויט דעם באַפעל פונם מלך און זײַנע שרים און ראַטגעבער אויפן סמך פון דעם עדיקט, וואָס דער גערעכטליכער קיסר יאָזעף דער צווייטער האָט אַרויסגעגעבן, — זײ זײַנען כּמעט אלע פּאַרזאַכט געוואָרן און האָבן קיין שום פּעולה ניט געהאַט, און דוקא אַ שול, וואָס איינער פון פּאַלק האָט אויפגעבויט אַן אַ שום באַפעל מצד אַ חעלפּן שר וקצין, גאָר אויס דעם גוטן חילן פון זײַן האַרץ — זי עקזיסטירט נאָך עד היום און האָט גרויס דערפּאָלג (וכרן בספר, 126).

3 אַז מען דאַרף דאָ ניט נעמען אין פּאַרזאַכט די שווערע צענזור-פּאַרינגונגען אונטער מעטעריניכט רעגירונג, זאָגט ערות די צווייטע איבערזעצונג פון שילערס דעם זעלביקן געדיכט, וואָס ברוך שצנפּעלר האָט פּאַרעפּנסליכט אין „כּבורי העמים“ (פּאַנד VII, 100—104). דאָרט איז דער באַטרעפּנדיקער פּערז-ערו-חייניקער ריכטיק איבער-געגעבן: רוח נכון בפני גוילים — מיט מוטיקן גײַסט פאַר גרויסע לײַט.

וואָרום לעטעריס האָט זיך ניט געוואָלט באַנגיגן מיט אַ פשוטער איבער-
 זעצונג. ער האָט זיך פאַרמאָסטן איבערדיכטן געטעם אומשטערבליך
 ווערק, עס אָנקליידן אין אַ נאַציאָנאַליַיַדישן לבוש. ער פירט דאָס
 אָבער דורך אויף אַ ריין מעכאַנישן אופן. פאַוסט טראָגט בני אים דעם
 נאָמען פון דעם פאַרימטן תנא אויס ר' עקיבאס צייט, וואָס איז נתפּקר
 געוואָרן און פון אלישע בן אבויה איז ער אַן „אחר“, אַן אָפּטרייניקער
 געוואָרן 1. די שטעלן, ווו עס קומען פאָר אין טעקסט ריין קריסטליכע
 מאַטיוון, ווערן בני לעטעריסן „געײַדישט“; און ווען, אַ שטייגער,
 אין דער אָסטערן-נאַכט זינגט דער כאָר בני געטען „קריסטוס איזט
 אויפֿשטאַנדען“, זינגט דער כאָר בני לעטעריסן: „בני יעקב נגאלו מסבלות
 מצרים“. גרעטכען באַקומט דעם נאָמען נעמה, און לעטעריס מיינט
 נאָו, אַז דערמיט ווערט ווירקליך געטעם ווונדער-שיינע געשטאַלט
 פאַרוואַנדלט אין אַ העברעיַשער שולמית פון קדמונישע ביבל-ציניטן.
 די גאַנצע מיטלאַטערליכע סביבה מיט איר אייגנאַרטיקן קאָלאָריט, וואָס
 ווערט אַזוי מיינסטערהאַפט געשילדערט בני געטען, ווערט אָן שום שיקיות
 איבערגעטראָגן קיין פאַדער-אַזיע אין די צייטן פון דעם קיסר אַדריאַנוס.
 אַ באַזונדערס קאָמישע געשטאַלט באַקומט בני לעטעריסן אין איר „נאַציאַ-
 נאַלן“ לבוש די סצענע, ווו עס טרעט אַרויס פאַוסט'ס תלמיד וואַנגער.
 ווייל פאַוסט ווערט בני לעטעריסן מגולגל אין בן-אבויה, אין אַחרן, און
 אַחרס תלמיד איז דאָך, פירוע, געווען דער פאַרימטער תנא ר' מאיר, —
 טראָגט דערפאַר וואַנגער בני לעטעריסן דעם נאָמען נהוראָי. און לעטע-
 ריס דערקלערט טאַקע דערבני אין אַ ספּעציעלער הערה, אַז אונטער
 נהוראָי מיינט ער עס דעם תנא, דעם „אור ישראל“, ר' מאירן, אַשר
 נקרא בתלמוד גם בשם ר' מיאשה ור' נהוראי, כנודע" 2. דער נאָווער
 דיכטער, וואָס וויל אומבאַדינגט אָנקליידן געטעם „פאַוסט" אין ייִדישע
 נאַציאָנאַלע לבושים, פאַרגעסט דערבני, אַז געטע שילדערט דאָך וואַנגערן
 ווי אַ שטומפּזיניקן געלערנטן בטלן מיט קליינליכע השגות, וואָס „פּראָ
 איז ווען ער רעגענווירמער פינדעט", און פאַוסט פאַרהאַלט זיך צו אים
 מיטן גרעסטן פיטול, ווי צו „דעם ערמליכסטען פּאָן אַללען ערדענועהנען" 3.
 און אין דער ראָלע פירט עס לעטעריס אַרויס ר' מאירן, וואָס מען
 האָט אים דערפאַר „נהוראי, ד'ה, דער לייכטענדיקער, גערופן, ווייל ער
 האָט געשמט ווי איינער פון די שאַרפּזיניקסטע קעפּ פון זיין צייט און

1 לעטעריסעס איבערזעצונג טראַגט דעם נאָמען „בן-אבויה".

2 בן-אבויה, 227 (האָס דערט אין תלמוד גערופן, ווי ס'איז באַזוכט, אייך
 מיטן נאָמען ר' מיאשה און ר' נהוראי').

3 דעם נישטיגסטן צווישן אלע קינדער פון דער ערד.

האָט געשאפן אין די הונדערטער גייסטריכע פאבלען און שארף-צוגע-
שפיצטע משלים...

לעטערס אין געווען טעטיק ניט בלויז אלס דיכטער; ער האָט
אויך פיל פראָזע געשריבן. זיינע בריוו-זאמלונגען („מכתבים“ 1827,
„מכתבי עברית“ 1847, „מכתבי קדם“ 1866) האָבן אַ באַשטימטן קול-
טורעלן באַטייט, ווייל אין זיי זיינען פאַרעפנטליכט אַ באַדייטנדיקע צאָל
בריוו פון זיינע מיטצייטלער קראַכמאַל, ראַפּאָפּאַרט, ביק, בלאָך און פיל
אַנדערע. ניט קיין קלענערן באַדייט האָבן זיינע מעמואַרן (זכרון בספר,
1869) וואָס נעמען אַרום די יאָרן 1800 — 1831. עס ווערן דאָרט
געבראַכט וויכטיקע ביאָגראַפישע פרטים וועגן נחמן קראַכמאַל (37—75),
שלמה ראַפּאָפּאַרט (114 — 135), שמשון בלאָך (97 — 112), יצחק אייבל
(90—97), לודוויג אויגוסט פראַנקל (145—168).

מאיר לעטערס אין געווען דער עפיגאָן פון דער גאליציאַנער
השכלה. מיט ערטערס טויט פאַרענדיקט זיך פאַקטיש די גלאַנץ-תּקופּה
פון דער השכלה אין גאליציע. די גאליציאַנער משכילים, מיט וועלכע
מיר האָבן באַקענט דעם ליינער אין די לעצטע קאָפיטלעך, האָבן געהאַט
אַ גרויסע השפּעה אויך אויף דער השכלה-באַוועגונג אין רוסלאַנד. נאָר
אירער מיר פאַרלאָזן גאליציע, מוזן מיר זיך נאָך אָפּשטעלן אויף צוויי
פלינטיקע מיטאַרבעטער פון די „בפורי העתים“ און „כרם חמד“. ענג
באַפריינדעט מיט די הויפטפירער פון דער גאליציאַנער השכלה, שטייען זיי
דאָך אין אַ זייט, אָפּגעזונדערט פון דער הויפט-שטרעמונג, ווייל זיי זיינען
אויפגעוואַקסן אין אַ גאַנץ אַנדערער קולטורעלער סביבה. דאָס זיינען די
אין די איטאַליעניש-עסטרעכישע פראָווינצן געבוירענע שמואל-דוד לוצאַטו
און יצחק-שמואל ריגיו (רעדזשיאָ).

יצחק רעדזשיאָ (באַקאַנט אויך אונטער די ראשי-תּבות ישׂר) אין
געבאָרן אין גערץ (גוריצא) אין 1784 אין אַ מיוחסדיקער רייכער פאַמיליע.
זיין פאַטער, אַברהם וויטע, אַ רייכער גוטבאַזיצער מיט אייגענע פעלדער
און ווינגערטנער, איז אויך געווען אַ ייד אַ למדן און די לעצטע יאָרן
זיינע געווען רב אין גערץ. דאָס האָט אָבער פּלל ניט געדינט אלס
מניעה, דעם רבס איינציקער זון זאָל אויסער דער תּלמודישער ליטעראַטור
שטודירן אויך אייניקע איראָפּעיִשע שפּראַכן. קיינער האָט אויך ניט
געשטערט דעם רבס זון, ער זאָל זיך אויך אָפּגעבן מיט מאַלעריי און
מוזיק. די אַלטע איטאַליענישע טראַדיציעס זיינען נאָך ניט אינגאַנצן אָפּ-
געשטאַרבן. באַזונדערס גלענצנדיקע פעיקייט האָט דער יונגער רעדזשיאָ

1 דער פּאַרפּראָכענער צווייטער באַנד אין גייס דערשינען, חיל לעטערס
איז אין צוויי יאָר אַרום (1871) געשטאַרבן.

ארויסגעוויזן אויפן געביט פון מאטעמאטיק. מען דערציילט, אז דער באוואוסטער פראנצויזישער מאטעמאטיקער קאשי זאל האָבן שטארק גע-
 לויבט דעם פון רעדושיאָן זעלבשמענדיק צוגעטראַכטן נייעם באַווייזן פון
 פיטאגאָרס טעאָרעמע. אין 1810, ווען גערץ און די גאַנצע געגנט אין
 איבערנאַנגען צו פראַנקרייך, האָט דער פראַנצויזישער גובערנאַטאָר
 באַשטימט רעדושיאָן פאַר רעקטאָר און פראַפעסאָר פון דעם אַרטיקן
 ליציי 1. נאָך נאַפאָלעאָנס מפּלה אין אָבער די פראַווינץ ווידער איבער-
 געגאַנגען צו עסטרייך, און רעדושיאָ האָט דאָן אַלס ייִד געמוזט פאַרלאָזן די
 שטעלע, פאַלד נאָכדעם פאַנגט זיך אָן רעדושיאָס ליטעראַרישע טעטיקייט.
 בכדי די דאָזיקע טעטיקייט געהעריק אָפצושאַצן, מוז מען אָבער קורם-
 פל נעמען אין באַטראַכט די סביבה, אין וועלכער רעדושיאָן אין אויסגע-
 קומען צו לעבן און צו שאַפן. איינטעניק און פאַרגליווערט אין געווען
 דאָס קולטורעלע לעבן אין די קליינצאָליקע ייִדישע קהילות אין די
 איטאַליענישע פראַווינצן, וואָס האָבן זיך געפונען אונטער עסטרייכס
 ממשלה. אָפגעזונדערט און אָפגעטיילט זינען זיי געווען פון ביידע זייטן.
 דאָ אין דער שטאַטישער איטאַליענישער באַפעלקערונג, האָט זיך געפונען
 אַ גאַנצע נעץ פון געהיימע פאַרבאַנדן, וואָס האָבן געחלומט אַז
 נאַציאָנאַלער באַפרייטונג פון דעם עסטרייכישן שווערן יאָך; די ייִדישע
 באַפעלקערונג אין געבליבן פּרעמד דער דאָזיקער באַוועגונג געטריבן און
 אונטערטעניק אין זיי געווען דעם „מלך חסד“, דעם עסטרייכישן „קיר-ה“.
 דאָרט, אין גאַליציע און אין אַנדערע ייִדישע קיבוּצים, האָט זיך פאַר-
 שפּרייט און געשטאַרקט אַ מעכטיקע חסידישע באַוועגונג און קעגן איר
 האָבן זיך פאַרמאַסטן אויף אַ פאַרביטערטן קאַמף די „אויפקלערער“, די
 משכילים; אין די דיטשע קהילות האָט זיך דעמאָלט געפירט אַ קאַמף
 אַרום רעליגיעזע רעפּאַרמאַציע. אין די איטאַליענישע קהילות האָט דאָס
 אַלץ אַ גאַנץ קנאַפן אָפּקלאַנג געפונען 2. דער אויסערער לבוש אין
 געווען לייט-גלייך: מען האָט גערעדט איטאַליעניש, די טראַכט — ריין
 אייראָפּעיִש, די בערד געווען ראַזירט, נאָר געפירט האָט מען זיך אויפן
 אַלטן, אַרטאָדאָקסישן שטייגער; און האָט איינער, אַשטייגער, געהאַט
 די העזה און פאַרעפנטליכט אין ליוואָרנאָ (1810) אַ פראַיעקט וועגן רע-
 פּאַרמירן דאָס קולטורעל-רעליגיעזע לעבן ביי ייִדן 3, האָבן די ראשי

1 זע רעדושיאָס אויסגאַנגראַמישע גאַסיץ אין „איצר נחמד“, I, 33.

2 מיט צומירנדיקייט חזוּט אַן שמוּל-דוד לויבאַטו אין זינעם אַ ברייה צו
 שירין: כח החסידים השטים עשר בארצך אין ממנה לא אבק ולא ריה בארץ איטאַליע
 (מגרות שר"ל, 323).

3 *Prospetto filosofico di una completa riforma del culto et dell' educazione politico-morale del popolo Ebreo.*

הקהילה גלייך קאנפסקירט די גאנצע אויסגאבע און זי פארברענט 1. און ניט אומזיסט קלאַנגט זיך רעדזשיאָ אין אַ בריוו צום בראָדער משפּיל אינגאָץ בלומענפעלד (דעם שפּעטערדיקן אַרויסגעבער פון „אוצר נחמד“): „ווי וויל איז דיר! דו האָסט באַקאָנטע ווי דיין האַרץ גלוסט און קאָנסט זיך מיט זיי אונטערהאַלטן. איך אָבער בין איינזאַם און פאַרלאָזן אין מיין געבורטסלאַנד, עס איז ניטאָ קיינער אין דער גאַנצער געגנט אַרום, פאַר וועלכן איך זאָל קאָנען אויפּדעקן מיין האַרץ, אונטערהאַלטן זיך אין דברי חכמה און דערביי ניט מורא האָבן פאַר די קנאים, וואָס טרעטן מיט די פיס אַלץ, וואָס ס'איז טייער, און יעדער, וואָס פאַרשט נאָך אמת, דערקלערן זיי פאַר אַ כּופּר בעיקר“ 2.

אַבער אויך רעדזשיאָ גופא באַוווינט אין גענוגנדיקער מאָס די אָפּגעשטאַנענקייט פון זיין סביבה. ער, דער „מושלם“, וואָס איז אין משך פון יאָרן געווען, לויט זיין אייגענער מעלדונג, פּראָפּעסאָר דער הומאַניטעט, אָפּערירט נאָך אין די צוואַנציקער יאָרן פונם 19טן יר"ה מיט די מיטלאַלטערליכע פיר גרונד-יסודות, און ער חקירה זיך וועגן דעם, ווי אזוי נאָכן מבול האָט זיך דער „אש היסודי“ אָנגעזאַמלט אין אַ צו גרויסער מאָסע אין געוויסע בערג, און אָט אזוי זינען געבאָרן געוואָרן די „וואַלקאַנעס“, די פינערשפּייענדיקע בערג 8. רעדזשיאָ איז געווען גוט באַקאַנט אין דער דייטשער שפּראַך, האָט פליסיק שטודירט מענדעלסאָנען, אין וועלכן ער האָט געזעען דעם גרעסטן דענקער פון דער נייצייט, נאָך ווען אינגאָץ בלומענפעלד אויס בראָד האָט בני אים אָנגע-פרעגט אין 1833 זיין מיינונג וועגן היינען און בערנען, פרעגט רעדזשיאָ אַ שאלת תם: איך האָב קיין מאָל ניט געלייענט און ניט געהערט וועגן היינען און בערנען, און מיר איז אומבאַקאַנט, וועגן וואָס זיי שרייבן אין זייערע ווערק, „צי באַהאַנדלען זיי וויסנשאַפטליכע פּראָגען, אָדער זיי שרייבן וועגען ייִדישע אָנגעלעגענהייטן“ 4.

רעדזשיאָס ליטעראַרישער דעביוט איז געווען זיין „מאמר תורה מן השמים“ (1818), אַן אַרטיקל צו זיין איטאַליענישער הומש-איבערזע-צונג, וואָס ער האָט באַזאָרגט מיט אַ ספּעציעלן העברעישן „ביאור“

1 זע: „התורה והמילוסופיאה“, 149.

2 „אוצר נחמד“, I, 14.

3 „התורה והמילוסופיאה“ 166.

4 „אוצר נחמד“, I, 34: לא ראיתי ולא שמעתי דבר מספרי הכותבים היינע אונד בערנען, גם נעלם ממני מהו הענין אשר עליו ידברו בכתיבתם, אם הוא דבר חכמה או אם נוגע אל מצב אמתנו ועניניה.

(1821), נאָכדעם ווי ס'איז אין 1822 דערשינען דער קייזערליכער דעקרט, אז דעם ראַבינער-פּאָסטן קאָן פאַרנעמען בלויז דער קאָנדיראַט, וואָס באַ- ויצט אויך וועלטליכע און פּילאָזאָפּישע בילדונג, האָט רעדזשיאָ פאַר- עפנטליכט אין ווענעציע אויף איטאַליענישער שפּראַך אַן אויפרוה וועגן גרינדן אַ ראַבינער-סעמינאַר, וווּ עס זאָלן אויסער רעליגיעז-רבנישע לימודים נעלערנט ווערן אויך פּילאָזאָפּיע, געשיכטע, פּילאָלאָגיע און עקזענטטיק. דורך זיין איניציאַטיווע איז טאַקע אינגיכן געגרינדעט גע- וואָרן אַזאַ סעמינאַר אין פאַרוואַ, פאַר וועלכן רעדזשיאָ האָט אויסגע- אַרבעט די נייטיקע סטאַטוטן און אַ פּולשטענדיקע פּראָגראַם. בכרי די אָרטאָדאָקסישע רבנים זאָלן זיך ניט פאַרהאַלטן מיט חשד צו דער נייער לערנאַנשטאַלט, וווּ מען פאַרנעמט זיך מיט אַזאַ אַפּיקורסישן לימוד ווי פּילאָזאָפּיע, האָט רעדזשיאָ זיין הויפּט-ווערק געשריבן, התורה והפּילוסאָפּיאה (ווען, 1827).

שוין דער פּולער טיטול פונם ווערק: התורה והפּילוסאָפּיאה חוכרות אשה אל אחותה — תורה און פּילאָזאָפּיע זינען באַהעפּט איינע מיט דער אַנדערער, — גיט אַ באַגריף וועגן דעם אַפּאָלאָגעטישן אינהאַלט פון רעדזשיאָס ווערק. התחברות התורה והפּילוסאָפּיאה בקשר אמי" 1 — די תורה און די פּילאָזאָפּיע זינען פעסט צוזאַמענגעבונדן; שתי נרות: נר תורתנו ונר חכמתנו" 2 — די צוויי ליכטער, דאָס ליכט פון אונזער תורה און דאָס ליכט פון אונזער פאַרשטאַנד, — אַזעלכע סענטענצן זינען שוין גוט באַקאַנט אונזערע לייענער: מיר האָבן זיי דאָך שוין אויף יעדן טריט באַגעגנט אין פּיל עלטערע חקירה-ספרים, וואָס האָבן באַהאַנדלט די זעלבע טעמען. מען מוז אָבער מודה זיין, אַז פון אלע אַפּאָלאָגעטישע העברעיִשע ווערק, וואָס פּליבסן זיך צו דערווייזן, אַז דער קריטישער פּאָר- שער-געדאַנק געפינט זיך פּלל ניט אין סתירה מיט דער אמונה, איז דווקא דאָס ווערק פון דעם אייראָפּעיִש-געבילדעטן רעדזשיאָ דאָס שוואַכסטע. אמת, איין מעלה האָט התורה והפּילוסאָפּיאה — עס איז געשריבן אין אַ שיינעם און ליכטן סטיל, רעדזשיאָ ווערט אַפּילו שטאַרק נתפעל פון בלאַכס געקינצלטן מליצה-סטיל 3, ער באַזיצט אָבער צו פּיל אינגעבאַרענעם געשמאַק, ער זאָל נאָכטאָן בלאַכן. ער איז פּלל ניט קיין שטרענגער פּוריסט, און נוצט אויס מיט גרויס דערפּאָלג ניט בלויז דעם ווערטער- שאַץ פון דער ביבלי, נאָר אויך פון דעם תלמוד און די מדרשים. דער אינהאַלט איז אָבער ליידער פון אַ באַדיטנדיק נידעריקערער קוואַליטעט ווי

1 התורה והפּילוסאָפּיאה, 211.

2 דאָרטן, 112.

3 זע איבן ז' 135.

די שפראך פונם ווערק. בכדי צו האָבן אַ באַגריף וועגן דעם וויסנשאַפֿט-ליכן ניוואָ פֿון „התורה והפילוסופיאה“, געניגט אָנצוווּיזן, אַז ביי רעדוּשיאַן גילט אַלס העכסטע וויסנשאַפֿטליכע אויטאָריטעט נפתלי הערץ ווינזל. זיין „דברי שלום ואמת“, זיין פירוש „רוח חן“ אויף „חכמת שלמה“ דינען רעדוּשיאַן, ווי יענער גופא ווינזל אָן, אַלס זיכערסטער וועגווייזער אין די וויכטיקסטע רעליגיעז-פילאָזאָפֿישע פראָבלעמען, פֿון זיי שעפט ער מיט פרייטער האַנט און שרײַבט אָפּ גאַנצע זײַטן.¹ בײַ אַזאַ דילעטאַנט און אומבאַהאַלפֿענעם אַרכיטעקטאַניקער ווי ווינזל אין דער ראַלע פֿון אַ לערער און וועגווייזער, איז קיין חידוש ניט, וואָס אין רעדוּשיאַס ווערק איז אַזאַ גרויסער פֿאָנגטער, אַז עס איז אָפֿטמאַל שווער אַרויסצובאַקומען, וואָס אייגנטליך ער איז אויסן. רעדוּשיאַ גופא שטרײַבט, אַשטײַגער, אונטער, אַז אונטער פילאָזאָפֿיע פלעגט מען פריער פאַרשטיין בכלל „חכמות חיצוניות“, דאָס הייסט אַלע דיסציפלינען פֿון וועלטליכן וויסן.² זיין טעמע איז אָבער פֿלוזי די פראַגע וועגן דער דיסציפלין „מה שאַחר הטבע“, וואָס פאַרנעמט זיך ספּעציעל מיט מעטאָפֿיזיק. ער אַליין פאַר-געסט אָבער באלד אין דעם, און רעדט שוין וועגן די „גאונים און רבנים“, וואָס האָבן געוועלט „פאַרטיליגן צווישן אונז אַלע חכמות חיצוניות, וואָס זיינען געגרינדעט על החקירה האנושית, און האָבן געאַסרט מיט די שטרענגסטע פאַרבאָטן צו פאַרנעמען זיך מיט פילאָזאָפֿיע“.

אַרויסשטעלנדיק דעם דעוויז: „לחבר האמונה עם הפילוסופיאה“, „להצמיד יחד התורה והחקירה“ — צוזאַמען באַהעפטן דעם גלויבן מיט דער פילאָזאָפֿיע, — פֿרעגט דערבײַ רעדוּשיאַ אַ שאלת תם: פאַרוואָס זאָל אונז דערבײַ ניט דינען אַלס בני־שפּיל און וועגווייזער „המאור הגדול רבנו משה בן מימון“? רעדוּשיאַ האַלט אַפילו פאַר איבעריק צו באַרירן די סיבות, וואָס האָבן גורם געווען דעם לאַנגן און עקשנותדיקן קאַמף קעגן די אידעען און טענדענצן פֿון מימונים „מורה נבוכים“ און „המרע“. ער דערקלערט פֿלוזי מיט אַ פרומער מינע: עס איז דאָך קלאַר, אַז ווען אַפילו צווישן אַלע אונזערע חכמים פֿון פריערדיקע צײַטן זאָל זיך געווען מיט פילאָזאָפֿיע פאַרנומען פֿלוזי אונזער גרויסער גאון דער רמב"ם ז"ל, וואָלט ער איינער בײַ זײַן גרויס פֿרומקײט און הייליקײט געקאָנט אונז דינען אַלס גענוגנדיקער באַווייז, אַז מען האָט ניט וואָס מורא צו האָבן צו פאַרנעמען זיך מיט פילאָזאָפֿיע. און מיר זעען טאַקע, — איז רעדוּשיאַ

1 התירה והפילוסופיאה. 90, 163, 166.

2 י. ב. לעווינזאָן, יהושפֿט, 28, 33, 36.

3 התורה והפילוסופיאה, 18, 24, 26.

מוסיף, — אז זינט זינע חבורים זינען אויף דער וועלט פארשפרייט געוואָרן, איז בני אונז שטארק געוואַקסן די צאָל דענקער און פּילאָזאָפּן, ווי אַשטיינער, דער באַרימטער אברהם אבן עזרא און אַנדערע 1. רעדושיא פאַרגעסט בלויז דערביי, אז דער אבן עזרא איז געווען באַדייטנדיק עלטער פונם רמב"ם, און ווען דער אבן עזרא איז געשטאַרבן, האָט דער יונגער מינמוני ערשט אָנגעפאַנגען זיין וויסנשאַפֿטליכע טעטיקייט. רעדושיאָ איז בכלל אויף כראָנאָלאָגישע דאַטן און אויף סיסטעמאַטישן סדר ניט קיין גרויסער מקפיד. ער מאַכט, אַשטייגער, פון דעם בעל „אור החיים“, יוסף יעב"ץ 2, וואָס האָט געלעבט אין 15טן יר"ה, און פון יעקב עמדען (יעב"ץ) אויס דעם 18טן יר"ה, איין פּערזאָן. בכדי צו דערווייזן, ווי שטאַרק די גדולי ישראל האָבן געהאַלטן פון פּילאָזאָפּיע, ברענגט רעדושיאָ אָפּגעריסענע, אָפט גאַנץ צופעליקע ציטאַטן פון די פאַרשיידנסטע פאַר-פאַסערס, און אזוי אַרום ווערן פנים בעל „התורה והפילוסופיאה“ ענג פאַרברידערט דער רלב"ג און יצחק עראמה, חסדאי קאָשעל און מנשה בן ישראל, יהודה הלוי און דער רמ"א. אויך מענדעלסאָן און נפתלי הירץ ווייזל גייען בני רעדושיאָן אין קאָן. ער פאַרשווינגט אינגאַנצן דעם קאַמף, וואָס די דאָזיקע צוויי פון אים אזוי געלויבטע „המאורות הגדולים מופתי הדור“ האָבן אַרויסגערופן אין די רבנישע און אַרסטאָ-דאָקסישע קרייזן; פאַר אים איז קלאָר, אז דערמיט, וואָס דער און דער רב האָט געגעבן אַ הספּמה אויף מענדעלסאָנס „ביאור“ אָדער ווייזלס „גן נעול“, איז אויפן גלענצענדיקסטן אופן דערווייזן, אז דער וועג, וועלכן עס האָבן אָנגעוויזן מענדעלסאָן און ווייזל, האָט געפונען חן אין די אויגן פון די רבנים, און אז דער תורני מעג רויק גיין „בעקבות החקירה והעיון לברר על ידם עקרי האמונה“ (אין די וועגן פון פאַרשונג און חקירה, און דורך זיי דערקלערן די גרונד-טעזיסן פון דער אמונה) 4.

דער לייענער ווערט אָבער בני רעדושיאָן געוואָר נאָך אינטערעסאַנטערע זאַכן. רעדושיאָ פאַרזיכערט, אז אַפילו דער רשב"א, אָפּא מאַרי און אויך דער רא"ש, וואָס האָט מיט שטאַלץ דערקלערט: „אניערע וועלטליכע חכמות זינען מיר ניט באַקאַנט, און איך דאַנק און לויב גאָט, וואָס ער האָט מיר פון זיי אויסגעהיט, ווייל זיי קאָנען דאָך חלילה אַראָפּפירן אַ מענטשן פון יראת-שמים און פון דער הייליקער תורה“ 5 —

1 התורה והפילוסופיאה, 20.

2 זע איבער חזק, בשני III, 371.

3 התורה והפילוסופיאה, 17.

4 דערסן, 23.

5 דערסן, 34—41.

אָט זיי אַלע זינען נאָר כלל ניט געווען קעגן פּילאָזאָפּיע בכלל. נאָר וואָס דען? זיי האָבן געקעמפט רק קעגן די גריכישע פּילאָזאָפּיע, ווייל זי די חכמת יונית, פאַרויכערט רעדזשיאָ, איז טאַקע געפּערליך. בני איר איז דאָך אַפּילו עפּיקור, דער סימבאָל פון אַפּיקורסות, אויך פאַררעכנט פאַר אַ פּילאָזאָף; און דער באַדייטנדיקסטער גריכישער דענקער, אַריסטו, האָט געלערנט וועגן קדמות העולם, געלייקנט אין דער געטליכער השגחה און אַרויסגעוואָגט נאָך פּיל אַנדערע פּאַלשע און מאַדנע (מזוייבות וזרות) סברות, וואָס געפינען זיך אין כּתירה מיט די יסודות פון אונזער הייליקער תורה. אָבער די „פּילוסאָפּיה האמתית“, די אמתע פּילאָזאָפּיע, זי געפינט זיך אין פּולן הסכּם מיט דער תורה, טאַקע נאָר קעגן דער, חכמת אַריסטו המזוייפת“ און קעגן זינע שעדליכע סברות זינען עס אַרויסגעטראָטן אַלע גדולי ישראל, ניט בלויז דער רשב"א און דער רא"ש, יוסף אלבו און אברבנאל, פאַרויכערט רעדזשיאָ, ננערט און דער רמב"ם און דער רלב"ג — „כּוּז לענו לו לאַריסטו“ — אויך זיי האָבן אַריסטו געמאַכט צו שפּאַט און צו געלעכ= טער 1, און רעדזשיאָ איז אַפּילו דערבני נצחניש מוסיף: „הוכרר הרב"ר ד"ה, עס איז, קלאָר און דערווייזן, אז די באַרימטע ייִדישע אַריסטאָטעליקער מיימוני און ר' לוי פּן גרשון האָבן מיט שפּאַט און פאַר= אכטונג זיך פאַרהאַלטן צו זייער אייגענעם לערער און וועגווייזער, צו דעם גרעסטן גריכישן דענקער, אויף וועמעס גרונד=אידעען זיי האָבן זייערע אייגענע סיסטעמען געשאַפּן...

ניט ווייניקער באַראַקטעריסטיש פאַר דער אָפּגעשטאַנענקייט פון די איטאַליענישע רבנים אויס יענער צייט איז רעדזשיאָ'ס ווייטערדיקע דער= ציילונג 2, ווי עס איז צו אים געקומען מיט אַ באַזוך אַ איטאַליענישער אָרטאָדאָקסישער רב, וואָס האָט מיט גרויס חשד זיך פאַרהאַלטן צו פּילאָ= זאָפּישער חקירה, נאָר רעדזשיאָ איז געלונגען צו באַרוינקן דעם רב און אים צו דערווייזן מיט זינע „אינזערנע“ ראיות, אז זיין פּחד איז אומזיסט, און צווישן תורה און פּילאָזאָפּיע הערשט פּולשטענדיקער פּרידן (הסכּמה ושלום גמור ביניהן)...

רעדזשיאָס פּילצאָליקע קלענערע אַרבעטן 3 האָבן אויך פאַר זייער צייט אַ גאַנצן קנאַפּן באַדייט געהאַט; אַ באַשטימטן קולטור=היסטאָרישן

1 התורה והפּילוסאָפּיע, 34—41.

2 דאָרטן, 131—142.

3 סײַלהיו געזאַמעלט אין „אגרות ישׂר“ (1834/6) און אין „ילקוט ישׂר“ (1854). די איבעריקע זינען דערשינען אין „פּכירי העתים“, „מגם חמד“, „אוצר נחמד“, אַ פּולשטענדיקן רייסטער פון רעדזשיאָס אַרבעטן זע: M. Schwab, Reper- toire, 1900, 311—12; Die hebräische Publicistik in Wien, 1930, 179—188.

אינטערעס האָט אָבער זיין, בהינתן הקבלה (1852), וווּ עס איז צום ערשטן פארעפנטליכט אריה דע מאָדענאָס אַנטי-תלמודישער פאַמפּלעט קול סכל¹.

דער באַוווּסטער פרינדענקער אויס דעם 17טן יר"ה, מאָדענאָ, האָט בכלל געהאַט אַ גרויסע השפעה אויף רעדזשיאָן. ער גופא דערציילט², ווי שטאַרק אים האָבן אין די יונגע יאָרן אימפּאָנירט די קבלה-ספרים מיט זייערע מיסטישע סודות. מאָדענאָס, ארי נהם³, וואָס האָט נאָך דעמאָלט בלוין אין האַנטשריפטליכע אָפּשריפטן צירקולירט, האָט אים אָבער די אויגן געעפנט, און י"ה איז אַן איבערצייגטער קעגנער פון קבלה געוואָרן. אַ שטאַרקע ווירקונג האָט אויף אים אויך געהאַט אין די שפּעט-טערדיקע יאָרן דער, קול סכל⁴, וועלכן ער האָט אַרויסגעגעבן מיט פיל באַמערקונגען און דערקלערונגען. נאָך אין זיין, התורה והפילוסופיה⁵ טרעט רעדזשיאָ שאַרף אַרויס קעגן פרידלענדער און זינע נאָכפּאָלגער, וואָס האָבן אַרויסגעשטעלט די פּאָדערונג, אז מען דאַרף זיך באַפּרייען פון די מצות מעשיות, ווייל יענע געפינען זיך אין סתירה מיט די פּאָדע-רונגען פון דער מאָדערנער צייט. רעדזשיאָ פאַררופט זיך דערבין אויף מענדעלסוואָנען, וואָס ווייזט אָן אין זיין, יערוזאַלעם⁶, אז די סינדער בונם ייִדישן פּאָלק קאָנען זיך ניט אָפּזאָגן פון קיום המצוות⁷. שפּעטער אָבער האָט שוין רעדזשיאָ גופא אָנגעוויזן, אז ווי באַלד די יידן קעמפן פאַר עמאַנציפּאַציע און גלעכבאַרעכטיקונג, מוזן זיי שוין באַצייטנס צופאַסן דערצו זייער רעליגיעזן לעבן און אַריינברענגען געוויסע ענדע-רונגען אין דעם ייִדישן ריטוס⁸. נאָך ראַדיקאַלערע געדאַנקען זאָגט רעדזשיאָ אַרויס אין זינע באַמערקונגען צו, קול סכל⁹, וווּ ער גייט שוין אַרויס פון דעם שטאַנדפּונקט, אז די תקנות פון די חכמי התלמוד טראָגן בלוין אַ צייטווייליקן כאַראַקטער, און דעם תלמוד גופא דאַרף מען באַטראַכטן ניט ווי אַ רעליגיעזן קאָדעקס, נאָר בלוין ווי אַ פּראָטאַקאָל¹⁰, וווּ עס זינען פאַרנאָמירט געוואָרן פאַרשיידנסטע מיינונגען.

באַדייטנדיק אינטערעסאַנטער און קאָלאָריטפולער איז דער צווייטער „איטאַליענער“ וואָס איז אויך געווען אַ שטענדיקער מיטאַרבעטער פון די גאַליציאַנער אויסגאַבן — שכוואל-דוד לוצאטו (שר"ל). בכדי אָבער געחערק אָפּצושאַצן די דאָזיקע אייגנאַרטיקע פיגור, איז צוועקמעסיק פריער זיך אָפּצושטעלן אויף אַ ליטעראַרישן דעביוט פון אַ פּראָטעסטאַנטישן

1 זע אונזער הערק, פּאַנד IV, 184—192.

2 פּרם חמד¹, I, 79.

3 זע אונזער הערק, פּאַנד VII, ערשטער בוך, 76.

4 זע „אוצר נחמד“, I, 33—34, 47—51.

טעאלאג, וואָס האָט אין זײַנע גאָר יונגע יאָרן ענג פאַרבונדן זײַן נאָמען מיט דער געשיכטע פון דער העברעישער ליטעראטור. פראַנץ דעליטש האָט דער טעאלאָג געהייסן. געבאָרן אין 1813, האָט דעליטש נאָך אין די סטודענטישע יאָרן מיט גרויס ליבע און התמדה זיך אָפגעגעבן דער העברעישער ליטעראטור און אין 1836 האָט ער פאַרעפנטליכט זײַן זוּערק „צור געשיכטע דער יודישען פּאָעזיע“ (פון נאָך דער ביבל־תּקופה ביז דער נײַסטער צײַט), וואָס האָט נאָך ביז איצט זײַן קולטור־היסטאָרישן ווערט ניט אָנגעוואָרן. אָט דער 23־יאָריקער קריסטליכער טעאלאָג האָט פּלל ניט געוואָלט מכּים זײַן מיט די טרעגער פון דער בערלינער השּׂכּלה, אַז די „איוראַעליטען“ זײַנען גאָר ניט קײן נאַציע, נאָר אַ רעליגיעזע סעקטע. ער דערקלערט פּשוט אָן שום פּשטלעך, אַז „דאָס יודישע פּאָלק איסט נאָך קײטע אײַנע נאַציאָנאַליטעט אָהנע פּאַטערלאַנד“¹. דער יונגער דײַטשער געלערנטער געפּינט, אַז די פּאָעטישע שאַפּונגען פון די „מאַספּים“ און „בפּורי העתים“־דיכטער זײַנען דערפאַר פאַרבלאָז און ניט אָריגינעל, ווײַל די דאָזיקע דיכטער ווײַלן אַלץ קאָפּירן פרעמדע מוסטערן, און דערווײַטערן זיך פון טראַדיציאָנעל־נאַציאָנאַלע מאָטיוון². די נאַציאָנאַלע פּאָעזיע אַלער פּעלקער — דערקלערט דעליטש — איסט איהרען שטאַפּע נאָך די זאַגע דער פּעטער, געטראַגען פּאָן דעם בעוואוסטײַן עוויגער אונזערשטערבאַרקײט. די דיכטער פון די „מאַספּים“ און „בפּורי העתים“ — ווײַזט דעליטש אָן — ווײַלן אָבער פון דעם ניט וויסן; איז דערפאַר קײן חידוש ניט, וואָס זײער אײַגענע שאַפּונגסראַפּט איז אַזוי נישטיק³. זײ האָבן זיך, זאָגט דעליטש ווײַטער, דער עיקר אָפגעגעבן מיט איבערזעצונגען און נאָכדיכטונגען, געשטרעבט צוצופאַסן זיך וואָס מער צו פרעמדע פּאַרמען, און האָבן ניט פאַרשטאַנען, וואָסערע רײכע אוצרות עס זײַנען אָנגעזאַמלט אין דער תּלמודישער און מיטלאַלטערליכער ליטעראטור. זײ האָבן ניט קײן שום באַגריף, אַז דער נאַציאָנאַלער עבר פונם יודישן פּאָלק „ליפּערט אײַנען אונערשעפּליכען שטאַף צו דראַמאַטישען ווערקען“, אַז אין די רײכע זאַגען, לעגענדן און סענטענצן פון בײַדע תּלמודים אַנטפּלעקט זיך אַ הימל, וואָס איז אפּשר פון ברי־טערן פאַרנעם, ווי פּלאַטאַנס אורבילדערוועלט, אַז דאָ קאָן מען מער לערנען „אַלס אין פּאַנטעאָן צו אַטען, אַלס אין וואַטיקאַן צו ראָס“⁴.

1 צור געשיכטע, 123.

2 דאָרטן, 88—89.

3 דאָרטן, 103—104.

4 דאָרטן, 120—123.

נאך מיט זעכציק יאָר פאַר אַחד-הָעָמֶן הָאָט דער יונגער דייטשער טעאַלאָג כאַראַקטעריזירט די אַסימילירטע ייִדישע אינטעליגענצן מיט דער נאַליקער סענטענצן: „עבודת בתוך חרות“¹, די מיטלעלטערליכע ייִדישע פּאָעזיע — שרײַבט דעליטש, — איזט אינן דאַקומענט דער פּרײַהייט דעם פּאָלקעס אין דער סקלאַוועריי (קנעכטשאַפּט), די מאָדערנע — דער סקלאַוועריי דעם פּאָלקעס אין דער פּרײַהייט.²

ס'איז אינטערעסאַנט, וואָס דעליטש טיילט ספּעציעל אַרויס פון אַלע דעמאָליקע ייִדישע דיכטער שמואל-דוד לוצאַטן. ער געפינט, אַז אין לוצאַטן מיט נאַציאָנאַלע מאַטיוון דורכגעוועבטע לירער זײַנען פּאַ-האַלטן די זײַמען, וואָס פון זײַ קאַן אַ גאַנץ נייע תקופה פון דער ייִדישער פּאָעזיע אויפּבליען.³

שמואל-דוד לוצאַטן איז אַ שפּראַצלינג פון דער זעלביקער איטאַל-יענישער משפּחה, צו וועלכער עס האָבן געהערט די דיכטער משה-חיים און אפרים און די עלטערע מחברים אויס דעם זעכצנטן יר"ה, שמחה און יעקב בן יצחק לוצאַטן. ער איז געבאָרן דעם 22טן אָוגוסט 1800 אין טריעסט, וואָס האָט זיך דעמאָלט געפונען אונטער עסטרייכס ממשלה. זײַן פּאָטער, חזקיה, אַן אַרעמער דרעקאָלער (טאַקער), איז געווען אַ יודע-ספר; די ביבל איז געווען זײַן ליבלינג-בוך. און אויף אייניקע נביאים און כתובים האָט ער אפילו פרושים געשריבן. ער האָט אויך שטאַרק געהאַלטן פון קבלה. דערצו האָט נאָך אין אים געשטעקט אַ ניצוץ פון אַ דערפֿינדער, ער האָט שטאַרק זיך אינטערעסירט מיט מעכאַניק, געפּטרט פיל צײַט, בכרי צו קאָנסטרוירן אַ פּערפעטואַום-מאַבילע, ד"ה, אַ מאַשין מיט אַן אייביקער באַוועגונגס-קראַפּט. ער האָט אויך צוגעטראַכט אַ מאַ-דעל פון אַ דאַמף-שיר, עס האָבן אים אָבער אויסגעפּעלט די נייטיקע פּינאַנסיעלע מעגליכקייטן זײַנע מצאות צו רעאַליזירן. די דאָזיקע עקספּע-רימענטן האָבן אים אָבער געקאָסט פיל צײַט און כוחות, — האָט ער מיט זײַן פּאַמיליע געלעבט אין גרויס דחקות. דער קליינער שמואל דוד, חאָס האָט שפּעטער פּאַרזיכערט, אַז ער האָט זײַן פּאָטער פיל צו פאַר-דאַנקען, האָט זײַן דערצײַנג באַקומען אין דער טריעסטער ייִדישער מאַסטער-שול, וואָס איז אין 1782 געגרינדעט געוואָרן לויט דעם פּראָגראַם, וואָס ווייל האָט פּאַרנעליינט אין זײַן „רכרי שלום ואמת“⁴. אויסער

1 צור געשיכטע דער יודישער פּאָעזיע, 95. אין די שפּעטערע יאָרן, חצן דער קריסטליכער סעאַלאָג האָט אין דעליטשן גובר געחצן דעם קולטור-היסטאָריקער, האָט ער פאַר זיך געשטעלט די אויפגאַבע צו ברענגען „געשרײַונג“ דעם ייִדישן פּאָלק דורך דער הייליקער טבילה, און איז געחצן סעטיק אַלט אַקסיווער מיסאָנער.

2 דאַרסן, 94.

3 זע אונזער חזק, באַנד VII, ערשטער בוך, 96.

העברעישע לימודים האָט מען אין דער שול געלערנט אויך איטאַליעניש, דײַטש און נאַטורוויסנשאַפטן. אין 1808, ווען טרײַסט האָבן אײַנגענומען די פראַנצויזישע לעגיאָנען, זײַנען אין דער ײִדישער שול נאָך נײַע לימודים צוגעקומען: פראַנצויזיש, לאַטיין, געאָגראַפיע. דער װיסנסדורשטיקער, פרי צײַטיק-געװאָרענער שמואל דוד האָט זיך נײַט געװאָלט באַנגיגן מיט די למודים, װאָס ער האָט געלערנט אין שול, און פיל זיך אָפּגעגעבן מיט זעלבסטבײַלונג. דער יונגער, נאָך נײַט פאַרמירטער קערפּער האָט נײַט אויסגעהאַלטן אזא שווערע אָנשטרענגונג; צו 13 יאָר איז שמואל דוד שווער קראַנק געװאָרן. נאָך דער קראַנקהײַט האָט ער אויפּגעהערט די שול צו באַזוכן, זי האָט אים קאַרג-װאָס שױן געקאַנט געבן; בלױז אַ שעה אין טאָג פלעגט ער לערנען תלמוד ביים אָרטיקן רב, אברהם הלוי, ביבל פלעגט ער שטודירן צוזאַמען מיטן פאַטער. דער פאַטער האָט אין דער התחלה געמײנט, אז אויך זײַן זון װעט זײַן אַ יגיע-כּפּים, — האָט ער אים געפרוווט לערנען זײַן מלאכה — דרעקסלעריי. ער האָט אָבער באַלד אײַנגעזעען, אז קײן בעל-מלאכה װעט אויס זײַן זון נײַט װערן, — האָט ער אים געלאָזט גײן זײַן אײגענעם װעג — דעם שווערן, סײַ-פּולן װעג פֿין פאַרשן און קעמפּן.

שױן אין די פריע קינדער-יאָרן האָט שמואל דוד לוצאַטו געחלומט װעגן ליטעראַרישער טעטיקייט. אַלס אכט-יאָריקע קינד באַזינגט ער אין העברעישע פּערזן נאַפּאָלעאָנס געװאַלטיקע נצחונות; צו עלף יאָר פאַרטראַכט ער אַ װערק אין צװײ טײלן װעגן דעם פאַרימטן גריכישן פאַבל-דיכטער — עזאָפּוס. דער אינטערעס צום קרכונישן פאַבל-דיכטער װערט אָבער באַלד פאַרדרענגט דורך דער ליבע צו דער ביבל און איר שפראַך. צו 14 יאָר איז בײַ לוצאַטו שױן גרייט אַ פראַגראַם װעגן פּילאָלאָגישע און עקזעגעטישע פאַרשונגען, אויסגערעכנט אויף גאַנצע 26 יאָר. אין דעם זעלביקן יאָר מאַכט ער אַן אײבערראַשנדיקע אַנטדע-קונג, װאָס האָט געהאַט אַ געװיסע השפּעה אויף זײַן שפּעטערדיקן װעלט-באַנעם: שטודירנדיק דעם תלמוד און דעם עין-יעקב, באַמערקט דער יונגער שמואל דוד מיט זײַן שאַרף קריטישן אויג, אז אין די צײַטן פון די תנאים און אמוראים זײַנען נאָך די פּתבי הקודש (די פּיבל-ביכער) געװען אַן נקודות. אינם „זוהר“ אָבער װערן אָפט דערמאַנט די נקודות און טעמים. קומט לוצאַטו צום לאַגישן אויספיר, אז דער „זוהר“ איז נײַט געשריבן געװאָרן, װי די מקובלים פאַרזיכערן, אין די דורות פון ר' שמעון בן יוחאי און זײַנע תלמידים, נאָר באַדײַטנדיק שפּעטער. זײַן באַטער, דער פּרומער מקובל, איז אויסער זיך פון דעם זונם אַפיקורסות. דער יונגער לוצאַטו איז אָבער שױן דעמאָלט געװען אַ שטאַרקער עומד

על דעתו: ער פלעבט בני זיניקן און פארטראכט שוין דעמאלט זיין „וויכוח על הקבלה“, וואס ער האָט פארעפנטליכט מיט פיל יאָרן שפע-טער 1. ער שרעבט אויך פיל העברעישע שירים, און צו 15 יאָר איז שוין בני אים פארטיק אַ גאנצע זאמלונג, וואָס דערשיינט אין צען יאָר אַרום אונטערן טיטל „כנור נעים“, אַלס בעילאָגע צום „כפורי העתים“. צו דער זעלביקער צייט שטודירט ער מיט ריזיקן פלעיס פארשיידענע שפראַכן. אויסער העברעיש, איטאליעניש און פראַנצויזיש, וועלכע ער באַזיצט פולקום, לערנט ער סיריש, אַראַמיש, אַראַביש, לאַטיין, דײַטש און אויך גריכיש. די פאליבטסטע שפראַך איז אָבער בני אים די שפראַך פון דער ביבלי. ער ווערט איר גרויסער, אומפאָרגלעכליכער מינסטער, איר פאָלאָדין און באַשיצער 2. בעת אָבער ער שענקט איר זינע בעסטע כוחות און זאמלט מיט ריזיקן פלעיס דעם נייטיקן מאַטע-ריאַל, בכדי אויפצודעקן און צוגענגליך צו מאַכן די אין איר אָנגעזאמלטע ליטעראַרישע אוצרות, — האַלט ער דאָך פאר נייטיק אָנצווויזן, אז די העברעישע שפראַך איז בלל נישט קיין הייליקע שפראַך, נאָר אַ לשון ווי אַלע אַנדערע לשונות, און די אַראַמישע שפראַך, אַשטיינער, איז באַ-דײַטנדיק עלטער פון העברעיש 3. לשון קודש איז בני אים וויכטיק און טייער נישט אַלס הייליקע, נאָר אַלס נאַציאָנאַלע שפראַך, און די ביבלי איז בני אים דערפאַר אזוי פאליבט, ווייל זי איז דער וויכטיקסטער קול-טור-נאַציאָנאַלער דענקמאַל.

דעם יונגן לוצאַטו אינטערעסירן אָבער אויך זייער שטאַרק עטיש-רעליגיעזע פראַגן; ער שטודירט פליסיק פארשיידענע עטישע און פילאָ-זאָפישע ווערק, און צו 17 יאָר פאַנגט ער אַליין אָן צו שרעבן אַן אומ-פאַנגרייכן טעאָלאָגיש-פילאָזאָפישן חיבור אין 24 קאַפיטלעך 4. ער האַלט זיך נאָך דאָרט געטריי ביי די משפּיליש-ראַציאָנאַליסטישע טענענצן, און פרוּווט דערווייזן, אז דער מענטש דאַרף זיך באַנוצן מיטן ליכט פון דעם פאַרשטאַנד, מיט וועלכן גאָט האָט אים באַשאַנקען; מיט דער הילף פונם שכל און פון טיפער חקירה דאַרף דער מענטש פאליבטן און

1 זיין שאַרפע שנאה צו קבלה דריקט שוין לוצאַטו אויס אין 1820 אין זיין ברייף צו ש. ה. לולי, (אגרות שד"ל, 78—80), וו ער דערקלערט: אין מספר לריבים חללים הפילה הקבלה בהחסיכה את זהר יפעת הורתנו. זע אויך דאָרטן, 233, און אויך זיין ליד „אל המקבלים“.

2 זע וועגן דעם: „אגרות שד"ל“, 425, 553, 629 א. ה.

3 דאָרטן, 632, 1360.

4 אייניקע פרטים וועגן דעם דאָזיקן חזק גיט לוצאַטו איבער אין „אוצ-נחמד“, IV, 111—114.

אפשטאן די אמונה און זיינע מעשים, ער שטעלט אויך ארויס די ביי די משפילים אזוי אָנגענומענע סענטענץ: „כי תורת אלהים לא תחת מפני האור ולא תפחד מפני הפקורת האמיתית“ (די געטליכע תורה האָט קיין טורא נישט פאַרן ליכט און שרעקט זיך נישט פאַר אמתער קריטיק). דאָס ווערק פלעבט אָבער נישט פאַרענדיקט, וויל ער צעברעכט פאַלד די ראַציאָנאַליסטישע לחות און ווערט דער אַנטשיידנסטער קעגנער פון די „אויפקלערער“ און זייערע „אני מאמינס“. מיט פיל יאָרן שפעטער, בעת לוצאטו פרוווט אויף דער עלטער דערקלערן די סיבות 1, וואָס אַדאַנק זיי האָט ער זיך נישט געלאָזט אויף דעם אויסגעטראַטענעם וועג און איז נישט געוואָרן קיין „אפיקורס“ גלנץ מיט אַנדערע, — וווינט ער דערבע אָן: „איך בין קיין אפיקורס נישט געוואָרן... וויל איך האָב קיינמאָל נישט געפילט אויף זיך דעם צער פונם גלות... איך בין שטענדיק געווען אַ שמח בחלקי, און תמיד געפילט, אז דאָס האָבן עס מיך תנ"ך, די משנה און דער תלמוד געמאַכט פאַר אַ שמח בחלקו, וואָס פאַרלאָזט זיך רויק אויף גאָטס באַראַט... מיין ליבע צו די חכמי המשנה והתלמוד איז דער פאַר געווען אזוי גרויס, וויל זייערע רייד, מעשים און זייער גאַנץ באַנעמען זיינען געווען אזוי האַרציק דורכגעדונגען מיט אמת און רחמים, אָן שום פאַלשן גלאַנץ, אָן איבעריקע פראַזן און אויגן-בלענדעניש... און שפעטער, ווען איך האָב פיל שטודירט די ווערק פון חכמי יון ורומי און האָב מיך באַקענט מיט זייערע רייד און זייערע מעשים, האָב איך ביי קיין שום געלערנטן און פילאָזאָף אין דער וועלט נישט באַגעגנט אַזא נאַיווע פשטות, אַזא יושר, אַזא אומאייגננציקע איבערגעגעבנקייט דעם וויל פונם צווייטן (בקשת טובת זולתו) ווי בני די חכמי המשנה והתלמוד... און ווען איך האָב באַמערקט דעם פולסטן היפך בני די חכמים אויס דעם אפיקורסישן לאַגער און געלייענט, ווי רוסאָ באַקלאַגט זיך אויף די חכמים פון זיין דור, אויף וואַלטערן און אויף די ענציקלאָפּע-דיסטן, דעמאָלט האָב איך נאָך מער ליב געקראָגן די חכמי התלמוד און דאָס האָט מיך געראַטעוועט, איך זאָל נישט אַריינפאַלן אין כפירה...“ מיר האָבן מיט אַ פיוון געבראַכט אָט די לאַנגע ציטאַט, וויל זי באַווייזט גאַנץ בולט, אז די אָפגעשטאַנענע אַטמאָספּער פון די ייִדיש-איטאַליענישע קיבוצים האָט געווירקט אויך אויף לוצאַטן. מיר ווילן דאָ אויך גלנץ אָנמערקן, אז אין לוצאַטוס וועלטבאַנעם זיינען שטאַרק פאַר-טרעטן ראַקציאָנערע עלעמענטן. דערפאַר האָבן אַפילו אייניקע קולטור-היסטאָריקער געהאַלטן פאַר באַרעכטיקט אָפּצופאַרן שרלן מיטן קורצן פּסק: „קליינבירגערליכער ראַקציאָנער“. פון אַ געוויסן שטאַנדפּונקט איז

לוצאטו, וואָס האָט, ווי מיר וועלן נאָך ווייטער זען, אַלץ דאָס גוטע געוואָלט זען רק אין דעם ייִדנטום און אַלץ דאָס נענאַטווע אין דער אייראָפּעיִשער קולטור, — טאַקע געווען אַ רעאַקצאַנער, אַ מין ייִדישע אויסגאַבע פון די רוסישע סלאַוויאַנאַפּילן. ער איז אָבער געווען אַ גאַנץ אייגנאַרטיקער רעאַקצאַנער. בעת ער איז געשטאַנען שטאַל און אינזן פאַרן טעזיס: תורה מן השמים, און געגלויבט אין די נסים, וואָס ווערן דערציילט אין דער ביבלי, — איז ער דאָך געווען איינער פון די ערשטע, וואָס האָבן אויפגעוויזן, אַז דער ביבלי־טעקסט איז ערטערוויזן פאַרגריזט, און אַליין מיט זיין פינעם פּילאָלאָגישן הוש טאַקע נעמאַכט אייניקע זיער געלונגענע אויסבעסערונגען. לוצאַטו, וואָס איז אַזוי פאַרליבט אין די חכמי התלמוד, רעדט דאָך מיט התפעלות וועגן מאָ-דענאַס גאַליקן אַנטי־תלמודישן פאַמפּלעט, קול סכלי, און דערקלערט, אַז ער וואָלט זייער געוואָלט, דאָס דאָזיקע ווערק זאָל זיין געדרוקט. נישט דאָס איז אָבער דער עיקר; דאָס וויכטיקסטע איז אָט וואָס: לוצאַטו ביי אַלע זיינע רעאַקצאַנערע טענדענצן און כענטענצן איז דאָך איינע פון די אינטערעסאַנטסטע און אַריגינעלסטע פּערזענליכקייטן, וואָס דאָס ייִדנטום האָט אין דער ערשטער העלפט פונם 19טן יאָרהאַנדערט. נישט אין דעם ליגט דער הויפט־באַדינט פון לוצאַטו, וואָס ער איז געווען אַן אומדערמיטליכער פאַרשער און האָט זיך קונה־שם געווען אַלס שפּראַך־וויסנשאַפטלער און אויסגעצייכנטער ביבלי־דערקלערער... לוצאַטוס באַדינט באַשטייט קודם־כל אין דעם, וואָס ער איז — אַ פּערזענליכקייט, אַ גאַנצע, פון איין גוס, וואָס האָט ניט געוואָלט פון פּשרות, איז אַרגאַניש ניט כּסוגל געווען צו פאַרשוויגן דעם ביי אים אָנגענומענעם אמת, ניט אויסצושרייען בקול־רם דאָס, וואָס אַנדערע האַלטן פאַר באַקוועמער צו פאַרשוויגן און פאַרדעקן. אָט די אָנגעלאָדענע קראַפט פון דער האַר־מאַנישער פּערזענליכקייט האָט אימפּאַנירט, געמוזט אימפּאַנירן. אַפּילו אַזאָ קאַלטער און געלאַסענער פאַרשער ווי שמחה פינסקער ווערט פאַ-טעטיש בעת ער רעדט וועגן לוצאַטו: „ער (לוצאַטו) איז דער מאַן, וואָס פאַרדינט אַממיינסטן דעם גרעסטן און העכסטן שבח: אַ מענטש איז ער אינם שענסטן באַדינט פונם וואָרט, וויל איז אים און גליקליך זיינען

1 זע חשבן דעם אגרות ש"ל, 168, 706—707, 1273.

2 דאָרטן, 993: אני חפץ שיחדע הספר ההוא... אני אשמח אם יתפרסם

הספר...

3 דערפאַר זינען צוויי ייִסעראַרדענטליך אינזערעסאַנט שד"ל'ס צוויי רייניגע

נאָך זיין טויט טאַרענעסליכטע בריח־זאַמלונגען: אגרות שד"ל (1882—1892), 1426 ז', און „Epistolario“ 1890 (לוצאַטוס איטאַליענישע, פּרענציווישע און לאַטיינישע בריח), 1072 ז'.

די, און איך צווישן זיי, וואָס האָבן די זכיה צו זיין יאָרן לאַנג באַפרינדערט מיט אים, פיל האָבן איך פון אים געלערנט, שטענדיק געפליניט זיך צוצופאַסן מיניע מדות צו זינע, איך האָב עס אָבער קיינמאָל ניט דערגרייכט. ער איז דער לייב, וואָס שפּריינט רוין זיין וועג, ער דערשרעקט זיך ניט פאַר די געשרייען פון די פּילצאַליקע קעגנער, וואָס באַפאַלן אים און ווילן אים בניקומען. זיי האָבן אָבער קיין שום דערפאַלג ניט, וואָרום די פּאָן פון אמת פּלאַטערט איבער אים¹. אויך לוצאַטום תּלמיד, שמשון יינטילומ, וואָס איז געוואָרן אַ פּרינדענקער און זיך דערווייטערט פון לוצאַטום וועלט² באַנעם, קאָן זיך דאָך ניט אָפּלויבן פון זיין רבינס אויסטערלישער פּערזענלעכייט: „איך האָב ניט גענוג ווערטער זינע וועגן צו באַלויבן... גייט איבער אַלע גאַסן און געמאַרקן פון דער שטאָט, אומעטום וועט איר פּלויז הערן, אז אים געהערט דער נאָמען: אַבי האַכיונים, דובר אמת, שופט צדק, מורה על האמת, שונא בצע“³.

ערשט ווען מען באַקענט זיך נעענטער אויס לוצאַטום ריזיגע בריוואַמלוגגען מיט זיין לעבן און טאָן, ווערט באַגריפּליך די התפּעלות, וואָס לוצאַטום אַלס מאַראַלישע פּערזענליכקייט האָט אַרויסגערופן ביי זינע נאָענטע באַקאַנטע. עס ווערט דעמאָלט קלאָר, אז די דאָזיקע פּאַ-טעיטישע אויסרופן: „דובר אמת“, „שופט צדק“, „די פּאָן פון אמת פּלאַטערט איבער אים“ — זינען פּלל ניט קיין פּראָזן, און אז לוצאַטום גופא חזרט מיט פּולן רעכט אזוי אָפט איבער אין זינע בריוו: „פי ולבי שויב“ (מען מויל זאָגט דאָס, וואָס מען האַרץ טראַכט); „זינט מין פּריעסטער יוגנט האָבן איך ליב געהאַט רק דעם אמת און אים מיט אַלע מיינע פּוחות געזוכט“⁴; „איך האָבן פון תּמיד אָן גערעדט און געשריבן פּלויז דאָס, וואָס איך האָבן געהאַלטן פאַר לויטער אמת“⁴, און „אין קליין קערנדל אמת איז ביי מיר פיל וויכטיקער ווי די ליבע און שנאה פון אַלע מענטשן-קינדער“⁵.

אין אַט דעם שטרענגן געלערנטן און היציקן קעמפּער האָט אויף אַ גאַנץ אויסטערלישן אופן געשטעקט די תּמימות פון דעם קינד אויס אַנדערסענס מעשהלע, וואָס זאָגט אויס דעם פון אַלעמען פאַרשוויגענעם סוד,

1 לקוטי קדמויות, כּיילאָנג, 114.

2 אוצר נחמד, I, 63.

3 אגרות שד"ל, 1273.

4 פּירדס, III, 101.

5 אגרות שד"ל, 1331. אַן אַנדערש מאָל זאָגט ער אַרויס זיין פּעסטע

איבערזייגונג, אז אַ פּאַלשער מענטש קאָן קיין פּאַרדינסטולער פּאַרשער ניט הערן (דאָרטן, 701).

אז דער קיניג גייט, במחילה, ארום א נאקעטער. די באָן פון אמת' האָט שטענדיק איבער אים געפלאַטערט, ווייל ער איז אין פריוואַטע אָנגע- לעגנהייטן און אין פראַגן פון פראַקטישן לעבן געווען אַ אינו מן הישוב'. אין דער אויבן-געבראָכטער ציטאָט אויס זיין אויטאָביאָגראַפיע, וואָס ער האָט געשריבן אויף די עלטערע יאָרן, שטרייבט ער עטליכע מאָל אונ- טער, אז ער איז אַ שמה בחלקו! און דער דאָזיקער, שמה בחלקו' האָט דורכגעמאַכט אַ זייער שווער לעבן, פול מיט דחקות און יסורים. צו 19 יאָר, ווען לוצאָטו האָט זיך שוין אַרומגעטראַגן מיט פאַרשידענע וויסנשאַפֿטליכע פלענער, איז די עקאָנאָמישע לאַגע פון זיין פאַמיליע געווען אזא קריטישע, אז ער צוזאַמען מיטן פאָטער און מיט דער שוועסטער האָבן געאַרבעט אויף אַ מאַקאַראָנען-פאַבריק, און אַלע דריי צוזאַמען האָבן פאַרדינט פון 15 ביז 20 קרייצער אַ טאָג 1. עס איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס ווען ער פאַרטראַכט וויסנשאַפֿטליכע פאַר- שונגען, גייט גלייך אַ נעבנבאַמערקונג: „אויב דער הונגער וועט נאָר ניט שטערן" 2, ולולי תורתו שעשוע, אברתי בעניי — ווייזט ער מערערע מאָל אָן 3. ווען אים האָט אפילו אין 1829 אָפגעגליקט, און ער האָט באַקומען אַ שטענדיקע פראַפעסאָר-שטעלע אין ראַבינער-סעמי- נאַר, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן אין פאַדואַ 4, האָט זיך דאָך זיין עקאָנאָמישע לאַגע ניט באַדייטנדיק געבעסערט. דער סעמינאַר איז פינאַנ- סיעל געווען זייער שוואַך געשטיצט, האָט מען לוצאָטו יעדעס מאָל גע- מינערט די שכירות 5, אייניקע צייט האָט ער גאָר קיין שכירות ניט באַקומען, און ווען ניט אַ מעצענאַט אויס טרייעס 6, וואָלט לוצאָטו מיט דער פאַמיליע סמש אויסגעגאַנגען פאַר הונגער. דערצו נאָך האָט לוצאָטו דורכגעמאַכט אַ שווער פאַמיליען-לעבן. זיין ערשטע פרוי איז גאַנצע אַכט יאָר גינסטיק קראַנק געווען 7, זיין גאוניש באַגאַבטער עלטסטער זון אוהב-גר, וואָס האָט שוין צו 13 יאָר אָנגעפאַנגען זיין

1 אגרות שד"ל, 393.

2 דאָרסן, 11.

3 דאָרסן, 665, 685, 722.

4 לוצאָטו האָט אין דעם קאַלעגיום ראַביניקום געלערנט מיט די תלמידים די העברעיִשע שפראַך, עקזעגעיטיק און געשיכטע.

5 אגרות שד"ל, 301, 1130, 1377, 1381.

6 דאָרסן, 1056. לויט י. אַשאַטשו, האָט גיט אין זיינע פראַטאָקאָלען, „פּוילישע חזקדער" אינם קאפיטל „דער לעצטער" אַ מיינסטרהאַסטע שילדערונג פון די גאליציאַנער משפּילים-טירער, זאָל לוצאָטו האָבן אויך באַקומען ססייע פון פּוילן.

7 דאָרסן, 722, 52.

וויסנשאפטליכע טעטיקייט אלס פאָרשער פון אַריענטאַלישע שפּראַכן, שטאַרבט צו 25 יאָר נאָך אַ זייער לאַנגער און שווערער קראַנקהייט 1, נאָך אים שטאַרבט לוצאַטוס איינציקע הייסגעליבטע 18 יאָריקע טאָכטער מרים 2, און בני דעם אַלץ בלייבט לוצאַטוס אַ שמח בחלקו און האָט דעם מוט צו דערקלערן: „בני די שרעקליכע צרות לעב איך מיט פרייה׳ 8. ער לעבט מיט פריידן, וויל ער, דער אַרעמאַן, איז דער גרויסער משפיע, דער שפּענדער, וואָס באַשענקט אַלעמען מיט זיינע רייכע אוצרות. לעבנדיק שטענדיק אין דחקות, שפּאַרט ער אָפּ דעם לעצטן גראַשן און זאַמלט ביסלעכווייז מיט גרויס ליבע און מסירת-נפש אַ גרויסע קאָלעקציע פון די זעלטנסטע מאַנוסקריפּטן; און די מיט אַזוי פיל מי אַנגעזאַמלטע אוצרות האָט ער ניט בלויז פון זיינטוועגן: טעג און נעכט זיצט ער איבער די אַלטע מאַנוסקריפּטן ביז עס געלינגט אים, דעם ערשטקלאַסישן מומחה, נאָך שווערער אַנגעשטרענגטער אַרבעט 4 אַרויסצובאַקומען דעם ריכטיקן טעקסט; און די דערגרייכטע רעזולטאַטן קאָן אויסנוצן ווער עס זייל, באַקאַנטע און אומבאַקאַנטע, פּריינד און אידעישע קעגנער — אַלע ווענדן זיך צו אים, און ער זאָגט קיינעם ניט אָפּ: ער מאַכט פאַר זיי גאַנצע אויסצוגן, שיקט אויסגעבעסערטע טעקסטן מיט אַלע נייטיקע, דורך פיל מי דערוואַרבענע דערקלערונגען, און עס טרעפט ניט זעלטן, אַז יענער האַלט אַפילו ניט פאַר נייטיק אַנצווייזן די קולעלע, פּונדוואַנען ער האָט די אַלע ידיעות באַקומען. און ווען צונג האַלט לוצאַטוסן פאַר, פאַר וואָס ער צעשיינקט זיינע אוצרות אַפילו מענטשן פון גרינגן ווערט און באַדייט, ענטפערט אים לוצאַטוס: „זאָל צו מיר קומען אַפילו דער שטן אַליין און זאָגן: „גיב מיר אַן אַלטן מאַנוסקריפּט און איך וועל אים אין גיהנום אַפּדרוקן אין מיין דרוק׳, וועל איך אים די הענט קושן און געבן וואָס נאָר ער וויל. צי איז דען מיין מי פון מיין הנאה אָדער כבוד זועגן?״ 5 און מ. זאַקסן שרײַבט לוצאַטוס: „איך בלייב בני מיין נאַריש-קייט, איך בין שטענדיק גרייט מיט דער גרעסטער איבערגעגעבנקייט

1 זע לוצאַטוס רירנדיקן פרייה אין „אוצר נחמד׳, I, 76—77.

2 אגרות שרײַל, 1390, 1393, 1406.

3 פּרדס, III, 115.

4 אויס פיל אַנסטרענגונג פאַרלירט ער צו 56 יאָר אין אויג (אגרות, 1132).

5 אגרות שרײַל, 1130. זע אויך דאָרטן, 553, 978, 1378. הען צינג קאָן

ניט קריגן קיין פאַרלעגער פאַר זיין היסטאָפּטליך הערק, איז לוצאַטוס אויסער זיך פאַר עגמת נפש (אגרות, 1231). און הען ער הערט, אַז שלמה מונק הערט אַ סגי נהור, שרײַבט ער אים: אַם היה אפשר לחת לך אחת מעיני, בנפש חפצה הייתי נותן (אגרות שרײַל, 1078).

באחילפיק צו זיין יעדן דורש חכמה, וויסנדיק אפילו, אז אין קיינעם פון זיי וועל איך קיין איבערגעגעבענעם פריינד ניט געפינען¹.

און אַט דער אויסטערלישער מאן, וואָס איז שטענדיק גרייט געווען מיט אזא זעלבסטאויפּפּערונג באַהילפיק צו זיין יעדערן, וואָס גיט זיך אָפּ מיט וויסנשאַפט און ליטעראַרישע פּראָבלעמען, האָט ווירקליך אויף זיין שאַפּונגס-וועג ווייניק, איבערגעגעבענע פּרינד געפונען. ניט אומזיסט רעדט ש. פינסקער וועגן לוצאַטום, פיל קעגנער, וואָס פלעגן אים באַפאַלן און ווילן אים בייקומען. און לוצאַטו גופא דעקט-אויף אין זינע פילצאָליקע בריוו די סיבות פון דער דאָזיקער מאַדנער דערשינונג: „הייתי איש ריב ואיש מדון לכל הארץ“ — איך בין שטענדיק אַ קריג גערישער מאַן געווען און קעגן אלעמען געקעמפט². „מין האַרץ פילט אַנדערש ווי פיל אַנדערע, און עס פאַסירט דערפאַר אזוי אָפט, וואָס פיל זאכן, וועלכע גילטן ביים רוב אלס גוט און פּיין און ריכטיק, זינען ביי מיר אין די אויגן דער פּולער היפּך; און דווקא דאָס, וואָס ביי מיר איז קלאַר און פּעסט און אויסער ספק, איז עס זייער ווייט, מסכרת רוב בני אדם³. פונקט ווי איך גלויב אין קיין שום זאך ניט בלויז אויפן סמך, וואָס אַנדערע באַשטעטיקן עס, לייקן איך אויך קיין זאך ניט בלויז דערפאַר, וואָס די גאַנצע וועלט לייקנט אין דעם⁴. ער פילט זיך „כּעֶרְעֶר בְּעַרְבָּה“ און ווייס, אז ער האָט ניט קיין באַגלייטער אויף זיין לעבנסוועג (אני בהיותי הולך בדרך יחירי). „מין וועלט-באַנעם — דער-קלערט לוצאַטו — איז פרעמד דעם היינטיקן דור און קיינער פאַרשטייט אים ניט. פאַר אַלע, וואָס הערן וועגן מיר, בין איך ווי אַ זלום אָן אַ פּתרון און ווי אַ רעטעניש אָן אַ דערקלערונג...“ איך ווייס — שרייבט ער שלמה יהודה ראַפּפּאַרטן — אז איך מוז קעמפן אַ שווערן קאַמף, ווייל דער גיטט פון היינטיקן דור איז קעגן מיר⁵. „אני האיש, דער-קלערט מיט שטאַלץ לוצאַטו, — איך בין דער מאַן, וואָס וויל לעבן אין פּירן מיט יעדן באַזונדער, נאָר האָט ניט קיין מורא דעם גרעסטן אַפילו — קריג צו דערקלערן⁶. „איך, ווייזט לוצאַטו אָן אין איינעם פון זינע איטאַליענישע בריוו, האָב פאַר קיינעם ניט קיין פּחד, און פאַרלאָז מיך אויך אויף קיינעם ניט, איך ווייס, אז מענטשן פון מיין

1 אגרות שו"ל, 1029.

2 דאָרטן, 713.

3 דאָרטן, 193.

4 דאָרטן, 698.

5 דאָרטן, 234.

6 אני האיש המבקש שלום עם כל איש ובלתי ירא מלחמה עם שום אדם.

דורך קאָנען ניט אָדער ווילן ניט מיך פאַרשטיין. איך בין שוין צופרידן דערמיט, וואָס מען לאָזט מיך לעבן וון שרעבן" 1.

ער איז אָבער פול מיט פעסטן גלויבן, אז זיינע אידעען וועלן ניט פאַרלאָרן גיין. „איך וועל — שרעבט ער דעם יונגן יהושע העשל שור — מיינע געדאַנקען פאַרשרעבן און אויב דער איצטיקער דור וועט ניט זיין ראוי פאַר זיי, וועל איך זיי איבערקלעבן פאַר דעם, וואָס וועט קומען נאָך מיר, און ער וועט זיי נאָך מיין טויט פאַרעפנטליכן" 2, ווען מיין קאַמף וואַלט געווען בלויז פאַר מיין טובה וועגן, וואַלט איך געוויס געהאַט גרויס געמתינפּש דערפון, וואָס אזוי פיל זיינען קעגן מיר, און איך וואַלט פון דעם קאַמף-פלאַץ אַנטלאָפן. מיין קאַמף איז אָבער אַ אידעען-קאַמף, און איך פאַרהאַף צו גאָט, אז ווען מיינע רייד וועלן ניט ווירקן אויף פיל מענטשן, וועלן זיי ווייניקסטנס העלפן יחידים, און אויב זיי וועלן קיין פעולה ניט האָבן אויף היינטיקן דור, וועלן זיי ווירקן אויף אַ שפעטערן. דערפאַר וועל איך ניט שוויגן פּל-זמן איך אַטעם נאָך" 3.

איך בין זיכער — שרעבט לוצאַטו אין אַן אַנדער בריוו — אז אין אַ שפעטערן דור, ווען אויך איך וועל שוין ווערן אַ קדמון, וועלן מיינע רייד זיין דער געבענטשטער זאַמען, וואָס וועט ברענגען די צייטיקסטע פרוכט".

אין וואָס איז אָבער באַשטאַנען לוצאַטוס קריגערישקייט? מיט וואָס איז ער עס געווען אַ יחיד בדורו, אָן באַגלייטער אויף זיין לעבנסוועג, וואָס זיין וועלטבאַנעם איז פרעמד געווען דעם גאַנצן דור? לוצאַטו האָט טאַקע געמוזט זיין אין די משכילישע קרייזן, פּערער פּערבה, ווייל ער האָט אָן רחמנות צעשטערט די געטער, פאַר וועלכע די השפּלה-קעמפּער האָבן געקניט, און די אידעען, פאַר וועלכע יענע האָבן מיט אַזאַ אימפעט געקעמפּט, האָט ער באַגאַסן מיט שפּאַט און גאַליקן ביטול. דער יונגער פּראַנץ דעליטש האָט, ווי מיר האָבן פריער אָנגעוויזן, בניס אָפּשאַצן די מאָדערנע העברעישע ליטעראַטור, גערעדט וועגן עברות בתוך חירות" (שקלאַפּעריי אין דער פרייהייט). לוצאַטו זעט אָבער קיין שום פרייהייט ניט, נאָר לויטער קנעכטשאַפּט און שפּולות הנפש. מיטן גרעסטן צאָרן טרעט ער אַרויס קעגן דעם גרונד-דעוויז פון די משכילים: נהיה ככל הגוים! — מיר דאַרפן נאָכטאָן אַלע אַנדערע פּעלקער! מיט גרויס פאַרביטערונג רעדט ער וועגן דער התבטלות, מיט

1 פּרדט, III, 101.

2 אגרות שד"ל, 566.

3 דאַרטן, 713.

וועלכער די אויפקלערער-ראציאנאליסטן, די פרידלענדרערס, די וואָלפּאָנס און דער אים באַזונדערס פאַרהאַטער מיזעס, פאַרהאַלטן זיך צו דער קריסטליכער קולטור. ער שטרעבט באַזונדערס אונטער, וויפל עס שמעקט אין דער דאָזיקער התבטלות פאַראַכטונגס-געפיל און ביטול צום אייגענעם פּאָלק און זיין היסטאָרישער פאַרגאַנגענהייט. אונזער היינטיקער ראציאָ-נאַליזם — שרעבט לוצאטו צו י. ש. רעדזשיאָ — איז אזוי ענג פאַרבונדן מיט פאַראַכטונג צו אונזער פּאָלק, צו אַלץ, וואָס טראָגט דעם ריינעם נאַציאָנאַלן שמעמפל... די דאָזיקע פאַראַכטונג לָאָזט זיי ניט זעען אינם ידנטום קיין שום אָריגינעלן און זעלבשטענדיקן שטריך, ניט קיין גוטן, ניט קיין שלעכטן; אַלץ, פאַרויכערן זיי, איז דאָרט גענאַשט און קאָפּירט פון אַנדערע; די דעות, די מנהגים, די סאָציאַלע געזעצן, דער שטראָף-קאָדעקס — אַלץ איז גענומען בני אַנדערע פעלקער. דער שטאַרקסטער ווונטש פון אונזער היינטיקן ראציאָנאַליזם איז: זעען, ווי אונזערע גלויבנס-פרידער טוען אַלץ נאָך אונזער אַרומיקער ציוויליזירטער באַפעלקערונג; זעען, ווי פון די לימודי היהדות ווערט גענוי אַזאָ וויסנשאַפט, ווי די קריסטליכע טעאָלאָגיע, אונזערע שולן און בתי-מדרשים ווערן מגולגל אין פּראָטעסטאַנטישע טעמפלען; ווי די דערציִונג, די מנהגים, דאָס לעבן און דער טויט — אַלץ ווערט בני די יידן אָפּקאָפּירט בני די קריסטן, די יידן ווערן אין אַלעם צו זיי ענליך¹. — מען דאַרף האָבן — קלאָגט זיך לוצאטו אין אַן אַנדער בריוו — איבערמענטשליכע פּוחות, בכדי זיך אַקעגנצושטעלן אַ גאַנצן דור, וואָס זיין איינציקער ווונטש איז רק צו געפינען חן אין די אויגן פון די אַנדערע פעלקער. אין דעם באַשטייט עס דער גאַנצער פּראָגרעס, און גרויס איז זייער דער ווייטיק... פאַרלאָרן איז דער אינעווייניקסטער שטאַלץ, וועלכער האָט אונז געגעבן דאָס זעלבסטגעפיל, אַז מיר דאַרפן זיך גרייסן דערמיט, וואָס מיר זינען יידן, אַז מיר דאַרפן זיך ניט דערנידעריקן, בכדי צו געפינען לייטזעליקייט ביי אַנדערע. מיר האָבן פריידיק געגלויבט אין אונזערע נייסטיקע פּוחות און זינען געווען פול מיט פעסטער איבערציִגונג אין אונזער גערעכטיקייט און אין דעם אמת פון אונזער אמונה².

לוצאטו באַשפּאַט אויך דעם שענסטן חלום, דעם העכסטן אידעאַל, צו וועלכן די אויפקלערער האָבן געשטרעבט, — עמאַנציפּאַציע. אין דער עמאַנציפּאַציע, שרעבט לוצאטו, זעען זיי דאָס גרעסטע גליק פאַר אונזער אומה. בלויז פאַרן שאַטן פון דער עמאַנציפּאַציע (בצל האימאַנציפּאַציוו) זינען זיי גרייט אַלץ מקריב צו זיין, אויסצולעשן דעם אַלטן נאַציאָנאַלן שטאַלץ.

1 הפרדס, III, 106—107.

2 דאָרטן, 120.

און ווי גרויס איז דער ווייטיק צוצווען, ווי דער אלטער שטארקער גייסט גייט למימון, ווי קינדער פון דעם פאלק, וואָס איז באַשטימט צו זיין דער מוסטער און לערער פון דעם מענטשן-געשלעכט, דערנדריקן זיך קנעכטיש, טוען ווי די מאלפעס אלץ נאָך זייערע שכנים, און דער אידעאל פון פארפולקוונג און שלימות איז: גלנץ זיין מיט אנדערע און זיין חשוב אין זייערע אויגן¹. און מיט פעס און מיט שטאַלץ שלנדערט ער זיין דור די גאליקע, אין אלטמאָדישער פאָרם אינגעכפאָסטע פערזן:

יאבד בן יקנת אם - וְלִקְנַת אָב יִלְעַג - וְנַעַשׂ גְלוּלוֹ אֶמְנָצְפָאָיוֹן
תְּדַבֵּק לְשׁוֹנֵי לַחֶף - אַף תִּבְהֶ עֵינַי יָמִין - יְבוֹשׁ תִּבְשׂ גְּדֵי אִם אֶשְׁבַּחָךְ צִיוֹן².

ניט אין דער אויסערער עמאנציפאציע - פארזיכערט לוצאטו - דארפן מיר אונזער העכסט גליק זעהן, נאָר אין דער אינעווייניקסטער עמאנציפאציע, אין דער זעלבסטבאפרייונג פון קנעכטישער הכנעהדיקייט פאר פרעמדע השפעות³.

צוזאמען מיט דער עמאנציפאציע-פראגע איז בני לוצאטו אויך פארבונדן דאָס פראָבלעם וועגן חכמת היהדות. מיר האָבן שוין אין ערשטן קאפיטל אָנגעוויזן, ווי דער יונגער צונץ, דער באַגרינדער פון חכמת ישראל אין דייטשלאַנד, האָט געקוקט אויף דער העברעיִשער ליטעראַטור ווי אויף אַ געשלאָסענער פארענדיקטער זאַך, וועלכער מען דאַרף שטעלן אַ פּבּליקע מצבה, בכרי די אומות העולם זאָלן זעהן, אז אויך מיר האָבן געהאַט אַ ריכע קולטור, און דאָס וועט געוויס מיטהעלפן, די יידן זאָלן וואָס גיכער אָנערקענט ווערן אַלס גלניכבאַרעכטיקטע בירגער. דעם דאָזיקן געדאַנק זאָגט טאַקע צונץ גאַנץ קלאָר אַרויס אין זיין אַריינפיר צו זיין אין 1845 דערשינענעם קאפיטאַלן ווערק, צור געשיכטע אונד ליטעראַטור⁴. די גלניכשטעלונג דער יודען אין זיטטע אונד לעבען ווירד אויס דעד גלניכשטעלונג דער וויסענשאַפט דעם יודענטומס הער-פאָרגעהען (דאָרטן 21).

כ'איז דערפאר גאַנץ באַגרינפליך, וואָס בני אַזא באַשטימט גע- שטעלטן ציל: באַוווּזן, אז אויך די יידן, האָבן געהאַט אַ געשיכטע,

1 פּירט, III, 107; אגרות שו"ל 660.

2 זאל פארלאָרן חערן דער, האָט שפּאַס איבער דער מוסערס קנייסטן, דעם פּאַסערס עלטער טוט פּאַרשכטן און מצבט פאר זיין אָפּגאַט די עמאנציפאציע. זאל מיין צונג צום גומען קלעפן, מיין רעכט אויג דערבלינדן און מיין רעכטער אַרעם פּאַרדערבן, אויב איך העל אין דיר פּאַרנעסן, ציון!

3 פּירט, III, 107.

א פילאָזאָפיע, א פאָעזיע, וואָס קאָנען זיך גלײַכן צו אַנדערע ליטעראַ-טורן¹ און אז די ייִדישע עטיק איז געווען פול מיט הומאַניטעט און מענטשנליכע, — האָט די חכמת ישראל געמוזט טראָגן אַ געוויסן אַפּאָלאָ-געטישן כאַראַקטער. עס געניגט אַלס ביישפּיל אָנצוווייזן בלויז אויף איין שטעלע טאַקע אין צונאָס, צור געשיכטע אונד ליטעראַטור². אין דעם קאַפּיטל „זיטטענלעהרער“ (122—156) שטעלט זיך צונאָס אַפּ אויך אויף דעם „ספר חסידים“. ער ברענגט פון דאָרטן פּיל זאַצן, וואָס דאַרפן דערווייזן, מיט וואָס פאַר אַ ליבע די באַשעפּער פון דעם „ספר חסידים“ האָבן זיך פאַרהאַלטן צו די אַרומיקע קריסטליכע שכנים. צו דעם צוועק ברענגט ער פון דאָרטן 3 דעם סימן 1018, וואָס לערנט, אז „ווען אַ ייִד זעט: אַן אַנדערער ייִד וויל הרגענען אַ גוי, וועלכער טראָגט ניט קיין שלעכטס אויף יענעם ייִדן, דאַרף דער ייִד קומען צו הילף דעם גוי“. צונאָס פאַר-שווייגט אָבער דעם פּריערדיקן זאַץ (סימן 1017), וואָס וואַרפט מיטאַמאָל, ווי אַ בליץ אין אַ שטורעם-נאַכט, אַ בלענדנדיקע ליכט אויף די שרעקליכע, אימהדיק-פינסטערע און אוממענטשליך-בלוטטיקע צושטאַנדן, אונטער וועלכע ייִדן האָבן דעמאָלט געלעבט³, — פאַרשווייגט מיט אַ פּיוון, ווייל דאָרט רעדט זיך דאָך וועגן בלוט-פאַרגיסן, וועגן אומשולדיק בלוט פאַרגיסן...

די חכמת ישראל — שרײַבט לוצאַטו שירן — מיט וועלכער אייניקע חכמי אשכּנז פאַרנעמען זיך חיינטיקן דור, קאָן קיין קיום ניט האָבן, וואָרום, זיי גופא פאַרנעמען זיך דאָך ניט מיט איה, ווייל זי איז זיי באַזונדערס טייער, — סוף-בל-סוף זינען בני זיי געטע און שילער פיל חשובער און טייערער פון אַלע נביאים, תנאים און אמוראים. זיי גראַפּ-לען זיך אין די ייִדישע אַלטערטימער, ווי אַנדערע אַריענטאַליסטן פאַרשן די אַלטערטימער פון מצרים, אשור, בבל און פרס בלויז אויס פאַרשונום-ליבע אָדער פון כבוד-וועגן. זיי האָבן נאָך דערפּני אַן אַנדער פּוונה: בכדי דאָס פּאָלק ישראל זאָל געפינען חן און דערהויבן ווערן אין די אויגן פון די אומות העולם, לויבן זיי די מעלות פון אייניקע אונזערע קדמונים. דאָס, האָפּן זיי, קאָן העלפן צו דערגיכערן די גרויסע גאולה — דאָס איז בני בני זיי די עמאַנציפּאַציע. די חכמה וועט בכּן קיין קיום ניט האָבן, זי וועט גלײַך בטל ווערן, ווי נאָר די „גאולה“ וועט ווערן דער-גרייכט, אָדער ווי נאָר עס וועלן אויסשטאַרבן די, וואָס האָבן נאָך

1 צור געשיכטע א. א. צו. ה. 21

2 צור געשיכטע, 136.

3 זע אינווער הערק, כּטנד II, 74—75.

געלערנט תורה אין דער יוגנט און האָבן נאָך געגלויבט אין גאָט און אין משהו, איידער זיי זינען געגאנגען לערנען ביבלי-קריטיק ביי איינ-האַרנען און זינע תלמידים¹. „פריערדיקע צייטן — וויזנט לוצאטו אָן אין אַן אַנדער בריוו — פלעגט מען שרייבן העברעיש. ווייל מען האָט געשריבן פאַר אונז גופא וועגן, פאַר אייגענע מענטשן, האָט מען געשריבן דאָס, וואָס מען האָט געטראַכט. איצט אָבער שרייבט מען איטאַליעניש, דייטש, פראַנצויזיש, ענגליש; מוז מען זיך דערפאַר רעכענען מיט „מה יאמרו הגוים“, פאַסט מען זיך צו, ענדערט מען דעם אינהאַלט, מען פּוצט צו פון דרויסן און מען גיט דעם צו אַ וואָס מער קריסטליך אויסזען“².

ניט מיט ווייניקער שאַרפּקייט איז לוצאטו אַרויסגעטראָטן קעגן די ייִדישע געלערנטע אין דייטשלאַנד, וואָס האָבן שטאַרק געחקירהט וועגן דער „מיסיאָן“, וואָס דאָס היסטאָרישע יידענטום דאַרף נאָך אויס-פירן. ווען לוצאטו האָט זיך באַקענט מיט לודוויג פּיליפּאָנס ווערק „די ענטוויקעלונג דער רעליגיעזען אידעע אים יודענטום, קריסטענטום אונד איסלאַם“, וואָס איז באַלד אויך דערשינען אין ענגלישער און פראַנ-צויזישער איבערזעצונג³, שרייבט ער אליעזר ליבערמאַנען: פּיליפּאָן גייט אַרויס פונם שטאַנדפונקט, אַז „דער יודאָיזם דאַרף דערקלערן פאַר זיך און פאַר אַנדערע, צו וואָס ער עקזיסטירט און צוליב וואָס ער וויל עקזיסטירן“. פאַרווונדערט וועלן פאַר דעם דאָזיקן פּיליפּאָנס טעזיס שטיין אי דער ייִד, וואָס גלויבט אין תורה מן השמים, אי דער קריסט, וואָס גלויבט אין די דאָגמען פון זיין אמונה. וואָס זאָל דאָס באַטייטן? וועלן זיי פּרעגן? דער ייִד וועט זאָגן: דער יודאָיזם האָט עקזיסטירט און עקזיסטירט אויך ווייטער, ווייל אַזוי איז גאָטס ווילן, און מיר זינען מחוייב אים מקיים צו זיין און אָפּצוהיטן, ווייל גאָט האָט אונז אַזוי באַפּוילן. דער קריסט וועט ווידער זאָגן: דער יודאָיזם האָט עקזיסטירט ביי אַ באַשטימטער צייט, ווייל אַזוי איז געווען גאָטס ווילן, און זינט דעם דאָזיקן טערמין אָן עקזיסטירט ער בלויז, מחמת די ייִדן זינען פאַרנאַרישט און פאַרשטייען ניט, אַז דער יודאָיזם איז שוין לאַנג פּטל געוואָרן. גרונד פאַלש איז דער טעזיס, אַז דער יודאָיזם דאַרף ערשט דערקלערן, צו וואָס ער עקזיסטירט און צו וואָס פאַר אַ צוועק ער וויל עקזיסטירן. ניט פאַר ייִדן, ניט פאַר קריסטן, וואָס גלויבן אין תורה מן השמים, עקזיסטירט אַזאַ פראַגע. עס איז קלאַר, אַז פּיליפּאָן האָט דעם דאָזיקן טעזיס אַרויסגעשטעלט ניט פאַר די גלויביקע, נאָר פאַר די

1 אגרות שר"ל, 1367.

2 השרדס, III, 121.

3 זעגן פּיליפּאָנס זעריק זע הייטערדיקע קאָפיילעך.

וואָס גלויבן ניט אין נבואת משה. אָט פאַר זיי שטייט שאַרף די פּראַנע:
 צו וואָס עקזיסטירט דער יודאָניזם, און פאַר וואָס בלייבן עס די יידן —
 יידן? אַלס ענטפער אויף דער דאָזיקער פּראַנע האָט עס פּיליפּואַן זיין
 בוך געשריבן, וווּ ער פּרוּווט דערווייזן, אז דער יודאָניזם דאַרף עקזיסטירן
 ביז עס וועט קומען די צייט, ווען די גאַנצע וועלט וועט אָנפאַנגען
 גלויבן אין דעם איינציקן גאָט, אַלע מענטשן וועלן ווערן גאָטספּאַרכטיק,
 וועלן זיין אנשי אמת און שונאי בצע, עס וועט מער ניט עקזיסטירן
 קיין קנעכט און קיין האַר, אַרעס און ריב, און פאַלשקייט און רויב,
 באַטריגעריי און פאַרבּרעכן וועלן פון דער ערד פאַרשווינדן. בל-זמן דאָס
 איז נאָך ניט דערגרייכט, האָט נאָך דער יודאָניזם זיין שליחות, זיין מיסיע
 ניט אינגאַנצן דערפילט און ער מוז אויך ווייטער עקזיסטירן, בכדי
 צו פאַרפּולקומען דאָס גליק פון די מענטשן-קינדער.

לוצאַטו געפינט אָבער, אז דאָס אַלץ איז, תּנחומין של הבל —
 נאַרישע טרייסט. די פּתבי הקודש ווערן דאָך פאַרשפּרייט שוין פון כּמה
 דורות און מיט יעדן טאָג אַלץ מער און מער, און דאָך זעט מען ניט
 קיין שום פעולה. און ווי באַלד דאָס פאַרשפּרייטן פון די ספּרי הקודש
 אין משך פון גאַנצע 18 הונדערט יאָר האָט דאָס מענטשן-געשלעכט
 ניט געבראַכט צו זיין שלמות, — מיט וואָס-זשע וועלן דאָ העלפן די יידן.
 בפרט די, וואָס גלויבן ניט אין תּורה מן השמים? דאָס זינען בלויז
 פּוסטע חלומות. ניט מיט, מיסיאָנס-לערע וועט מען עס אינעריירן די
 דאָזיקע ניט-גלויביקע יידן, וואָס אין זיי איז שוין אָפּגעשטאַרבן דאָס
 פאַרבינדונגס-געפיל צום אייגענעם פּאָלק און ליידיק איז זייער האַרץ
 „מכל אמונה ישראלית“, זיי זאָלן דאָך בלייבן געטריי דעם יידענטום, זאָלן
 שפּילן די מערטייער און ליידן דעם עול פון גלות און שנהא 1.

יא, — דערקלערט לוצאַטו אין אַ בריוו צו שטיינשניידערן, — נעוויס
 האָט די געטליכע השגחה אויסדערוויילט אברהם קינדער, זיי זאָלן פון
 דור צו דור געטריי איבערנעבן און אָפּהיטן די נוצליכע לערע, וואָס טראַגט
 דעם נאָמען „דרך ד'“ און באַשטייט אין דורכפירן צדקה ומשפט.
 און דער קיום פון אונזער אומה *, וואָס האָט איבערגעלעבט
 פיל באַדייטנדיק גרעסערע און שטאַרקערע פעלקער, באַשטייט טאַקע
 אין דעם, די דאָזיקע לערע זאָל האָבן אַ קיום און זאָל אויך טאָנען נוצן
 ברענגען, לטובת המין האנושי בכלל. אָבער ווען יידן פאַרגעסן אין
 זייער איינגאַרטליכייט, טוען אַלץ נאָך ווי מאַלפעס אַנדערע פעלקער, בכדי

1 אנרות שר"ל, — 1335.

* געשפּרייט ביי לוצאַטו.

צו געפינען חן אין זייערע אויגן, לאָזן זיך אויף די וועגן פון אַטיציזם, דאָס הייסט אויף די וועגן פון פאַלשער ציוויליזאַציע (אפּטער ציוויליזאַציע-ציאָן) — נידעריקן זיי אַראָפּ פון דער מדרגה, עס סגולה, די וועלט נייטיקט זיך אין זיי מער ניט, און זיי פאַרלירן זייער רעכט אויף עקזיסטענץ (ואין לעולם צורך בהם, ואינם ראויים לכיום) ¹.

דאָ באַהירן מיר דעם אייגנאַרטיקסטן שטריך אין לוצאַטום וועלט-באַנעם. מיר האָבן שוין פריער געזעען, ווי דער באַלעזענער און געבלי-דעטער רעדזשיאָ האָט אין די דרייסיקער יאָרן געפרעגט אַ שאלת תם: ווער זינען זיי עס, בערנע און היינע? דאָס, וואָס די ייִדישע בור-זשואַזע און אינטעליגענטע שיכטן זינען נאָך אלץ געבליבן באַגרעניצט אין זייערע רעכט, האָט בלי-ספק מיטגעהאַלפּן, וואָס זיי זינען אויך פּונגע אידענטישע שטרעמונגען געווען אין אַ געוויסער הינזיכט אָפּגעשטאַנען לגבי דער אייראָפּעיִשער אינטעליגענץ פון יענער צייט. אויף דער שוועל פונם 19טן יאָרה האָבן אין דייטשלאַנד, און אין אַ צייט אַרום אויך אין פראַנקרײך, די ראַמאַנטישע שטרעמונגען פאַרנומען אַ גאַנץ בכבודיקן פּלאַץ אין דער ליטעראַטור און געזעלשאַפט. די דאָזיקע שטרעמונגען, וואָס האָבן זיך געפונען אין פּולסטן קעגנזאַץ צו דעם ראַציאָנאַליזם פונם 18טן יאָרה, זינען ענג פאַרבונדן מיט די פּאָליטישע און סאָציאַלע צושטאַנדן, אין וועלכע דייטשלאַנד האָט זיך געפונען בשעת די נאַפּאָ-לעאָנישע מלחמות און פראַנקרײך נאָך נאַפּאָלעאָנס מפּלה אין דער צייט פון דער רעסטאַוראַציע. די ייִדישע משפּילים, וואָס האָבן געפירט דעם פאַרביטערטן קאַמף קעגן דעם „אַבערגלויבן“ פון די חסידים און דער פאַנאַטישער מאַסע, און האָבן נאָך לאַנג ניט דערגרייכט די מענטשן-רעכט, פאַר וועלכע עס האָבן געקעמפט די אויפקלערער און הומאַניסטן פון דעם 18טן יאָרה, זינען נאָך אין די צוואַנציקער און דרייסיקער יאָרן פונם 19טן יאָרה געבליבן געטרני דער ראַציאָנאַליסטישער פּאָן פון די דאָזיקע אויפקלערער. דער איינציקער „ניין-זאָגער“, דער איינציקער ראַמאַנטיקער צווישן די משפּילים-ראַציאָנאַליסטן איז געווען שמואַל-דוד לוצאַטו. ער האָט זיך אָבער געפונען אונטער דער השפּעה ניט פון די ראַמאַנטיקער אויס דעם 19טן יאָרה, נאָר פונם גרויסן „ניין-זאָגער“ אויס דעם 18טן יאָרה, וואָס האָט שוין דעמאָלט דערקלערט אַ פאַרביטערטן קאַמף דעם קריגערישן ראַציאָנאַליזם פון זײַן דור — זשאַן זשאַק רוסאָ.

ניט אומזיסט דערמאָנט לוצאַטו אַזוי אָפט אין זײַנע בריוו דעם זשענעווער פּילאָזאָף: „וועסט האָבן גרויס פאַרגעניגן, מיין טייערער — שרייבט ער זײַנעם אַ גוטן באַקאַנטן — ביים ליענען (רוסאָס) „עמיל“.

וועסט דאָרט געפינען גאַנץ גוטע זאַכן, און — דאָס וויכטיקסטע, וועסט דאָרט געפינען אַ הייס און אָרנטליך האַרץ; דאָס וועט דיך געוויס פרייען¹.

דאָס האַרץ — דאָס איז בײַ לוצאַטו דאָס וויכטיקסטע, און אין דעם אָקערשט ציטירטן בריוו געפינט זיך בײַ לוצאַטון אַן אינטערעסאַנטער וויכוח, וואָס ער, לוצאַטו, פירט מיטן שכל. און דער וויכוח פאַר-ענדיקט זיך מיטן כאַראַקטעריסטישן אויספיר: „דו (דער שכל) ווייסט נאָר צו רעכענען און צו וועגן, איך אָבער פיר ניט קיין חשבונות; איך האָב אַ האַרץ, און אָט דאָס האַרץ איז פיל מער ווערט ווי דו, מיין טענערער שכל“².

בײַ די טרעגער פון דער בערלינער השכלה האָט, ווי מיר ווייסן, געגאַלטן אַלס העכסטער אידעאַל: „נהיה ככל הגויים!“ — באַהעפטן זיך וואָס גיכער מיט דער אייראָפּעיִשער ציוויליזאַציע. ווען ווינזל האָט אַרויס-געשטעלט דעם דעוויז: „תורה עם דרך ארץ“! איז תורה געווען בײַ אים דער סינאָנים פון ייִדישקייט, און דרך-ארץ — דער סימבאָל פון אייראָ-פּעיִשער ציוויליזאַציע. לוצאַטו אָבער, דער הייסער פאַרערער פון רוסאַ, האָט זיך זייער קריטיש פאַרהאַלטן צו דער אייראָפּעיִשער ציוויליזאַציע; ער האָט אַפילו פאַרפאַסט אַ גאַנץ שאַרפע סאַטירע אונטער דעם כאַראַקטעריסטישן נאָמען „דרך ארץ“³. אין דער דאָזיקער סאַטירע, ווי אויך אין פיל זינע בריוו, פלעסט ער זיך צו דערווייזן, אַז די אייראָפּעיִשע ציוויליזאַציע האָט קאַרג וואָס מיטגעבראַכט, דער מענטש זאָל ווערן בעסער, מאַראַליש איידעלער. מען וויל אונז אַלץ אינאָנדרן, שרעכט ער אין זינעם אַן איטאַליענישן בריוו — אַז די ציוויליזאַציע ברענגט דעם מענטשן צו אמתער שלימות (perfezionanto). דאָס איז אָבער בלוז אַ חלום. ווער עס וויל ניט נאָרן ניט זיך און ניט אַנדערע, דער זעט, אַז מה שהיה הוא שיהיה. דער פּראָגרעס איז בלוז אין דער טעכניק. אין די מאַשינען, די שיפן, די וועגן — אין אַלץ איז דער פּראָגרעס זייער גרויס, אַלץ פאַרפולקומט דער מענטש, אָבער ניט זיך גופא, ניט זיין אייגן האַרץ. ער ווערט ניט בעסער, נאָר ערגער. אויפן אָרט פון געפיל, פאַרנעמט דעם אויבן-אַן דער געדאַנק, דער שטרענג אויסגערעכנטער ענגאַאִים⁴.

1 פרנס, III, 114.

2 דארטן, 115.

3 צום ערשטן פאַרעפנטליכט אין יאָסטס צײַטשריפט „ציון“, I, 81—93, איבערגעדרוקט אין צווייטן טייל „פניר נעים“.

4 פרנס, III, 103. אגרות שד"ל, 1335. כאַראַקטעריסטיש איז אויך די

די פאר שרילן וויכטיקסטע מאָראַלישע עלעמענטן, וואָס פעלן, לויט זיין מיינונג, אין דער אייראָפּעישער ציוויליזאַציע, געפינט ער, לויט זיין פעסטער איבערצייגונג, אין דעם יודאָניזם. ער שטעלט דערבײַ אַרויס זײַן טעאָריע וועגן צוויי קעגנזעצליכע קולטורן. די טעזיסן פון זײַן טעאָריע האָט ער אַרויסגעשטעלט אין 1838 אין זײַן פראַנצויזישן אויפזאַץ „Atticisme et Judaïsme“ וועלכן ער האָט פאַרעפנטליכט ערשט מיט פיל יאָר שפּעטער 1.

די ציוויליזאַציע פון דער מאָדערנער וועלט, דערקלערט דאָרט לוצאַטו, אין אַ פראָדוקט פון צוויי קעגנזעצליכע עלעמענטן: אַטיציזם און יודאָניזם, דײַה, גריכנטום און יודנטום. דעם גריכישן אַטען האָבן מיר צו פאַרדאַנקען: פּילאָזאָפיע, קונסט, וויסנשאַפּט, גינסטיקע אַנטוויק-לונג, סיסטעמאַטישע אָרדענונג, ליבע צו שיינעם און דערהייבנעם, דיסציפּלינירטיקייט פונם געדאַנק. דעם יודאָניזם האָבן מיר צו פאַרדאַנקען: די רעליגיע, די מאָראַל פונם האַרצן, די אומאיינגנוציקייט, די ליבע צום גוטן און גערעכטן. דער אַטיציזם איז פראַגרעסיוו, ווײַל דער שכל קאָן אַלץ מער וואַקסן און מאַכן אַלץ נײַע אַנטדעקונגען. דער יודאָניזם אָבער שטייט אויף איין אָרט, זײַן לערע, זײַנע מאָראַלישע סענטענצן בלייבן אומפאַרענדערליך. דאָס האַרץ קאָן ווערן פאַרדאָרבן, אָבער ניט פאַר-פולקומט: דאָס גוטע איז דעם מענטשן אינגעפאַרן, און דאָס שלעכטע ווערט אין לעבן דערוואָרבן. דער יודאָניזם קאָן זיך באַפרייען פון אייניקע צוגאַבן, וואָס ער האָט באַקומען פון דער פרעמד, ער קאָן ווידער צוריק-קערן צו זײַן אורשפּרינגליכן צושטאַנד, ער קאָן אָבער ניט זיך ווײַטער פאַרפולקומען.

די גריכישע קולטור (אַטיציזם), ווײַל זי איז פראַגרעסיוו און נעמט אָן אַלץ נײַע פאַרמען, געפעלט זי יעדן, האָט זי פיל אָנהענגער. דער יודאָניזם אָבער, ווײַל ער בלייבט אומפאַרענדערליך, שײַנט ער יעדן צו זײַן אַלטמאָדיש, אָן חן. ער איז דערפאַר לאַנגווייליק, ער שאַקירט ווי אָפּנע-נוצט, אומניציק אַלטוואָרג. עס איז דערפאַר גאַנץ באַגריפּליך, וואָס דער אַטיציזם טרײַטפירט און האָט די אייבערהאַנט איבער דעם יודאָניזם. אין דעם מענטשנס נאַטור איז אָבער וואָך אַן אומשטילבאַר בענקען נאָך גוטן

סטעלע אין זײַן פּעמע. חלק כחלק, חו ער דערקלערט, אז פאַרשלאָסן זאל הערן די חכמה און דער שכל, חצן זיי פאַרדענגען בענאָר אין באַרמאַרציקייט:

ארור מדע אם רק ערמה ונכל
מורה אותנו וצדקה לא ירב!
תאבד לעד חכמה, יאבד השכל
אם חסד אם המלה יסיר מקרב.

און גערעכטן. דאָס שיינע און דאָס דערהייבענע זינען ניט אימשטאַנד אויסצולעשן דאָס דאָזיקע געפיל, די מענטשליכע געזעלשאַפט קאָן ניט עקזיסטירן אָן דעם געפיל פון גוטן און גערעכטן. דער שכל, דער אַטיציזם קאָנען אָבער ניט שאַפן דאָס דאָזיקע געפיל; זיי קאָנען עס נאָר אָפּ-שוואַכן אָדער אינגאַנצן אויסלעשן. מיר זעען דערפאַר, אַז די מענטשליכע נאַטור גלויבט דאָך שטענדיק צו די געפילן פונם האַרצן, צום גוטן, ד"ה צום גניסט פונם יודאָיזם.

אַט אזוי קעמפן, לויט לוצאַטום קאָנצעפציע, די צוויי אַנטקעגנ-געזעצטע קולטור-קרעפטן אין דער וועלטגעשיכטע: די פּראָגרעסיווע, די דינאַמישע, וואָס וועקלט אירע ווערטן און פאַרמען — דער אַטיציזם, און די אומפאַרענדערליכע סטאַטישע — דער טרענער פון מאָראַלישע אייביק-גילטנדיקע ווערטן — דער יודאָיזם, וואָס קאָן ניט מַתּר זיין אויף זיינע אויסערע פעסטגעזעצטע פאַרמען, ווייל זיין מאַכט איבער די מענטשן-הערצער איז דאָך פעסט פאַרבונדן מיט דעם גלויבן אין זיין געטליכער התגלות, אין זיין אומפאַרענדערליכקייט און אייביק-גילטקייט. אַלע נעגאַטיווע זינטן פון דער מאָדערנער ציוויליזאַציע, די סאַציאַלע אומגערעכטיקייט, די צביעות, דער עגאָיזם, דאָס געזעג נאָכן אויסערן גלאַנץ — אין דעם אַלץ זעט לוצאַצו דעם אויסדרוק פון אַטיציזם; און ער איז פעסט איבערציניגט, אַז בלויז אויף די יסודות פון יודאָיזם קאָן מען גרינדן די "חברה של צדק" — די געזעלשאַפט פון גערעכטיקייט, וואָרום די יהדות אַפּעלירט ניט צום קאָפּ, צום געדאַנק, נאָר צום האַרצן, צום געפיל. לוצאַטו איז אויך פעסט איבערציניגט, אַז די פּילאָזאָפיע פאַרויבט די פרייד פונם לעבן, זי צעשטערט די אינגעבאַרענע פריידיקע פּשטות ביים מענטשן 1.

ס'איז כאַראַקטעריסטיש, וואָס, ווי דער רמב"ן בשעתו 2, באַשול'דיקט אויך לוצאַטו די "חכמי יון", אַז זיי האָבן אין זייער גרויס גדלות מיט ביטול געקוקט אויף די קערפּערליכע תביעות פון דעם מענטשנס לעבן, וואָס זינען פאַרבונדן מיט לייַדנשאַפּטן און גלוסטונגען. זיי, די גריכישע דענקער, האָבן אין די מענטשנס תאוות און לייַדנשאַפּטליכע באַנערן געזעען דאָס שענדליכע און גראַפּ-חייהשע, וואָס דערנידעריקט דעם מענטשן צו דער מדרגה פון אַ פשוטער חיה און איז דער געפער-ליכסטער אבן-גנף אויפן וועג פון פאַרפולקמונג און שלימות. און דאָס אַלץ דערפאַר, ווייל זיי האָבן דאָך דעם וויכטיקסטן צוועק פונם מענטשן געזעען רק אין דעם וויסן, אין דעם פאַרשן די אַבסטראַקטע פּראַבלעמען.

1 זע, "אוצר נחמד" IV, 116-119.

2 זע אויזער הערק, III בַּנְד, 31.

דערפאר איז בני זיי אין די אויגן געווען אזוי פארנאָמאָסט און פאַראַכטעט דער אומוויסנדיקער המון. די חכמי ישראל אָבער, פאַרויכערט לוצאַטו, זינען געווען גרויס און דערהייבן אין זייערע מעשים און ניט אין זייערע רייד. זיי האָבן ניט דערנידעריקט דעם מענטשליכן קערפער און זינע פאַרגעניגונגען, בני זיי איז דעם מענטשנס פאַשטימונג פאַשטאַנען ניט אין דעם צו דערקענען דעם בורא, נאָר זיין רצון צו דערפילן. און דעם בוראס רצון האָבן זיי געזעען ניט אין חקירה, ניט אין וויסנשאַפט, נאָר אין „דין-אמת און שלום“. און ווען דער לימוד איז יאָ בני זיי געווען געאַכפערט, איז דאָס געווען לימוד התורה, וואָס ברענגט לידי מעשה. אונזערע חכמים זינען מיט זייערע לימודים געווען אויסן רק טובת הפלל, זיי פאָדערן ניט דערהייבן דעם-מענטשן איבער זיין נאַטור, אַרבעה, זיי דערקלערן די רוחניים (די מלאכים) נידעריקער פון דעם גערעכטן מענטשן, וואָס איז אַן אמתער צדיק, און דער מענטש, וואָס פאַרשטייט אַפילו גאַנץ ווייניק אין עניני רוחניים, האָט פל ימיו געגעסן, געטרונקען און זיך משכח געווען, נאָר ער איז געווען אַ צדיק און האָט אָפּגעהיט די געטליכע געבאָטן, — איז ער בני זיי גרעסער פון די מלאכי השרת, וואָס טוען דערפאר ניט זינדיקן, ווייל זיי האָבן ניט קיין יצר הרע. און דער פאַקאָנטער מאמר: גרעסער זינען די צדיקים פון די מלאכי השרת (גדולים צדיקים יותר ממלאכי השרת) דריקט פאַקטיש אויס דעם גרונד-אונטערשייד צווישן די חכמי ישראל און די חכמי יון 1.

לוצאַטו איז דערפאר פעסט איבערצינגט, אַז איינע פון די וויכ-טיקסטע, אַלגעמיינ מענטשליכע קולטור-פראָבלעמען אינ: באַפרייען, אָפּ-זונדערן דאָס היסטאָרישע יידנטום פון אַלע זיטיקע צונאָבן, פון אַלע פּרעמדע עלעמענטן, וואָס זינען אַריינגעדונגען פון אַנדערע קולטורן 2. ער ווייסט זייער גוט, אַז דאָס געפוינט זיך אין פולן ווידערשפרוך מיטן דעוויוו פון די השפּלה-טרעגער: „נהיה ככל הגויים“! אַלס אַרויספאַדערונג, אַלס קאַמף-דערקלערונג טרעט ער מיט אַ כיוון 3 אַרויס מיט די צוגע-שפּיצטע פּיילן קעגן דעם אָפּגאַט פון די משכילים, קעגן דעם פאַרקער-פּערטן סימבאָל פון העכסטער שלימות — קעגן משה בן מיימון. דעם פון אַלע משכילים אזוי באַוונדערטן דענקער און וועג-פירער דערקלערט לוצאַטו פאַר אַן „אבן נגה“, ער פאַרויכערט, אַז „הרמבם היה בעוכרינו“ — דער רמבם איז אונזער אומגליק געווען, און געפוינט, אַז דער רמבם און אַלע זינע נאָכפאַלגער, וואָס האָבן געפרוּווט צונויפּפירן די תורה מיט

1 „אגרות שד"ל“, 695.

2 פרדס, III, 118.

3 זע איצר נחמה, IV, 119.

דער פילאָזאָפיע, האָבן זייער פיל שאַרן געבראַכט. דער רמב"ם און זינע
 חברים, — זאָנט שר"ל, — האָבן געוועלט אַרײַנצווײַנגען די פילאָזאָפיע אינם
 געביט פון דער רעליגיע; זיי האָבן ניט געוואָסט און ניט פאַרשטאַנען, אז
 דאָס זײַנען צוויי גאַנץ פאַרשיידענע וועלטן. די פילאָזאָפיע — זי זוכט
 און באַצוועקט דעם אמת, די רעליגיע באַצוועקט דאָס גוטע און דאָס
 גערעכטע. דער מענטש איז ניט גאַלע שכל, ער איז אויך פּאָעזיע; און
 פּאָעזיע איז דער הויפט-מײַל פונם מענטשן, זײַן לעבן, זײַן נשמה. און
 די רעליגיע איז געגעבן געוואָרן דעם מענטשן, זי זאָל די פּאָעזיע וואָס
 אין מען אָשן פירן לצד הטוב והישר. קומט אָבער די פילאָזאָפיע און
 פאַרמעסט זיך, צו זײַן דער אַפּוטרופּוס איבער דער רעליגיע — שרומפּן
 אײַן און שטאַרבן אָפּ אי די רעליגיע, אי די פּאָעזיע 1.

לוצאַטו קאָן אויך ניט מוחל זײַן דעם באַשעפּער פונם מורה
 נבוכים זײַן אומטאַלעראַנץ, וואָס ער, דער קעמפּער פאַרן פּרינען געדאַנק,
 איז געווען אַ פּאַנאַטישער אונטערדריקער פון אַנדערש-דענקענדיקע
 (אגרות שר"ל, 426—427). דאָס איז אָבער לוצאַטו נאָך אַלץ געווען
 ווייניק, איז ער אַרויסגעטראָטן אויך קעגן דעם צווייטן, גדול בישראל,
 וואָס די משפּילים האָבן באַזונדערס פאַרערט — קעגן אברהם אבן עזרא.
 לוצאַטו, דער אמת-זוכער, זעט אין דעם גרויסן כּפּרדישן געלערנטן אַ צוויי-
 פּנימדיקן מענטשן (אחד בפה ואחד בלב), וואָס שפּילט דעם פּלומרשט
 שטאַק-פרומען, בעת ער איז אין דער אמתן אַ פּרינדענקער און הילט
 אײַן מיט אַ פּיוון זײַנע פּרינע געדאַנקען אין רמזים און סודות. אַלס
 פּולן קעגנזאָצ דעם אבן עזרא שטעלט לוצאַטו אַרויס דעם, איש תם
 וישר, דעם גרויסן פּשטן און עָנן — רש"י 2.

שר"לס באַליבסטע פּערזענליכקייט, אהוב לבבי, ווי ער גופא
 דריקט זיך אויס, זײַן העכסטער אירעאַל, איז אָבער — יהודה הלוי. נאָר

1 אגרות שר"ל, 780. כי המכיון בסילוסופיאה היא האמת והפכוון ברעליגיאן
 הוא הטוב והישר. והאדם איננו כלו שכל, אכל הוא ג"כ פּאָעזיע; הפּאָעזיע היא —
 רובו של אדם, היא חייה, היא נפשו. והרעליגיאן גינתה לאדם להנהיג את הפּאָעזיע
 אשר בו לצד הטוב והישר. ואם תבוא השילוסופיאה להנהיג את הרעליגיאן,
 הרעליגיאן והפּאָעזיע יחדו יכרתו, יגועו.

2 פּרם המד" IV, 134—136; אגרות שר"ל, 232, 246, 738, 823. לוצאַטוס
 אָנפּאַלן אויפן רמב"ם אין אבן עזרא האָבן אַרויסגערופּן טיל פּאַרדורס אין די משפּילישע
 קרייזן. אזילו דער שחינגער אין נחבא אל הפּלים, נחמן קראַכמאַל, איז אַרויסגע-
 טראָטן מיט אַ ספּעציעלן אַרטיקל (פּרם חמר, III, 66, IV, 132), ווי ער באַקעמפּט
 אין חידעריליגט לוצאַטוס סענות. מיט איראַנע פּאַמערקס דעריוף לוצאַטו: חזן איך
 זאל משה בן עמרם קריטיקירן, חזקט מען מיך געלויבט, חייל איך בין אָבער קעגן
 משה בן מיימון אַרויסגעטראָטן — פּאַלן טיל אויף מיר אָ. והיא תהלת, כי מלחמות
 ד' אני נלחם ולא אירא מרכבות עם (אגרות שר"ל, 656).

איידער מיר וועלן זיך אָפּשטעלן אויף דעם דאָזיקן פּונקט, מוזן נאָך באַדירט ווערן אייניקע אנדערע פרטים פון לוצאַטס וועלט-באַנעם.

מיר האָבן שוין אויפן אָנגעוויזן, אז לויט לוצאַטס וועלט-באַנעם, איז דער יודאָיזם פעסט צונויפגעבונדן מיט דער דאָגמע, תורה כן השמים. הַיודאָיזמוס בלי אמונה בתורה מן השמים לא יוכל להתקיים — חורט ער מערערע מאָל איבער 1. ניט אומיסט זאָגט ער אָבער וועגן זיך מיט אַ ביטערן סאַרקאַזם: „אני שוטה בעיני החרשים, ומשומד בעיני העתיקים“ — איך בין אַ שוטה אין די אויגן פון די מאָדערנע, און אין די אויגן פון די אַלט-פרענקישע אַ משומד 2. לוצאַט, דער ראַמאַנטיקער, האָט בני אַלע זינע רעאַקציאָנערע טענדענצן אָפּט אַרויסגעזאָגט אזוינע געדאַנקען, וואָס האָבן בני די אָרטאָדאָקסן געמוזט אויסזעען ווי אמתע אַפיקורסות. די תורה, — דערקלערט, אַשטייגער, לוצאַט, — איז בני גאָט באַליבט פֿלל ניט פאַר איר אמתקייט (בשביל אמתתה), נאָר פאַר איר גוצליכקייט אין תקון המדות. דערפאַר איז פֿלל ניט נייטיק, אז אַלע אירע ווערטער זאָלן זיין לויטער אמת, און דאָס פאַרמינדערט פֿלל ניט איר געטליכקייט, וואָרום מיר קאָנען אויך ניט פאַרויכערן, אז די גאָטהייט זאָגט ניט אַרויס קיין ניט אַבסאָלוט אמתע ווערטער (ושאין להרחיק כהאל הגדת דברים בלתי אמתיים), ווייל דערקלערן דעם פֿשר ורם די קראַפט און מהות פון מעשה בראשית איז אוממעגליך 8.

און בכדי אינגאַנצן קלאָר צו מאַכן זיין שטאַנדפּונקט, פירט לוצאַט ווייטער אויס אין זיין אַקערשט ציטירטן בריוו צו מ. יאַסטן: דער קיום פון דער געזעלשאַפט און דעם מענטשנס גליק זינען אוממעגליך בנים ווייסן דעם נאַקעטן, אָפּענעם אמת; דער מענטש מוז לעבן אין אילוזיעס (לא יתכן קיום החברה והצלחת האדם בידיעת האמת אלא באילוזיון). און מיר זעען טאַקע, איז לוצאַטו כּוסיף, ווי די נאַטור (און דאָס ווערט דאָך געוויס געטאָן דורך גאָטס ווילן) נאַרט אונז אזוי אָפּט און לאַקט אונז מיט בלענדנדיקע אילוזיעס. בכדי, אַשטייגער, צו זיכערן די ווייטערדיקע עקזיסטענץ פונם מענטשן-געשלעכט, דערוועקט זי די ליבע זינים יונגלינגס האַרצן, פאַרבלענדעט אים דערבני די אויגן, ער זאָל פאַר-געסן אין די גרויסע שוועריקייטן, וואָס שטייען אים פאַר אויפן לעבנס-וועג מיט דאגת פרנסה און צער גידול בנים, — ער זעט נאָר זי, זיין באַ-שערטע, און זעט אין איר לויטער חן און שיינקייט. און אזוי איז אויך

1 אגרות שד"ל, 1031, 1032, 1036 אצ"ה.

2 דאָרטן, 1405.

3 דאָרטן, 661; יסודי התורה, 55.

מיט אנדערע וואנטשן און גלוסטונגען; דער מענטש לעבט אין לויטער איילויעס, די נאטור נוצט דאס אויס פאר אירע צוועקן.¹

לוצאטו גייט נאך ווייטער. מיין נאָט — דערקלערט ער — איז ניט דער נאָט פון Kant, נאָר פון Taak (תנ"ך). מיין וועגווייזער איז ניט קאנטס, קאטעגארישער אימפעראטיוו, נאָר די מאָראַלישע גרונד-געזעצן פון דער תורה. אלס הויפט-עיקרים פון אלע מדות-טובות און דער יסוד הצלחת החברה זינען, לויט לוצאטו: רחם — דערבארמען און ליבע, און — גמול שמים. געווייגן און געמאָסטן ווערט אלץ, אלץ ווערט גע-פירט דורך די פון דער השגחה פאָרויסבאשטימטע וועגן, אשר כלם בחכמה ובחסד, והכל לטובה². בעת אָבער לוצאטו פאנגט אָן דערקלערן זיין באַגריף וועגן שכר ועונש, דערמאָנט מען זיך ווידער אַמאָל ניט ווילנ-דיק אין זיין לערע וועגן דער ראָלע פון איילויעס אין דעם מענטשנס לעבן. עס איז קלאָר, — שרייבט לוצאטו אין זיין פריער ציטירטן בריוו צו יאָסטן, — אז דער קיום החברה קאָן ניט געמאָלט זיין אָן שכר ועונש און אָן דעם גלויבן אין דער חשיבות פון געוויסע מעשים און אין דער שעדליכקייט פון אנדערע. אין דער אמתן אָבער זינען אלע אונזערע טואונגען (פעולותינו) בלויז דער פראָרוקט פון אויסערע און אינעווייניקסטע סיבות, און דאָס וואָס מיר רופן צדק און קָשע — זינען זיי דאָס אין דער אמתן בלויז אין דער בחינה פון דער ווירקונג, וואָס זיי רופן ארויס: דאָס ברענגט נוצן און יענץ — שאָדן, אָבער ניט אין דער בחינה פון תכונת הפועל, ד"ה, ווייל דער איז אַ צדיק און יענער אַ רשע³...

דעם דאָזיקן געדאַנק אַנטוויקלט ער ווייטער אין אַ בריוו צו שטיינ-שניידערן. נאָט — דערקלערט ער דאָרט — באַצאָלט פאר אלץ, אָבער ניט אויף יענער וועלט, נאָר אויף דער וועלט. מענדעלסאָן אָון זיין שיטה האָבן צעשטערט די מאָראַל דערמיט, וואָס זיי האָבן באַשטימט דעם שכר ועונש אויף יענער וועלט⁴.

ניט אומזיסט איגטערעסירט זיך לוצאטו אזוי שטאַרק מיט חסדאי קרשקשן און פאָרויבערט, אז דער בעל אור ד"א איז בני אים זייער געליבט און געאַכפערט⁵. עס איז אויסער ספק, אז די נאָר-וואָס ציטירטע לוצאטוס געדאַנקען געפינען זיך אונטער דער השפעה פון דעם טיפן מיטלעלטערליכן דענקער, וואָס האָט אָנערקענט די שטאַרקע באַגרעניצטקייט

1 אגרות שד"ל, 661.

2 דארטן, 738, 1031, 1093, 1357.

3 דארטן, 661.

4 פארט, III, 123.

5 אגרות שד"ל, 1350, 1382.

פון דעם מענטשנס פרינען ווילן, וויל אין תוך גענומען זינען דאך דעם מענטשנס החלטות ניט קיין גאנץ פרינע, זיי זינען א מוז-זאך, אלס באשטימטע תולדות פון געוויסע סיבות, און פון דעם שטאנדפונקט בא-טראכט קרשקש אויך שכר ועונש ניט מער ווי נויטווענדיקע תולדות, וואָס ווערן ארויסגערופן דורך באשטימטע סיבות 1.

„צריך לקבל התבל כמו שהוא“ — מען דארף אָננעמען די וועלט פאַר ליב — דערקלערט לוצאטו — אזוי ווי זי איז; מען דארף באַגריפן און פאַרשטיין, אז דער סדר, וואָס מיר גיבן דעם נאָמען השגחה, עקזיסטירט אזוי אַזוי-פּעסס ווי אַלע אַנדערע נאַטירליכע דערשיינונגען (קיים ועומד ככל הדברים הטבעיים), און עס איז קלאַר, אז אפילו אָן אמונה און אָן געטליכער תורה, נאָר די לעבנספּראַקטיק אַליין באַלערנט אונז, אז דאָס פּראָבלעם וועגן צדיק ורע לו רשע וטוב לו עקזיסטירט נאָר פּאַקטיש ניט, עס איז אויך פּלויז אַ אילוויע (לא נמצא כלל באמת, רק למראה עינים) 2. און דער דאָזיקער פּיל געפרוּווטער כאַן, וואָס האָט אזוי פּיל געליטן אין לעבן, שטעלט אַרויס אַן אייגנאַרטיקע טעאָריע וועגן „חלק בחלק“.

נאָך אין זינע יונגע יאָרן האָט לוצאטו פאַרפאַסט אַ פּאַעמע „חלק בחלק יאכלו“ 3, וווּ דער דיכטער אַנטוויקלט אין אייניקע צענדלינגע אַקטאוועס דעם אים גופא איבערדראַשנדיקן געדאַנק, אז גלתיך איז דער גורל פון אַלע מענטשן אויף דער וועלט, און לעבערליך איז צו גלויבן, אז צדיק ורע לו רשע וטוב לו. לוצאטו איז פּעסס איבערצייגט, אז יעדער מענטש געניסט אין זיין לעבן אין גלתיכער מאַס גוטס און שלעכטס, פרייד און טרויער, טרערן און געלעכטער, און קיינער באַקומט ניט די „בלום אָן באַגלייטונג פון דערנער“:

מקרה אחד לכל פה על הארץ,
 אין יתרון לאדם על מרעהו:
 כל מי יראה טובה גם יראה פקדו
 כל הנבכא אחד יהיה מקרהו!
 בארנה בבקר, באיש בשחק
 איש איש אחד הוא לפני עושהו
 כלם כלם בגיו ובמשפט אדם
 לא יתן השושן רק עם בתדק.

1 זע אויבער דערק, ב' III, ו' 277—278.

2 אגרות שד"ל, 1093.

3 פנור נשים II, 1913, 110—129.

לוצאטו שטרייכט באזונדערס אונטער דעם פאקט, וואָס אין ערשט שפעטער אין דער אייראָפּעיִשער וויסנשאַפֿטליכער ליטעראַטור באַזונדערס ברייט באַהאַנדלט געוואָרן: דער גראַד עמפּינדליכקייט, מיט וועלכער דער מענטש נעמט אויף איינע און די זעלביקע דערשיינונג ביי פאַרשיידענע אומשטענדן. ווען אַ מענטש געפינט זיך, אַשטייגער, אין אַ מיט העלע זונען-שטראַלן באַלויכטענעם חדר, מוז זיין אויג אויפגערייצט ווערן דורך אַ זייער שטאַרקן ליכט-קוואַל, בכדי ער זאָל דערשפּירן דעם אינדרוק פון „ליכט־קוועל“. ווער עס געפינט זיך אָבער אין אַ פינסטערן קעלער, געניגט שוין דער קלענסטער שיין פון אַ ביל-השמשות-ליכט, זיין אויג זאָל דערשפּירן, אַז ס'איז „ליכטיק געוואָרן“. דאָס פאַרגעניגן — דערקלערט לוצאטו, — וואָס דער הונגעריקער שפּירט בנים שטילן דעם הונגער מיט אַ דאַר שטיקל ברויט, באַקומט ניט דער ריכער און איבערגעוועטיקטער בנים געניסן די פיננסטע שפּינזן און בעסטע געטראַנקען. דאָס גרויסע פאַרגעניגן, וואָס דער אַרבעטער לעבט איבער אין די מינוטן פון רו, קאָן ניט שפּירן דער ריכער, זיך לאַנגוויילנדיקער לידיקנייער. דערפאַר, ווידער, די אומבאַקוועמליכקייטן, וואָס דער אַרעמער האַרעפּאַשניק באַמערקט אפילו ניט, וואַסן אויס אין אַ גאַנצער טראַגעדיע ביי דעם „גבר-עֲנִי“, ביי דעם אין ריכטום און ווילטאָג דערצויגענעם מענטשן. „כֵּן, בן אדם?" — ווייס דו מענטש, דערקלערט דער ריכער, פרייד און טרויער — די ווערן ניט געמאַסטן מיטן זייגער אין האַנט. איינער לעבט פּערציק יאָר אין ווילטאָג און פילט דאָס אפילו ניט, וויל ער איז דערמיט גע-וווינט פון געבאַרן אָן, און אַן אַרעמער יתום, וואָס ווייסט דאָס פון דאָנות און נויט, ווי שניט-אויף פון פרייד זיך פנים, ווען ער פאַרברענגט נאָר איין גליקליכע שעה 1.

אזוי קומט לוצאטו צום באַשלוס, אַז אַלע באַגליך — גם כּוּס — רעל גם כּוּס-נחת נשתה כלנו בארץ מתחת? 2.

דער דאָזיקער טעאָריע בלייבט לוצאטו געטרעני זיין גאַנץ לעבן 3. אָבער די לערע וועגן דער ראַלע פון אילוזיע אין לעבן, וואָס האָט ניט איין דענקער געבראַכט צו פולשטענדיקן פעסימיוזם, האָט דעם ראַמאַנטישן און גלויביקן לוצאטו געמאַכט פאַר אַן איבערצייגטן אָפּטימיסט. מען דאַרף נעמען — דערקלערט ער — די וועלט אזוי ווי זי איז. זאת היא אמונת,

1 כּוּר גַּעִים II, 117: דמעות ששון וגיל יויל על לחי

אם רק שעה אחת בנועם יחי.

2 דעם בעכער פון גיפס אין דעם בעכער פון פאַרעניגן טרינקען פיר אַלע

גלייך דאָ אויף דער ערד.

3 אגרות שו"ל, 661-662, 1093, אוצר נחמד, I, 91-93.

זאת היא תורתך, זאת היא חכמתך, און אדאנק דעם — צווישן שרעק-ליכע צרות לעב איך אין פריידן...

לוצאטו פארויכערט דערבני, אז ער איז דערפאר בני זיין גאנצער חקירה און קריטישע באטראכטונגען געטרני געבליבן דער אמונה, ווייל, התפלספותי מתחתיה צמחה, — זיין „פילאָזאָפיע“ האָט ער נישט גענאָשט פון דער פרעמד, נאָר פון די אינעווייניקסטע מקורים, וואָס קוועלן אויס דעם היסטאָרישן יודאָניזם, און דערפאר — „כל רוחות שבועלם אין מזיזות אותי מאמנותי“ * (אגרות, 633). וואָרום פעסט איבערצינגט איז לוצאטו, אז די נייטיקע וועלט פונם יחיד און איר נאָרמאלע אַנט-וויקלונג איז ענג פארבונדן מיטן נאָציאָנאַלן קיבוץ און זיין קולטור.

אָט דערפאר טאָקע איז בני לוצאטו אַזוי באַליבט געווען יהודה הלוי 1, ווייל יענער האָט אין דער ייִדישער אמונה געזען קודם פל די אַנטפלעקונג פונם נאָציאָנאַלן זעלבסטבאַוואַסטזיין און זעלבסטבאַשטימונג פון דער אומה, און זיין גאנצער וועלטבאַנעם איז געווען דורכגעדרינגט מיט דעם געדאַנק, אז די יידן זיינען ניט נאָר אַ רעליגיעזער קיבוץ, נאָר אויך אַ פּסיכאָלאָגיש-אייגנאַרטיקע פּאָלקס-אינדיווידואַליטעט מיט אַן אומ-געהייער רייכער נאָציאָנאַל-היסטאָרישער, נייטיק-קולטורעלער ירושה. און אָט, אויפדעקן פאר זיין דור, פאר דער אַסימילירטער און האַלב-אַסימי-לירטער ייִדישער אינטעליגענץ, די דאָזיקע גוואַלדיק רייכע קולטורעלע ירושה, האָט לוצאטו פאר זיך געשטעלט אַלס וויכטיקסטע אויפגאַבע פון זיין לעבן.

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, מיט וואָס פאר אַ פאַרדרום לוצאטו רעדט וועגן די, וואָס ווילן מצבן פון חכמת ישראל אַ סגולה פאר עמאָני-ציפּאַציע און אין בעסטן פאַל — אַ מצבה פאר דער אָפּגעשטאַרבענער העברעישער ליטעראַטור. ער זעט אָבער אין דעם ייִדנטום אַ לעבעדיקן, אומשטערבליכן אָרגאַניזם, און איז איבערצייגט, אז די אויפגאַבע פון חכמת ישראל איז, פאַרשפּרייטן דאָס וויסן וועגן עיקרי היהדות און באַ-קענען מיט דער ליטעראַטור פון דעם ייִדישן פּאָלק, און דורכדעם וועט דערהויבן ווערן דער ווערט פון דער יהדות אין די אויגן פון אירע אייגענע מיטגלידער, און עס וועט געשטאַרקט ווערן דער „קיום האומה“. און דאָס דאַרף לויט לוצאטו פעסטער איבערצייגונג געטאָן ווערן ניט אין פרעמדע שפּראַכן, נאָר אויף דער היסטאָריש-נאָציאָנאַלער העברעישער שפּראַך...

1 ר' יהודה הלוי — שרייבט לוצאטו מיט התפעלות — מחמד נפשי וידיך לבבי, ונפשי קשורה בנפשו (אגרות שד"ל, 593).

* אלע שטורמען פון דער העלס העלן טיך ניט אַפּרייסן פון מין גלויבן.

„איך וועל — שרייבט ער אין איינעם פון זיינע בריוו — אלץ שרייבן אויף העברעיִש, אין איר אַנטפּלעקן פאַר אַלעמען די אַלטע נאַציאָנאַלע געפילן, וואָס זיינען נאָך אין מיר ביי זייער גאַנצער לעבנסקראַפּט“¹. דערפאַר ווערט ער ניט מיר איבערצוהוּרן, ווי טייער און ליב ס'איז אים די העברעיִשע שפּראַך. „ואהבת לשון הקדש בוערת בקרבי!“ (אגרות, 1246). „מיין גאַנץ האָפּן און טראַכטן איז, אז אַלע מיינע אַרבעטן זאָלן געדרוקט ווערן אזוי ווי זיי זיינען געשריבן — אין העברעיִש“ — שרייבט ער קיין ווילנע אדם הפּהן לעבענזאָנען². „מיין איינציקער ווילן און פאַרלאַנג — שרייבט ער³. דוקסן — איז אויפּלעבן און דערהייבן אונזער שפּראַך פון איר דערנידעריגונג (מערמות עפר). צו דעם צוועק איז ביי מיר קיין שום זאַך ניט צו טייער“⁴. „וואָס מער מיין דור דערווייטערט זיך פון דער העברעיִשער שפּראַך, אַלץ שאַרפּער פיל איך אין מיר דעם חוב פאַר איר צו קעמפּן“⁵; „דאָס איינציקע מיטל צו דערהאַלטן ביים לעבן די ליבע צום ייִדנטום — דערקלערט לוצאַטו — איז צו פאַרלענגערן, ווי ווייט ס'איז נאָר מעגליך, דאָס לעבן פון דער העברעיִשער שפּראַך און איר ליטעראַטור“⁶.

און לוצאַטו איז געווען אַ נאה דורש און אַ נאה מקיים. צענדר־ליקער יאָרן האָט ער זיך אָפּגעגעבן מיט שטודיען איבער דער העברעיִשער שפּראַך און איר גראַמאַטיק. און פאַרן נאַנצן 19טן יר״ה קאָן מען אויפווייזן גאַנץ ווייניק געלערנטע, וואָס זאָלן זיך קאָנטן גלייכן צו לוצאַטו מיט זיין ווונדערבאַרן חוש פאַר אַלע אייגנאַרטיקייטן פון דער ביבלי־שפּראַך. דאָס אַלץ איז אָבער ביי אים ערשט בלויז אַ מיטל. פּרסם קדמונינו ראש תּשוקותי“ — פּאָפּולער מאַכן אונזער קדמונים איז מיין הויפּט־פאַרלאַנג, — דערקלערט לוצאַטו. בכרי צו דערוועקן די ליבע צו דער נאַציאָנאַלער קולטור, שטעלט ער פאַר זיך אַלס גרונד־אויפּגאַבע אויפּצולעבן און פאַר דער וועלט צו אַנטפּלעקן די באַהאַלטענע און האַלב־פאַרנעסענע רייכע אוצרות פון דער העברעיִשער מיטלעלטערליכער קולטור און פּאָעזיע. מיט דער גרעסטער זעלבסט־אויפּאַפּערונג געלינגט אים צונויפּצוזאַמלען אַ פּראַכטפולע קאַלעקציע מאַנוסקריפּטן, אין וועלכע עס זיינען געווען באַהאַלטן די שענסטע ווערק פון די גרעסטע העברעיִשע מיטלעלטערליכע דיכטער: שלמה אבן גבירול, יהודה הלוי, משה און אברהם

-
- 1 פּרדס, III, 121.
 - 2 אגרות שד"ל, 1139.
 - 3 דאָרטן, 425.
 - 4 פּרדס, III, 119.
 - 5 דאָרטן, 107.

אבן עזרא, אלהריווי און אנדערע. די טעקסטן זיינען געווען, אמת, זייער אנטשטעלט און פארגרייזט פון די אָפּשרייבערס, ביי לוצאַטן איז אָבער קיין שום מי ניט געווען צו טייער. „איך האָב — דערציילט ער — וויפיל טעג פאַרבראַכט, בכדי צו דערגיין דעם באַרייט פון אַ פאַרגרייזטן וואָרט אָדער אויכדרוק“ 1. שד"ל נוכא האָט פיל לידער געשריבן, ער האָט אָבער באַדייטנדיקס געשאַפן בלויז אויפן געפויט פון פאָרם 2. צו ווערן אַן אמתער דיכטער האָט לוצאַטן געפּעלט פּאָעטישע פּאַנסאָיע, און דערצו נאָך האָט ער געהאַט אַ גאַנץ קנאַפּן באַגריף וועגן „סוד הצמצום“ — זיינע לידער ווערן ממש דערטרונקען אין אַ ים פון ווערטער און דיאָקטישע סענטענצען. אַ פּאָעטישן חוש האָט ער אָבער אומבאַ- דינגט געהאַט. און ליבע שאַפט דאָך ווּנדער: איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס אויפן געפויט פון אויסבעסערן די פאַרגרייזטע טעקסטן פון די גרויסע ספרדישע דיכטער האָט לוצאַטן קיין גלעבן ניט צווישן אַלע ייִדישע פּאָרשער פון זיין צייט. ער נוכא פאַרעפנטליכט פיל לידער פון זיין היים געליבטן יהודה הלוי (בתולת בת יהודה, 1840, און „דיוואן“ 1864), און אויך פיל געדיכטע און פּאָעמען פון שלמה גבירול, משה און אברהם אבן עזרא (אין „פרס חמד“ און אין אנדערע אויסגאַבן). ער צעשיקט אויך זיינע דורך אים מיט אזוי פיל מי אויסגעבעסערטע טעקסטן פיל באַקאַנטע זיינע, יעדן ווער עס זאָגט אים נאָר צו, אַז ער וועט די טעקסטן פאַרעפנטליכן. און טאַקע אים האָבן זייער פיל צו פאַרראַנקען 3. דוקעס און ש. קעמפ בני זייערע אויסגאַבן און איבערזעצונגען פון די מיטלעלטערליכע דיכטער. לוצאַטן האָט אויך פיל מיטגעהאַלפן צונען ביים שאַפן זיינע פונדאַמענטאַלע ווערק וועגן דער סינאַגאָגאַלער פּאָעזיע אין מיטלעלטער 8, און מיכל זאַקסן בנים פאַרעפנטליכן זיין „רעליגיעזע פּאָעזיע דער יודען אין שפּאַניען“, וואָס האָט היינען אזוי באַגניסטערט און געגעבן אים די אַנרעגונג צו שאַפן זיין ווּנדערבאַרע פּאָעמע „יהודה בן הלוי“. אזוי פרינגעביק איז לוצאַטן געווען ניט נאָר מיט זיינע דיכטערישע טעקסטן, נאָר אויך מיט די ריין וויסנשאַפּטליכע און היסטאָרישע דאָס, וואָס ער גופא האָט ניט באַוווּן וויסנשאַפּטליך צו באַלויכטן און באַארבעטן (און אויך אויף דעם געפויט האָט לוצאַטן זייער פיל געלייסטעט), האָט ער געזאָרגט, אַז אַנדערע זאָלן עס אויסנוצן, און פאַר דער עפנט- ליכקייט ברענגען. און מיט רעכט דערקלערט דער היסטאָריקער גרעץ:

1 אגרות שד"ל, 629.

2 זע, צ"ב, זיין שייך ליר „הבל ימי“, האָט ער האָט פאַרפּאַסט צום טאָג, ווען ער איז געהאַרן זיבן און דרייסיק יאָר (הב"ל).

3 וועגן די דאָזיקע ווערק זע היסטאָריקן. בגרד.

ווען קראַכמאַל און ראַפּאַפּאַרט ווערן גערופן די פּאָטערס פון דער ייִדישער געשיכטס-באַארבעטונג, איז לוצאַטו געווען איר מוטער¹.

לוצאַטו האָט אָבער בני אַלע זינע היסטאָרישע און פילאָלאָגישע פּאַרשונגען, בני זמן גריבלען זיך אין אַלטוואַרג, קיינמאַל ניט פאַרגעסן אין דעם הויפט-צוועק — געבן אַן ענטפּער אויף די פּאָדערונגען פון היינט. אין איינעם אַ בריוו זיינעם צו מ. זאַקסן דערמאָנט ער אַפילו אַ תּוֹדוֹשׁ, וואָס ער האָט מחדש געווען עפעס אין אַ האַרב שטיקל מהרש"א. דו וועסט אַנדאָי פּרעגן, שרייבט לוצאַטו: „וואָס גייט דיך אָן דער מהרש"א?" וועל איך דיר ענטפּערן:

*Judaeus sum, judaici nihil a me alienum puto*²

דאָס זאָגט ער אָבער בלויז צום שפּאַס: איך וועל פאַר דיר ניט לייקענען, — שרייבט לוצאַטו אברהם גייגערן, — אַז לויט מײַן דעה איז טאַקע דאָס וויסן פון אונזער עבר גוט און נוצליך, דאָס אויספּעסערן דעם היינט און דאָס זאָרגן פאַרן מאָרגן איז אָבער פיל נייטיקער. און איך מיט אַלע מיינע חקירות וועגן אַלטערטום האָב איך טאַקע אין זין אויסשליסליך אָט דעם דאָזיקן צייל. פיל פון די חכמי הדור פאַרשטייען מיך אָבער ניט און זיינען קעגן מיר³. זאָלן די חכמי ישראל, שרייבט ער אויף אַן אַנדער אָרט, זיך ניט באַגניגען דערמיט, וואָס זיי דערלאַנגען דעם פּאָלק אַלטע ספרים און טויטע מענטשן. זאָלן זיי דערלאַנגען נייע ביכער מיט לעבעדיקע מענטשן, אַזוינע מענטשן, וואָס זייערע רייד און זייערע מעשים דערוועקן ליבע צו דער וויסנשאַפט און פּבור צו דער קולטור⁴.

לוצאַטו איז געווען זיכער, אַז אין די קומענדיקע דורות, ווען אויך ער, וואָס איז איצט אין זיין דור, פּערער בערכה⁵, וועט ווערן אַ קדמון,

1 געשיכטע, ב' XI, 1900, 456.

2 אַ ייד בין איך, און קיין שום ייִדישע זאָך איז ניט פּרעמד סאַר מיר אגרות שד"ל, 780.

3 אגרות שד"ל, 783.

4 השלוח, IV, 62. ס'איז כדאי אַנצומערקן, אַז לוצאַטו האָט שרויסגעוויזן אַ לעבעדיקן אינטערעס צו די פּאָליטישע געשעענישן אין זיין געבורטס-לאַנד. ער גופא שטייט דוקא פאַר דער עסטרייכישער אַריענטאָזיע, און זאָגט דאָס אַפּסטאַל שרויס. נאָר דער העלדישער קאַמף, וואָס די איטאַליענער פירן אין 1848 סאַר נאַציאָ-נאַלער באַפֿרײונג, באַגרייטערט אים זייער שטאַרק, און ער שרייבט דעמאָלט מיט צאָרן זינעם אַ באַקאַנטן: די האָס העלמן איצט מיט אין היין, מען זאָל צונישטשאַפן אַן אַרמיי, בכדי אַנצופאַלן אויף אונז (ד"ה, אויף די לאַמבאַרדישע פּראַווינצן). די זיינען, שונאי חפץ האַנזשי" (אגרות שד"ל, 1051—1052).

זועלן די זאמען, וואָס ער האָט פאַרזויט, ברענגען געבענטשטע מרוכטן. טיילווייז אין זיין נבואה מקויים געוואָרן. מיט צענדליקער יאָרן נאָך זיין טויט האָבן פיל אידען זיינע געפונען אַ שטאַרקן אָפּקלאַנג ביי די פּאָנען-טרעגער פון דער נאַציאָנאַלער באַוועגונג, צווישן זיי אויך ביי אַזאַ פּאַ-דיטנדיקן שריפטשטעלער ווי אַחאַ-העם. מיט גרויס התפעלות האָבן זועגן אים אויך געשריבן יוסף קלויזנער 1, ש. בערנפעלד אין „דור חכם“ און אַנדערע ציוניסטישע טוער.

זיבעטער קאפיטל

די גאפרייונגס-סטערעמינגען אין דייטשלאנד. — יונג-דייטשלאנד. — די אפלאנגען אויף דער יידישער גאס. — גבריאלי ריסער, דער קעמטער סאר זעלכסטאכטונג און צונגעמיל. — דער יודע' אלס קאמפס-סאן. — ברינא בויער זענען דער יידן-סראגע. — קארל סארקס און זיין, צור יודענסראגע. — לי נקס ון שלם. — די יידישע אינטעליגענץ און דער קבע שבלב. — לודוויג פיליפאן אין זיין, אללגעמינע צייטונג דעם יודענטומס. — די מיסיאנס-סעאריע ביי פיליפאנען.

מיר האָבן שוין אין פאָריקן באַנד אָנגעוווּן, ווי בלוי-שווער עס האָט געדריקט די רעאַקציע איבער די דייטשע לענדער נאָך דעם, ווי מען האָט דעם גאנזשן קאַרטיקאַנער אויף דעם וויטן אינזל הל. העלענע פאַרשפאַרט און מעטערניך מיט זינע שפּיאַנען און דינער האָבן אומ-פאַגרעניצט געוועלטיקט איבער דעם פּרינען וואָרט און געדאַנק. דאָס לעבן, די וואַקסנדיקע פּוחות פון דעם סאַציאַלן און קולטורעלן אַנטוויק-לונגס-פּראָצעס זינען אָבער שטאַרקער פון די מעכטיקסטע דעספּאָטן און זשאַנדאַרמען. אין די דרייסיקער יאָרן, נאָך דער פאַרזיער יולי-רעוואַ-לוציע, האָבן זיך אין די פאַרשיידענע מדינות פונם צעגלידערטן דייטש-לאַנד געלאָזט באַמערקן די ערשטע סימנים פון דעם אָנוואַקסנדיקן שטורעם. פון יענער זייט ריין שלעדרען די מוטיקע קעמפער בערנע און היינע אין דער פעסטונג פון דעם דייטשן דעספּאָטיזם זייערע שאַרף-געשפּיצטע פּינלן. אין דייטשלאַנד גופא באַמערקן זיך אין דעם ליטע-ראַרישן און געזעלשאַפּטליכן לעבן סימפּטאָמען פון אַ פּראָגרעסיווער קעמכערישער באַוועגונג, וואָס איז באַלד געקריינט געוואָרן מיטן נאָמען „יונג-דייטשלאַנד“. די פּאָנען-סרענער פון דער דאָזיקער באַוועגונג, נוצקאָו, לאַובע, ווינדבאַרג, מונד און אַנדערע, האָבן גערופן צום קאַמף פאַר מענטשן-רעכט, פאַר פּרייהייט בון וואָרט און קעגן רעליגיעזער אונטער-דריקונג. אין 1835 איז דערשינען די צוויי-פּענדיקע פּרינקיטישע פּאַר-שונג פון פּרידריך שטרויס, דאָס לעבען יעזו, וואָס האָט אַרויסגערופן אַ געוואַלדיקן שטורם אין די טעאַלאָגישע און רעליגיעזע קרייזן. אין

סוף דרייסיקער יאָרן דערשינען לודוויג פֿיערבאַכס פֿאַרשונגען וועגן דער
נייער פֿילאָזאָפֿיע, וווּ ער שטרײכט באַזונדערס שאַרף אונטער דעם פּוֹלן
קעגנזאַץ צווישן פֿילאָזאָפֿיע און רעליגיע. די פֿלינדער נִכְנַעקײט פֿאַרן
אויטאָריטעט און פֿאַר דער דאָגמע, דער פּעסטער גלויבן אין ווּנדער —
דאָס איז דער גרונד־יסוד פֿון יעדער רעליגיע; פֿרינהייט פֿון געדאַנק,
דרייסט אויספֿאַרשן דעם ריכטיקן גאַנג פֿון דער געזעצמעסיקייט —
דאָס איז דער גרונד־זאַץ פֿון פֿילאָזאָפֿיע און וויכנשאַפֿט. אין 1841 איז
דערשינען פֿיערבאַכס פֿאַרימטע ווערק, דאָס וועזען דעם קריסטענטומס,¹
וווּ ער גייט מיט זײַנע פֿרי־קריטישע אויספֿירונגען באַדײַטנדיק ווינטער
פֿון שטרויבן. אין דעם זעלביקן יאָר האָט ווי אַ דונער דערשאַלט איבער
דעם גאַנצן דײַטשן לאַנד הערוועגס פֿאַרימטע רעוואָלוציאָנערע לידער־
זאַמלונג, געדיכטע אינעם לעבענדיגען מיטן שטורמישן קאַמפּרוף:

רייסט די צלמים פון די קברים,

אַלע זאַלען שווערדן ווערן! ¹

עס איז קלאָר, אז די דאָזיקע נייע שטרעמונגען האָבן געכוזט גע-
פינען אַ געוויסן אָפּקלאַנג אויך אין די ייִדישע אינטעליגענטע קרײַזן, — זײַנען
דאָך די הויפּט־פירער פֿון „יונג־דײַטשלאַנד“ (בערנע און היינע) פֿון דעם
ייִדישן געטאָ געקומען, און אין דעם פּראָגראַם פֿון די „יונג־דײַטשלאַנד־
קעמפּער איז אויך געווען אַרויסגעשטעלט די פֿאַרערונג פֿון גלײַכבאַרעכ-
טיקונג פֿאַר דער ייִדישער באַפֿעלקערונג. אין דער ייִדישער סביבה האָבן
אַבער די נייע שטרעמונגען אָנגענומען גאַנץ אייגנאַרטיקע פֿאַרמען. דער
קאַמף קעגן רעליגיעזן דרוק, שאַרפע קריטיק פֿון רעליגיעזע פּראָבלעמען,
וואָס האָבן ביי דער דײַטשער פּראָגרעסיווער געזעלשאַפֿט אויסגעמאַכט
בלויז אַ טײל פֿון דעם באַפֿרייטונגס־פּראָגראַם, זײַנען דאָרט געפירט גע-
וואָרן דורך פּרײַע פּאַרשער און דענקער. אַנדערש איז דאָס אָבער געווען
ביים דײַטשן ייִדנטום. מיר וועלן ווייטער זעען, ווי די רוכישע משכילים מיט
יצחק בער לעווינזאָן בראש האָבן געהלומט וועגן איראַפּעיש־געפֿילדעטע
ראַבינער, וואָס זאָלן שטיין אויף דער שפיץ פֿון די קהלות און זיי פירן
אויפן וועג פֿון אויפקלערונג און בילדונג. אַלס פּאַרפֿילד האָבן זיי פֿאַר
זיך געהאַט די דײַטשע דיפּלאָמירטע ראַבינערס און פרעדיגער. שוין אין
די דרייסיקער יאָרן פֿונם פֿאַריקן יר״ה איז ביים דײַטשן ייִדנטום געוואָרן
אַ גאַנץ געוויינליכע דערשיינונג אז אַלע, מיט זעלטענע בלויז אויסנאַמען,

¹ Reisst die Kreuze aus der Erden!

Alle sollen Schwerter werden!

2 אין דאָס אויך אַויס צופֿעליקע סיבות: צונג האָט ניט פֿאַרנומען דעם

וואָס האָבן זיך אָפגעגעבן מיט ייִדישער וויסנשאַפט און געפאָרשט די געשיכטע פון דער ייִדישער קולטור, האָבן זיי צו דער זעלביקער צייט פאַרנומען אין פאַרשיידענע קהילות די פּאָסטנס פון ראַבינער און פּרע-דינער. די קהילות האָבן זיי פאַרזאָרגט מיט פרנסה, און דאָס האָט זיי געגעבן די מאַטעריעלע מעגליכקייט אָפצוגעבן זייער פּריווע צייט וויסנשאַפטיכער פּאַרשינג.

צווישן די דאָזיקע אייראָפּעיִש-געפילדעטע ראַבינער זיינען געווען, ווי מיר וועלן ווייטער זען, גלענצנדיק באַגאַבטע וויסנשאַפּטס-מענער, זיי זיינען אָבער געווען פּראָפּעסיאָנעלע טעאָלאָגן, און דאָס האָט געמוזט צוגעבן זייער וויסנשאַפּטיכער, ווי אויך געוועלשאַפּטיכער אַרבעט אַ באַ-שטימטן קאָלאָריט. אָט דערפאַר טאַקע טיילט זיך צווישן זיי אזוי שאַרף אַרויס דער איינציקער מאַן, וואָס אים זינען בכלל פּרעמד געווען טעאָ-לאָגישע פּראָבלעמען, דער איינציקער, עס האַרץ' צווישן תּלמידיו חכמים. וואָס האָט זיך פאַרנומען אויסשליסליך מיט ריין עולמישע פּראַגן. גבריאַל ריסער האָט דער דאָזיקער מאַן געהייסן.

גבריאַל ריסער איז געבאָרן אין האַמבורג אין אַ יחסישער פּאַמיליע. זיין מוטערס פּאָטער איז געווען דער באַוויסטער האַמבורגער רב רפּאל פּהן 1. זיין פּאָטער, אליעזר ריסער, אַ גרויסער למוֹד, וואָס האָט שוין באַזעסן אייראָפּעיִשע פּילדונג, און ווען עס האָט אויסגעבראָכן דער קאַמף אַרום דעם האַמבורגער, רעכאַרם-טעמפל-פּעריין, איז ריסער אַרויס-געטראָטן (אין 1818) מיט אַן אָפּענעם, זענדשרייבען, וווּ ער באַקעמפט די האַמבורגער אַרטאָדאָקסישע רבנים און זייערע מיטהעלפּער דערפאַר, וואָס זיי ווילן אַרויסרופן אַ צעשפּאַלטונג אין דעם ייִדישן קבוץ 2. זיין ייִנגסטער זון, גבריאַל, האָט שוין באַקומען אַ ריין דייטשע דערציִונג. ער איז געווען פּאַקבנט אין די גריכישע און רוימישע דיכטער, געלייענט אויך אין אַריגינאַל די איטאַליענישע דיכטער, נאָר פון דער ייִדישער געשיכטע און קולטור האָט ער גענאָסן בלוין אויפן שפּיץ מעסער, און איז קוים געווען אימטשאַנד צו לייענען אַ פּרשה חומש אין אַריגינאַל. ער האָט זיך גערעכנט פאַר אַן עכטן דייטש און איז געווען פּעסט איבער-

ראַבינערס פּאָסטן אין דאַרמשטאַט בלוין דערפאַר, האָט דער בערלינער רב יעקב-יוסף עטינגער, האָט צונאָן אַטעסטירט אַלס אוכל טריפות און מחלל שבת בפרהסיה. גרעץ האָט זיך אָפּגעזעט פון דער ראַבינער-קאַריערע, חיל ער האָט אַרויסגעזויגן צו קאַנאַס מעיקייטן אַלס קאַנאַל-דינער. אויך שטיינשניידער האָט זיך די ערשטע צייט געגרייט צום ראַבינער-פּאָסטן.

1 זע אונזער זעק, באַנד VII, ערשטער בוך, 59, 125-126, 234-236.

2 זע אונזער זעק, באַנד VII, צווייטער בוך, 306.

צינגט, אז יידן אלס נאציע האָבן אויפגעהערט צו עקזיסטירן זינט חורבן-ירושלים און זינען איצט ניט מער ווי אַ רעליגיעזער קיבוץ. און ווען איינער פון די רעפוטאטן אויף דער פראנקפורטער נאציאָנאַל-פאַרזאַמלונג האָט גערעדט וועגן די יידן ווי וועגן אַ פּאָלקשטאַם, אין ריסער, וואָס איז אויך געווען אַ פאַרלאַמענט-מיטגליד, מיט גרויס אימפעט אַרויסגעטראָטן קעגן, ריעזעם טרוימגעבילדע דער נאציאָנאַליטעט און האָט מיט גרויס פּאַטאָס פאַרויכערט, אז יידן זינען בלויז, אַזעלכע טייל דעם דויטשען פּאָלקעס, אויף דעם סך, וואָס זיי זינען אין דייטשלאַנד גע-באָרן און ריידן דייטש ג, און אונטערשיידן זיך בלויז מיט זייער רעליגיע, ווי קאַטאָליקן פון פּראָטעסטאַנטן. פון דער יידישער אמונה האָט אָבער ריסער פּאַקטיש אויך קאָרג וואָס געהאַלטן; ער האַלט ניט בלויז דעם תּלמוד פאַר, פּערשאַלען — פאַר אַן אָפּגעלעבטע זאַך, ער איז אויך קעגן דעם יידישן ריטואַל בכלל, געפינט, אז מען דאַרף אָפּשאַפן די מצות-מילה ג, אימפּאַנידט האָט אים בלויז דער פונדאַמענטאַלער זאַץ: „שמע, ישראל, ד' אלהינו, ד' אחד!" ג.

און דאָך — די לאַגיק פון דער געשיכטע ברענגט דאָך צו אויס-טערלישע פאַרדאָקסן. די רעכטלאָזע לאַגע פון די יידן אין דייטשלאַנד אין דער רעסטאַוואַרציע-תּקופה האָט געבראַכט דערצו, אז דער רויקער און געלאַסענער ריסער מיט זיין וועלטבאַנעם פון אַ בירגערליכן מעסיקן ליבעראַל, וואָס האָט געלייקנט אין דער נאציאָנאַלער עקזיסטענץ פון דעם ייִדנטום און זיך גערעכנט פאַר אַ פּולשטענדיקן דייטש, — זאָל ווערן דער מוטיקער, אומדערמיטליכער קעמפּער פאַר זינע ברודער, און „דער יודע" זאָל ביי אים ווערן אַן ערן-טיטל, וועלכן ער האָט מיט שטאַלץ געטראָגן ווי אַ קאַמפּס-פּאַן...

ביים ערשטן אַרויסטרעטן אין פּראַקטישן לעבן, ווי נאָר דער 23-יאָריקער ריסער האָט זיין דאָקטאָר-עקזאַמען געמאַכט (ער האָט שטוי-דירט יורידישע וויסנשאַפטן), האָט ער, דער פאַרריאָטישער „דייטשי", גלייך זיך איבערצייגט, אז ער איז אַ רעכטלאָזער פאַרייער. ער האָט בדעה זיך אָפּצוגעבן וויסנשאַפטליכער אַרבעט, און צו דעם צוועק וויל ער אין זיין „אַלמאַ-מאַטער", אין היידעלבערגער אוניווערסיטעט, וווּ ער האָט שטודירט, באַקומען אַ פּרוואַט-דאָצענט שטעלע. מען שטעלט אים דערפּון אַ באַשיטמטע באַדינגונג: איבערגיין צום קריסטנטום. דעם זעלבליקן פּאַרשלאָג מאַכט מען אים אויך אין זיין געבורט-שטאָט, בשעת ער וויל

1 גבריאל ריסערס „געזאַמעלטע שרייטען", I, 419-420.

2 „אַלגעמינע צייטונג דעס יודענטיומס", 1843, 481.

3 גבריאל ריסערס „געזאַמעלטע שרייטען", I, 539.

זיך פארשריבן אין דער אדוואקאטן-קארפאראציע, און אינם יענער אונז-ווערזיטעט, ווו ער האט געוואלט לייענען לעקציעס וועגן רעכט. א בא-ליידיקטער און צאָרנידיקער פּאַרט ריסער אָפּ אין פּרילינג 1830 אויף אַ פּאַר מאָנאַט קיין פּאַריז, ווו עס פילן זיך שוין די צוקונגען פון דעם אָנקומענדיקן שטורעם. און ווען די יולי-רעוואָלוציע ברעכט אויס, און די עלעקטרישע פונקען פון דעם שטורעם-ווינד האָבן אויך דערפרישט די שטיקנדיקע אַטמאָספּערע פון די דייטשע לענדער, — ווערט אויך ריסער מיטגעדריקן, ער דערפילט זיין באַרוף: ניט אַ וויסנשאַפּטסמאַן, ניט אַ פּאַר-שער פון רעכט וועט ער ווערן, נאָר אַ טאַפּפּערער קעמפּער פאַר רעכט און פּרעהייט פון זיינע „גלויבנס גענאָסן“...

מיר האָבן געזעען, ווי בנוגע זיין פאַרהאַלטן צום היסטאָרישן ייִדן-טום איז ריסער געשטאַנען גאַנץ נאָענט צום וועלט-באַנעם פון פּרילדעני-דערן און פון נאָך אזוינע ווי ער. אויפן אַנטשיידנסטן אופן האָט אָבער ריסער אָפּגעוואָרפן די טאַקטיק פון די ייִדישע נאָטאַבלען אויס דעם פּריערדיקן דור. ער וויל ניט וויסן פון שתדלנות, פון הכנעהדיקע פעטי-ציעס בני דער מאַכט. מיט ביטול און פאַראַכטונג פאַרהאַלט ער זיך אויך צו דעם, וואָס די אָרטאָדאָקסן, ווי אויך אויפּגעקלערטע, דערלויבן זיך אפילו בני זייער קולטור-קאַמף, וואָס זיי פירן צווישן זיך אין זייערע קהילות, זיך צו ווענדן צו דער הילף פון דער מאַכט.¹

בני זיין ערשטן עפנטליכן אַרויסטריט ווענדעט ער זיך מיט אַ שטאַלצן אויפּרוף: „אן די דייטשען אַללער קאַנפּענסיאָנען“, איבער די שטעלונג דער בעקענער דעם מאָזאַישען גלויבענס אין דייטשלאַנד — אזוי הייסט ריסערס ערשטע אַרבעט, מיט וועלכער ער איז אַרויסגעטראָטן סוף 1830. ריסער וויל ניט וויסן פון אַפּאָלאָגעטיק, פון פאַרענטפערן זיך קעגן די ייִדן-פּינדליכע באַשולדיקונגען און פאַרווירפן; ער פּאָדערט פון זיינע „גלויבענס גענאָסען“ קודם כל זעלבסטאַכטונג און ערנגעפיל; ער וויל אין זיי זען מענטשן מיט גלייכע רוקנס, מיט שטאַלצן זעלבסט-באַוואוסט-זיין. ריסער ווייסט זייער גוט, אַז אפילו אין דער פּראָגרעסיווער דייטשער געזעלשאַפּט, וואָס איז פּרטי געווען פון אַנטיסעמיטיזם, האָט מען זיך דאָך צו די יודן ניט פאַרהאַלטן ווי צו „זיין גלייכן“. די דורות-לאַנגע קנעכטישע לאַגע פון רעכטלאָזע פאַריער האָט אומבאַוואוסט געווירקט אויף דער פּסיכיק פון דער ליבעראַלער דייטשער געזעלשאַפּט, זי זאָל קוקן

1 בעדינגט אייך — האָרט ריסער — אַלער מיטעל דער איבערערונג, דיע אייך אייער געזייען איינגיבט; אבער אום אַללעס אין דער העלט היטעט אייך פאַר איינעם בינדניס מיט דער געהאַלט, דאס אייך אינד אייער זאכע פיר אַללע צייטען באַנדמאַרקען, אונד אייך אונד זיע איינעם סיעפען האס אינד פיר דען פאל איינעס אומשוונגעט דער פּרעהעלטניססע שלימען רעאַקציאָנען פרייז געבען חירד.

אויף דעם אין געטאָ פאַרשפּאַרטן ייִדן פון אויבן אַראָפּ, מיט אַ נעבעך און מיטלענד-געפיל. דאָס באַליידיקט ריסערס זעלבסט-געפיל. ער דער-קלערט פאַר לעכערליך די פּאָדערונג, אַז ייִדן, בכדי מען זאָל זיי מזכה זיין מיט דער געווינטשטער עמאַנציפּאַציע, דאַרפן ערשט פּריער דערווייזן, אַז זיי זענען נוצליכע בירגער. מיר ווילן ניט — ווענדעט זיך ריסער צו די דייטשע בירגער — ביי אינך בעטן בירגער-רעכט, וואָרום מענטשן-רעכט ווערן ניט געבעטלט, נאָר געפּאָדערט; זיי געהערן אונז ניט ווייניקער ווי אינך; דאָס ווערט געפּאָדערט אין נאָמען פון פּרייהייט, אין נאָמען פון מענטשן-ערע! ריסער געדענקט, ווי מען האָט אים פּאַרגעלייגט, ער זאָל דורכמאַכן אַן „אומשולדיקע צערעמאָניע“, ד״ה, אָננעמען לפנים דעם קריסט-ליכן גלויבן, און דורך דעם זיך דערווערפן אַ פּרוואַט-דאָצענטור-שטעלע. מיט שפּאַט און גאַליקן סאַרקאַזם אַנטבלויזט ער אָט דעם שאַכערישן האַנדל, ווי מען באַשענקט מיט ספּעציעלע פּרעמיעס פּאַלשקייט און נידערטרעכטיקייט. מיט פּינערדיקן פּאַטאָס שטעלט ער צום שאַנד-סלאַפּ דעם שריט, וואָס אַזאַ באַדייטנדיקער טייל פון דער ייִדישער אינטעלי-גענץ האָט געמאַכט: דורך טויף-וואַסער בירגער-רעכט צו דערווערבן. עס איז, — דערקלערט ער, — אַ פּראַגע פון עלעמענטאַרן ערנגעפיל, אַז ווען אַפילו מען איז אין האַרצן נוטה צו דער הערשנדיקער קירכע, דאַרף מען דאָך ניט פּאַרלאָזן דעם אייגענעם קיבוץ, פּל-זמן די זון פון פּרייהייט האָט איבער די ייִדן נאָך ניט אויפגעשניטן. ער ווענדעט זיך אויך צו די קריסטן און דריקט אויס זיין פּאַרוונדערונג, ווי קאָנען יענע זיך פאַר-האַלטן מיט אַכטונג צו זייער אייגענער אמונה, בעת זיי זעען, אַז זיי ווערט אויסגענוצט אַלס שאַכעריג-מיטל, און ווי קויפּער קויפּן דורך גאַלד פּרויען-ליבע, ווערן דורך טויף-וואַסער מענטשן-רעכט פאַרשאַכערט

פאַר ריסערס טאַקטיק איז כאַראַקטעריסטיש פּאַלגנדיקער פּאַקט. מיר האָבן שוין פּריער אָנגעוויזן, ווי קריטיש ער האָט זיך פאַרהאַלטן צום ייִדישן ריטואַל. און דאָך האָט ער זייער קאַלט און צוריקהאַלטנדיק זיך אָפּגערופּן אויף דעם פּראַנקפורטער, פּאַראיין פון רעפּאָרם-פּריינר, וואָס איז אין 1842 אַרויסגעטראָטן מיט אַ ראַדיקאַלן פּראַגראַם אויס פּאַלגנ-דיקע דרבי פונקטן: (1) מיר אָנערקענען, אַז די מאָזאַישע רעליגיאָן איז אימשטאַנד אומאונטערגעבראַכן זיך ווייטער צו אַנטוויקלען (די מעגליכקייט איינער אונבעשרענקטען פּאַרטפילרונג). (2) די זאַמלונג פון פּלערליי שפּלאַ-אַטריאַס, פּאַר שונגען און פּאַרשריפטן, וואָס טראַגט דעם נאָמען תּלמוד, האָט פאַר אונז קיין שום אַוואַריטעט ניט — ניט אין דאָנמאַטישער, ניט אין פּראַקטישער הינזיכט. (3) ניט מיר וואַרטן, ניט מיר האָפּן אויף משיח, וואָס זאָל די ייִדן צוריקפירן קיין ירושלים. מיר אָנערקענען ניט

קיינ שום אנדער פאָטערלאַנד, ווי נאָר דאָס, וווּ מיר זינען געבאָרן, און וואָס מיר זינען זינען בירגער 1.

די ביבל — דערקלערט ריסער מיט סאַרקאָז — ווערט (בני די רעפארם-פריינד) העפליכסט געשאַנט, ווייל זי געפינט זיך אין בכבודיקער קרבות מיטן קריסטנטום און מיט, דער האָהען פּאָליציי, ריסער אין חושה, אַז אין דעם דאָזיקן פּראָקלאַמירטן פּראָגראַם אין באַהאַלטן אַ הכנעה-דיקער פּרוּוו דורך דעם אָפּזאָגן זיך פון דעם, אָבערגלויבערישן תּלמוד-בירגער-רעכט אויסצובעטלען. ריסער געפינט, אַז פאַר די יודישע פּריי-דענקער וואָלט געפאַסט אַרויסצוטערטן מיט אַזוינע דערקלערונגען ערשט דעמאָלט, ווען אויך די קריסטליכע פּראָגרעסיווע געזעלשאַפט וועט דורך פּראַקטישע טריט, ניט בלויז דורך וויסנשאַפטליכער קריטיק, פּרוּוו באַ-זיטיקן דעם ווידערשפרוך, אין וועלכן דאָס קריסטנטום געפינט זיך מיט דעם כאַדערנעם וועלט-באַנעם.

אינטערעסאַנט איז אויך פּאָלגנדיקער פּרט. מיר האָבן אין פּאָריקן באַנד געזעען, ווי פּרידלענדער 2 און דער, סולאַמיט 3 האָבן זיך געפליכט צו דערווייזן, אַז דער נאָמען, יודע, איז אַ שרייבעריקער אַנאַכראָניזם, און ער דאַרף פאַרבייטן ווערן דורכן מער בכבודיקן, איזראַ-עליט, די יודישע סוחרים און באַנקירן בעטן בני די באַזאַמטע, זיי זאָלן באַצייכענען אין די פעסער זייער אָפּשטאַמונג ניט מיטן וואָרט, יודע, נאָר דורך אַזוינע אויסדריקן ווי, אַלט-טעסטאַמענטליכער, מאַזאַזשער גלויבענסגענאָע, וכדומה. אויך אין דעם האָט ריסער געזעען אַ זעלבסט-דערנידערונג, ווען אונגערעכטער האַס — פּרעגט ריסער — אַן אווערם נאָמען האַפּטעט, * זאָלען וויר איהן דאָן פאַרלייגנען, שטאַט אַלע קראַפט דאַרפן צו זעצען איהן צו עהרען צו ברינגען 4.

און ריסער איז געווען אַ נאה דורש ונאה מקיים. האָט די אָפּ-געשטאַנענע קריסטליכע געזעלשאַפט צום נאָמען, יודע, זיך פאַרהאַלטן מיט ביטול און פאַראַכטונג, האָט ריסער אים מיט שטאַלץ אין אַ קאַמף-לאָזונג פאַרוואַנדלט, און מיט אים באַקריינט זיין קאַמף-צייטונג, וואָס ער האָט געגרינדעט אין 1832. און די צייטשריפט, יודע, האָט געוועקט דאָס רעספּעקט-געפיל ניט נאָר בני די יודן, נאָר אויך אין דער קריסטליכער

1 באריכות חזקן דעם דאָזיקן פּראָגראַם זע ריסערס געזאַמעלטע שריפטען, I, 356—255; ריסערס עמנעליכע דערקלערונג אין, טלעמינע צייטונג דעם יודענטומס-1843—481; ש. בערנסעלר, תּולדות הריפורמציון הדתית, 153—158.

2 זע אינזער הערק, באַנד VII, ערשטער בוך, 143.

3 זע אינזער הערק, באַנד VII, צווייטער בוך, 237—38.

* האַפּטעט — צוגעשטאַנען, צוגעקלעפט.

געזעלשאפט. דער „יודע“ איז געוואָרן דער אָנערקענטער באַנען-טרעגער פונם ייִדישן יונג-דינישטשאַנד. אין משך פון אַ גאַנץ קורצער צייט איז גבריאַל ריסער געוואָרן די פּאָפּולערסטע פּערזענליכקייט ביים דייטשן יידנטום, דער אָנערקענטער בעסטער ייִדישער פּובליציסט און מטיקער קעמפּער פאַרן כבוד און פאַר די רעכט פון זיינע „גלויבענסגענאָסען“...

ריסער האָט אומדערמיטליך געפּליסט זיך קלאָר צו מאַכן זיינע „גלויבענסברידער“, אז באַם זיי פּאָדערן גלייכבאַרעכטיקונג, דאַרפן זיי קודם-בּל אַליין זיך פּילן גלייכווערטיק מיט אַלע מיטברוגער, אויסוואַרצלען פון זייער באַוווּסטזיין אַלע קנעכטישע געפּילן, ניט קוקן אויף דער קריסטליכער וועלט ווי אויף אַ העכערער וועלט, צו וועלכער מען דאַרף זיך ערשט דעהייבן. נאָך פּיל ווייטער איז גענאַנגען אַ צווייטער שריפטשטעלער, אַ יונגער העגעליאַנער, וואָס איז בנוגע דעם טראַדיציאָנעלן יידנטום געווען נאָך אַ ווייט גרעסערער „עם האַרץ“ ווי ריסער, וואָרום ריסער איז דאָך ווייניקסטנס אויסגעוואַקסן אין דעם הויז פון אַ תּורני און אַ משפּיל, דעם יונגן העגעליאַנערס פּאָטער אָבער איז געווען איינער פון די ייִדישע אינטעליגענטן, וואָס האָבן די טויה-וואַסער אויסגענוצט אַלס אַ קאַרעיע-סגולה. מיר מוזן זיך אָבער דאָ קודם-בּל אָפשטעלן אויף דער גרויסער סענסאַציע, וואָס ס'האָט אין די ייִדישע קרייזן אַרויסגערוּפּן אין אָנפאַנג פון די 40-ציקער יאָרן דער באַוווּסטער ראַדיקאַלער דענקער, ברונאָ בויער, מיט זיינע צוויי אַרטיקלען „צור יודענפּראַגע“ און „די פעניקייט דער הייטיגען יודען אונד קריסטען פּרי צו ווערדען“. ברונאָ בויער האָט זיך קונה-שם געווען מיט זיינע קריטישע עוואַנגעליום-פּאַרשונגען, וווּ ער האָט בנוגע דעם קריסטנטום אַרויסגעזאָגט ניט ווייניקער ראַדיקאַלע גע-דאַנקען ווי פּיערבאַך. אַלס טעאָלאָג פון פּאָך און אַטעניסט לויט איבער-צינגונג, האָט בויער געזען אין דער רעליגיע דעם אורקוואַל און די הויפט-סיבה פון דער פאַרקעכטונג און אומגערעכטיקייט, וואָס געוועלטיקט אין דער געזעלשאַפט. צעשטערן, אומברחמנותדיק באַקעמפן די דאָזיקע הויפט-סיבה — דאָס איז לויט בויערס איבערצייגונג דער ריכטיקסטער וועג, וואָס פירט צו פּרייהייט און גערעכטיקייט. אָט פון דעם שטאַנד-פונקט טרעט אויך בויער צו צו דער ייִדן-פּראַגע. ער זעט אין דער ייִדן-פּראַגע קודם-בּל אַ רעליגיעזע פּראַגע. בעת- — דערקלערט בויער אין לאַנג-גאַרנדיקע פּילאָזאָפּיש-דיאַלעקטישע פּראַזן, — די ייִדן פּאָדערן פון דער קריסטליכער מלוכה, זי זאָל זיי עמאַנציפּירן, פּאָדערן זיי דאָך פּאַקטיש, יענע זאָל זיך באַפּרעיען פון איר רעליגיעז-קירכליכן אָבערגלויבן, זאָל שלום מאַכן מיט די ייִדן — מיט די גיפּטיקסטע שונאים פון דער שטאַטס-רעליגיע“. נאָר איידער די ייִדן גופא באַפּרעיען זיך פון זייער

אייגענע פארארטיילן, ווי קאָנען זיי דאָס פאָדערן פון אנדערע? פאָליטישע עמאָציפאציע קאָן מען דערוואַרטן בלויז פון אזא מלוכה, וואָס האָט זיך באַפֿרעט פון אַלע רעליגיעזע בענדער און איז אויפגעבויט אויף פּילאָזאָפֿישע יסודות, ווילן די יידן פרע ווערן, דאַרפן זיי קעמפן פאַר דער באַפֿרינג פון דער גאַנצער מענטשהייט פון דעם רעליגיעזן קאָשמאַר, און קודם-כל זיך גופא עמאַנציפירן פון זייער אייגענער רעליגיע, פאַרגעסן, אַז זיי זינען יידן, און ווערן פֿרענדענקענדיקע אַניווערסאַלע מענטשן. ווער עט זייל — זאָגט בויער מיט אַ סאַרקאַסטישן שמייכל — באַפֿרענען די יידן אַלס יידן, דער שטעלט פאַר זיך אַ האָפֿענונגסלאָזע, ניט דער-גרייכבאַרע אויפגאַבע. דער נאַרט זיך דאָך אַליין אָפּ, ווער עס פֿרוואַט זוינס-וואַשן אַ שוואַרצן נעגער. ווי פֿינדליך עס פאַרהאַלט זיך דער ראַ-דיקאַל בויער צום קריסטנטום, דאָך געפינט ער, אַז די קריסטליכע אַמונה אַלס אַניווערסאַלע רעליגיע און וויטערע שטופע אין דעם אַנטוויקלונגס-פּראָצעס פון דעם, זיך זעלבסטדערקענענדיקן גיטס, שטייט אויף אַ העכערער מדרגה פון דער ייִדישער, און די הינטיקע קריסטן באַזיצן דערפאַר אין אַ באַדיטנדיק גרעסערער מאָס ווי די היינטיקע יידן די פּעיקייט, פֿרע צו ווערן".

קעגן בויערס פּילאָזאָפּיש-אַנטיסעמיטישע סאָפּיזמען זינען אַרויס-געטראָטן פּיל שריפטשטעלער, צווישן זיי אויך דער אויבנדערמאָנטער יונגער העגעליאַנער פון דעם עקסטן לינקן פּליגל, בויערס אַ פֿרינד און געוועזענער מיטקעמפּער. גאַנץ ווייניק באַקאַנט איז נאָך דעמאָלט דער דאָזיקער יונגער שריפטשטעלער געווען, ער האָט אָבער שפּעטער מיט פּעסטער האַנט אינגעקריצט זיין נאָמען אויף די לוחות פון דער וועלט-געשיכטע אַלס גאַונישער באַשעפּער פון אַ נייעם וועלט-סיסטעם, אַלס לערער און פֿירער פון די פּראָלעטאַרישע מאַסן, קאַרל מאַרקס האָט דער יונגער העגעליאַנער געהייסן.

אין זיין ענטפּער, וואָס מאַרקס האָט פאַרעפּנטליכט אין די דרייטש-פּראַנצויזישע יאַהרביכער¹, ווויזט ער אָן, ווי אומבאַגרינדעט און באַדנלאָז עס זינען בויערס מעטאַפּיזישע חקירות וועגן דער יידן-פּראָגע, וווּ ער מישט צונויף דעם באַגריף פּאָליטישע עמאַנציפּאציע מיט אַלגעמיינ-מענטשליכע. בכדי די מלוכה זאָל עמאַנציפירן די יידן, דאַרף זי זיך דאָך ניט אָפּזאָגן פון דער רעליגיע בכלל, נאָר פון דעם פּרינציפּ, שטאַאַטס רעליגיאָן, אַז די קריסטליכע רעליגיע זאָל ניט זיין די הערשנדיקע אינם לאַנד.

1 פּאָרטי, 1844, ז' 204—244. אַ הייסערדיקן אַרטיקל אויף דער זעלביקער שטעטע האָט מאַרקס פאַרענטליכט אין דער, צוואַנציגן מיט ענגעלסן אין 1845 פּאָר-פּענטליכער זעפּלינג, די הייליגע סאַמיליע.

מארקס באנגניג זיך אָבער ניט בלויז דערמיט. ער מאַכט אויך דעם דרייטן פרוווי צו באַטראַכטן די יידן-פראַגע ניט אַלס רעליגיעזע, נאָר קודם-בַּל אַלס סאָציאַל-עקאָנאָמישע פראַגע. מען מוז אָבער דערביי נעמען אין באַטראַכט, אז מאַרקס, דער צוקינפטיקער באַשעפער פון דעם היסטאָריש-מאַטעריאַליסטישן וועלט-באַנעם, האָט נאָך דעמאָלט, ווען ער האָט זיין וַיכּוּח מיט בויערן געפירט, ניט אינגאַנצן נוכר געווען העגעלס מעטאָפיזיש-אידעאַליסטישע אַבסטראַקציעס. עס הערן זיך נאָך דערפאַר אין זיין „צור יודען-פראַגע“ נאָכקלאַנגען פון אַזעלכע ספעקולאַטיוו-אידע-אַליסטישע געדאַנקען, קעגן וועלכע מאַרקס גופא איז שפּעטער אַרויסגע-טרָטן מיט דער גאַנצער מאַכט פון זיין צעשטערנדיקער קריטיק. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אז מאַרקסן איז געווען גאַנץ פרעמד דאָס היסטאָרישע יידנטום. אַפילו דאָס דיטשע יידנטום פון זיין צייט איז אים געווען גאַנץ ווייניק באַקאַנט. גלייך מיט דער דייטשער אינטעלי-גענץ האָט אויך ער ווייניק געוואוסט פון די יידישע בעלי-מלאכות און קליינע הענדלער, וואָס האָבן געלעבט אין דחקות אין די ענגע געטאָ-געסלעך פון פראַנקפורט און פון אַנדערע שטעט. מאַרקס האָט בלויז געוואוסט וועגן די יידישע באַנקירן און פאַבריקאַנטן, וואָס האָבן פאַרנומען די פּאָדערשטע רייען פון דער דייטשער בורזשואַזיע, זיינען געווען די אַקטיווסטע און פעיקסטע פאַרשטייער פון דעם נאַציאָנאַליזם, אין וועלכן מאַרקס האָט שוין דעמאָלט געזעען דעם ציל-שניב פון זיין לעבנס-קאַמף. איצט ווייסט יעדערער, מיט וואָס פאַר אַ שאַרפער דיאַלעקטיק מאַרקס האָט שפּעטער פאַרטיידיקט דעם געדאַנק, אז יעדע נאַציע באַשטייט פון פאַרשיידענע קלאַסן, און יעדער קלאַס קעמפט פאַר זיינע באַזונדערע אינטערעסן. אין זיין „צור יודען-פראַגע“ געפינט זיך נאָך אָבער דער יונגער מאַרקס אונטער דער השפּעה פון העגעלס אידעאַליסטישע אַבסטראַקציעס, לויט וועלכע יעדעס פּאָלק ווערט באַטראַכט אַלס באַשטימטער עטאַפּ אין דעם „זעלבסטבאַוואוסטזיין“ פון דעם וועלט-גיטס. דערפאַר פאַרבייט דער יונגער מאַרקס אויף אַ גאַנץ „אַנטימאַרקסיסטישן“ אופן דעם קלאַסן-באַגריף דורך אַ רעליגיעז-נאַציאָנאַלן, און זעט אין דעם יידישן פּאָלק דעם פראָוודיענציעלן טרעגער פון דעם קאַפיטאַליסטישן גיטס. אין דער פאַר-עלטערטער אַבסטראַקט-העגעליאַנישער פאַרם לייגט אָבער דער יונגער פאַרפאַסער אַרײַן אַ נייעם „מאַרקסיסטישן“ אינהאַלט.

די יידן-פּינדלליכע שריפטשטעלער האָבן אזוי פיל געלאַרעמט וועגן דער געלט-גירדיקייט, וועגן דעם שאַכער-גיטס און גידעריקער מאַראַל פון די יידן. מאַרקס איז הימל-ווייט פון אַפּאָלאָגעטיק. פון דעם, וואָס מיר האָבן שוין פריער געשריבן, איז גאַנץ קלאַר, ווי ווייניק מאַרקס איז גע-

ואנען געווען צו אידעאליוירן, דען אלטאגס-יודען, דעם יידן פון דער פראקטישער, וואָכענדיקער ווירקליכקייט. ער דערקלערט באַשטימט: „דער וועלטליכער יסוד פונם יידנטום איז — פראַקטישע באַדערפעניש, עגאָזום (אייגנטום); דער וועלטליכער קולט פון די יידן איז דער שאַכער, דער וועלטליכער נאָט פון די יידן — דאָס געלט“. מיר ווייסן, ווי פיל פון דער קריסטליכער געזעלשאַפט האָבן געווען דעם מקור פון דער ייִדישער „פאַרדאַרבנקייט“ אינם תלמוד מיט זינע, אָבערגלויבנס. ניין, דער קלערט מאַרקס, „ניט אין זומש, אָדער אין תלמוד, נאָר אין דער היינטיגער קער געזעלשאַפט געפינען מיר דעם תוך פון דעם היינטיקן יידן; ניט אַן אַפּסטראַקטן תוך, נאָר אַ אין העכסטן גראַד עמפירישן; ניט אַלס באַדינגונג פון דעם יידנס באַגרעניצטקייט, נאָר אַלס באַדינגונג פון ייִדישער באַגרעניצטקייט * פון דער גאַנצער פירגערליכער געזעלשאַפט.“

דער קאָפיטאַליסטיש-הענדלערישער גייסט ביי יידן, שטרעכט מאַרקס אונטער, איז נישט באַדינגט דורך זיינע ספּעציפישע נאַציאָנאַלע אייגנשאַפטן, ער איז אַ פראַדוקט פון דער אייראָפּעיִשער קאָפיטאַליסטישער אַנטוויקלונג. דאָס יידנטום — דערקלערט מאַרקס — האָט זיך אויפֿ-געהיט ניט קעגן דעם גאַנג פון דער געשיכטע, נאָר טאַקע אַדאַנק איר גופא; פון איר אייגענער טראַכט געבוירט שטענדיק די פירגערליכע געזעלשאַפט דעם יידן. דער פראַקטישער גייסט פון דעם יידנטום איז דאָך דער פראַקטישער גייסט פון אַלע קריסטליכע פעלקער... מיר זעען אין דעם יידנטום פאַרקערפּערט דעם אַלגעמיינעם, דורך דער היסטאָרישער אַנטוויקלונג געשאַפּענע, אַנטיסאָציאַלן עלעמענט פון דער געגנוואַרט. אַזאָ געזעלשאַפט-אָרגאַניזאַציע, וואָס וואָלט באַזיטיקט די מעגליכקייט פון שאַכעריי, ד״ה, וואָלט געמאַכט אוממיגליך די עקזיסטענץ פון הענדלער, וואָלט געמאַכט דערמיט גופא אוממעגליך די עקזיסטענץ פון דעם היינטיקן יידן... מיר אָנערקענען אין די יידן דעם אַלגעמיינעם אַנטי-סאָציאַלן עלעמענט פון דער געגנוואַרט, וואָס האָט (דער סאָציאַלער עלע-מענט) דורך זיין היסטאָרישער אַנטוויקלונג, ביי דער ענערגישער מיטהילף פון די יידן, דערגרייכט ביי היינטיקן טאָג צו אַזאָ הויכער מדרגה, אַז עס מוז זיך שוין איצט אָנפאַנגען דער פראַצעס פון זיין צעפאַל.“

די געזעלשאַפטליכע עמאַנציפּאַציע — פירט מאַרקס אויס — דאַרף קודם-כל באַשטיין אין דעם עמאַנציפּירן די גאַנצע געזעלשאַפט פון דעם ביי איר איינגעבוירגערטן שאַכער-עלעמענט.*

וואָס פאַר אַ ווייטע דיסטאַנץ עס טיילט אָפּ די ייִדישע אויפֿ-קלערער (די פרינדלענדערס און די וואָלפּוואַנס) מיט זייער התבטלות פאַר

* דאָס חיל ביי מאַרקסן ספּאַקטיש הייסן ק א ש י ט ז ל י ס ט י ש ע באַגרעניצטקייט.

דער מאָדערנער קריסטליכער וועלט, פון דעם יונגן מאַרקסן, דעם צוקינפֿ-
טיקן שטורמער פון דער בורזשואַזער וועלט, דעם טעאָרעטישן באַגרינדער
און אָנזאָגער פון דעם קומענדיקן שטרענגן וועלט־משפט. לי נָקָם וְשָׁלָם!..
פֿאַר דעם פון דרויסן שטייענדיקן מאַרקסן האָט עקזיסטירט בלויז
דער „אַלטאַגסיווע“, דער אויסשליסליך אין וואָכעדיקע געלט־אינטערעסן
פֿאַרטאַגענער ייִדישער קאַפיטאַליסט און באַנקיר, — די ייִדישע אינטע-
ליגענטן אָבער, וואָס האָבן שטודירט אין ייִדישע סעמינאַרן און זיך פֿאַר-
נומען מיט ייִדישער וויסנשאַפֿט, זיי האָבן אויך געוואָסט פון „שבת-
יומטובֿדיקע יידן“, וואָס זינען אויפגעוואַקסן אויף די טראַדיציעס פון
דעם היסטאָרישן ייִדנטום. מיר האָבן געזעען, ווי שטאַרק עס איז דעמאָלט
בײַ דער קריסטליכער פֿאַרטשירטליכער אינטעליגענץ געווען דער אינטערעס
צו רעליגיעזע פֿראַבלעמען. אין נאָך אַ פֿאַרניטנדיק גרעסערער מאָס האָט
דאָס געמוזט פֿאַרקומען בײַ דער ייִדישער אינטעליגענץ, וואָס האָט דאָך
אין דער ייִדישער אמונה געזעען דעם איינציקן פֿאַקטאָר, וואָס טיילט זי אויס
פון דער אַרומיקער קריסטליכער אייראָפּעיִשער וועלט. ברונאָ בויער האָט
רויך געקאָנט זײַן אַ איבערציגטער אַטעיסט און אַנטשיידענער קעגנער
פונם קריסטנטום, און דאָס האָט פֿלל ניט אָפּגעשוואַכט זײַן נאַציאָנאַל
געפיל; אין די שפּעטערע יאָרן איז ער אַפילו געווען אַ הייסער אָנהענגער
פון ביסמאַרקס נאַציאָנאַליסטישער פּאָליטיק. אַנדערש איז אָבער די לאַגע
געווען בײַ דער ייִדישער אינטעליגענץ. זי האָט דאָך אין דעם ייִדישן
קיבוץ געזעען בלויז אַ רעליגיעזע סעקטע; אַלס איינציקן פֿאַרבינדונגס-
רינג האָט מען אָנערקענט בלויז די ייִדישע אמונה; ווער עס האָט אָבער
איר אַוואָרטירטע ניט געוואָלט מער אָנערקענען, האָט ער דאָך לאָגיש
געמוזט קומען צום אויכפיר, אַז ער איז — „מחויז למחנה“ — אויסער
יעדן פֿאַרבאַנד מיטן ייִדישן קיבוץ. דאָס געפיל, ריכטיקער — דאָס אומ-
באַוואָסטע נאַציאָנאַלע געפיל, האָט זיך אָבער געפונען אין פֿולער כּתירה
מיט דער טרוקענער לאָגיק. האָט מען געזוכט אויסוועגן; געבויט פֿאַר-
שיידענע טעאָרעטישע לופט־שלעסער, געפראַווט מיט דיאַלעקטישן שפּיץ-
געוועב פֿאַרענטפּערן די שרײַענדיקע כּתירות, פֿאַרדעקן דעם „קֶרַע שֶׁבְּלֵב“...
טיפּיש איז אין דער הינזיכט דער פֿאַרדינסטפֿולער פּובליציסט און
געלערנטער לודוויג פּיליפּאָן.

לודוויג פּיליפּאָן איז געבאָרן (דעצעמבער 1811) אין דעסוי, אין
דער פּאַמיליע פון דעם אין זײַן צײַט באַקאַנטן משפּיל און פּעדאַגאָג
משה בן אורי, וואָס האָט אָנטייל גענומען אין שלום כּהנא, מאַסאַר,
פֿאַרעפּנטליכט אַ לערנבוך „מורע לבני בינה (1801—1810) און איז געשטאָרבן

אויפן 39טן יאָר פון זיין לעבן (1814). זייער פרי אַ יתום געבליבן, האָט דער קליינער לודוויג פאַרבראַכט זינע יונגע יאָרן אין דהקוּת, און שוין אַלס גימנאַזיע=שילער געמוזט זאָרגן וועגן חיונה. צו נניצן יאָר האָט פיליפּאָן פאַרעפנטליכט זיין פאַרשונג וועגן די צוויי ייִדיש=גריכישע שריפטשטעלער, עצעכיעל אונד פילי; אין אַ יאָר אַרום (1831) האָט ער פאַרענדיקט זיין אין לאַטיין געשריבענע דיסערטאַציע וועגן אַפּלָטונס און אַריסטוס אָנשווינגען בנוגע דעם בוי פון דעם מענטשנס קערפער און זיין דענקונגס=פעניקייט. דאָס דאָזיקע ווערק האָט דעם יונגען פיליפּאָן געשאַפן אַ נאָמען אין דער געלערטער=וועלט 1; אין 1833 האָט די מאַרבורגער קהילה איינגעלאָרן פיליפּאָנען אַלס פּרעדיגער און ראַבינער.

דער ענערגישער און טאַטלוסטיקער פיליפּאָן האָט זיך אָבער ניט געוואָלט באַגינגן בלויז מיט קהילה=ענינים. אין 1837 האָט פיליפּאָן גע=גרינדעט זיין וואַכנשריפט 2, אַללגעמיינע צייטונג דעם יודענטומס, וועלכע ער האָט מיט אומדערמיליכער ענערגיע רעדאַקטירט אין משך פון איבער 50 יאָר 3. די דאָזיקע וואַכנשריפט האָט געהאַט אַן אויס=שליסליכן דערפאַלג. זי איז געלייענט געוואָרן מיט גרויס אינטערעס ניט בלויז אין דייטשלאַנד, נאָר טאַקע, בכל תפוצות ישראל. וואָרום פיליפּאָן האָט זיך געפלייסט, אַז זיין צייטשריפט זאָל טאַקע ווירקליך זיין אַן אַלגעמיינע, צייטונג דעם יודענטומס. אין דער צייטונג האָבן זיך געדרוקט קאָרעספּאָנדענצן און מיטטיילונגען פון די פאַרענדיקטע ייִדישע קולטור=צענטרען אויס דער גאָרער וועלט. ווען די רוסישע רע=גירונג איז אין אָנפאַנג 40 יקער יאָרן צוגעטראָטן צו דער ייִדישער שול=רעפּאָרם, האָט פיליפּאָן ניט בלויז געדרוקט וועגן דעם אין זיין צייטונג אַ גאַנצן משך אַרטיקלען און קאָרעספּאָנדענצן, נאָר ער האָט אויך גע=שריבן וועגן דעם פיל בריוו און פאַרשלאָגן ניקאָלאַיען, אַוואַראָוון און זיין עמיסאַר ליליענטאַלן. אַלס באַגאַבטער פּובליציסט און געזעלשאַפט=ליכער טוער, האָט פיליפּאָן אויך אַ גרויסן אָנטייל גענומען אין דעם עכאַנציפּאַציע=קאַכר, וואָס די דייטשע ייִדן האָבן געפירט. דאָס האָט אים געשאַפן אַ ברייטע פּאָפּולאַריטעט אין די ייִדישע געזעלשאַפטליכע קרייזן און ווייל פיליפּאָן האָט באַוויזן זיין ליטעראַרישע באַגאַבונג אויך אויפן פּאָעטישן געביט 4, האָבן די ייִדישע קהילות אים אָנפאַרטרויט.

- 1 באַריכט וועגן פיליפּאָנס לאַטייניש ווערק, זע הערמאַן קאַהענס אַרטיקל אין פיליפּאָנס, נעזאַמעלעס אַבאַנדלונגען, II, 461—485.
- 2 די ערשטע צייט איז פיליפּאָנס צייטשריפט דערשינען דריי מאל אין וואָך.
- 3 פיליפּאָן איז געשטאָרבן אין דעצעמבער 1889.
- 4 פיליפּאָן האָט אויך געשריבן יראַמען און דערצוילונגען (עסערקאַז, "פּאָאָכיס", יעקב טיראַרע" און אנד.).

ער זאל באזארגן א נייע דייטשע ביבל-איבערזעצונג. אויך די דאָזיקע פיליפּזאָנס ליטעראַרישע אונטערנעמונג האָט געהאַט גרויס דערפאַלג און האָט אויסגעהאַלטן פיל אויסגאַבן. איינע פון זיי איז געוואָרן באַזונדערס פאַפּולער אַדאַנק די באַוווּסטע דאָרע-אילוסטראַציעס צום ביבלישן טעקסט. בכדי צו באַקעמפן די מיסיאָנערישע ביבל-אויסגאַבן, וואָס זינען אַדאַנק זייער ביליגקייט אַרײַנגעדראַנגען אין אַ באַדײַטנדיקער מאָס אין די ייִדישע היִזער, האָט פיליפּזאָן געגרינדעט אַ „איוראַעליטישע ביבל-אַנשטאַלט“ און אַ „אינסטיטוט צור פערדערונג דער איוראַעליטישען ליטעראַטור“, און דורך זיי געשאַפן די מעגליכקייט צו פאַרשפּרייטן אין די צענער טויזנטער עקזעמפלאַרן צו נאַנץ ביליגע פּרייזן דעם ביבל-טעקסט צוזאַמען מיט זײַן דײַטשער איבערזעצונג.

און אָט דער מאָן, וואָס האָט אַזוי פיל מי און ענערגיע אָפּגע-געבן ייִדישע פּלל-אינטערעסן, און מיט זײַן צײַטשריפּט אַזוי שטאַרק געוועקט, ווי איינער פון זײַנע ביאַגראַפּן שרײַבט, דאַס געפיל דער צוואַ-מענגעהיגיקייט¹, דאַס בירדערליך-קרובישע געפיל פון דעם איבער דער גאַנצער וועלט צעווייטן ייִדנטום, — ווערט ניט מיר איבערצוהורן, אַז ייִדן זײַנען פּלל ניט קיין נאַציע (שאָן לענגסט קיין פּאַלק מער), נאָר אַ „רע-ליגיאָנס-גענאַסענשאַפט“. פיליפּזאָן שטרייבט שוין דווקא אַליין אונטער, אַז דאַס „שאַרפע אָפּגערעניצן פון נאַציעס אין באַזונדערע מלוכות“ וואָלט אַרויסגערופן „אַינע זאַלכע אינזײַטיגקייט אונד שראַפּהייט“, אַז דאַס וואָלט געקאַנט שאַפן אַן אמתע שטערונג, דער ענטוויקעלונג דעם מענשענ-געשלעכטעס. ער ווייס זייער גוט, אַז ס'איז שוין, פון תמיד אָן אַ גאַנץ געוויינליכע דערשײַנונג, ווי איין מלוכה, מעהרערע נאַציאָנאַלי-טעטען אומפאַסט², און אַנווייזנדיק אויף ענגלאַנד און די אַמעריקאַנער פאַראייניקטע שטאַטן, באַשטעטיקט פיליפּזאָן דעם פאַקט, אַז איינע און די זעלביקע מלוכה קאָן נעבן דער הויפּט-נאַציע, וואָס בילדעט דעם רוב פון דער באַפּעלקערונג, פאַרשיעדענאַרטיגע נאַציאָנאַליטעטען עבענבירדיג אונד גלײַכבערעכטיגט אין זיך אינשליסען. וואָרום, פירט פיליפּזאָן אויס, באַשטייט אַ מלוכה פון פאַרשיידענע נאַציאָנאַליטעטן, מוזן זיי אַלע שטאַאַטס-בירגערליך גלײַכבאַרעכטיקט זײַן, אונד וועדער אויס דער שטעלונג נאָך אויס דעם אומפאַנג דער נאַציאָנאַליטעטען, דאַרף איינע הערשאַפט דער איינען, איינע אונטערדריקונג דער אַנדערען הערפאַרגעהן¹. דאַס איז אַלץ בנוגע דעם, נאַציאָנאַליטעט-פּרינציפּ. ייִדן, — פאַרוי-

1 זע פיליפּזאָנס אַרטיקל, דאַס נאַציאָנאַליטעטס-פּרינציפּ (געזעמלעטע אַנהאַנד-לינגען, I, 89-95).

כערט אָבער פּיליפּזאָן, — זינגען פּלל ניט קיין נאַציע, וויר דויטשע יודען, — טענהט ער, — נאַנץ אונד גאר דויטשע זינד¹. וויר, דויטשע יודן, זינד דויטשע זייט מעהר אַלס אַנדערטהאַלב יאַהרמאַזענדען (?)², און אים נאָך דער סכּום ווייניק, דערקלערט ער טאַקע אויף דערזעלביקער זיט, אַז דער ייד, דאָך שוין יאַהרמאַזענדע אין דויטשלאַנד זיין פּאַטער-לאַנד האָט³. וויר, — שטרעכט פּיליפּזאָן פּאַטעטיש אונטער 8 — וואַרען, זינד אונד וועררען דויטשע זיין, וויע נור איר גענדרליכער דער דויטשען נאַציאָן עס זינד⁴ (געשפּאַ-צירט ביי פּיליפּזאָנען).

פּיליפּזאָן קאָן ניט מוחל זיין דעם פּילאָזאָף האַרטמאַן, וואָס יענער דערלויבט זיך אין זיין יידן-פּינדליכער אַרבעט, דאַס יודענטום אין געגענוואַרט אונד צוקונפּט אָנצוווייזן, אַז די יידן פּעלט בלוז דער יידישער שטאַט און די יידישע טעריטאָריע, בכדי זיי זאָלן רעפּרעזענטירן אַ נאַציאָנאַליטעט אין דעם זעלביקן זיין, ווי די פּראַנצווין אָדער די איטאַליענער⁵. דאַס, — פּאַרזיכערט פּיליפּזאָן, — איז אַ געוואַלדיקער טעות, פּעלט ניכט דען יודען, וואָס פיר איינע נאַציאָנאַליטעט ענט-שנידענד איסט — די געמיינזאַמע שפּראַכע⁶? 4, דאַס, וואָס עס פּאַר-בינדט די יידן צווישן זיך, — דערקלערט פּיליפּזאָן, — איז נישט, שטאַט געפּיל⁷, ווי האַרטמאַן מיינט, נאָר, גלויבענס-געמיינשאַפּט, און אַט די געמיינשאַפּט, וואָס איז, ניכט נאַציאָנאַלער, נור רעליגיעזער אַרט, מינערט בפּירוש ניט ביי די יידן זייער דייטשע נאַציאָנאַליטעט, פּונקט ווי ס'האַט דאָך, נייעמאַנד דען קאַטאָליקען אונד דען פּראָטעסטאַנטען דאַס דויטשע נאַציאָנאַלגעפּיל אָבגעשפּראַכען⁸.

אין די פּערציקער יאָרן האָט אָבער, ווי מיר האָבן שוין פּריער אָנגעווויזן, די ראַדיקאַלע דייטשע אינטעליגענץ געשענקט זייער פּיל אויפֿ-מערקזאַמקייט רעליגיעזע פּראַגן, ווייל זי איז געווען פּעסט איבערצייגט, אַז אין דעם אַראַפּרייסן די הייליקייטס-קרױן פּון דעם רעליגיעזן וועלט באַנעם באַשטייט דער ערשטער עטאַפּ אין דער פּאָליטישער באַפּריינג פּונם פּאַטערלאַנד, די יידישע אינטעליגענץ האָט אַלץ געפּלעכט זיך צו דערווייזן, אַז דאַס יידנטום איז בלוז אַ רעליגיעזער קיבוץ, די דייטשע ראַדיקאַלן אָבער מיט פייערפּאַכן און בויערן בראַש האָבן אין

1 געזאַמלטע אַבאַנדלונגען, I, 166.

2 דאָרטן, 162. זע אויך דאָרטן, 149.

3 דאָרטן, 168.

4 דאָרטן, II, 273.

5 דאָרטן, 281 - 287, 326.

דער רעליגיע געזעען די פארקענטונג פון דעם מענטשליכן גייסט און געדאנק. אין ביי פיל פון דער יידישער האלב-אסימילירטער אינטעלי-גענץ, וואָס האָט געשטרעבט צו עמאנציפאציע און פאָליטישער באַפרייונג, וואָך געוואָרן די פראגע: צו וואָס דאַרפן זיי עס פעסט האַלטן די אמונה, וואָס זיי האָבן באַקומען בירושה פון די פריערדיקע דורות? פאָרוואָס זיינען זיי יידן? וואָס באַצוועקן זיי דערמיט, וואָס זיי זיינען יידן? צוליב וואָס דאַרף עס בכלל דער יודאָניזם עקזיסטירן? די דאָזיקע פראַגן זיינען געוואָרן אלץ דרינגענדיקער, וואָס שטאַרקער עס האָט זיך געלאָזט שפירן דער אָנקומענדיקער רעוואָלוציע-שטורעם. אָן ענטפער אַוּיף די דאָזיקע פראַגן האָט פיליפּאָן געפרווט געבן אין 1847 אין אַ גאַנצן משך פון פאָרלעזונגען, וואָס זיינען דערנאָך דערשינען אין אַ באַזונדערן בוך אונטער דעם טיטל: „די ענטוויקעלונג דער רעליגיעזען אירעען אים יודענטומע, קריסטענטומע אונד איסלאַם“, און דאָס ווערק איז באַלד איבערגעזעצט געוואָרן אַוּיף ענגליש און פראַנצויזיש¹. פיליפּאָן איז פּרעדיגער און ראַבינער, אָבער אַ רעפּאָרט-ראַבינער, וואָס איז אַינן דעה מיט די, וועלכע האָבן געטענהט, אַז די מאַדערנע צייט פאָדערט, מען זאָל זיך געפיינען „אויסערהאַלב דעם תּלמודישען געזעצעס“².

וואָס בעשטעהען וויל, — דערקלערט פיליפּאָן, — ווערד געפראַגט נאָך דען אורזאַכן, נאָך דעם אינהאַלט, נאָך דער רעכטפערטיגונג זיינעם בעשטאַנדעס. וויל אויך דאָס ייִדנטום עקזיסטירט און וויל עקזיסטירן, מוז עס, זיינען בעקענערן און אַנדערן קלאָר מאַכן, פאָרוואָס עס עקזיסטירט, און צו וואָס וויל עס עקזיסטירן? און פיליפּאָן שטעלט די פראַגע: וואָס איסט נון דאָס יודענטום? און אַלס ענטפער שטעלט ער אַרויס די באַווסטע „מיסאָן-טעאָריע“, וואָס האָט נאָכדעם געשפּילט אַזאַ חשובע ראָלע ביי די רעפּאָרט-ראַבינערס פון דעם מערב-ייִדנטום.

די „מיסאָן-טעאָריע“ איז, ווי מיר ווייסן, פּלץ ניט קיין נייע. וועגן דער אוניווערסאלער מיסיע פון דעם ייִדישן פאָלק האָבן מיט התלהבות גערעדט דער „ארי הקדוש“³, דער באַווסטער פּראָגער רב, דער „הויכער ר' לייב“⁴ און פיל אַנדערע. דאָרט, בני די פרומע מיס-טיקער, איז אָבער די „מיסאָן-לערע געווען אַ לאַגישער פּועל-יוצא פון אַן אַרגאניש גאַנצן וועלט-באַנעם. דאָס ייִדישע פאָלק איז באַטראַכט געוואָרן אַלס „בני בכורי ישראל“, איז געשטאַנען אין צענטער פון דער

1 חעגן שד"לס שאַרטער קריטיק זע אויבן ז' 165—167.

2 די ענטוויקעלונג אַזו"ה, 10—11, 165.

3 זע אונזער חרקה, באַנד IV, ז' 337.

4 דאָרטן, באַנד V, ז' 107.

וועלט, און יעדע מצוה, יעדער ווילנס-אקט, וואָס אַ בישראל האָט
 מקיים געווען, האָט געהאַט אַ גרויסן קאָסמישן באַדניט. גאַנץ אויסטער-
 ליש זעט אָבער אויס די „מיסיאָן-לערע“ ביי דעם אייראָפּעיִש-געבילדעטן
 פּיליפּזאָן, וואָס האַלט אין איין טענה, אז מיר זיינען געווען, זיינען איצט
 און ווילן אויך זיין אמתע דייטשן, ווי נור אירגענדר גליעדער דער דויטשען
 נאַציאָן עס זינד. ביי דעם דאָזיקן „גאַנץ אונד גאר דויטשע“ האָט
 אָבער דער טעאָלאָג, דער ראַבינער גובר געווען דעם וויסנשאַפּטלער.
 פּיליפּזאָן טיילט בפּירוש אָפּ דאָס „יודענטום“ אַלס רעליגיעז סיסטעם
 און וועלט-אַנשווינג פון דער „יודענהייט“ — פון דעם ייִדישן קאָלעקטיוו.
 דער ייִדישער שטאַם, די ייִדישע אומה איז לויט פּיליפּזאָן ניט דער
 באַשעפּער פון יודאַזום מיט זיין אייגנאַרטיקן וועלט-באַנעם — ער איז
 בלויז אַ פּאַרויס-באַשטימט געפּעס פאַר דער רעליגיעזער אידעע, וואָס
 האָט זיך דורך געטליכער התגלות אַנטפּלעקט אין פּאַרם פון מאָזאַזום 1.
 דערמיט, — דערקלערט פּיליפּזאָן, — איז פאַרבונדן די אייגנטימליכקייט
 פונם ייִדישן שטאַם, וואָס אונטערשיידט אים פון אַלע אַנדערע פעלקער.
 ביי יענע אַטוויקלט זיך דאָס באַוווסטזיין פון זייער פאַרוף ערשט שטופּ-
 וויז, לויטן גאַנג פון זייער געשיכטע, — דער ייִדישער שטאַם אָבער ווייס
 שוין פון אָנפאַנג אָן, וואָס ער זאָל אונד וואָצו ער דאַ איסט. ער
 דערקענט זיך, פּאַם ערשטען אויגענבליקע אַן אַלס גאָטס פּאַלק, ד"ה
 אַלס טרעגער פון דער רעליגיעזער אידעע 2.

אין וואָס אָבער באַשטייט די רעליגיעזע אידעע, וואָס האָט זיך
 אַנטפּלעקט דורך געטליכער התגלות אין פּאַרם פון מאָזאַזום און האָט
 זיך געפונען אין בולן קעגנזאץ צו דער אויסערער היידנישער וועלט?
 אַט אין וואָס, — דערקלערט פּיליפּזאָן, — עס באַשטייט די רעליגיעזע
 אידעע, ווי עס האָט זי דער מאָזאַזום אויף דער וועלט געבראַכט: די
 איינהייט גאָטעס, די איינהייט דער וועלט, די איינהייט דעם מענשען,
 די מיטעלבאַרקייט גאָטעס צור וועלט דורך די נאַטור-געזעצע, די אונ-
 מיטעלבאַרקייט גאָטעס צום מענשען, וואָס איז געשאַפן לויט זיין עב-
 פילד און באַשאַנקען מיט פּרניען ווילן 3. דער מאָזאַזום, — חורט מע-
 רערע מאָל איבער פּיליפּזאָן, — ווייסט נישט פון קיין אונטערשייד צווישן
 דער אידעע און דער ווירקלעכקייט, ער פּראָקלאַמירט די פּולשטענדיקע
 איינהייט צווישן לערע און לעבן, צווישן דעם רעליגיעזן און סאַציאַלן מענטשן 4.

1 ענטשיקעלונג דער רעליגיעזען אידעע, 7, 24, 34, 55 אַזוי"ח (מיר צייטן די
 לויט דער צווייטער אויסלאַגע, 1874).

2 דאָרטן, 57.

3 דאָרטן, 33.

4 דאָרטן, 8 אַזוי"ח.

די היידנישע וועלט איז ארויסגענאנגען פון דעם געדאנק: די וועלט איז, דערפאר איז גאט פארענען; זי איז ארויסגענאנגען קודם-כל פון דעם מענטשן, פון דעם „איך“-באגריף, און דאס האט געבראכט צו צוויי זעלבשטענדיקע באגריפן וועגן דעם גוטן און וועגן דעם ביזן מיט דעם לאגישן אויספיר, אז עס מוז זיין א דריטע קראפט, וואס גלייכט אויס די קעגנזאצן, און אזוי איז די היידנישע וועלט געקומען צו פיל-געטערני, צו פילוערטיקייטן ¹. דער מאַזאַזום אָבער זאָגט: גאָט איז, דערפאר איז די וועלט ². און אין דעם דאָזיקן זאָץ איז איינגעפאַסט, דער גראַסע אינהאַלט דעם מאַזאַזום. גאָט איז דאָס אַבסאָלוטע זין, די אַבסאָלוטע איינהייט, די וועלט איז זין באַשאַף. גאָט און די וועלט זיינען אָבער ניט אידענטיש, גאָט איז אַיבער די וועלט, וואָס איז בלויז זין ווערק ³. די וועלט איז אַ קאָמפּלעקס פון באַזונדערקייטן און קאָן ניט זין געגלייכן צו גאָט, וואָס איז, דאָס אַבסאָלוטע, איז אייניק, איינציק, אַלקעגווערטיק און אַלמעכטיק. דאָס ברענגט צום גרונט-גע-דאַנק פון מאַזאַזום — וועגן דער הייליקונג פון דעם מענטשן.

דער מאַזאַזום זעט אינם מענטשן, די איינהייט דעם לייבליכען אונד גניסטיגען, דער מענטש איז, אים גייכטע גאָט עבענפירליך, און דער-פאר איז זין באַשטימט, גאָט אימער ענליכער צו ווערדען, פריי אונד זיך זעלבסט בעשטימענד; ער דאַרף זין דורכגעדרונגען מיטן באַוווּסט-זין, דאָס זיטליכע איבער אַלעס זינליכע אונד וועלטליכע צו דערהעבען. און אָט דאָס זיטליכע דאַרף זיך אַנטפּלעקן, אַלס ליעבע צו גאָט אונד נעכסטען-ליעבע, אַלס גערעכטיגקייט אונד באַרמהערציגקייט געגען דעם איינציגען ⁴.

דער מאַזאַזום, — שטרייכט פיליפּאָן אונטער, — זעט אין דער אָפּענבאַרונג די פּולשטענדיקסטע, אונמילטעלבאַרקייט גאָטעס צום מענשען ⁵. קאָן מען אָבער שטעלן די פּראָגע: פאַרוואָס האָט מען מיט דער אָפּענבאַרונג ניט גלייך מוּקָה געווען די גאַנצע מענטשהייט, גאָר אויסגעקליבן אַ איין איינציק, היערצו ערצאָגעניעס פעלקען? בכדי די מענטשהייט, — דערקלערט פיליפּאָן, — זאָל זעלבשטענדיק דורכ-מאַכן אַלע עטאַפּן פון איר אַנטוויקלונג, דאָס עררייכען זאָל, וואָס זי

1 ענטשיקעלונג דער רעליגיעזען אידעע, 174—175.

2 דאָרטן, 24.

3 דאָרטן, 347.

4 דאָרטן, 34, 51, 54.

5 דאָרטן, 33.

פיר זיך עררייכען קאן, און דער עיקר — זיך פריי, מיט אייגענעם ווילן זיך אנטוויקלען ביו צו דער מדרגה, ווען דאָס אָננעמען די אמתן פון דער אָפּענבאַרונג וועט שוין זיין אַ נאַטירליך באַדערפעניש ¹. אַט דער-פאַר איז, פון דער געטליכער פאַרזענענדיג דער ייִדישער שטאַם פאַרויס באַשטימט געווען, אַז אין זיין שוים זאָל די רעליגיעזע אידעע גובר זיין דעם קעגנזעצליכן, דעם היידנישן וועלט-באַנעם, און דערנאָך זי איבער-צוגעבן דער גאַנצער מענטשהייט ². אַט דער דאָזיקער פּראָצעס, דאָס פאַרדרענגען בניִים ייִדישן פּאָלק דעם היידנישן וועלט-באַנעם דורך דער רעליגיעזער אידעע, האָט זיך אָבער אין דער ערשטער תקופה, אין דער צייט פון בית ראשון, ניט אינגעגעבן. דאָס ייִדישע פּאָלק, האָט די מאָזאִישע אידעע פאַרלאָרן און דעם היידענטום זיך איבערגעגעבן, דאָס לעבען האָט מיט דער אידעע געבראַכען, דער מאָזאִישער וועלט-באַנעם האָט ניט באַהערשט דאָס לעבן פונם ייִדישן פּאָלק. אויס דעם שוים פון דעם ייִדישן קיבוץ זינגען אָבער אויסגעוואַקסן אומדערשראַקענע קעמפער פאַר דער רעליגיעזער אידעע — די נביאים. זיי זינגען ניט געווען בפּוח אויסצוקעמפן די פּולקומע איינהייט פון דער מאָזאִישער אידעע מיטן לעבן, זיי איז אָבער געלונגען די אידעע אַליין ניט נאָר צו רעטן, נאָר ווייטער זי צו אַנטוויקלען, און ריפּן צו מאַכן דאָס באַוואַוסטזיני, אַז די רעליגיעזע אידעע איז באַשטימט ניט פאַרן פּאָלק ישראל אַליין, נאָר פאַר דער גאַנצער מענטשהייט. און טאַקע אין דעם, וואָס די מאָזאִישע אידעע האָט זיך פונם לעבן אָפּגעשפּאַלטן, זעט אויך פּילפּאָן די געטליכע השגחה, ווייל דורכדעם איז ליניכטער געוואָרן דער איבער-גאַנג פון דער רעליגיעזער אידעע אין די געזאַמטע מענטשהייט, וואָרום אויף דער דעמאָלדיקער שטופּע פון דער מענטשליכער אַנטוויקלונג, — נור די אידעע אַליין קאָנטע די מענשהייט איבערווינדען (בּינּקומען) ³.

די ייִדישע מלוכה האָבן נבוכדנצרס קְּלָלוֹת צעשטערט, דאָס ייִדישע פּאָלק האָט אָבער ניט געקאָנט אונטערגיין, ווי דאָס איז געווען דער פּאַל בּיִי אַנדערע פעלקער, וואָרום, — שטרײַכט פּילפּאָן אונטער, — אויסער זיין, פּאָלקסטימליכקייט, ד״ה אויסער זינגע ספּעציעלע נאַציאָ-נאַלע אייגנשאַפטן, האָט דאָך דאָס ייִדישע פּאָלק געהאַט אַ גאַנץ אַנדערן, לעבענסאינהאַלט — דעם רעליגיעזן, און אַט דער דאָזיקער אינהאַלט האָט זיין טרעגער פון אונטערגאַנג גערעטעט. ווייל די דורכדרינגונג פון דער רעליגיעזער אידעע אין דער גאַנצער מענטשהייט האָט באַדאַרפט

1 ענטהיקעלונג דער רעליגיעזער אידעע, 33.

2 דאָרטן, 56.

3 דאָרטן, 62, 67, 69, 71, 72, 74, 87.

זיין א פראָדוקט פון פרייער, זעלבשטענדיקער אַנטוויקלונג, האָט דאָך בני דעם דעמאָלטיקן קולטור-צושטאַנד די רעליגיעזע אידעע געקאָנט אַרײַנדרינגען ניט אין איר גאַנצן פאַרנעם, נאָר בלויז טייל ווייז 1. דערפאַר האָט די געטליכע השגחה פאַראויס באַשטימט, דער ייִדישער שטאַם זאָל צום צווייטן מאָל פירן אַ זעלבשטענדיק פּאָליטיש לעבן, בכדי די רעליגיעזע אידעע זאָל באַקומען די נייטיקע שווי-מיטלען אויף צו בלעבן: אויפגעהיט אין דעם ייִדישן קיבוץ אין איר פולער גאַנצקייט פאַר די קומענדיקע דורות. אין דעם, — ווייזט פיליפּאָן אָן, — באַשטייט טאַקע דער באַדינט פונם תלמודיזם, וואָס ער האָט די רעליגיעזע אידעע איינ-געשפונען אין אַן „אַלאומפאַסענדעס לעבענס-געזעץ“, געשאפן אַ פעסטע שאַלעכטס, וואָס האָט דעם קערן גערעטעט, און אין משך פון לאַנגע דורות די רעליגיעזע אידעע אין איר גאַנצקייט אויפבאַוואַרט 2, ווער עס באַגריפּט, — זאָגט פיליפּאָן, — אַז די געשיכטע פון דער מענטש-הייט איז ניט קיין קייט פון צופעליקייטן, נאָר אַ פּלאַנפולער אַנטוויק-לונגס-פּראָצעס, געפירט דורך דער געטליכער השגחה, דער וועט גלענץ איינזען, אַז ס'איז פּלל ניט קיין צופאַל, וואָס אין דער זעלביקער צייט, וואָס דאָס קריסטנטום האָט זיך אויף דער וועלט-אַרענע באַוויזן, איז אויך פאַרגעקומען די צעשטרייונג פון די ייִדן איבער נאָר דער וועלט 8. די דאָזיקע צעשטרייונג איז געווען, און נאָך מער וועט עס ווייטער זיין, דער זעגן פאַר דער גאַנצער מענטשהייט, ווייל די ייִדן זיינען אַלס טרעגער פון דער רעליגיעזער אידעע איבעראַל די איבערצייגנדיקסטע גרות, אַז די דאָזיקע אידעע איז פאַראַן אויף דער וועלט 4.

די מענטשהייט איז נאָך ניט ראוי געווען אויפצונעמען די רעלי-גיעזע אידעע אין איר פולן פאַרנעם, איז דאָס בלויז טייל ווייז געשען: די מערב-פעלקער אין דער פאַרם פון קריסטנטום, און די מזרח-פעלקער — דורכן איסלאַם. דאָס קריסטנטום האָט ניט דורכגעפירט אין איר גאַנ-צער קאָנועקווענץ דעם איינהייטס-פרינציפּ. דאָרט איז אויך פאַרבליבן אויפגעהיט דער ריין היידינישער באַגריף וועגן די צוויי זעלבשטענדיקע פאַקטאָרן: דאָס גוטע און דאָס בייזע, וואָס נייטיקן זיך אין דעם דריטן, אַלס פאַרמיטלער, און אַזוי איז דער איינהייטס-באַגריף צעשוואַמען געוואָרן. אין דער דריטאייניקייט 5, דערביי מוז מען נאָך נעמען אין

1 ענטשיקעלונג אַזײַה, 91, 92.
 2 דאָרטן, 91, 92, 148.
 3 דאָרטן, 92.
 4 דאָרטן, 93.
 5 דאָרטן, 106.

פאטרעכט, — שטריכט פיליפּזאָן אונטער, — אז אַלע ספעציפישע דאָג-
מען דעס קריסטענטום ווידערשפרעכען דער פערנונפט, און דערפאר
מוזן זיי, בכדי זיך צו פאַשטעטיקן, לייקענען אין דער פאַרנונפט ג.
אויך אינם איסלאם איז די רעליגיעזע אידעע בלויז טיילווייז פאַרקער-
פערט. ער האָט טאַקע אויפגענומען דעם איינהייטס-פרינציפ, דערפאר
אַבער געלייקנט אין דער פרייער האַנדלונג, אין דער בחירה פונם
מענטשן. די גאַטעבענפילדליכקייט פון דעם מענטשנס גיסט און
די דורך די עבענפילדליכקייט באַדינגטע פרייהייט פונם מענטשנס
וויילן און טאָן ווערן אינם איסלאם פאַרביטן דורך דעם היינטישן באַגריף
דער נאָטווענדיגקייט².

דאָס קריסטנטום, ווי דער איסלאם, האָבן, בְּגוֹ, די רעליגיעזע
אידעע צונויפגעשמאַלצן מיט ריין היינטישע עלעמענטן³; אזוי איז
אויך אויף ווייטער דאָס ייִדנטום געבליבן דער איינציקער טרעגער, דער
גאַנצע רעליגיעזע אידעע, וואָס איז אינגעשפונען אין דעם תלמודישן
פאַרמגעזעץ, אויפגעהיט געוואָרן אין די לאַנגע גלות-דורות, פיר די
צוקונפט⁴. עס איז דערפון קלאַר, — דערקלערט פיליפּזאָן, — אז די
פאַרטעקסיסטענץ דעם יודענטום געבען דעם קריסטענטום וואָר נאָט-
ווענדיגקייט⁵. דער ייִדישער שטאַם האָט ניט געטאַרט אונטערגיין,
אום זיין העהערען צוועק ווילען, כדי ער זאָל זיין מיסיע דערפילן, די
רעליגיעזע אידעע פאַר דער צוקונפט פון דער מענטשהייט דערהאַלטן און זי
דערטראָגן ביז צו איר ענרגילטיקן נצחון⁶.

מיר האָבן געזעען, אז פיליפּזאָן האָט אָנערקענט דעם היסטאָרישן
פאַרדינסט פונם תלמודיזמוס, וואָס ער האָט מיט זיין פאַרמגעזעץ
געשאַפן אַ שיצנדיקע שאַלעכטס פאַר דעם זאַפטיקן קערן — דער רעלי-
גיעזער אידעע. דערפאר אָבער ווערט ער ניט מיר איבערצוחורן, אז די
מאָדערנע צייט געפינט זיך, גענצליך אויסערהאַלב דעם תלמודישען
געביטעם⁷. דאָס, ציעל דער מענטשהייט זעט פיליפּזאָן אין דעם, אז
די איינהייט דער אידעע אונד דעם לעבענס אין אידעעלער פאַסונג
דעם מאָזאַיזמוס פאַן ניען זיך ערשאַפט⁸. אינם לעבן — ווייזט.

1	ענסחיקעלונג אאז"ה, 157
2	דאָרטן, 120, 128.
3	דאָרטן, 145.
4	דאָרטן, 125.
5	דאָרטן, 111.
6	דאָרטן, 112, 128, 170.
7	דאָרטן, 165, 168, 170.
8	דאָרטן, 130, 187.

פיליפּאָן אָן, שטעקט נאָך די מענשהייט גרעסטענכייטס זייס הינדענטום¹. דערפאר איז אזוי וויכטיק די אויפגאבע, די אידעען דעם מאָזאָניזם אימער רינגער הערפּאַרצואַרבייטען, אימער בעשטימטער צו ערפאַסען... די גראַסען זאָציאלען אידעען דעם מאָזאָניזם אינסטיטוציאָנעל צור ווירק-ליכקייט צו ברינגען².

עס איז קלאָר, — פירט פיליפּאָן אויס, — אַז דאָס ידנטום האָט אויך אויף וויטער אַ גרויסן באַרוף, — פאַקטיש דעם זעלביקן, וואָס ער האָט שטענדיק געהאַט, און נאָך אין אַ גרעסערן פאַרנעם, און ווען דאָס קריסטנטום וועט, נאָך דעם באַזעטיקן די ספּעציפיש-קריסטליכע עלעמענטן, וועלן האָבן אַ פעסטן באַזיס פאַר דער פּולשטענדיקער רעליגיעזער אידעע — דאָס איזט דאָס יודענטום דאָ, זי אים צו געבען. די מיסיק פון דעם יודענטום (די בעשטימטונג דעם יודענטומס³): די רעליגיעזע אידעע צו עמפּפאַנגען און זי צו טראַגן מיט זיך פאַר דער מענטשהייט, פון די אידעע וועט זי, גענצליך דורכדרינגען — דערשיינט פאַר אונז אין איר געשיכטליכער פּאָלענדונג, זי, די מיסיק, אין אויסגעפירט געוואָרן דעם הינדענטום געגענאיבער, זי איז אויך דורכגעפירט געוואָרן, דעם קריסטענטום אונד איסלאַם געגענאיבער. דער קאַמף, וואָס דער יודישער שער שטאַם האָט צו ערשט געפירט מיט די היידינישע שיקנים, דערנאָך מיט די סיריער, גריכן און די רוימער און צולעצט אַנדערטהאַלבן טויזנט יאָר געמוזט פירן מיט דער קריסטליכער וועלט — אין דעם איז באַשטאַנען זיין באַשטימונג, זיין כּוונת: דאָס איז געווען דער דעהיינבענער קאַמף פון דער רעליגיעזער אידעע, קעגן אירע קעגענזאַצן⁴.

עס איז גאָר ניט שווער צו באַמערקן, ווי וואַקלדיק ס'איז דער גאַנצער טעאָלאָגישער בנין פון דער מיסיק-טעאָריע. דאָס ידנטום האָט אויסגעהאַלטן דעם אַנדערטהאַלבן-טויזנטיעריקן קאַמף, וואָס עס האָט געמוזט פירן מיט דער קריסטליכער וועלט, צדאַנק דעם, תּלמודישן פאַרמענעזן, וואָס האָט דעם יודישן קיבוץ געהאַלטן אָפּגעוונדערט פון דער אויסנוועלט, צדאַנק דער שטרענג אויסגעהאַלטענער אידעע וועלט, וואָס האָט פאַרן יידן געשאַפן די גיכטיקע פּוּחַת, וועלכע זינען געווען אומבאַדינגט נייטיק, בכּרי צו זיין אימשטאַנד מיט דערפּאָלג צו פירן דעם עקשנותדיקן בלוטיקן קאַמף. די ברייטע מאַסן, די נירעדיקע שיכטן פון דער קריסטליכער באַפעלקערונג אין מיטל־אַלטער האָבן טאַקע

1 ענטהיקעלינג אַזו"ח, 181.

2 דאָרטן, 186.

3 דאָרטן, 179—180.

אין זייער קאמף קעגן זייערע הערשער און באדיקער ארויסגעשטעלט אלס פאן אין קאמפס-פראגראם, די גראסען זאציאלען אידעען דעם מאָזאַיִזם, אינם, אלטן טעסטאמענט האָבן זיי געזוכט באשטעטיקונג פאר זייערע סאָציאלע תביעות, געפונען דאָס נייטיקע גניסטיקע געווער אין זייער קאמף פאר פרייהייט און גערעכטיקייט. און דער רוב פון די מיטלאַלטערליכע דעמאָקראַטישע און קאָמוניסטישע גרופעס, די אלביגענער, קאטארער, ליאָנער ברידער וכדומה, האָבן זיך טאקע פאַר-האַלטן מיט אַ געוויסער קרבות צו די יידן, אלס טרענער און היטער פונם „אַלטן טעסטאמענט“ 1. אָבער אפילו די דאָזיקע „קעצערישע“ גרופעס פון מיטלאַלטער האָבן זיך פלל ניט גענייטיקט, די יידן זאָלן זיי ערשט באַלערנען, באַקענען מיט די סאָציאלע אמתן, וואָס זינען באַהאַלטן אין דער ביבל, כאַטש דער דרוק-וואַרשטאט האָט נאָך דעמאָלט ניט עקזיס-טירט, דאָס בוך איז נאָך געווען אַ צו טייערער לוקסוס-אַרטיקל פאַר די אַרימע מאַסן און די קריסטליכע גניסטליכע האָבן זיך נאָך באַזונדערס געפליסט צו האַלטן די ברייטע מאַסן וואָס ווײַטער פון דעם ביבל-טעסט מיט זינען צו דעמאָקראַטישע טענדענצן, איז דערפאַר באַזונדערס שווער צו באַגריפן, אין וואָס האָט עס געקאָנט באַשטיין די „מיסיאָן“ פון די דייַטשע יידן, וואָס האָבן אזוי פאַטעטיש פאַרזיכערט, אַז זיי זינען דורך און דורך דייַטשן, ווי נור אירגענדר גליעדער דער דויטשען נאַציאָן עס זינד? אמת, די יידן האָבן זיך נאָך דעמאָלט אונטערשיידט פון די קריסטליך-דייַטשע מיטפירגער דורך זייער רעכטלאָזיקייט, די „מיסיאָן“-פרעדיגער האָבן דאָך אָבער געקעמפט פאַר עמאַנציפּאַציע, מיט רעכט געפאַדערט, זיי זאָלן גלייך מיט אלע נעמען אַן אַקטיוון אָנטייל אין דעם פּאָליטישן און געזעלשאַפּטליכן לעבן פון לאַנד. אין וואָס-זשע האָט געקאָנט באַשטיין די מיסיע פון די דייַטשן, מאָזאַיִשער קאָנפּעסיאָן? די „אַלטעסטעסטע נייטישע“ אַסימילירטע און האַלב-אַסימילירטע באַנקירן, אַדוואָקאַטן, דאָקטוירים און פּרעדיגער זאָלן באַקענען די קריסטליכע געזעלשאַפּט מיט די אמתן פון דעם „מאָזאַיִזם“, מיט דער אין אים פּראָקלאַ-מירטער, איינהייט דער רעליגיעזען אידעע אונד דעם לעפּענס? צי ווייסט דען ניט אַן דעם די קריסטליכע וועלט וועגן די אמתן, וואָס זינען אויף די ביבל-בלעטער פאַרשריבן? פאַר דער באַקענטשאַפּט מיט דעם ביבל-טעסט, פאַר דער פאַרשפּרייטונג פון דער ביבל איבער גאַר דער וועלט, האָט שוין דעמאָלט גענוג געוואָרגט די מיסאַנערישע ביבל-געזעלשאַפּט, וואָס האָט פאַרשפּרייט דאָס „בוך דער ביכער“ אין אַ געוואַלטיקער צאָל עקזעמפּלאַרן...

און דאך, ווי אבסטרעקט, ווי שוואך באגרינדעט ס'איז ניט געווען די דאזיקע „מיסיאן-טעאָריע, האָט זי דאָך געשפּילט אַ געוויסע ראָלע ביי דעם דײַטשן ידנכום, ווייל זי האָט געהאַלפּן ווי עס איז איינצושלע- פּערן, צוצודעקן די שרײַענדיקע סתירות פון לעבן. צו מאַכן אַ געוויסע פּשרה צווישן דעם נאָך ניט אינגאַנצן אָפּגעשטאַרבענעם נאַציאָנאַלן געפּיל און די אַלץ געקנישער אויפשטייגנדיקע אַסימילאַטאָרישע טענדענצן... אמת, ניט אַלעמען האָט באַפּרידיקט די מיסיאן-טעאָריע. מיר האָבן שוין פּריער אָנגעוויזן 1, מיט וואָס פאַר אַ שאַרפּער קריטיק עס איז אַרויסגעטראָטן קעגן די מיסיאן-לערע דער איטאַליענער שמואל דוד לוצאַטו פון זײַן קולטור-נאַציאָנאַלן שטאַנדפּונקט. אָבער אויך אין דײַטש-לאַנד גופא זײַנען געמאַכט געוואָרן פּרוּוון צו פאַרענטפּערן אויף אַ נאַנץ אַנדערן אופן די סתירות, וואָס דאָס מאָדערנע לעבן האָט אַרויסגערוּפּן. אַ נאַנץ אייגנאַרטיקן ענטפּער האָט געגעבן פּיליפּזאָנס אַ מיטצײַטלעך און קאַלעגע, דער פּראַנקפורטער ראַבינער שמשון רפּאל הירש.

אכטער קאפיטל

דער ארטאדאקסישער ראבינער שמשון רפאל הירש. — דער באדייט פון זיינע ניבנצעהן בריעסעס. — די ייזן א, גניסטיג פאלק. — הירשס פארהאלטן זיך צו עמאנציפאציע אין רעפארם. — צוריק צו די אלטע קהאלן. — אברהם גיינער אלס רעפארם-קעמפער אין פריידענקער. — זיין חיסענשאפטליכע צייטשריפט פיר יידישע טעאלאגיע. — דאס פרייע זיסליכע באוואוסזיין. — דער באנייטער קעמף קעגן האמבור-גער רעפארמיסטן. — יצחק בערנייס און זיין ארויסטריט קעגן דעם רעפארמיסטן סידור. — אברהם גיינער און זיינע ראדיקאלע פארע-רונגען. — די פראנקפורטער און בערלינער רעפארמיסטן. — דער ראבינער-צוזאמענפאר אין ברוינשויג. — שמואל הולדהיים אלס רעפארם-קעמפער. — דער תורת הקנאות אלס חידושרקול פונם אלה דברי הברית. — זכריה פראנקל און זיין וועלט-באזעס — די קאמף-ליטע-ראטור נאכן צווייטן ראבינער-צוזאמענפאר. — די רעוואלוציע פון 1848.

שמשון רפאל הירש איז געבאָרן אין האַמבורג אין 1808 ג, אין אַ דינבער סוחרישער פאַמיליע. דער כאַטער אויך פון זיין זון געוואָלט מאַכן אַ סוחר. דער יונגער, ראַמאַנטיש-געשמימטער שמשון האָט אָבער אַרויסגעוויזן זייער ווייניק אינטערעס צו סוחר. שוין זינט די קינדער-יאָרן האָט ער זיך געפונען אונטער דעם גוואַלטיקן רושם פון זיי ביפּל-ביכער; מער פון אַלץ האָבן אים אינטערעסירט רעליגיעז-עטישע פראַבלעמען, און שוין דעמאָלט איז פני אים ריפּ געוואָרן דער געדאַנק צו ווערן אַ רב בישראַל, אַ רעליגיעזער פירער און דערציער פון זיינע ברידער. אין משך פון עטליכע יאָר שטודירט ער דעם תלמוד און די רבנישע ליטעראַטור ביים באַוואוסטן האַמבורגער רב יצחק בערנייס. צו דער זעלביקער צייט לערנט ער אויך אין דעם אָרטיקן גימנאַזיום, און באַקומט דערנאָך העכערע בילדונג אין באַנער אוניווערזיטעט. דעם פאַרהלומטן סטודענט און ראַבינער-קאַנדידאַט האָבן זיינע קאַלעגן זייער ליב געקראָגן פאַר זיין איינדעלן כאַראַקטער און אויסטערלישער מאַראַלי-שער שיינקייט פון זיין גאַנצן וועזן. זיין אוניווערזיטעטס-חבר און שפּעטער-דיקער אַנטשיידענער אידעישער קעגנער אברהם גיינער מוז דאָך אויף

1 געשטארבן אין פראנקפורט (חמ"ד) ער האט פארנומען דעם ראבינער-טאָשטן אין משך פון 37 יאָר אין 1888.

זינע עלטערע יארן אָנערקענען: „איך אַכטעטע זיינע (הירשם) פּאַרציג-ליכע גייסטעסגאַבען, זיינע שטרענגע טונענד אונד לעבטע זיין גוטעם הערץ“¹.

אין 1830 ווערט דער 22 יאָריקער הירש באַשטימט פאַר לאַנד-ראַבינער אין דער פּראָווינץ אַלדענבורג. מיר ווייסן שוין, אַז גראַד אין די 30ער יאָרן האָבן זיך אין דינטשלאַנד מערקליך געשטאַרקט די באַ-פּרייונגס-טענדענצן. דאָס האָט אין די ייִדישע קרייזן דערוועקט די האַפּענונג אויף באַלדיקער עמאַנציפּאַציע און דערמיט איז אויך ווידער געשטעלט געוואָרן אויף דער טאָג-אַרדענונג די רעפּאָרם-פּראָגע וועגן צופּאַסן די ייִדישע רעליגיע מיט אירע געזעצן און פּאַרבאַטן צום מאָדער-נעם לעבן. דעמאָלט איז אַרויסגעטראָטן (1836) דער אַלדענבורגער לאַנד-ראַבינער (אונטערן פּסעוודאָנים „בן-עזריאל“) מיט זיינע „ניינצעהן ברעפּע“, וואָס האָבן געמאַכט אַ געוואַלדיקן רושם.² ערשט איצט, כאַרגע צוואַנציק יאָר נאָך דעם דערשיינען פון דעם „אלה דברי הברית“³, האָט דער אַרטאָדאָקסישער לאַגער באַקומען אַ ריך-באַגאַבטן איראַ-פּעיש-געבילדעטן ענטוואַסטישן קעמפּער. בעת דער „אלה דברי הברית“ האָט אַרויסגערופּן אומצופּרידנקייט אפילו אין געוויסע אַרטאָדאָקסישע קרייזן. האָבן די „ניינצעהן ברעפּע איבער יודענטום“ געוועקט רעכפּעקט אפילו פּי-רי אַנטשיידנסטע קעגנער. דעם אַלדענבורגער לאַנד-ראַבינער איז מיט זיין האַרציקער פּרעדיגט געלונגען צו געווינען פיל אָנהענגער צווישן דער אונטערוואַקסנדיקער יוגנט און צו ווערן דער נייכטיקער באַשעפּער און באַגרינדער פון דער ניי-אַרטאָדאָקסישער שטרעכונג אינם דינטשן יודנטום. אין וואָס איז באַשטאַנען הירשם איבערצינגנדיקע קראַפּטן לויט זיינע סיכלאַטיעס און טענדענצן איז שמשון הירש אַ טיפּישער ראַמאַנטיקער. בעת די דינטשע ראַמאַנטיקער פון נאָוואַליסעס חדר האָבן געחלומט וועגן דעם מיטלאַטעריליכן סדר לעבן, וואָס האָט שימערידט פאַר זייערע פּאַרחהלומטע אויגן אין די שענסטע פּאַעטישע ווונדער-פּאַרבו, האָט הירש מיט זיין גאַנצן וועלט-באַנעם, מיט אלע זיינע האַפּנונגען און שטרעבונגען געלעבט אין דער אַנטיקער ביבלי-וועלט. אין

1 נאַכגעלאַסענע שרייטען, V, 18.

2 נאָך מיט העכער פּרומציק יאָר שפּעטער, בעת דער רעדאַקטאָר פון דער „ייִדישער פרעסע“ רעמאַנט דאָס דערשיינען פון הירשם „ניינצעהן ברית“, רוסט ער אויס מיט התפעלות: „רא ערשיען דער יוגענדליכע לאַנדראַבינער סאָן אַלדענבורג אויף דען פּלאַן בחבורי... דאָס קלאַנג הי אַיין ערלעזענדיעס, הי אַיין גידערשמעטערענדיעס, מאַרס הינויס אין די אויסהאַרבענדע העלט, די זאָלכע טענע נאָך ניכט פּערנאַמען האַטעס“.

3 זע אויבזער הערק, באַנד VII, צווייטער בוך, ו' 301-306.

די געזעצן פון תורת משה, אין די זעגנען פון די נביאים, אין דער
השתפכות-הנפש פון די תהלים-זינגער זעט הירש דאס שענסטע און
דערהייבנסטע, וואָס די מענטשהייט האָט געשאַפן — די אומפאַרגלייכ-
באַרע לערע וועגן ליבע און גערעכטיקייט. עס פילט זיך אַ גרויסע
ניסטיקע קרבות צווישן דעם אייראָפּעיִש-געבילדעטן דעמטשן ראַבינער
און די באַגרינדער פון דער חסידות-באַוועגונג. ווי דער בעשׂט און לוי
יצחק בערדיטשעווער, זעט אויך דער פאַרפאַסער פון די „ניינצן בריוֹר“
אין דער ליבע דעם גרונד-יסוד פון דער וועלט. „גאָט איזט ליבע!“
זורט ער מערערע מאָל איבער, די פּאָלענדונג דעם לעבענס איזט די
ליבע“ 1, „ליבע געגען אלע, אלע וועזען“ 2, אין דער גאַנצער וועלט,
און דער נאַטור, איבעראַל — זעט ער לויטער אַנטפּלעקונג פון גאָטס
ליבע. „שפענדדיקע און עמפּאַנגענדיקע ליבע“ — דאָס איז דער תּמצית
פון דער ערדשאַפונג! „ליבע!“ — הויכט דיר יעגליכעס צו“ 3. ווי דער
בעשׂט, אזוי באַטראַכט אויך שמשון רפּאל הירש מיט פּרינדיקע אָפּטי-
מיסטישע אויגן גאָטס וועלט. „ווען וויר די פילע דעם זעגענס אין דען
הענדען טראַגען!“ — רופּט ער אויס מיט עקסטאַז. לויט תּורת משה —
פאַרויכערט ער, — באַשטייט דער העכסטער גאָטעס-דינסט אין — „להזות
בשמחה את פני ד’“ — יובעלן אין פּרייד פאַר גאָטס אַנגעזיכט! פּרייליכע
לעבנס-מונטערקייט דורכן באַווסטזיין: אונטער גאָטס אויג צו לעבן, צו
דענקען און צו פילן, צו ריירן און צו ווירקן, צו געניסן און צו דולדן!
און אָט אין דער העכסטער דערפילונג ווערן צונויפגעגאַסן פּרייד און
שמערץ“ 4.

אַט אַראַנק דעם פּריידיק-ענטוויאַסטישן וועלט-באַנעם איז דאָס גאַנצע
ווערק געשריבן אין אַ געהויבן-פאַטעטישן טאָן, און דאָס האָט געראַפּט
באַזונדערס שטאַרק ווירקן אויף די יוגנטליכע און אויף דעם פּרויען-געמיט.
„דיזע וועלט, — רופּט הירש אויס, — אויף היליקן באַדען טרעטען
וויר, אין איינער גאָטעס וועלט לעבען וויר, אונד דיענער איין יעגלי-
כער רינגס-אום... גאָטס דיענער אַלעס, יעדעס אין זינער שטעלע, אין
זיינער צייט... אַלעס דיענער אום גאָטעס טראָן!“ און אין אָט דער
גאָטערפילטער וועלט, אונטער אָט דעם, קאָר פאַן גאָטעסדיענערן“ דאַרף
דאָך די וויכטיקסטע ראָלע שפילן דער מענטש, וואָס איז געשאַפן בצלם
אלהים, — אַלס עפענבילד גאָטעס... „דער מענטש דאַרף הינאנטינויכצען

-
- 1 זעלפטער בריח.
 - 2 פּערזענסער בריח.
 - 3 וויטער בריח, שלום.
 - 4 מינפּזענסער בריח.

אין דעם גראָסען דיענער-כאַר? ער דאַרף זײַן, ערשטער דיענער אים דיענער-כאַר. און גאָט דינען קאָן דער מענטש נאָר דורך ליבע און גערעכטיקייט. נישט די וועלט אין דיר געשענקט, נאָר דו דער וועלט — זי אַלס גאָטעס באַדען צו אַכטען אונד יעדעס פאָן איהרען געשעפּען אַלס גאָטעס געשעפּה, אַלס דינען ברודער, אַלס זאָלכעס עס צו אַכטען, אַלס זאָלכעס עס צו ליבען, אונד עס טעטיג צו פּערדערן זיינעם ציעלע צו — נאָך גאָטעס ווילען¹.

און אָט די התחייבותן פון דעם מענטשן אַלס, גאָטעס דיענער, — שטרײַכט הירש אונטער, — לערנט אונז דאָס ידנטום. ווי געוויסע דייטשע ראָמאַנטיקער האָבן אין מיטלאַטער געזעען פאַרווירקליכט זייערע שענסטע חלומות, האָט דער ייִדישער ראָמאַנטיקער שמשון הירש געזעען דאָס שענסטע און דערהייבנסטע אין דעם ידנטום און זײַן געשיכטע, ישראל, — וויזט הירש אָן, — איזט איינע געשיכטע ליבע ערשיינונג אונטער דען אַנדערען; אָבער די דאָזיקע דער-שינונג איז, לויט הירשס וועלט-באַנעם, דאָס גלענצנדיקסטע און באַ-לערנדיקסטע בלאַט אין דער וועלט-געשיכטע. פון דער תורה ווייסן מיר די שמעלונג פונם מענטשן אין דער שאַפונג, וועדער גאָט נאָך שקלאַפּע זאָל ער זײַן זיינער ערדענוועלט, זאָנדערן ברודער, מיטדענענדער ברודער, אָבער ערשטגעבאָרענער נאָך אַרט אונד אומפאַנג זיינעם דיענסטעס². די תורה לערנט, אַז דער פאַרדינט צו טראָגן דעם נאָמען מענטש, ווער עס האָט גערעכטיגקייט אונד ליבע ערפילט אין זיינעם היערזוין, זײַן גאַנצעס לעבען, זײַן דענקען אונד פיהלען, זײַן רעדען אונד האַנדלען, אויך זײַן ערווערבען אונד געניסען — וואָר גאָטעס דיענסט³. ס'איז אַ גרויסע מיספאַרשטענדעניש, — דערקלערט הירש, — וואָס פיל פאַרשטייען אונטער דעם נאָמען „חסיד“ אַ מענטשן, וואָס זונדערט זיך אָפּ פון דער וועלט און פאַרברענגט זיינע טעג כּק אין תּפילות און תּעניתים. בלויז בעשויענדעס אונד בעטענדעס לעבען איזט ניכט יודענטום? לויט דעם ידנטום פאַרדינט דעם נאָמען חסיד נאָר דער, ווער זיך גאַנץ אין ליבע הינגיבט, זיינע אַנשפּריכע אויפגיבט אַן די וועלט אום גאַנץ נור פיר די וועלט אין ליבעסווירקען טעטיג צו לעבען, ניכט בלאַס זיך צוריקציעהעט פאָן איהר, זאָנדערן געדאַרע נור גאַנץ אין איהר אונד פיר זי לעבט⁴. און אַדאַנק דעם, — פאַרזיכערט

1 דריטער און פּערטער בריה.

2 פינטער בריה.

3 פּערטער בריה.

4 סופּענסער בריה.

הירש, — איז געשאפן געוואָרן די אייגנארטיקייט פון דעם ייִדישן פּאָלק. אַנדערע זעען דעם לעבנס-גרונד אין באַזיצן און געניסן, דאָס פּאָלק ישראל זעט אָבער, אין דעם אַלייניגען גאָט דעם לעבענס איינזעלנען גרונד, איהן אַליין אַלס בעגרינדער, ליטער אונד העבעל (באַזועגנדיקע קראַפט) זיינער געדאַנקען, געפיהלע, וואָרטע אונד טאַטען¹. דאָס, — פירט הירש אויס, — האָט אזוי בולט באַוויון דאָס פּאָלק ישראל אין זיין לאַנגן גלות-וואַנדער; זיין גאַנצע גלות-געשיכטע איז דאָך אַ קאָנפּליקט, אויף וועלכן דאָס פּאָלק האָט אין גאָטס נאָמען און זיין לערע געאַפּפּערט אַלץ, וואָס מענטשן גלוסטן און ליבן. און בני אַלע פעלקער און לענדער האָבן פאַר ייִדן אַזעלכע מזבחות גערויכערט².

אין פולן קעגנזאץ צו פיליפּאָנען און פיל אַנדערע אויפקלערער, טיילט הירש כלל ניט אַפּ די ביבל פון דעם תלמוד און מדרש. זיי אַלע בילדן, לויט זיין וועלט-באַנעם, איין האַרמאָנישע גאַנצקייט — איינס דער-גאַנצט דאָס אַנדערע, נישט אומזיסט, — זאָגט הירש, — האָט נאָך דער דור המדבר דערקלערט: „נעשה ונשמע“ ניט נאָר צו באַגרייפן און צו פאַרשטיין דאָרף מען די עטישע גרונדזאַצן פון דער תורה, נאָר אויך דערפילן און מקיים זיין; נישט בלויז, אַלס גלויבענס — אָדער וויסענסזעטצע, זאָגנדרען אַלס אַנצוּערקענערע אונד מיט גייסט אונד הערץ אויפצונעמענדרע פרינציפיען דעם לעבענס³. מיט גרויס פאַטאָם רעדט הירש וועגן דעם אויכשליסליכן פּסיכאָלאָגישן באַדייט פון סימ-באַלן און עמבלימען, ווי נייטיק ס'איז „גרונד-אידעען“ דורך, טאַט-זימבאָלען, דורך צייכען אונד האַנדלונגען“ אינצוקריצן אין דעם מענטשנס נשמה. און אָט דאָס באַצוועקן טאַקע די מצוות פון דער תורה און פון תלמוד, מיט גרויס באַניסטרונג רעדט דער דאָמאַנטיקער הירש וועגן דער מיטשישער שיינקייט פון שבת, וואָס הייליקט און דעהייבט דעם מענטשן; און ער קען נאָר נישט באַגרייפן, ווי קאָן מען צוליב פאַרדינסט און גענוס דעם שבת פאַרשוועכן. אמת, ער ווײַס זייער גוט, ווי פיל, דרויטשען מאָזאַישער קאַנפּעסיאָן“ דערפילן נישט די מצוות-שבת נישט אזוי אויס עקאָנאָמישע מאַטיוון, ווי מחמת זייער פאַרדער מיט נישט-ייִדן. זיי האָבן כּוּרָא: „מאָן צייכענט זיך זאָ אויס, ווירד מאָן זאָ-גלייך אַלס יודע ערקאַנט“⁴, דו, זון מיינער צייט, — רופט הירש אויס, — ווער זאָגט דיר דען, אַז דו זאָלסט פאַרלייקענען יודע צו ווײַן? זיי עס וואַרהאַפּטיג, שטרעב צו פאַרווירקליכן דעם אידעאַל פון אַן אמתן ייִדן.

1 זיבעטער בריח.

2 ניינסער בריח.

3 צענטער בריח.

זאָס דערפילט די געבאָטן פון דער תורה וועגן גערעכטיקייט און ליבע, — דעמאָלט וועט מען דיך זכטן, ווייל דו ביזט אַ יִד, נישט אַבגלייך דו יודע ביזט. באַגריף דיך זעלבסט אַלס יִד און פאַרשפּרייט זעט דאָזיקן באַגריף צווישן דינע ניט-יִדישע ברודער דורך דיין וואָרט, נאָך מער, דורך דינע לעבנס-טאַטן¹.

אויף די טענות, אז דער פאַרבאָט פון טִּכְיָה־עסן וונדערט אָפּ דעם יִדן פון דער אַרומיקער באַפעלקערונג, ענטפערט הירש: „ווי גע-רעכט אין טאַט, זיי וואָהר אים וואָרט, טראַגע ליעבע אים הערצען געגען דינען ניכטידישען ברודער, ווי עס דינע תורה דיך לעהרט: שפּייזע זיינע הונגערדיגע, קליידע זיינע נאַכטען, ערקוויקע זיינע קראַנקע, טרעסטע זיינע ליידענדע... ענטפאַלטע * די גאַנצע ערלע פילע דינעם ישראלטומם, — אונד ער ווירד דיך ניכט ליעבען?² „

הירש ווערט ניט מיר צו באַקעמפן די באַשולדיקונג, אז דאָס יִדנטום שטרעפט צו אָפּגעוונדערטקייט; ער פלייסט זיך צו דערווייזן, אז דער העכסטער ציל פונם יִדנטום באַשטייט דאָך, אין אַלבערברידערונג דער מענשהייט³. דאָ קומט הירש אין באַרירונג מיט די אין זיין צייט אַקטועלסטע צוויי פראַגן: עמאַנציפאַציע און רעפּאָרמע.

ווי באַקאַנט, האָבן אין דעם אַרטאָדאָקסן-לאַגער זיך געפונען אַזווינע, וואָס האָבן זיך פאַרהאַלטן נעגאַטיוו צו דער עמאַנציפאַציע-פראַגע אויס כורא, אז דורך דאָס דערנענטערן-זיך צו דער פּרעמדער כביבה קאָן אָפּגעווישט ווערן די אייגנטימליכקייט פונם יִדישן פּאָלק⁴. הירש האַלט דאָס פאַר לחלוטין אומבאַגרינדעט. ער פלייסט זיך צו דערווייזן, אז „לאַנד און באָדן“ זיינען קיינמאָל נישט געווען דער „אייניגונג-באַנד“ פאַרן פּאָלק ישראל. אַפילו אין די קוימונישע צייטן פון זיין פּאָליטישער זעלבשטענדיקייט האָט דאָס יִדישע פּאָלק פאַראַייניקט נישט דער שטאַט, נישט די מלוכה-מאַכט, נאָר די עטיש-רעליגיעזע לערע פון דער תורה. פון תמיד אָן, — פאַרויכערט הירש, — אין דאָס פּאָלק ישראל געווען און אין אויך פאַרבליבן ער-היום אַ גייסטיק פּאָלק (ריין גייסטיגע נאַטור דער פּאָלקסטימליכקייט ישראלס), דאָס, וואָס ס'הייסט אין העברעיִשן „עם“ און „גוי“, אָבער נייט דאָס, וואָס ווערט אין דייטשן באַצייכנט מיטן נאָמען „פּאָלק“, וואָס ס'איז ענג פאַרבונדן מיטן באַגריף

1 מיטצענטער בריחה.
* נעטפאַלטע — דעק אויף.
2 דאָרטן.
3 דאָרטן.
4 זעכצענטער זריחה.

וועגן א געמיינזאמען באָדן. דערפאר טאקע איז דעם ייִדישן פּאָלק געלונגען צו דערהאַלטן זיין איינהייט אויך אין גלות און צו דער זעלביגער צייט צו באַוווּיזן אויך די פענקייט זיך אינצובירגערן אין יעדן לאַנד, וווּ זיי האָבן זיך באַזעצט, ווי דער נביא ירמיהו האָט נאָך אין נבוכדנצרס צייטן באַפוילן: „בויעט הייזער און ווערד אינזעטיג, פּלאַנצט גערטנער און געניסט זייערע פרוכטן... און זאָרגט פאר דעם שלום פון דער שטאָט, וווּ איר וועט פארטריבן ווערן, און בעט גאָט פאר איר, וואָרום ביי איר ווילשטאנד וועט אויך אייך וויל זיין“.

הירש קאָן אויך נישט באַגרייפן, וואָס די רעפּאָרמיסטן שאַקירט אזוי די האַפּענונג אויף „ביאת המשיח“, און זיי פלייסן זיך צו דער ווייז, אז זיי טראַכטן פּלל נישט וועגן קיין אַנדער פּאַטערלאַנד אויסער דעם לאַנד, וווּ זיי זינען געבאָרן. נישט מיר, — פאַרזיכערט דער טיף־רעליגיעזער הירש, — וועלן זאָרגן פאר דעם „לעתיד לבוא“, ניט דורך אונזער אַקטיוון ווילנס־אַקט וועט ער דערגרייכט ווערן. מיר האָפּן בלויז אויף דער דאָזיקער צוקונפט, ווי אויף גאָטס גענאָד און באַוווּיליקונג, וואָס וועט דאָך געשען, האַנד אין האַנד מיט ערהעבונג דער אַלמענשהייט צור אַלפּערברידערונג אונטער גאָט דעם אַלמעכטיגען! 1, ד"ה ווען די גאַנצע מענטשהייט וועט אויסגעלייזט ווערן.

און ווייל דאָס ייִדישע פּאָלק איז אַ גיטטיק פּאָלק, האָט עס אַפילו אין דעם גלות־וואַגל געדענקט, אז אַלע בירגער־רעכט, וואָס די מלוכה קאָן געבן, בכדי צו זיכערן דעם טאַטערעלען באַזיץ און גענוס, זינען בלויז מיטלען צו דערפילן דעם העכסטן מענטשן־באַרוה, די רעכטלאָזיקייט און די רדיפות האָבן אָפּער אין די „מיטעלאַלטערס נאַכ־טיגען טאַגען“ * זייער שווער געמאַכט די ייִדן דעם לעבענס־קאַמף, פּאַ־גריסט דערפאר הירש די עמאַנציפּאַציע, ווייל אַדאַנק איר וועט דער גיטט מער נישט פאַרקויפּלט ווערן. איך זעגען די עמאַנציפּאַציע, — רופט הירש פּאַטעטיש אויס, — ווייל אין איר ווערט פּראַקלאַמירט „אַכטונג דעם רעכטס, דעם מענשענרעכטס: מענטש אונטער מענשען צו זיין, אונד די אַנויכט ** דאָס גאָטעס די ערדע זיין, אונד ווער נור דען שטעמפּעל אַלס זיין קינד טרעגט, פרוידיג פאָן אַלען אַלס פּרוידער געאַכטעט ווערדען זאָל... איך בעגריסע זי פרוידיג אַלס איינע מאַרגענ־רעטע ** דעם וויעדער ערוואַכענדען מענשענטומס אין דער מענשהייט —

1 זעכצענטער ברייה.

* אין די נאָכט־מינסטערע סעג טונס מיטלאַלטער.

** אַנויכט — באַגריף, שטאַנדפּונקט.

*** דער רזער אויפשיין טון קאָזר (קאַיזער).

איינע פאָרשטופע צור אַנערקענונג נאָטעס אַלס דעם אַלייניגען הערן; אונד פאַטערס אַלער מענשען, אַלס דעם אַלייניגען (נאָטעס) קינדער אונד זאָמיט * ברידער.

אַבער, — שטריכט הירש אונטער, — איך זענע די עמאַנציע פאַציע בלויז, ווען ישראל זי ניכט אַלס ענדע זיינעם בערופעס, זאָנדרן אַלס איינע-נויע זינטע זיינער אויפגאַבע, אַלס איינע פריפונג, אונד אַלס איינע פיל שווערערע אַלס די דעם דרוקעס, ענטגעגענניכט. און ווי טרויעריק, — פירט הירש אויס, — וואָלט געווען, ווען ישראל זאָל האָבן אזא ווייניקן באַגריף וועגן זיך גופא און וועגן זיין באַטייט, אז ער זאָל די עמאַנציפאַציע באַגריסן אַלס סוף פון זיין גלות, אַלס דאָס העכסטע ציל פון זיין באַרוף. ווי שטאַרק וואָלט איך באַדויערט, ווען ישראל זאָל אזוי ווייניק באַגריפן זיין אייגענע אויפגאַבע, אז ער זאָל די עמאַנציפאַציע — די פון אויפגעבטן דרוק באַפרייטע מעגליכקייטן פיר בעזיצעס-אונד גענוסשטרעבען — קויפן פאַר אַ צו טייערן פרייז: דורך ווילקירליכעם בעשניידען דער תורה, דורך ווילקירליכעם אויפגעבען אונזערער לעבענכ-זעלע¹.

יודען מיסען וויר ווערדען, — רופט הירש אויס, — אים וואַהרען זינע, יודען, פאָן דעם תורה-גייסט דורכדרונגען, די תורה אַלס קוועלע דעם לעבענס אויבנעמען!

דעם ראַטאָנטיקער הירש באַפרידיקט נישט די קאַפיטאַליסטישע וועלט פון זיין צייט, מיט איר געיעג נאָך, בעזיץ אונד גענוס; ער זעט אַבער אין דעם ידנטום, אין וועלכן דער יונגער מאַרקס האָט געזעען די פאַרקערפערונג פון דעם ענגאָסטישן קאַפיטאַליסטישן גייסט, — דעם טרעגער פון די שענסטע מענטשן-אידעאַלן — ליבע און כאַציאַלע גערעכט-טיקייט. „אונד דענקען זי זיך איינמאַל, — ווענדעט זיך דער פאַר-חלומטער הירש צו זינע צוהערער, — דאָס בילד זאָלכעס אונטער פעלקערן פרייוואָנענדען, זיין אידעאַל ערשטרעפענדען ישראל! יעדער ישראלס זאָהן — געזכטעטער, ווייט ווירקענדער ביישפילס-פריסטער דער גערעכטיגקייט אונד ליעבע; ניכט ישראלטום — וואָס אים פאַרבאָטען — אַבער ריינעם מענשענטום אונטער דען פעלקערן פערברייטענד² די עמאַנציפאַציע אָן און פיר זיך, — פירט הירש אויס, — מאַכט אונז נישט קלענער, נישט גרעסער. אָן אַנדער ציל שטייט אונז פאַר, און דאָס צו דערגרייכן איז אינגאַנצן אין אונזערע הענט: די פאַר-

* זאָמיט — דערמיט, דורכדעם.

1 זנדע זעכצנסן בריח.

2 זעכצנטער בריח.

גיידעקונג פון אונז גופא, די פארווירקליכונג פון ייִדנטום דורך די ייִדן גופא 1. „וויר זינד נאָך לאַנגע ניכט, וואָס וויר זיין זאָלען? און דאָג, — שטרעכט הירש אונטער, — פירט אונז צו דער פראַגע, וואָס ווערט באַצייכנט מיטן נאָמען „רעפאָרם“. דער ציל פון רעפאָרם קאָן אָבער נישט זיין קיין אַנדערער, ווי „פּערווירקליכונג דעם יודענטום דורך יודען אין אונזערער צייט“. נישט דער ציל נייטיקט זיך אין רעפאָרם, נאָר טאקע מיר גופא. דערציאָנג, דערהייבונג פון אונזער צייט צו דער תורה, נישט אָבער די ניוועלירונג פון דער תורה לויט דער צייט נאָך, נישט דערנידעריקן די הויכע בערג־שפיץ צו דער פלאַקסייט־פון אונזער לעבן. „וויר יודען בעדירפען דער רעפאָרם דורכס ווידערערקאנטע. גייסטיג ערפאַסטע, מיט אַלער טאַטקראַפט פּערווירקליכטע יודענטום, אָבער נישט וועלן די אַויביקע, פון גאָט פון אַלע צייטן פאַר אַלע צייטן געגעבענע געבאָטן און געזעצן צופאַסן צו אונזערע ציטליכע תביעות און שטרעבונגען. גאָטס תורה דאַרף אונז צו זיך דערהייבן, און מיר? מיר ווילן זי אַראָפּציען צו אונז 8.

פּעכט איבערצייגט איז דער טיה־רעליגיעזער פאַרפאַסער פון די „ניינצן בריוו“, אז דאָס טראַדיציאָנעלע ייִדנטום איז געווען און וועט אויך וועטער בלעבן דער לייכטנדיקער שטערן פאַר דער מענטשהייט. צוויי אָפּענבאַרונגען, — דערקלערט הירש, — זיינען אונז געגעבן געוואָרן: די נאַטור און די תורה. און פאַר ביידע „גיבט עס נור אינע מעטאָדע. דער פאַרשונג“. אין דער נאַטור שטייען פאַרן מענטשן די דערשיינונגען אַלס פּעטט־געגעבענע פאַקטן; דער מענטש פליסט זיך ערשט צו דער־פאַרשן די געזעצן, וואָס ברענגען זיי אין פאַוועגונג. ווען אָבער עס געלינגט אים נישט אַלץ צו זערגיין און נישט אַלץ איז אים קלאָר און פאַרניפליך, בלייבן דאָך די דערשיינונגען אַלע געגעבענע פאַקטן, אין וועלכע מען קאָן נישט לייקענען. אָט אַזוי איז אויך די פאַרשונג דער תורה. אַ פאַקט איז זי פאַר אונז, ווי הימל און ערד; ווי רעאַלע פאַקטן ליגן אירע באַשטימונגען פאַר אונז. אין דער תורה, ווי אין דער נאַטור, איז דער לעצטער גרונט — גאָט. ווי אין דער נאַטור, אַזוי איז אויך אין דער תורה, קיין פאַקטום ווענצולענגען* 9. ווען אַפילו זיין גרונד און צוזאַמענהאַנג איז נישט דערקלערט, אָבער ווי אין דער נאַטור, זאָ אויך אין דער תורה, גאָטעס ווייזהייט נאַכצושפירען 8.

1 אָפּפאַנג זיבעצנטער בריח.

2 זיבעצנטער בריח.

* הענצוליינגען — אַפּוּליקאַטען.

3 פּערטע קאָקע צום אַכצנטן בריח.

נישט מיט צאָרן, נישט מיט סאַרקאָזום, — ברעמד זײַנען זיי דעם באַגײַסטערטן ראָמאַנטיקער הירש, — נאָר מיט טיפן ווייטאָג רעדט ער וועגן דער רעליגיעזער רעפּאָרם-באַוועגונג פון זײַן צײַט און וועגן דעם ראַציאָנאַליסטיש-קריטישן פאַרהאַלטן זיך צום טראַדיציאָנעלן ייִדנטום מצד די, וואָס דערקלערן זיך אַלס מענדעלסזאָגנס נאָכפּאָלגער 1. זיי, די וואָס דערקלערן זיך אַלס מענדעלסזאָגנס „תלמידים“, האָבן אָפּגעוואָרפן דעם תלמוד. זיי זעען אין אים „ניכטס אַלס מילבען-קלויבענדע שפּיצפינדיג-קײטען אַנדר קלײַניגקײַטס-קרעמעריי“. די פּילבענדיקע חקירות וועגן די, פון זייער ראַציאָנאַליסטישן שטאַנדפּונקט אָפּגעלעבטע געזעצן און תקנות, זײַנען אין זייערע אויגן נישט מער ווי „גײַסט-טעדטענדע פּעפּערני“ און דאָס „פּראַקטישע יודענטום — ניכטס אַלס גײַסטלאָזע קוועלעריי“ 2. זיי מײַנען, אַז מיט באַפּוזן דעם לבוש „דורך רעפּאָרמירן דעם גאָטעס-דינסט לײַט די פּרעמדע מוסטערן וועלן זיי דאָס ייִדנטום באַנייען, נאָכ-דעם ווי זיי האָבן דעם גײַסט און לעבנס-אינהאַלט דערשטיקט. מיט טרוקענע קאַטעכיזיסן, מיט אַפּסטראַקטע מאָראַל-באַגריפן ווילן זיי די יוגנט געוויינען. „אום דעם הימעלס ווילען, — רופט הירש אויס, — וואָ זאָלען די יודען הערקאָמען? יודען מיט לעבענדיגעם גײַסט דער גאָטעס-אונד בערופּס-ערקענטניס, אונד מיט קראַפט געריסטעט (באַ-וואַפּנט) פיר דען קאַמף געגען זינליכקײַט אונד אירטום, געגען צײַטען-לאַסט אונד אירונג?!“ 3.

דעם אײַנציקן אויסוועג זעט הירש אין דעם, מען זאָל וואָס גיכער פאַרגעסן די אַלע ראַציאָנאַליסטישע חקירות און פאַלשע באַגריפן וועגן דעם ייִדנטום און אומקערן זיך צו די ערשטע קוועלן פון דעם ייִדנטום — צום תנ"ך, ש"ס און מדרש. „זיי פיר דאָס לעבען געלעזען, שטודירט, בעגריפען. דאָרויס דעם יודענטוםס אַנזיכטען געשעפּט איבער גאָט, וועלט, מענשהייט... אונד דאָס יודענטום אויס זיך ערקאַנט, אויס זיך בעגריפן, אויס זיך צו אײַנער וויכענשאַפט דער לעבענסווייזהייט ערהאַבען“ 4.

און הירש איז אָפּטימיכט, ער איז זיכער, אַז — עס ווערד אַנדערס ווערדען אין ישראל! עס וועט קומען אַ דור פון „זיך זעלבסט בעפרייענדעם יודענטום“, אַ דור, וואָס וועט אויף דער פּראַגע, וואָס

1 צו מענדעלסזאָגען גומא סאַרהאַלט זיך הירש מיט גרויס רעספּעקט, זיי
 צו אַ האַנגלענצער פּערזענליכקײַט.
 2 אַכצנטער בריח.
 3 זיבעצענטער בריח.
 4 אַכצנטער בריח.

בין איך דען אלס יודע? וואס איזט יודענטום? זיך ווערן נישט צו פרעמדע אוטאָריטעטן, וואָס האָבן אָפּט אַ פּאַלשן באַגריף וועגן דעם ייִדנטום און אַ טייל פּון זיי טראַכטן, זוי אים צו פּאַרניכטן, און אויך נישט צו די שריפטן פּון אונזערע, רעפּאַרמאַטאָרן, וואָס זינען אויסן זינטיקע פּניוה, נאָר צו דעם אור-קוואַל פּונם ייִדנטום, צו תּנ"ך און ש"ס. און דאָס — מיט דעם איינציקן שטרעבן: „בעגריף דעם לעבענס אויס דעם יודענטום, אונד דאָס יודענטום אַלס אינאָסטיטוט פיר דאָס לעבען צו ערפּאַסען.“ און אָט דאָס איינציקע שטרעבן וועט פירן צום הייס-געווינטשטן ציל: „דאָס וואַהרע אונד לעבענסהאַלטיגע אַלס וואַהרהייט אונד לעבען צו ערצייגען; נאָך דער אוראַלמען, אַבער, ליידער, פּאַרגעסענען רענעל: ללמוד וללמד, לשמור ולעשות“¹.

דעם פּולסטן קעגנזאָצ צום קעכפּער פּאַרן טראַדיציאָנעלן אָרטאָ-דאָקסישן ייִדנטום שטעלט מיט זיך פּאַר הירשס אוניווערזיטעטס-הבר און יונגט-פּרינד אברהם גייגער. געבאָרן אין פּראַנקפורט-אָם-מין, אין 1810, אין אַן אָרימער פּאַמיליע, האָט גייגער שוין אין די קינדער-יאָרן אַרויסגערופּן באַווונדערונג מיט זינע אויסערגעוויינליכע פעקייטן. צו פיר יאָר האָט ער שוין געלערנט תּנ"ך און משנה, צו אַכט יאָר — געשאַמט אַלס „עילוי“ און צו צוועלף יאָר באַוווּן גרויס פּיקאות אין דער בריי-טער תּלמודישער ליטעראַטור. באַלד איז אים דער פּאַטער געשטאַרבן, און ער איז געבליבן אָן מיטלען צום לעבן. מיטן יונגן רינד-פּאַנאַבטן יתום האָט זיך אָפּער פּאַראַינטערעסירט דער פּראַנקפורטער ראַטשילר, און ער גיט די נייטיקע מיטלען, גייגער זאָל שטודירן בני ספּעציעלע לערער דינשט, לאַטיין און גריכיש. זינע אייגענע ווילן אָבער, ער זאָל זיך באַצייטן גרייטן צו דער ראַבינער-קאַריערע, גיט ער אויך ווינטער אָפּ פּיל צייט דער תּלמודיש-רבנישער ליטעראַטור. גייגערן ציט שוין אָבער צו וועלטליכן וויסן, צו די קוואַלן פּון אייראָפּעיִשער קולטור, און שוין אין יענע יונגט-יאָרן דערוואַכט אין דעם צוקינפטיקן רעפּאַרם-קעטפּער דאָס שנאה-געפּיל צום תּלמוד, וואָס ער מוז שטודירן קעגן זיין ווילן. אין 1829 לאָזט ער זיך קיין היידעלבערג, וווּ ער שטודירט אויף דער דאָרטיקער אוניווערזיטעט סעמיטישע שפּראַכן: סיריש, אַראַמיש, אַראַביש. ער פּאַרט דערנאָך איבער קיין באָן, וווּ ער ווערט פרעמירט (1832) פּון

1 אַכצנטער בריה. הירשס „נייצעהן בריעפּע“ האָט משה אהרנאָהן איבער-געצט אין העברעיִש (1890) אונטערן טיטל „אגרות צפּון“. אהרנאָהן האָט אויך סאַר-עפּנטליכט אין העברעיִש הירשס חרעק, חורב, אָדער פּערזענע איבער אייראָפּעלס פּליכען אין דער צעשטרייאָונג“ (1839), האָט דאַרף באַשראַכט חרען אַלס דערנאָנט-צונגסט-טייל צו די „נייצעהן בריעפּע“.

דער דאָרטיקער אוניווערזיטעט פאַר זיין ערשטער וויסנשאַפֿטליכער אַרבעט „וואָס האָט מאַהאַמעד (מוחמד) אויס דעם יודענטומע אויפגענאַמען?“ דער יונגער ריך-באַגאַבטער געלערנטער, געבענטשט מיט אַ שאַרפֿן אַנאַליטישן שכל, מיט אייזערנער ענערגיע און ריזיקן דורשט נאָך פּאַר-שונג און וויסן, ווייסט זייער גוט, אַז פאַר אים, דעם רעכטלאָזן יידן, זינען אין דיטשלאַנד פאַרשפּאַרט אַלע וועגן, און אָפֿן שטייט פאַר אים פלוז אין קאַריערע — די ראַבינער-קאַריערע. ער, דער פּרינער דענקער, וואָס האָט נאָך אין די פּריע יונגט-יאָרן זיך פאַרהאַלטן מיט שאַרפּער קריטיק צום תּלמודיש-רבּני'ן ייִדנטום און מיט ביטול דערקלערט, אַז „דאָס אויפקלע-רונגס-פּינער האָט אַ סוף געמאַכט מיט די דאָזיקע פאַרשימלטע קאָמות“ — האָט געכוזט ווערן אַ „זעלען-פאַרוואַרנער“ און אָפיציעלער ראַבינאַט-פּאַר-שטייער... נאָך אין 1831 שרייבט ער אין איינעם פון זיינע בריוו, אַז „דער ריכטיקסטער וועג איז לויט זיין פעסטער איבערצייגונג — שפּאַלטונג (טרענונג)... ווי באַלד ייִדן פון אַ געוויסער פּראָווינץ זינען געקומען צו דער איבערצייגונג, אַז מען דאַרף אַראָפּוואַרפֿן פון זיך דעם יאָך פּונם תּלמוד, דאַרפֿן זיי זיך פאַראַייניקן אין אַ באַזונדערער גרופּע און עפנטליך דערקלערן, אַז זיי אָנערקענען נישט דעם אויטאָריטעט פּונם תּלמוד; זיי דאַרפֿן אויך פּאַדערן פון דער רעגירונג, יענע זאָל זיי דערלויבן צו פילדן באַזונדערע קהילות, אָפּגעטיילט פון די תּלמוד-ייִדן“¹. אין פינף יאָר אַרום אין (1836) שרייבט ער אין אַן אַנדערן בריוו: „מיר דאַרפֿן אָפּ-וואַרפֿן דעם תּלמוד, אָפּוואַרפֿן די ביבל אַלס הייליק בוך, נישט קוקנדיק דערויף, וואָס זי איז אונז טייער אַלס פּאַעטיש קונסט-ווערק פון זייער גרויסן ווערט. אַכט, דאָס קאָן נישט אין איין טאָג געטאָן ווערן, אָבער מיר דאַרפֿן שטרעבן צו דעם דאָזיקן ציל. מיר דאַרפֿן מאַכן אַ סוף מיט דעם שקר, וואָס מיר דערלאַנגען דעם עולם אין שול ביבלישע לעגענדן אַלס אַכטע היסטאָרישע פּאַקטן“².

און אַט דער דאָזיקער פּרינדענקער האָט געמוזט גלייך, ווי ער האָט דעם אוניווערזיטעט-קורס פאַרענדיקט, אָנגעמען די ראַבינער-שטעלע אין דער קליינער ייִדישער קהילה אין וויסבאַדן. מען מוז דערביי נאָך אַט וואָס נעמען אין באַטראַכט: אַפילו די קהילה-בעלי-בתים, וואָס האָבן אַליין שוין קאַרג וואָס געהאַלטן פון ייִדישקייט און בני זיך אין הויז זיך געפירט אינגאַנצן פּריי, דאָך האָבן זיי פון זייער „זעלען-פאַרוואַרנער“ געפּאַדערט, ער זאָל זיך פירן פּרום, ווי עס פּאַסט פאַר אַ רב. מיר האָבן שוין אָנגעוויזן, ווי די דאַרמשטאַטער קהילה האָט אָפּגעוואַרפֿן

1 גינערס נאכגעלאסענע שריפטען, V, 55.

2 בערנפזלר, תולדות הריפורמציון היתית, 134.

צונצם קאנדידאטור נאך דערפאר, וואָס מען האָט אַרויסגעלאָזט אַ קלאַנג, אז ער פירט נישט בני זיך אין הויז קיין פּשרע קיך. עס האָט זיך אויף אזאָ אופן אין די דעמאָליטיקע דייטשע קהילות געבילדעט אַ גאַנץ אייגנאַרטיקע לאַגע: נישט דאָס פּאָלק, נאָר די ראַפּינערס גופא זינען אַממייכטן פאַראַינטערעסירט אין רעליגיעזער, רעפּאָרמע, מען זאָל די רעליגיע צופאַסן צו די פּאָדערונגען פונם מאָדערנעם לעבן...

אין 1835, אין דעם זעלביקן יאָר, ווען פּריריך שטרױס איז אַרויס געמאַרטן מיט זײַן צווייפּענדיקער פּרײַ-קריטישער פּאַרשונג, דאַס לעבן יעזו¹, האָט גייגער געגרינדעט זײַן, וויסענשאַפּטליכע צייטשריפּט פיר יודישע טעאָלאָגיע, וואָס איז געוואָרן די טריבונע פאַר אַלע רעפּאָרם-קעמפּער. כאַראַקטעריסטיש איז שוין דער טיטל פון גייגערס צײַט-שריפּט. דאָס גאַנצע ידנטום ווערט באַטראַכט אַלס לױטער, טעאָ-לאָגיע; און אַט די טעאָלאָגיע דאַרף באַקומען אַ רײַן וויסנשאַפּטליכע באַזעכטונג, מען דאַרף די רעליגיע צופאַסן צום לעבן, צו די געסטיקע באַדערפענישן פונם פּאָלק.

דער מהות פונם ידנטום, — דערקלערט גייגער, — איז, פּרײַע ענטפּאַלטונג דער אינערען זיטליכען קראַפּט, די אַנער-קענונג דעם מענשען אין זײַנער ווירדע. דאָס שטרעבן און ווירקן פונם ידנטום דאַרף דערפאַר אַרויסשטראַמען פון רײַן זיטליכער איבער-צינונג און אין דעם קאַכּ, צו וועלכן ער איז באַרופּן, שטעקט, נעמליך, דאָס באַוווסטזײַן פון זײַן באַטייט און ווערט. אין לױף פון דער גע-שיכטע, — קלאַנגט זיך גייגער, — האָט זיך אָבער אַרום דעם קערן פונם ידנטום אָנגעזאַמלט, אײַן פּאַרמגלױבע אונד פּאַרמדיענסט, וואָס אין זײַער דערפילונג זעט מען שוין נישט קיין פּראָדוקט פון, פּרײַזט-ליכער געזינונג, נאָר, נאָטזוענדיגע געזעצבאַכטונגען (שפּאַצירט בני גײַנערן). מען לײַגט אין זײ (אין די געזעצן, וואָס זײַנען פאַרבונדן מיט, פּאַרמדיענסט) אַרײַן אַ זעלבשטענדיקן געהאַלט פון צױבערישער מאַכט, וואָס איז משפיע אויף דער גאַנצער וועלט-אַרדענונג. בעי אַזאָ געבונדנקײט, — פירט גייגער אויס, — איז אַ ווירקליך פּרײַע מענטשליכע זיטליכקײט אוממעגליך. די אמתע נאָט-

1 חי נאָר גײַנער האָט זיך באַקענט מיט דעם דזשיקן חזק, שרײַבט ער מיט התפּלות יעקב אױערבאַכן: „אײן חזק, דאָס אױסגעצײכענט אײַז אונד פּאָן מײַנעם יעדן, דער ניכט הינטער דער צײט צוריקבליבען היל, געלעזן חזקען און; אין חזק, דאָס פּאָן דער העכסטען בעדייטונג אונד חײסענשאַפּטליכער פּאַצינג, אבער אײך פּאָן ניכט מינדערעס אײַנפלוסע אויף די קריסטליכע טעאָלאָגיע אײַז, (גאַנעלאַטענע שרײַבען, V, 96).

פארערונג, דאָס שטרעבן נאָך זעלבסטהייליקונג, מוז אומבאדינגט פאָר-
 אויסזעצן דאָס באַוווסטזיג, צו נאָר „אין דער גיטטיג-זיטליכען זעלבשטענ-
 דיגקייט דאָס הייל (גליק) דעם מענשען ליעגע.“ ווי באַלד עס ווערט
 אַרויסגעשטעלט אַלס הויפט-פּרינציפּ דער מוז, די פעסטבאַשטימטע אומ-
 באַזירליכע פאָרמען, ווערט דורכדעם פאָרטונקלט ראָס פּרינע זיטליכע
 באַוווסטזיג פונם מענטשן; „דאָן איזט די פאָלשטענדיגע ענטפּאַלטונג
 (אַנטוויקלונג) דעם אינערען זיטליכען קערנע אים אַלגעמיינען ריין אונגעגליך.“
 דאָס ביי גינערען אַרויסגעשטעלטע פּראָגראַם איז געווען נישט
 זייער קלאָר פאָרמולירט, עס איז נישט אינגאַנצן באַגריפליך, אין וואָס
 אייגנטליך באַשטייט „די פּרינע ענטפּאַלטונג דער אינערען זיטליכען
 קראַפט.“ עס פילט זיך בלויז דער מוטיקער קאַמפּסירוף פאָר באַפּריינג
 פון דער מענטשליכער פּערזענליכקייט פון די דורך די כּסורה געהייליקטע
 פאָרגליווערטע פאָרמען. עס באַמערקן זיך אויך דערביי גאַנץ בולט צוויי
 טענדענצען: (1) צופאַסן די ייִדישע רעליגיע צו דער הייב-דערוואַרטעטער
 עמאַנציפּאַציע, (2) די רעליגיעזע רעפּאָרמאַציע דאַרף אָפּמעקן פונם
 ייִדנטום די מינדסטע נאַציאָנאַלע סימנים, באַשר ייִדן זינען נישט קיין
 באַזונדערע נאַציע, נאָר אמתע דייַטשן. נאָך איין באַראַקטעריסטישער
 שטריך מוז אָנגעמערקט ווערן: די פּרידלענדערס און די וואָלפּוואַנס
 האָבן זיך פאָרהאַלטן מיט אַ געוויסער התבטלות פאָרן קריסטנטום און
 זיין מאַראַל, גינער אָפּער איז געווען זייער פּיינליך געשטימט בנוגע
 צום קריסטנטום, און עס ליגט אַ שטיקל אמת אין בערנפּעלרס באַמער-
 קונג בנוגע גינער, אַז „יהדותו היתה רק התנגדות נכרצה להדת
 השלטת“ — זיין ייִדישקייט איז פאַקטיש מער געווען אַ פּראָטעסט קעגן
 דעם געוועלטיגנדיקן דת.

דער קעמפּערישער טאָן און ראַדיקאַלע טענדענצען פון גינערס
 צייטשריפט האָבן אַרויסגערופן אַ שטאַרקע אומצופּרידנקייט אין די אָר-
 טאָדאַקסישע קרייזן; און ווען ס'איז אין ברעסלאַוו פּרינ געוואָרן דער
 ראַבינער-פּאַסטן און גינער האָט אַרויסגעשטעלט זיין קאַנדידאַטור, האָט
 אויסגעבראַכן אַן עקשנותדיקער קאַמף, וואָס האָט געדויערט העכער צוויי
 יאָר, ביז ס'איז ענדליך גינערן דאָך געלונגען (אין 1840) צו באַקומען די
 געוואַנטשענע ראַבינער-שטעלע.

מיר האָבן שוין פּריער אָנגעוויזן, ווי אין אָנפאַנג פּערציקער יאָרן
 האָבן זיך אין די קריסטליכע אינטעליגענטע קרייזן אין דייַטשלאַנד אונט-
 טער דער השפּעה פון לודוויג פּייערבאַך, ברונאַ בוייער און אַנדערע
 ראַדיקאַלע פאָרשער געשטאַרקט די אַנטי-רעליגיעזע שאַרעמונגען. דאָס
 האָט זעלבסטבאַרשטענדליך געפונען אַ שאַרפּן אָפּקלאַנג אויך אין די

ידישע אינטעליגענטע קרייזן. דער אָנפאַנג פון באַניטן קאַמף פאַר רעליגיעזער רעפּאָרם האָט אויסגעבראַכן אין האַמבורג, וווּ עס האָט שוין צוליב דעם דאָרט-געגרינדעטן „רעפּאָרם-טעמפל“ צוריק מיט צוואַנציק יאָר געפלאַ-קערט דאָס פייער פון כּחלוקת 1. די פירער פונם האַמבורגער „רע-פּאָרם-טעמפל-פּעראַייז“ האָבן אין 1841 באַשלאָסן אַרויסצולאָזן אַ נייע אויסגאַבע (אונטערן טיטל „כּדר העבודה, געבעטבוך פיר די עפענטליכע אונד הויזליכע אַנדאַכט דער איזראַעליטען“) פון דעם רעפּאָמירטן סידור, וואָס ס'האָבן פאַרעפנטליכט אין 1818 מאיר פריסילוי און זעקל פּרענקל 2. די נייע אַרויסגעבער זינען דווקא געווען פּרידליך געשטימט 3 און זיך נישט דערלויבט דורכצופירן אינם טעקסט וויטערדיקע רעפּאָרם-ענדערונגען. זיי האָבן אָפילו אייניקע תּפילות, וואָס זינען אין דער ערשטער אויסגאַבע געווען געדרוקט בלויז אין דיטשער איבערזעיונג, דאָס כּאָל איבערגעדרוקט אין דעם העברעיִשן אָריגינאַל. און דאָך האָט דער שטורעם אויסגעבראַכן. שמשון הירש רבי, דער אייראָפּעיִש-געבילדעטער, נאָר אַרטאָדאָקסיש-געשטימטער האַמבורגער רב יצחק בערנייס האָט שבת געלאָזט אויסרופן אין דריי האַמבורגער שולן, אַז דער איסור, וואָס דער האַמבורגער אב-בית-דין האָט בשעתו אַרויסגע-לאָזט בנוגע דעם רעפּאָמירטן סידור 4, איז אויך חל מיט זיין נאַנצער שטאַרקייט אויף דער נייער אויסגאַבע, און קיין רעכט-גלויביקער בן ישראל טאָר נישט כּתפלל זיין פון דעם אָפּיקורסישן סידור. די אויפגע-בראַכטע פירער פונם „טעמפל-פּעראַייז“ האָבן זיך גלייך געווענדעט מיט אַן אויפרוה צו פיל רבנים, זיי זאָלן אַרויסזאָגן זייער מיינונג וועגן דעם סיכסוך, וואָס בערנייס האָט מיט זיין כּרוז אַרויסגערופן.

די צייט האָט זיך באַדייטנדיק געענדערט: בעת דעמאָלט, אין דער התחלה פון דער רעאַקציאָנערער רעסטאַוואַציע = תקופה, האָבן זיך געפונען בלויז פיר רבנים, וואָס האָבן געשטיצט מיט זייערע הסכמות די האַמבורגער רעפּאָרמיסטן 5, האָבן איצט די פירער פונם „רעפּאָרם-טעמפל-פּעראַייז“ געהאַט אויף זייער צד אַ נאַנצע פּאַלאַנגע וונגע ראַבי-נער, וואָס זינען אַרויסגעטראָטן מיט באַשולדיקונגען קעגן דעם האַמ-בורגער רב בערנייס. די כּחלוקת בנוגע דער נייער אויסגאַבע פונם האַמבורגער רעפּאָמירטן סידור האָט אַרויסגערופן אַ נאַנצע ליטעראַטור

1 זע פּאַריקן באַנד, צווייטער בוך, 290—311.

2 דאָרטן, 290.

3 זייער פּושרה-שטימונג שטרייכן די אַרויסגעבער גומא אונטער אין דער הקדמה.

4 דאָרטן, 300.

5 דאָרטן, 292—293.

פאמפלעטן, דערקלערונגען און אויפרופן 1. מצד די רעפארמיסטן אין אמאנטשיידרנסטן ארויסגעטראָטן אברהם גייגער 2. עד טרעט זעלבסטפאָר-שטענדליך שאַרף אַרויס קעגן בערנינס; ער איז אָבער נישט צופרידן אויך מיט די פירער פון דעם האַמבורגער „רעפארם-בעראיין“ און מיט די רעדאַקטאָרן פון דער נייער סידור-אויסגאַבע, ווייל ער געפינט, אז זיי בלייבן שטיין אויפן האַלבן וועג, זינען פּאָר-מאַכערס און האָבן נישט דעם מוט צו מאַכן אַלע נייטיקע לאַגישע אויספירן, וואָס ס'איז מחייב דער פעכטגעשטעלטער טעזיס, אז דאָס יידנטום איז נישט קיין נאַציאָ-נאַלע, נאָר אַ רעליגיעזע אינסטיטוציע. בכדי נישט אינצורויסן מיט די אַרטאָדאָקסן, האָבן די האַמבורגער רעפארמיסטן נישט אויסגעמעקט קאַנזעקוענט פון סידור די אַלע תּפילות, וואָס טראָגן אַ נאַציאָנאַלן כאַראַקטער, אַלץ, וואָס ס'האָט אַ שניכות צו דער האַפענונג פון אויסלוי-זונג און קיבוץ-גלות. אויך דאַרף, לויט גייגערס איבערזעצונג, אינם רעפארמירטן סידור קיין זכר נישט בלייבן פון די תּפילות, וווּ עס ווערט דערמאָנט וועגן ברענגען קרבנות אין בית-המקדש. אדרבא, נישט באַדויערן דאַרפן מיר, וואָס עס ווערן איצט קיין קרבנות נישט געבאַכט, נאָר דאַנקען און לויבן גאָט, וואָס ער האָט אונזער שכל דערלויבטן און מיר באַגרייפן איצט, אז מיר דאַרפן אים נישט דינען מיט קרבנות, וואָרום דאָס איז אַ מנהג פון געצנדיגער. אין דעם רעפארמירטן סידור איז אָבער אין די יומכפורדיקע תּפילות נאָך געבליבן דער סדר פון דער „עבודה“, ווען אפילו אין אַ באַדייטנדיק געקירצטער פאָרם. גייגער געפינט אפילו, אז מען דאַרף אַרויסוואַרפן פיל שיינע פיוטים פון די ספרדישע דיכטער, וואָרום אויך דאָרט ווערט דערמאָנט וועגן קרבנות. ער קאָן דערפאַר נישט מוחל זיין די רעדאַקטאָרן פונם רעפארמירטן סידור, וואָס זיי האָבן נישט אַרויסגעוואַרפן דעם געוויסן פיוט „אתה כוננת“, בעת עס געפינט זיך דאָרט אזא פּערז: „וְכָאֵתְּחַלְּתָּ נִיחוּחוֹ בְּיָדֶיךָ — אויס ליבע צום ווירויך פון די קרבנות האָסטו זינע (נוחם) קינדער געבענטשט 8.

גייגער, וואָס האָט אַליין געשריבן אויסגעצייכנט העברעיש און פאַרעפנטליכט אין העברעישע ציטשריפטן פיל וויסנשאַפּטליכע אַרבעטן 4.

1 אייניקע ציביליאַנרמישע פּרטים, זע בערנפּעלר אין זיין „תּולדות הרי-פורמאציען הדיח“, 148—149.

2 אין אַ סטעציעלער גראַשור, דער סעפּעלסטריט, אינע צייטפּרעגלע, איבערגעררוקט אין גאַנצעלסטענע שריפטען, I, 113—196.

3 גאַנצעלסטענע שריפטען, I, 171—172.

4 דעם מילן רייסטער פון גייגערס 313 אַרבעטן, האָט ער פּרעפּנט-ליכט אין העברעישע אין וויסנשאַפּטליכע צייטשריפטן, זע ביי מ. שחזב אין זיין „Repertoire“.

קאן אויך נישט מוחל זיין די האמבורגער רעפארמיסטן, וואָס זיי האָבן אין דער נייער אויסגאבע די דייטשע איבערזעצונג פון אייניקע תפילות פארביטן דורך העברעיִשן אָריגינאַל. די העברעיִשע שפראַך, — דער־קלערט גייגער, — איז אונז נישט פארשטענדליך, און נישט זי איז די שפראַך פון אונזער פאטערלאַנד. מתפלל זיין דאַרף מען אויף דער שפראַך, וואָס מיר זעלע פארשטייען. אויך די סדרה פון דער תורה דאַרף מען פאַרלייענען אויף דער אומגאַנגס־שפראַך ¹.

די מחלוקת צווישן די האַמבורגער רעפארמיסטן און אַרטאָדאָקסן האָט זיך פלוצלינג איבערגעריסן אויף אַ גאַנץ אומדערוואַטעטן אופן: אין מאי 1842 האָט אין האַמבורג אַ שרעקליכע שרפה אויסגעבראָכן, וואָס האָט חרוב געמאַכט אַ באַדייטנדיקן טייל פון דער גרויסער האַנדלס־שטאָט. די קאַטאַסטראָפּע האָט אויף אַ צייט געמאַכט פאַר־געסן די פאַרטייִשע אינטערעסן און רעפארם־פראָיעקטן.

די רעפארם־אידעען זיינען אָבער אין דער לופטן געהאַנגען. איז נישט אין האַמבורג, זיינען זיי אין אַנדערע קולטור־צענטערן געשטעלט געוואָרן אויף דער טאָג־אַרדענונג. אין דעם זעלביקן יאָר (אָקטאָבער 1842) האָבן די פראַנקפורטער רעפארמיסטן מיט טעאָדאָר קרייצנאַכן בראש געגרינדעט אַ פאַראיין פון „רעפארם־פריינדע“. דער פאַראיין האָט זיך געווענדעט צו דער ייִדישער געזעלשאַפֿט מיט אַ לאַנגן פרוה, וווּ זיי האָבן פאַרמולירט זייער פראָגראַם אין דריי פונקטן, וועלכע מיר האָבן שוין פריער געבראַכט, בעת מיר האָבן גערעדט וועגן גבריאַל ריסער ². דאָס פראָגראַם האָט פאַקטיש באַצוועקט עפנטליך צו דער־קלערן, אז די „רעפארם־פריינד“ אָנערקענען נישט דאָס תלמודישע ייִדנטום און די מצוות מעשיות. אברהם גייגער איז נישט געווען צופרידן מיט דער טאַקטיק פון די פראַנקפורטער רעפארמיסטן, ער האָט אָבער אין זיינע פרוי, וואָס ער האָט דעמאָלט געשריבן צו זיינע פריינד, ענערגיש אַגיטירט פאַר אַ ראַדיקאַלער רעליגיעזער רעפארם. דער עיקר, — שרייבט ער שטערנען, — דאַרף עפנטליך דערקלערט ווערן, אז דאָס רעליגיעזע לעבן, וואָס עקזיסטירט איצט בני אונז ייִדן, איז פול מיט שקר. אויך צו בערטאָלד אויערבאַכן שרייבט ער אין דעם זעלביקן יאָר וועגן דער

1 כאַראַקטעריסטיש זיינען גייגערס קריטישע באַמערקונגען אין זיינעם אַ ברוי פונם מערסן אויגוסט 1853 בנוגע מאַפּוס דערשינענעס ראַמאַן „אהבת ציון“. ער פלייסט זיך צו דערזויגן, אז ס'איז אוממעגליך קינסטלעריש צו שאַפן אַרץ אַ סויסער שפראַך. (נאַכזעלאַסענע שריפטן, II, 327—329). חזעגן זיין האַט און ביסיל צו ייִדיש, זע אונזער חזק, VI, 22).

2 זע אויבן ר"ז 187—188.

כייטיקייט פון דעליגיעזער רעפארם. דערווייל, — דערקלערט ער, — פארנעמען מיר זיך נישט מיט בויען: מען דארף קודם-כל צעשטערן און אַפראַמען די הויפּנס שטויב און שימל, מיך שרעקט אפילו נישט, תאָמר קאָן דאָס ברענגען צו צעשפאלטונג ביי יידן, אבי מיר זאָלן קומען צו רעאלע רעזולטאַטן ג.

אויך אין דער בערלינער קהילה האָבן זיך אָרגאַניזירט די רעפּאָר-מיסטן מיט זיגיסמונד שטערן און אהרן בערנשטיין בראש. אויך זיי האָבן אַרויסגעשטעלט דעם טעזיס, אז מען דארף די יידישע אמונה צו-פאַסן צו די פּאָדערונגען פון דער כאָדערנער צייט, דערווייטערן פון איר אַלע נאַציאָנאַלע עלעמענטן. די רעפּאָרמיסטן האָבן ענדליך בא-שלאָסן אינצואַרדנען אַ כּפּעציעלן צוזאַמענפּאַר און דאָרט אָננעמען באשטימטע קהילכות וועגן די נייטיקע רעפּאָרמען. דער צוזאַמענפּאַר איז פּאַרגעקומען זומער 1844, אין ברוינשוויג. דערפּי איז פּראַי אָנצו-מערקן פּאָלגנדיקן כאַראַקטעריסטישן שטריך: אויף דעם צוזאַמענפּאַר האָבן די איניציאַטאָרן אינגעלאַרן בלוזי ראַבינער און פּרעדיגער. צווישן זיי זינען אפילו געווען אזוינע, וואָס האָבן געהאַט גאַנץ באַשיידענע ידיעות אין חכמת ישראל; דערפּי האָט מען אָבער געהאַלטן פּאַר איבעריק אינצואַלאַרן אזוינע פּאַרדינסטפולע געלערנטע, ווי צונץ, לוצאַטו און אַנדערע. צי באַווסט, צי אומבאַווסט, נאָר אין דעם קאָן מען זעען אַ באַשטימטן סימפּטאָם פון קאַמף פּאַר מאַכט. דאָס האָבן זיי, די מאַדערנע רבנים, געשטרעבט דערצו, אז נאָר זיי זאָלן האָבן דאָס רעכט פון געזען אונד בינען, רעגולירן דאָס רעליגיעזע לעבן אין די קהילות; זיין די, רועי ישראל, די אַפּוטרופּסים איבער אַלע אַנשטאַלטן, וואָס זינען פּאַרבונדן מיט די גייסטיקע יידישע אינטערעסן...

צוויי און צוזאַנציק ראַבינער און פּרעדיגער זינען געקומען אויפן צוזאַמענפּאַר, לויטער רעפּאָרמיסטן, צווישן זיי אויך אברהם גייגער. נאָר נישט ער איז געווען דער טאָנגעבער אויף דעם צוזאַמענפּאַר (ער האָט זיך, אגב, באַטייליקט אין אים בלוזי די לעצטע טעג). נאָר דער נאָך מער ראַדיקאַל געשטימטער שמואל הולדהיים.

געבאָרן אין 1806, אין קעמפּען — אַ קליין שטעטל אין פּוילנער געגנט, — איז שמואל הולדהיים דערצויגן געוואָרן אין אַלטן שטייגער, ער האָט געלערנט בלוזי תּלמוד און די רבנישע ליטעראַטור. אויף דעם געביט האָט ער דערוואָרפן זייער אַ ברייטן וויסן און געשקט אַלס חריף

1 נאַכגעלאַסענע שריפטען, V, 73: אין גאַסעס נאַמען, דאַנן מירר זיך אויך סאָן זעלבסט עטהאַס פּעסעס בילדען.

און „עילוי“. אָט דעם קונציקן שווימער איבער די טיפענישן פונם ים, התלמודי האָט דער פּויונער רב פאַר אַן איידעם גענומען. זיין טאָכטער איז שוין אָבער געווען אַביסל „פון קולטור באַלעקט“, האָט זי געוואָלט אויסבילדן איר מאַן, דעם ישיבה-בּחור, געפרוּווט אים באַקענען מיט דער דיטשער שפּראַך. דער וויסנשאַפּטליכער הולדהיים האָט מיט גרויס התּכּדה זיך גענומען צו זעלבסטבילדונג; די ביכער פון וועלטליכן אינ-האַלט האָבן אים, געעפנט די אויגן; דער געוועזענער ישיבה-בּחור איז באַלד „נתפּקד“ געוואָרן. ער האָט זיך געקָט מיט זיין פּרוי, וואָס איז שוין געווען פאַר אים צו פרום און אַלטמאָדיש, און איז אוועק קיין פּראָג שטודירן אין דער דאָרטיקער אוניווערזיטעט. פון 1836 פּאָנגט ער אָן זיין ראַבינער-קאַריערע, — די ערשטע צייט אין פּראָנקפורט אויף דער אָדער, דערנאָך אין כעקלענבורג-שווערין. די ערשטע יאָרן פון זיין געזעלשאַפּט-ליכער טעטיקייט האָט ער פיל געזאָרגט פאַר סיסטעמאַטישער קינדער-דערציִונג אין די קהילות. ער האָט זיך אָבער דערמיט נישט געוואָלט באַגניגן. דער געוועזענער קעמפּענער עילוי האָט געחלומט וועגן ראַדי-קאַלע רעליגיעזע רעפּאָרמען. לויט זיין כאַראַקטער און וועלט-באַנעם האָט הולדהיים זיך שטאַרק אונטערשיידט פון גייגערן. גייגער איז געווען נישט בלויז דער גרויסער חריה, אין אים האָט אויך געזאַנאָט, ווי מיר וועלן וויטער זעען, אַ פּאָעטישער פּונק, האָט אַליין דיטשע לידער געשריבן, פאַרעפנטליכט גאַנץ געלונגענע איבערזעצונגען פון די מיטלאַלטערליכע העברעיִש-שפּאַנישע דיכטער. ער איז אויך געווען גע-בענטשט מיט אַ שטאַרקן היסטאָרישן חוש, און אַדאָנק אים איז ער געווען אינשטאַנד צו שאַפן אין די שפּעטערדיקע יאָרן, ווען די רעוואַ-לוציע פון 1848 האָט אין אַ געוויסער מאָס אָפּגעשוואַכט דעם דראַנג נאָך רעליגיעזער רעפּאָרם, זיין קריטיש-היסטאָריש-מיססטער-ווערק „אור-שריפּט“, וועגן וועלכן עס וועט זיין די רייד אין ווייטערדיקן באַנד. הולדהייםען אָבער זיינען געווען גאַנץ פּרעמד די מינדסטע פּאָעטישע עמאַציעס; אים איז געווען ליב און אייגן בלויז דאָס חריפּישע, דער קונציקער אינפּאַל. גינסטיק און אירעזיש איז ער געווען אין גרויס קרובות מיט די אַפיקורסים און פריידענקער פונם טיפן מיטלאַלטער, וועגן וועלכע מיר האָבן גערעדט אין ערשטן באַנד פון אונזער ווערק. דאָס זיינען געווען מענטשן מיט גלענצנדיקע פעיקייטן און מיט שאַרף געשפּיצטע מוחות, נאָר אָן אַן אינעווייניקסטן קערן, אָן פעסטע וואַרצלען. זיי זיינען, אין גרונד גענומען, געווען גלענצנדיק נישט נאָר צו דער אַמונה, נאָר אויך צו די אוצרות פון פּאַרשן און וויסן. נישט די התּלּהכות פונם זוכן און דערגיין דעם אמת איז זיי סייער געווען. נאָר

דער שפיל פונם שארפן געדאנק, די המצאה, דער אינפאל גופא, דאָס אַפּלאַכן און אַפּשפּאַטן פון דעם, וואָס איז אינגעהילט אין אַ מאַנטל פון הייליקייט און צו וואָס אַנדערע פאַרהאַלטן זיך מיט יראת הכבוד¹. „צעשטערן“ — דאָס איז געווען הולדהיימס דעוויוז. פרעמד איז אים געווען דער וויסנשאַפּטליכער באַגריף וועגן היסטאָרישער אַנטוויקלונג; אַלץ, וואָס איז איבערגעגעבן דורך דער מסורה, אַלץ, וואָס טראַגט דעם שטעמפל פון פאַרגאַנגענעם — דאַרף אַפּגעוואָרפן ווערן, ווייל אזוי איז דער „שכל מחיב“. הולדהיים מישט צונויף פּאָליטישע און נאַציאָנאַלע מאַמענטן אינם היסטאָרישן ייִדנטום, און אויף דעם סמך פּאַדערט ער, אז עס דאַרפן ביי היינטיקער צייט אַפּגעוואָרפן ווערן נישט בלויז די ייִדישע געזעצן, וואָס האָבן אַ שייכות צו זעלבשטענדיקן פּאָליטישן לעבן, נאָר אויך אַלץ, וואָס טראַגט אין זיך סימנים פון נאַציאָנאַלן באַוווּסטזיין. דעם באַוווּסטן תּלמודישן זאַץ: „דינא דמלכותא דינא“, האָט ער אויסגעשטשט אויף אַ ריין פּאָפּוליסטישן אופן: דאָס ייִדנטום דאַרף אַנערקענען די מלוכה-מאַכט, די „הויכע דיטשע רעגירונג“, אַלס די העכסטע אינסטאַנץ אויך אין ריין רעליגיעזע פּראַגן. אַלס אינוואַינער פון אַן אייראָפּעיִשער מלוכה דאַרפן, אַשטייער, די ייִדן אַפּוואָרפן דעם שבת-געבאַט, וואָרום די רעגירונג אַנערקענט דאָך נישט קיין שבת-רו און — דינא דמלכותא דינא! די ייִדישע רעליגיע דאַרף אַננעמען נאַציאָנאַל-דיטשע פּאַרמען, באַשר דאָס פּאַדערט דאָך דאָס מאַדערנע „צייטבאַוווּסטזיין“... די ייִדן אין דיטשלאַנד בילדן דאָך מיט די איבעריקע דיטשע אינוואַינער אַיִן דיטשע נאַציע...

און הולדהיים איז געווען דער ראש המדברים אויף דעם ברוינ-שווייגער ראַבינער-צוואַטענפּאַר. פיל איז אויף דער פאַרזאַמלונג נישט אויפגעטאָן געוואָרן. אייניקע גאַנץ ראַדיקאַלע רעפּאַרמעס, וואָס הולדהיים האָט פּאַרגעלייגט, האָט מען איבערגעגעבן אַ ספּעציעלער קאָמיסיע, זי זאָל זיי באַטראַכטן און זיי פּאַרלייגן אויף דער צווייטער פאַרזאַמלונג, וואָס דאַרף פּאַרקומען אין אַ יאָר אַרום אין פּראַנקפורט. פון די החלטות, וואָס זילנען יאָ אַנגענומען געוואָרן אויף דער פאַרזאַמלונג, איז די וויכטיקסטע: אז מען מעג זיך משרד זיין מיט פּאַרשטייער פון אַנדערע אַמונות. בנוגע ריטואַל-רעפּאַרמען איז באַשלאָסן געוואָרן, מען זאָל מבטל זיין די תּפילה „כל נדרי“.

1 156 — 157 מיט זײַנע רעפּאַרמיטישע פּלענער האָט הולדהיים באַקענט אין זײַן „איבער די אויספּאַמיע דער ראַבינער“ (1843).

נישט אזוי די אָננענומענע החלטות, ווי דער שאַרפער טאָן, אין וועלכן אייניקע ראַבינער האָבן זיך דערלויבט אַרויסצוטראַטן אויף דעם צוזאַמענפאַר קעגן תלמוד, האָט שטאַרק אויפגעבראַכט דעם אָרטאָדאָקסן-לאַגער. ווי מיט פינף און צוואַנציק יאָר צוריק, זינען אויך איצט די אָרטאָדאָקסישע רבנים אַרויסגעטראָטן מיט שטורמישע פּראָטעסטן, וואָס זינען פאַרעפנטליכט געוואָרן אין דער זאַמלונג „תורת הקנאות“ (צוויי העפּטן, אַמסטערדאַם, 1845). דער רוב פּראָטעסטן איז געשריבן אין דעם זעלביקן סטייל, ווי דער „אלה דברי הברית“¹. אויך דער „תורת הקנאות“ איז פול מיט אַזוינע אויסדריקן, ווי: תועים ומתעים, אנשים רקים, אסיפת רעים, קשר בוגדים, אנשי הרשע, תרבות אנשים חטאים, מינים ואפיקורסים, פריצי עמנו, אנשים בני בליעל, פוחזים ורקים, חבר בוגדים, ערב רב חמורים, חמורים, מורדים ופושעים, פרצת החוטאים, עצת מרעים, חברת סוררים המתפרצים וכדומה. דער קראַקאווער רב דוב בערוש מיוזלס הירושת זיך אויף די „גדולי הרבנים האמתיים דמדירת אשכנז“, פאַרוואָס זיי גורטן נישט אָן זייערע לענדן, בכדי זיך שטדל צו זיין ביי דער רעגירונג, מען זאָל זיי (די אַנטיילנעמער אינם ברוינשוויגער צוואַ-מענפאַר) אויסשליסן פון עדת ישראל און מען זאָל זיי רודפן און פאַרשטויסן פון זיי וועלן אינגאַנצן בייטן דעם דת, און זייער נאָמען וועט מער צווישן יידן נישט דערמאָנט ווערן (דאָרטן, 14).

אן אויסנאַם מאַכט אין דער זאַמלונג, אין וועלכער עס האָבן אַנטיילגענומען איבער 70 רבנים, בלויז דער בריוו פון שמשון רפאל הירש. אין אַ ווייכו, האַרציקן טאָן וויזט הירש אָן, אַז דער צוזאַמענפאַר אין ברוינשוויג איז נישט קיין צופעליקע דערשיינונג, נאָר אַ סימפּ-טאָם פון דער קראַנקהייט, פון וועלכער עס ליידט אונזער גאַנצער דור (דאָרטן, 3-5).

אייניקע מער מעסיקע רבנים האָבן אָבער געכונען פאַר מער צוועקמעסיק זיך נישט צו באַגינגן בלויז מיט פּראָטעסטן, נאָר אַנטייל-צונעמען אין די ווינטערדיקע ראַבינער-צוזאַמענפאַרן און מיטווירקן, אַז די צוזאַמענפאַרן זאָלן טראָגן אַ ווייניקער ראַדיקאַלן כאַראַקטער. דער באַדייטנדיקסטער פון די דאָזיקע רבנים איז געווען דער אייראָפּעיִש-געבילדעטער דרעזדענער אָבער-ראַבינער זכריה בן יעקב פּראַנקל². גלויבן נאָכדעם, ווי בערננים איז אַרויסגעטראָטן מיט זיין פּראָטעסט קעגן דער נייער אויסגאַבע פונם רעפּאָרמירטן סידור, האָבן די פּאָר-

1 זע אונזער חרקה, ב' VII, צווייטער בוך, 301.

2 געבאָרן אין פּראַג אין 1801, געשטאָרבן אין ברעסלוי, אין 1875. העגן פּראַנקלס היכטיקע היסטאָרישע אַרבעטן העט זיין די רייז אין הייטערדיקן באַנד.

שטייער פונם האמבורגער „טעמפל-פעראיין“ זיך געווענדעט צו פראנקלען מיט דער ביטע, ער זאל ארויסזאָגן זיין אווטאָריטעטע מיינונג. פראנקל האָט דערױף געענטפערט מיט אַ לענגערן בריוו אין דער װאָכנשריפט „אריענט“ (1842, נומ' 7—9) 1. ער טרעט דאָרט אַנטשיידן אַרויס קעגן בערנייסן און זיין קריגערישן טאָן, און געפינט, אַז דער װעג, װאָס יענער לייגט פאַר, איז דער װעג פון אומפרידען און מחלוקת (צװיטראַכט). אים באַפרידיקן אָבער פֿלל נישט די רעדאַקטאָרן פונם רעפּאָרטירן-סידור. ער געפינט, אַז זיי זײַנען „עקלעקטיקער“, זײַנען נישט אויסגע-האַלטן און נישט קאָנזעקװענט. ער װאַרפט זיי פאַר, אַז זיי פֿעלט דער היס-טאָרישער חוש, און זיי פאַרשטייען נישט, װי בני אַזױנע פראַגן, װי גאָטעסדינסט, האָט מען דאָך דער עיקר צו טאָן מיט געמיט און שטי-מונג, און זיי קאָן מען נישט מעסטן „מיט דער קעלטע דעם פערשטאַנ-דעם“, מיט לאַגיש פֿעסטגעשטעלטע באַשלוסן. די רעדאַקטאָרן פאַרשטייען אָבער דאָס נישט און זיי װילן „די דורך דאָס געפיהל ערקװיקענדע װערמע מיט דער קעלטע דעם פערשטאַנדעם פערטוישען“. פראַנקל קאָן די רעדאַקטאָרן בשום אופן נישט מוחל זײַן זײער פאַרהאַלטן זיך צו דעם טראַדיציאָנעלן גלױבן אין דער גאולה און אין ביאת המשיח. נישט נאָר דערמיט, װאָס זיי האָבן אַרויסגעװאַרפן פֿיל תפֿילות, װאָס זײַנען דורכגעדרונגען מיט דעם דאָזיקן גלױבן, נאָר אַפֿילו די אין סידור נאָך איבערגעבליבענע באַטרעפֿנדיקע שטעלן זײַנען אַזױ רעדאַגירט, אַז זיי באַװײַזן גאַנץ בולט, זיי די רעדאַקטאָרן האָבן זיך געפֿליסעט דעם דאָזיקן אידעאַל צו דערשטיקן, צונעמען בני אים די דערהייבנדיקע קראַפט און לעבנס-פֿרישקייט.

די אידעע אינער זעלבשטענדיגקייט, — רופט פראַנקל פאַטעטיש אַױס, — האָט דאָך אין זיך גרויסאַרטיקעם, לעבענסקרעפטיקעס 1. דער װונטש, ערגיץ אױף אַ ערד-װױנקל (נאַטירליך, אינם לאַנד פון אונזערע אבות, מיט װעלכן עס זײַנען געקניפֿט די הייליקסטע זכרונות) זאָל אונזער פּאָלקסטימליכקייט װידער פֿרײַ הערפאַרטעטן און מיר זאָלן דאָרט געניסן די אַכטונג, װעלכע מען שענקט, װי אונז לערנט די טרױעריקע דערפאַרונג, בני אַלע פאַרטשריט, װאָס די אױפקלערונג מאַכט, בלױז די פֿעלקער, װאָס באַזיצן אױסערליכע מאַכט, — אין דעם איז געװיס נישטאַ קײן אומגערעכטעם. אין דעם דאָזיקן געדאַנק, — חורט פראַנקל איבער, — קאָן מען אױך בשום אופן נישט זעען קײן סימנים פון האַס אָדער גרינג-

1 די טעמפל-האָכנשריפט, דער אַריענט, און, ליטעראַטור-בלאָט דעם אַריענטס איז דערשינען אין לײפּציג אונטער דער רעדאַקציע פון יוליוס פירסט אין סך פון 1840—1850.

שעצונג בנוגע דעם איצטיקן פאָטערלאַנד אָדער דערוועקן דעם הָשָׁה, אַז מיר באַטראַכטן זיך ווי פּרעמדע אין דעם איצטיקן פּאָטערלאַנד, און אַז מיר ווילן פּון דאָרטן אַנטלויפן... מיר ווילן געבן צו וויסן, אַז טראַץ טויזנטערקע לידן און ווידערווערטיקייטן זיינען מיר זיך נאָך נישט קאַש, און מיר זיינען נאָך ווייניקסטנס אינשטאַנד צי ערפאַסן די אידעע וועגן זעלבשטענדיקייט, וועגן אַיינעם זעלבשטענדיגען ווידער-אויפּלעבענס. יעדנפאַלס, — פּאַרויכערט פּראַנקל, — איז דער דאָזיקער געדאַנק פיל דערהייבענער, ווי אַט די שטענדיקע מורא אַרויסצווויזן דעם מינדסטן „כאַראַקטעריזאַציע“ אַט דאָס קנעכטישע צופאַסן זיך צו אויסער-ליכע אומשטענדן, וואָס ענדיקט זיך מיט הוילן, פּלאַצן קאַסמאַפּאָליטיזם 1. דיזענס, — פּירט פּראַנקל אויס, — איזט ניכט זעלטען דער פּעלער אונזערער הייטיגען רעפּאַרמיסטען... דאָס זי די געשיכטע איבער-זען, פּערגעסען, דאָס דער מענש מיט זיינען געפיהלען ניכט אין דער געגענוואַרט אַליין הודלע! דאָס דאו ערערבטע (געפירשטע) אונד איבער-קאַמענע (דורך דער מסורה דערהאַלטענע) זיך אין אונזערעם הערצען, אין אונזערעם געמיטע טיעף אינגעבירגערט 2.

פּראַנקלס ענטפּער איז שטאַרק נישט געפּעלן די פּירער פּונם האַמבורגער „טעמפל-פּעראַיוו“. דער טעמפל-פּרעדיגער, ד"ר סאַלאַמאַן, איז אַרויסגעטראַטן מיט אַ ספּעציעלן „זענדרשייבען“, ווו ער באַשולדיקט פּראַנקלען אין „נאַציאָנאַליזם“, וואָס קען פּלייספּק שאַטן דער עמאַנציע פּאַציע. ס'טויטש, — פּרעגט ד"ר סאַלאַמאַן, — פּראַנקל רעדט וועגן דער „אידעע דער זעלבשטענדיגקייט“; זאָל פּראַנקל דערקלערן, ווי דיזען זעלבשטענדיגקייט מיט דעם שטרעבען נאָך בירגערליכע גלייכ-שטעלונג אין אינקלאַנג צו ברינגען 3.

ווי עס שיינט, האָט פּראַנקל זיך טאַקע איבערגעשראַקן. דאָס באַווויזט זיין באַלדיקער לאַנגער ענטפּער 4. ער קומט דווקא מיט דער לאַגישער טענה: צי איז ווירקליך די אידעע וועגן אַ נייגעשאַפענער יקדישער מלוכה אזוי ווילד? צי געפינט זי זיך ווירקליך אין אזא שרייב-ענדיקן ווידערשפּרוך, מיט דער אַנהענגליכקייט אַן דאָס פּאָטערלאַנד? צי האָט מען דען פּאַראַיבל געהאַט אויף די גריכן, וואָס לעבן אונטער דער עסטרייכישער מאַכט, דערפאַר, וואָס זיי האָבן אַרויסגעזאָגט דעם וואַנטש, עס זאָל ווידער אויפשטין אַ פּרינציפּללאַנד? די דאָזיקע האַפּענונג האָט מען פּלל נישט אָנגענומען פאַר אַ מאַניפעסטאַציע, אַז זיי ווילן

1 דער אָרענט 363.

2 דאָרטן, 64.

3 ליטעראַטורבלאַט דעם אָרענט, 1842, נומ' 23—24.

פון זיך אראפצווארפן די הערשאפט פון די האַבסבורגער. פאר וואָס-זשע דאָרף מען די יידן יאָ חושד זיין, אז זיי ווילן מורד במלכות זיין? ווייל די גריכן, — ענטפערט מען, — האָבן אַגיטירט פאר זייערע אומגליק-ליכע ברידער, וואָס זיינען, נעבעך, אזוי שטאַרק אונטערדריקט געוואָרן פון די אַסמאנען¹. פאַרוואָס זשע טאָרן די יידן זיך נישט ווינטשן, עס זאָל געשאַפן ווערן אַ פּאָטערלאַנד פאַר זייערע אומגליקליכע ברידער, וואָס שטאַכטן אין סאַרדיניע, אין צאַרישן רוסלאַנד און אין אַנדערע ערטער? מיר האָבן אַ פּאָטערלאַנד געפונען, יענע פעלט עס, — מעגן זיי אַ זעלבשטענדיגעם ערלאַנגען². אויס דעם לאַנד, דאַס אונז איין פאַטערלאַנד איזט, ווינשען וויר אונז ניכט וועגן, אָבער ווען די היים שטויסט פון זיך אָפּ אַ מענטשן בלוין דערפאַר, ווייל ער רופט זיך „יודע“ — דאַן מעג די האַפּנונג אויף איינע פּרינדיליכע הימטאט באַלע-בען³. מיר, — איז פּראַנקל מוסיף, — האָבן אַ פּאָטערלאַנד געפונען, אונד הענגען אָן אים⁴. אָבער די צייט טאַכט צוויילען ריקשרימע, מיר האָבן דאַס דאָך געזען אינם צווייטן יאַרצענדליק פון היינטיקן יר⁵ 1 אין פיל דייטשע שטעט. זונד זאָלטע, — וואָס גאָט פּערהימע, — די צייט נאָך ווייטער צוריקגיין, זאָ מעגע איין פּאָטערלאַנד אונז אויפנעמען, זאָ אונזער נאַמע פּריי זיי⁶.

נאָר דאָ באַוויינט פּראַנקל, ווי אומקלאָר עס זיינען נאָך פּריי אים געווען די באַגריפּן וועגן נאַציע און נאַציאָנאַלער קולטור. אַ געוויסע דאָלע שפּילט נאָך געוויס די מורא, עס זאָל דער עמאַנציפּאַציע-פּראַנע נישט שאַטן, — מישט דערפאַר פּראַנקל אומבאַהאַלפּן צונויף בירגערליכע רעכט מיט נאַציאָנאַלע רעכט. אַוודאי, — שרייבט פּראַנקל, — דאָרטן, וווּ דער ייד געפינט אַ פּאָטערלאַנד און זיין געבורטסלאַנד אַנערקענט אים, אַלס לעגייטימען זון⁷, — דאָרט זאָגט ער זיך אָפּ פון דער פּאַרטיקול-לאַר-ידישער נאַציאָנאַליטעט; ער מוז זיך אָפּזאָגן, ווי באַלד ער וויל זיך באַטראַכטן פאַר אַ זון פונם פּאָטערלאַנד; ער פאַרלאַנגט דאָך אַליין פונם פּאָטערלאַנד, עס זאָל אים דאַס באַווייליקן, און דערמיט הערט דאָך די יידישע נאַציאָנאַליטעט אויף, פון זיך אַליין. וואָרום, — פאַרוויכערט פּראַנקל, — יידישע נאַציאָנאַליטעט איז — איין פון אויסן אויפגענאַמענעס⁸. פּרייטן האָט דורך דעם עדיקט פון 1812 די יידן כּמעט אַנערקענט, אַלס זינע זעהנע⁹. דערפאַר זיינען איצט די פּרייטישע יידן פאַרבונדן צווישן זיך נאָר דורך דער רעליגיע, ווי די קאַטאָליקן אָדער די פּראָטעסטאַנטן צווישן זיך. אויסער זיינע רעליגיעזע בעציהונגען

1 נאָך נאַפּאָלעאָנס מלח.

2 ליטעראַטורבלאַט דעם אָריענטס, 362.

ווייל דער יודע נור אונטערטאן זין, זיינע נאציאנאליטעט זאל אין דער דעם שטאטטע אויפנעהן¹.

באלד האָט אָבער פראַנקל געהאַט די געלעגנהייט זיך צו איבער-צינגן, אז אויך די „רעליגיעזע באַציאָנגען“ ווערן פאַרוואַנדלט אין אַ פראַ-בלעם פון זייער אַ וואַקלדיקן, אומבאַשטימטן אינהאַלט. אין 1845, נאָך באַרן צווייטן ראַבינער-צוזאַמענפאַר, האָט זיך אין בערלין געגרינדעט אַ נייע ייִדישע „רעפּאָרם-געזעלשאַפֿט“. פּרעמדע שטרעבונגען און אוי-סערליכע פּוהות האָבן זי צום לעפּן אַרויסגערופן, מיר האָבן שוין פריער אָנגעוווּזן, אז אין די פּערציקער יאָרן האָבן זיך אין די דייַטשע אינטעלי-גענטע קרייזן געשטאַרקט געוויסע אַנטי-רעליגיעזע שטימונגען. אין אָנפאַנג 1845 האָט זיך געבילדעט אַ „דייַטש-קאַטוילישע קירכע“ מיט דער טענדענץ זיך אָפּצוואַנגן פון דעם רוימישן פּויפּסט; צווישן די פראַ-טעסטאַנטן האָבן זיך געגרינדעט „ליכטפריינדליכע געמיינדען“, וואָס האָבן דערקלערט, אז זיי אָנערקענען נישט געוויסע קריסטליכע דאָגמען (די דרייאַייניקייט, קריסטוסעס געטליכע אָפּשאַטמונג). אונטער זייער השפּעה האָט זיך עס געבילדעט די ייִדישע „רעפּאָרם-געזעלשאַפֿט“, וואָס האָט זיך געווענדעט מיט אַן אויפרוה צו די „ברידער-איוראַעליטען אין דייַטשלאַנד“, אז מען דאַרף שאַפּן אַ נייַ ייִדנטום, נאָך דעם גייסטע דער צייט און לויט די באַגריפּן פון אַ געלעבטערטער אמונה. אין אַ קורצער צייט אַרום (אָנפאַנג 1846) האָט די „געזעלשאַפֿט“ געגרינדעט אַ „דייַטש-ייִדישע קירכע“, וווּ מען האָט געדאַוונט מיט אַנטפּלויזטע קעפּ, און ווייל אום שבת פּלעגן זיך צונויפנעמען זייער ווייניק מיטגלי-דער, פּלעגן דער עיקר די גאָטעסדינסטן פאַרקויכען זונטאָג. אַלס פּרע-דיגער האָט מען אַינגעלאָרן שמואל האַלדרייַם. עס איז דערפאַר קיין חידוש נישט, וואָס פּני אַזעלכע שטימונגען האָבן אויף דעם צווייטן צוזאַמענפאַר, וואָס איז פאַרגעקומען אין יולי 1845 אין פראַנקפורט, האָבן די הויפּט-קאָלע געשפּילט די ראַדיקאַלע רעפּאָרמיסטן, און פון זייער קרייז זיינען געוויילט געוואָרן דער פּרעזידענט (שטיין) און דער וויצע-פּרעזידענט (אברהם גייגער). פראַנקל האָט זיך באַלד געמוזט איבערצינגן, אז ער ווערט בטל בששים, און קען קיין השפּעה נישט האָבן אויף די החלטות, וואָס דער צוזאַמענפאַר וועט אָננעמען. דער ראַבינער שטיין און אַנדערע האָבן געטענהט, אז מען דאַרף פונם סדר התפילות אַרויסוואַרפּן אַלע געבעטן, אין וועלכע עס געפינט זיך אַ וועל-כער ס'איז זיך פון נאציאָנאַלן פאַרבאַנד אָדער קיבוץ גליות. וואָס פאַר

א טעם, אשטייגער, האָט איצט די תפילה, ומפני הטאינו נלינו מארצנו (פאר אונזערע זינד זינען מיר פון אונזער לאַנד פארטריבן)? אדרבא, דעם פאָליטישן חורבן פונם ייִדישן פאָלק באַטראַכטן מיר איצט פֿלל נישט פאר אַן אומגליק; **מיר פילן זיך** איבערגליקליך, וואָס מיר ווײַנען איצט צווישן געבילדעטע פעלקער, און מיר דאַרפן דערפאר גאָט לויבן.

באַזונדערס הייסע דעבאַטן זינען פאָרגעקומען, בשעת ס'איז פאָ- האַנדלט געוואָרן די פראַגע וועגן תכילה בציבור, צי איז אַ מונ צו דאַוונען דווקא אויף לשון קודש, עס זינען דערביי געשטעלט געוואָרן צום אָפּשטימען צוויי פראַגן: 1) צי איז אַ מונ על-פי-דין צו דאַוונען דווקא אויף לשון קודש? 2) צי דאַרפן מיר מתפלל זיין אויף לשון קודש משום חזוק הדת? מיט רוב דעות האָט די פארזאַמלונג געענטפערט מיט נײַן אויף ביידע פראַגן. די העברעיִשע שפראַך, — האָט גייער דער- קלערט, — איז בלויז אַ נאַציאָנאַלער פארבאַנד, נישט קיין רעלי- גיעזער. דער דת נייטיקט זיך נישט אין דער שטיצע פון לשון קודש. נאָך שאַרפער איז אַרויסגעטראָטן אַן אַנדער מיטגליד פון דער פארזאַמ- לונג (אַדלער). די חובבי שבת עבר, — זאָגט ער מיט איראָניע, — שרעקן אונז, אַז פֿאַם מען וועט נישט דאַוונען אויף העברעיִש, וועט בכלל העברעיִש פאַרגעסן ווערן ביַ ייִדן, ווי דאָס איז געשען אין די צייטן פון פילו דעם אַלכסנדריער. וואָס-זשע איז עס פאר אַן אומגליק? — פּרענט אַדלער, — צי זינען דען אונז די ווערק פון פילו, וואָס האָט קיין לשון קודש נישט פאַרשטאַנען, נישט פיל ליבער, ווי, אשטייגער, די מסכת, ביצה? מען קומט מיט דער טענה, אַז עס זינען פאַראַנען פיל וויכטיקע פּיוטים און פּאָעטישע ווערק אויף העברעיִש פון גרויסן ווערט, וואָס ס'איז זיי אוממעגליך צו איבערזעצן. נו — וועט אויפשמייַן אַ נייער דור און ער וועט שאַפן נייע שיינע פּאָעטישע ווערק אויף דער אומ- גאַנגס-שפראַך. די טויטע, אומגעשליפענע העברעיִשע שפראַך איז געוואָרן אונזער אומגליק; זי האָט עס די רעליגיע פאַרקריפֿלט; אַדאַנק איר האָט זיך ביַ ייִדן געמערט אָבערגלויבן און ווילדע נאַרישקייטן! עס איז שוין לאַנג צייט די דאָזיקע שפראַך צו דערווייטערן פון אונ- זער דת 1.

ווי נאָך דער צוזאַמענפאָר האָט אָנגענומען די החלטה וועגן דער העברעיִשער שפראַך, האָט זכריה פראַנקל גלײַך פאַרלאָזן די פאר- זאַמלונג און אין אַן עפנטליכער דערקלערונג אָנגעוויזן אויף די מאַטיוון, וואָס האָבן אים געבראַכט צום באַשלוס מער קיין אַנטייל נישט צו נעמען

אין דעם צוזאמענפאָר. מן אלע זייטן האָט פּראַנקל באַקומען באַגריי-
סונגען און דאַנק-בריוו פאַר דעם דאָזיקן שריט.

דער פּראַנקפורטער צוזאמענפאָר און די בערלינער, רעפּאָרם-
געזעלשאַפּט' האָבן אַרויסגערופּן אַ נאַצע פּאָלעמישע ליטעראַטור אויף
ביידע שפּראַכן — אויף דײַטש און העברעיִש. בעת אָבער ביים ערשטן
רעפּאָרם-קאַמף, צוריק מיט 25 יאָר, זײַנען די בעסטע פּאָלעמישע ווערק
און פּאַמפּלעטן געשאַפּן געוואָרן אינם לאַגער פון די רעפּאָרמיסטן, האָבן
איצט די אויבער-האַנט באַקומען די אַנטי-רעפּאָרמיסטן. אויף דײַטש
האַט פּאַרעפּנטליכט (1845) אַ זייער געלונגען פּאָלעמיש ווערק, וואָהין
אונד וואָהער ד' דוד קאַסעל; מיט פיל טעמפּעראַמענט און מיט אַן אמתן
פּאָלעמישן טאַלענט איז אַרויסגעטראָטן קעגן, האַלדהיים ורעיו" (האַלד-
היים מיט זײַן קאַמפּאַניע) פּנחס מנחם היילפּערן אין זײַן, תּשובות
פּאַנשי אויף (פּראַנקפורט, 1845), וואָס האָט געמאַכט נישט קיין קלע-
נערן רושם, ווי ברעסעלויס, חרב נוקמת' בשעת' 1.

עס זײַנען אויך פּאַרפאַסט געוואָרן אין העברעיִש פיל עפּיגראַמען,
סאַטירעס און פּאַמפּלעטן. דער פּאַרפאַסער פון, פּני תּבלי, משה מענ-
דעלסוואַן פון האַמבורג, שרײַבט אַ פּאַראַדיע אויף אַלקבאַעס באַוואוסטן
פּיוט, לכה דודי:

לכה דודי, לקראת כלה, פני זאָנטאַג נקבלה! 1.

אַ געוויסער א. פּולד פּאַרפאַסט אַ סאַטירע אינם טראַדיציאָנעלן
קינאַה-סטייל, וואָס פּאַנגט זיך אָן מיט די קריגערישע סטראָפּן:

עצרת שונים, אותם מכנים — אסיפת רבנים
והמה מהרסינו ומחריבינו.

בני יקשו, בנאות עשו, כעתר הככשן
עלה עלו בשרותינו.

חבל הובלים, פריצי שועלים, כרמים מחבלים
פרצו את גדותינו אצונו 1.

אין 1846 איז פּאַרגעקומען דער דריטער צוזאמענפאָר פון די
ראַבינער-רעפּאָרמיסטן; דער פּערטער-האַט געוואָלט פּאַרקומען אין 1848

1 זע אונזער חערק, באַנד VII, צווייטער צוך, 310.

2 ליטעראַטור-בלאָט דעס אָרענטס, 1846, 538.

3 דאָרטן, 145, 470.

אין מאנהעם. דאָ האָט אָבער אויסגעבראַכן די רעוואָלוציע, און די פּראַגע וועגן רעליגיעזע רעפּאָרמען איז צענטווייליק אַראָפּ פּון סדר-היום. אין אָריענט, וווּ עס זינען פריער געדרוקט געווען העברעישע פּאַם-פּלעטן און עפיגראַמען אויף די רעפּאָרמיסטן, דערשינען איצט לויבגע-זאַנגען דער רעוואָלוציע 1, דעם אָפּשאַפּן די צענזור 2 און עלעגיעס אויף דעם טראַגישן טויט פּון דעם רעוואָלוציאָנערן קעמפּער הערמאַן יעלעניק 8.

1 אָריענט, 1849, 303.
 2 דאַרטן, 495.
 3 דאַרטן, 39.

נ י נ ט ע ר ק א פ י ט ל

די „אנטפלעקער“ פון די שיינקייטן פון דער העברעיִשער ליטעראטור. —
 לעאָפּאלד דוקעס און יצחק קעמפּף; אַדאָלף טראַנק און שלמה מונק. —
 יחיאל מיכל זאָקס און דער באַטייַט פון זײַן „רעליגיעזער פּאָעזיע דער
 יודען אין שפּאַניען“. — היינריך היינעס פּאַרהאַלטן זיך צו שעקספּירס
 שײַלאַק. — היינעס „העברעיִשע מעלאָדיען“. — גראַציע ד'אַגילאַר אין
 איר מאַראַנען-ראַמאַן. — לודוויג-אויגוסט טראַנקל און זײַנע ראַמאַנ-
 טישע פּאָעמעס. — הערמאַן מאַזענטאַל און זײַן דראַמע „דבורה“. —
 בערטעלדאָ אויערבאַך און זײַנע היסטאָרישע ייִדישע ראַמאַנען. — לעאָ-
 פּאָלד קאַמפּערט און זײַנע געטאָ-שילדערונגען. — אהרן פּערנשטיין און
 דער באַדייַט פון זײַנע נאַטור-היסטאָפּטליכע פּאַלקסביכער און געטאָ-
 דראַמאַטישע לונגען. — די אידיילע הערט מגולגל אין אַ טראַגעדיע.

אין פּאָריקן באַנד 1 האָבן מיר אָנגעווײַזן, ווי די בעלי „המאספּיכ“
 האָבן געשטרעבט צו „אנטפלעקן די שיינקייט פון דער העברעיִשער
 שפּראַך פאַר אַלע אַנדערע פעלקער“. מיר ווייסן שוין, אַז דווקא די
 „שיינקייטן“, וואָס די בעלי המאספּיכ האָבן געפּרוּווט שאַפּן אויף דער
 ביבלי־שפּראַך, זײַנען מיט זייער ווייניקע אויסנאַמען געווען פון אַ גאַנץ
 סנאַפּן ווערט. די גרינדער פון דער חכמת היהדות מיט צונצן פּראַש
 זײַנען אַרויסגעצאָנגען פון דעם שטאַנדפּונקט, אַז דערמיט, וואָס מען
 וועט דערווײַזן פאַר דער אייראָפּעיִשער געזעלשאַפּט, אַז דאָס ייִדישע
 פּאַלק האָט געהאַט „איינע פּילאָזאָפּיע, איינע פּאָעזיע, די עס אַנדערן
 ליטעראַטורען עבענפּירדיג * מאַכען“, וועט דאָס באַדייַטנדיק פּאַרקיר-
 צערן דעם וועג צו דער הייסגעוונטשענער עמאַנציפּאַציע.²

דאָס רעאַלע לעבן איז אָבער באַדייַטנדיק איבערגעוואַקסן די אויטאָ-
 ליטאַר-אַפּאָלאָגעטישע טענדענצן, די נישט קלאַר פּאַרמולירטע, און
 אַפילו נישט גאַנץ באַוואוסטע, און דאָך פעסט אין די טיפּענישן פון דער
 נשמה, איינגעוואַרצלעט נאַציאָנאַלע געפילן, דער דראַנג פונם אוטדער-
 מידליכן פּאָרשער-געדאַנק און די אָנצײַגונגס-קראַפּט פון אַנטפלעקטע עכט-
 פּאָעטישע אוצרות — דאָס אַלץ האָט מיטגעוויקט, אַז אַ גאַנצע פּאַלאַנגע

1 ערשטער בוך, 242.

* מן גליבן הערט.

2 צונגן, צור געשיכטע אונד ליטעראטור, 21

פארשער האָבן מיט ענטוויאָסטישער ליבע זיך געפּלינט צו באַקענען די אייראָפּעיִשע וועלט מיט די אמתע שיינקייטן, וואָס זינען דורות לאַנג געווען באַהאַלטן אין די פּאַרגעלטע, מיט שטויב פּאַרדעקטע בלעטער אין די מאַנסקריפּטן - זאַמלונגען פון אייראָפּעיִשע ביבליאָטעקן און פּרוואַטע פּערזאָנען.

איינער פון די ערשטע איז געווען לעאָפּאָלד דוקעס אויס פּרעס-בורג 1. שוין אין זינע יונגע יאָרן האָט ער געוואַנדערט פון איין ביבליאָטעק צו דער אַנדערער, געזוכט, גענישטערט אין די אַלטע מאַנאָ-סקריפּטן פון די ספרדישע דיכטער. אין 1837 איז דערשינען זיין „ערענווילען אונד דענקשטיינע צו איינעם קינפטיגען פּאַנטעאָן העברעיִשער דיכטער אונד דיכטונגען“ מיט פיל דייטשע איבערזעצונגען פון די מיטל-אַלטערליכע דיכטער; אין צוויי יאָר אַרום - אַ ספּעציעלע מאַנאָגראַפּיע „מאָזעס אבן עזרא“, אין 1842 - „צור קענטנים דער ניוהעברעיִשען רעליג-ניעזען פּאַעזיע“, אין 1844 - „ראַפינישע בלומענלעזע“. אין 1845 האָט שאול יצחק קעמפּ 2 פּאַרעפּנטליכט „די ערשטען מאַקאַמען אויס דער תּחכּמוני אדער דיוואן דעם חריוז“ 3. אין 1843 האָט דער פּראַנצויזישער דענקער אַדאַלף (יעקב) פּראַנק געמאַכט אַ רושם מיט זיין אין גלענצנ-דיקן סטיל געשריבענער פּאַרשונג „La Kabbale“ 4. אין דריי יאָר אַרום האָט דער פּאַרשער שלמה מונק (געבאָרן אין 1813, געשטאָרבן אין פּאַריז 1867), וואָס האָט זיך שפּעטער קונה שם געווען מיט זיין קלאַ-סישער „מורה נבוכים“ - אויסגאַבע, וועלכע ער האָט באַזאָרגט מיט אַ שטרענג וויסנשאַפּטליכער פּראַנצויזישער איבערזעצונג, - איבערזעצט די געלערנטע וועלט מיט זיין אומדערוואַרטעטער אַנטרעקונג; אַז דער אַראַבישער דענאָ-קער אַבוצעבראַן, וואָס האָט מיט זיין „Fons Vitae“ געשפּילט אַזאַ באַדייטנדיקע ראָלע אין דער קריסטליכער מיטלאַלטערליכער פּילאָזאָפּיע, און דער גרויסער ייִדישער דיכטער שלמה גבירול זיינען - איינע און די זעלביקע פּערזאָן 5. דער נייסטרייכער אברהם גייגער האָט אין ספּעציעלע מאַנאָגראַפּיעס פּאַרעפּנטליכט דייטשע איבערזעצונגען פון יהודה הלויס און גבירולס פּיל לידער. דאָס באַדייטנדיקסטע אויף דעם געפּיט האָט

1 געבאָרן אין 1810, געשטאָרבן אין חין אין 1891.

2 געבאָרן אין ליסע אין 1818, געשטאָרבן אין פּראַג אין 1892.

3 איבערזעצונגען פון היטערידיקע חריוזס מאַקאַמען האָט קעמפּ פּאַרעזענט-ליכט אין זיין „ניכט אַנאַלוגישע פּאַעזיע אַנדאַלוזישער דיכטער אויס דעם XI, XII און XIII יר"ה“, 1858.

4 אין אַ יאָר אַרום האָט אהרן יעלעניק פּראַקט אַרבעט פאַרענטליכט אין דייטשער איבערזעצונג אַ העברעיִשע איבערזעצונג אין 1910.

5 זע אונזער הערק ב' א, 93.

אָבער געשאַפן יחיאל מיכל זאַקס, דער אַנטיפּאָר און אַנטשיידנסמטער קעגנער פון שמואל הולדהיים,

געבאָרן אין גלאָגוי אין 1808, אין אַ רעליגיעזער פּאַמיליע, האָט זאַקס באַקומען אַ פּילזניטיקע דערציִונג. בעת ער האָט שטודירט אַלגע-
מיינע לימודים אין דער אָרטיקער גימנאַזיע, האָט ער אינם פּאַטערס
הויז באַקומען גרינדליכע ידיעות אין דער העברעישער שפּראַך און ליטע-
ראַטור. בלויז מיט תּלמוד האָט זיך זאַקס ווייניק אָפּגעגעבן, און ערשט
אין די שפּעטערדיקע יאָרן האָט ער זיך געפּלעסט צו פּאַרברייטערן זײַן
וויסן אויך אויף דעם געביט. באַשענקט מיט אַ פינעם עסטעמישן
געפּיל, איז זאַקס שוין פון קינדהייט אָן געווען אַנטציקט פון די פּאַעטישע
שיינקייטן אין די ביבלישע שריפּטן. ער האָט אויך געפרוּווט אליין
העברעישע לידער שרייבן און דער שריפּטשטעלער דוד זאַמאַשץ פּאַר-
עפּנטליכט אין זײַן „רסיסי המליצה“ אַ ליד פון דעם 13-יעריקן זאַקס.
העכערע בילדונג האָט זאַקס באַקומען אין דער בערלינער אוניווערזיטעט,
וואו ער האָט שטודירט די קלאַסישע שפּראַכן און זייערע ליטעראַטורן.
געבן די ביבלישע טריבונען, ישעיהו און ירמיהו, זײַנען בײַ זאַקסן—פּלאַטאָ
און סאָפּאָקלעס די באַליבטע שריפּטשטעלער געוואָרן. אין 1836 ווערט ער
פון דער פּראָנער קהילה איינגעלאָרן אַלס פּרעדיגער. זאַקס האָט אָבער
אַזוי ווייניק האַרמאָנירט מיט דעם רובּ מאָדערנע ראַפּינער און פּרעדי-
גער, וואָס האָבן זיך באַוווּן אין די 30ער יאָרן אין די דײַטשע קהילות.
אים זײַנען אַזוי פּרעמד געווען די רעפּאָרם-טענדענצן און די קאַמפּס-
לוסט פון זײַנע קאָלעגן. לויט זײַן כאַראַקטער און וועלט-באַנעם איז ער
געווען מער ענליך צו די העלרן-פיגורן פון דער שפּאַניש-אַראַבישער
תּקופה. הויך געבילדעט, דורכגעדרונגען פון די שיינקייטן פון דער
גריכישער קולטור, איז ער צו דער זעלביקער צײַט געווען ענטוואַסטיש
באַנייטערט פאַרן היסטאָרישן ייִדנטום, פאַר זײַן אויסערגעוויינליכער
מאָראַלישער קראַפט, אין וועלכער ער האָט געזעען איינעם פון די וויכטיקסטע
און מעכטיקסטע פּאַקטאָרן אין דער אַלגעמיינער מענטשליכער קולטור. אכט,
זאַקס האָט געוואַסט, אַז די דאָזיקע מאָראַלישע שיינקייט האָבן די לאַנגע
דורות פון שרעק און וואַגל באַדעקט מיט שטויב און שימל; די מורא
אָבער, תּאָמך וועלן אומגעשיקטע הענט צוזאַמען מיטן אַנגעוואַקסענעם
שימל פּאַרטייליקן אויך אַזוינעם, וואָס געהערט צו די עטישע קולטור-
אוצרות, האָט עס גורם געווען, וואָס זאַקס איז געוואָרן איינער פון די
איבערצײַגטע אָרטאָדאָקסן און געבראַכט אים אין גרויס קרבות מיט שמשון
רפּאל הירש¹.

1 וועגן זאַקס' אַרטיקלעך-פּרומער התנהגות, זע די זכרונות פון א. ת. ה"ס
אין „לוח זיכרון“, III.

אָט דער פּאַטאַם און באַנניסטערונג, מיט וועלכע זאַקס איז געווען אזוי איבערפילט בנוגע דעם יידנטום און זיין היסטאָרישן באַטייט, האָבן עס נישט ווייניק מיטגעהאַלטן דעם אוכגעהויערן דערפאַלג פון זיין פרעדיגן. „דער איבערשרעמענדע פּלוס פון זיין בערעזאָמקייט, — דערציילט מיט התפעלות זיין ינגערער מיטצייטלער, דער היסטאָריקער גרעץ, — די טיפע פון זיין געמיט, די ווערמע זיינער איבערצייגונג, די אַנמוט * אַלער זיינער בעוועגונגען, דער צויבער, וואָס זיין פּערזענליכ-קייט האָט אויסגעשראַמט, דער וואָהלקלאַנג פון זיין שטימע, די פּאַרם-געטאַקטקייט פון זיין שפּראַך, קורץ — יעדער צוג אין אים האָט אים געמאַכט צום אומאיבערטראַפענעם קאַנצעל-רעדנער פון זיין צייט“ 1.

אונטער דער השפּעה פון דעם דייטשן דיכטער פּרידריך ריקערט, וואָס האָט זיך קונה שם געווען מיט זיינע מוסטערהאַפטע איבערזעצונגען פון די אַריענטאַלישע דיכטער, האָט זאַקס געשטעלט פאַר זיך די אויפ-גאַבע צו באַקענען דאָס דייטשע פּובליקום מיט די אייגנאַרטיקע שיינ-קייטן פון דער העברעישער פּאַעזיע. אין 1835 איז דערשינען זיין תּהלים-איבערזעצונג 2, אין וועלכער ער פלייסט זיך אויפצוהיטן דעם אַריענ-טאַלישן קאַלאָריט און סטיל פונם אַריגינאַל. שוין דער דאָזיקער ערשטער פּרוּוו האָט באַוווּזן, אז דער טאַלענטפולער פּראָגער פּרעדיגער 3 איז אויך באַשאַנקען מיט אַ ניצויץ פון אַן אמתן דיכטער. זאַקס האָט דער-נאָך אויך אַנטיילגענומען אין דער נייער ביבל-איבערזעצונג, וואָס איז דערשינען אונטער צונצם רעדאַקציע. ער האָט זיך אָבער דערמיט נישט געוואַלט באַגרינגן. זיין ציל איז געווען צו דערווויזן, אז אויך אין די דורות פון גלות און וואָגל איז אין יידנטום נישט פאַרטונקלט געוואָרן דאָס טיפע און עטישע באַוווסטזיין, און עס האָט אויך דעמאָלט געשאַפן קולטורעלע ווערטן פון גרויסן באַטייט. יאָרו-לאַנג אַרבעט זאַקס איבער אַ ווערק, וואָס האָט געזאַלט באַקענען דאָס אייראָפּעישע פּובליקום מיט דער מיטלאַטערליכער העברעישער רעליגיעזער פּאַעזיע, אין וועלכער ער האָט געזען די שענסטע און בולטסטע אַנטפּלעקונג פון דעם ייִדישן מאַראַלישן באַוווסטזיין, פון דעם פעסטן אומדערשיטערליכן גלויבן אין דער מילדקייט און לייטזעליקייט פון דעם באַשעפּער. דאָס דאָזיקע ווערק איז דערשינען אונטערן טיטל „רעליגיעזע פּאַעזיע דער יודען אין שפּאַניע“ (1845). זאַקס שיקט פּאַראַוים אַ היסטאָרישן איבערבליק

* דער פּון.

1 גרעץ, ציט. ה. 524 (1900).

2 געהיירמעט דעם דיכטער פּרידריך ריקערט.

3 אין 1844 האָט זאַקס איינגעלאָרן אויפן פּרעדיגער-פּאַסטן די בערלינער קהילה.

וועגן דער אנטוויקלונג פון יידישער קולטור און עטיק זינט דעם חורבן ירושלים. ער שטעלט זיך באזונדערס אָפּ אויף דעם אנטוויקלונגס-גאנג און אויף דעם מאָראַלישן און פּאָעטישן ווערט פון דער אנדה — דעם אורקוואַל פון דער רעליגיעזער פּאָעזיע. מיט באַזונדערער ליבע שילדערט ער דעם לעבנס-גאנג און דאָס פּאָעטישע שאַפן פון די גרויסע סכרדישע דיכטער און אין די איבערזעצונגען פון די בעסטע מוסטערן אויס דער העברעישער מיטלאַלטערליכער פּאָעזיע געלינגט אים אויפצוהיטן דעם אייגנאַרטיקן ריטם און שטימונג פון דעם אַריגינאַל 1.

אדאָנק זיין טיפן פּאָעטישן געפיל און ענטוויאָכטישער באַגניסמע-רוג, מיט וועלכער זאָס האָט זיין ווערק געשריבן, איז אים אין אַ פּאָ-דייטנדיקער מאָס געלונגען צו פאַרווירקליכן דעם אידעאַל פון די אויפ-קלערער אויס דער מאַספּים-שול: „אַנטפלעקן די שיינקייטן פון דער העברעישער שפּראַך פאַר אַנדערע פעלקער“. די „רעליגיעזע פּאָעזיע דער יודען“ האָט אַרויסגערופן אַן אַלגעמיינעם אינטערעס. דער אין דעם ווערק מיט אזא באַגניסטרטער ליבע געשילדערטער אויסטערלישער לעבנסוועג פון דעם גאָנטישן קאַסטייליער יהודה אבול קסאן הלוי האָט געמאַכט אַ געוואַלטיקן רושם אויף דעם מאָדערנעם גאָנטישן דיכטער זיינריך היינע, און אין אַ קורצער צייט אַרום האָט ער זיין מיסטער-ווערק געשאפן — די ווונדערבארע פּאָעמע „יהודה בן-הלוי“.

דער טויפּצעטל איז דער אַנטרע-בילעט צו דער אייראָפּעישער קולטור — איז איינער פון היינעס אַפּאָריומען געווען. ער איז אויך מודה, אַז ווי פיל אַנדערע פון זיין דור, האָט ער נישט געהאַט די קראַפּט, איינען באַרט צו טראַגען אונד מיר יודענמוישעל נאַכרופּען צו לאַסען. דערפאַר אָבער, וואָס ער האָט צוליב דעם „אַנטרע-בילעט“ געמוזט אַן „אַבטרייניגער“ ווערן, דאָס האָט ער זיין גאַנץ לאַנג לעבן נישט געקאָנט מוחל זיין נישט דער דיכטער מלכה-מאַכט, נישט דער קריסטליכער רעליגיע, מיט דעם בייסנדיקסטן סאַרקאָזם רעדט היינע אין זיין באַוווּסטער „דיספּוטאַציע“ וועגן די מיטלאַלטערליכע רעליגיעזע ויפּוּחים און דערקלערט אין נאָמען פון דער שיינער קעניגין דאָנאַ בלאַנקאַ „דאָס דער ראַבי אונד דער מענך — דאָס די אַלע ביידען שטינקען“. נאָר דער דיכטער גופא רעדט וועגן דער קריסטליכער רעליגיע נישט אין פיל פריינדליכערע אויסדריקן, ווי דער דיספּוטירנדיקער

1 פון זאָס סעפטערדיקע אַרבעטן פאַרדינגען באַזונדערס דערמאָנט צו חערן: (1) בייסרעגע צור שפּראַך-אונד אַלטערומס-פאַרשונג (54—1852). (2) שטימען פּאָס יאַרדאָן אונד עמראַר (1853) — פּאָעטישע באַאַרבעטונג פון לענגען און דערציי-אינגען אייס דעם חלמוד אין מדרשים.

ראַבי יודה דער נאָוואַרער¹. דאָס קריסטנטום, — דערקלערט היינע, — דאָס איז די אַממיינסטן פאַלשע, אַממיינסטן אַיראַצייאָנעלע און אַבסורד-דאַלע רעליגיע אין דער וועלט. אַ רעליגיע פון ליבע, וואָס איז אַליין לויטער שְׁנאַה, אַ רעליגיע פון פּרייהייט — און איז לויטער דעספּאָטיזם, אַ רעליגיע פון הומאַניזם, פון וועלכער מען האָט געווען בלויז די אַכוריותדיקסטע באַרבאַרני². צו דער ייִדישער רעליגיע אָבער פאַר-האַלט זיך היינע, דער פּילאָזאָפּיש-געבילדעטער פּריידענקער און סקעפּ-טישער שפּעטער, מיטן גרעסטן רעספּעקט. איך מאַכע קיין העל (קיין סוד) אויס מיינעם יודענטומע, — דערקלערט היינע אין יאַנואַר 1850, — צו דעם אויך ניכט צוריקגעקערט בײַ, דאָ איך עס נייעמאַלס פּערלאַסען האַטע³.

היינע איז אָבער געווען זייער ווייט פון גייגערס שטאַנדפּונקט צו זעען אין דעם יודנטום לויטער, טעאָלאָגיע. ער האָט אין דעם יודנטום געווען נישט קיין רעליגיעזן קיבוץ, נאָר אַ נאַציאָנאַלן קאַלעקטיוו פון אַ גאַנץ גרויסן קולטורעלן פאַרנעם. און דאָס נישט בלויז אין די יאָרן, ווען ער האָט דעם, אַלמאַנאָאַר⁴ און דעם, ראַבי פּאָן בּכּך⁵ געשריבן, נאָר אויך אין די שפּעטערדיקע יאָרן, ווען ער האָט זיך פאַר אַ העלענע⁶ (גריך) דערקלערט און איז פאַרליבט געווען אין דעם העלעניסטישן וועלט-באַנעם, פאַר זײַן, וויעדערהערשטעלונג דעם פּלינשעם⁷. זייער סימפּטאָמאַ-טיש איז אין דער הינזיכט זײַן פאַרהאַלטן זיך צו שעקספּירס שייִלֶאָק-געשטאַלט⁸.

די „אויפקלערער“ און פאַרשער פון חכמת היהדות האָבן שטאַרק שטאַלצירט מיט לעסינגס, נאַטאַן דער וויזע⁹; מיט שעקספּירס שייִלֶאָק האָט מען זיך אָבער געשעמט, געפּליכט זיך אים צו פאַרשוויגן, ווי אַ פּאַלשן בלבול, וואָס עס האָט זיך דערלויבט, אונטער דעם דרוק פון דער פינסטערער און אָבערגלויבערישער סביבה, דער גאָונישער דיכטער. היינע אָבער האָט דעם טוט מיט שטאַלץ צו דערקלערן, אַז שייִלֶאָק איז, חוץ פאַרציע, די, רעספּעקטאַבעלסטע פּערוואָן¹⁰ אין דער גאַנצער פּיעסע, און די אַלע קריסטליכע פאַטריציער, וואָס דרייען זיך אַרום אים, זײַנען

Dr Hugo Bieber, Heinrich Heine, Gespräche etc., 1926, 179: 1
 Le christianisme, la religion la plus fautive, la plus irrationnelle, la plus absurde qui fut; une religion d'amour, qui ne connait que la haine, une religion de liberté qui ne connait que la despotisme, une religion d'humanité qui n'a jamais pratiqué que la plus cruelle barbarie.

2 דאָרטן, 297.

3 אין זײַן „שעקספּירס מעדכען אונד פּרײַען“ (געשריבן אין 1838).

נישט ווערט שוילאָקן, די שיכבענדלעך אויפצוקניפן. און דווקא שוילאָקס בלוטיקע נקמה-גירויקייט אימפּאָנירט היינען, און ער שטרעכט באַזונדערס אונטער: „אַבער עס גיבט עטוואָס, וואָס ער דערנאָך העהער (העכער) שעצט אַלס געלד, נעמליך די גענוגטאונג פיר ווין בעלזדיגטעס הערץ, די גערעכטע וויערפּערגעלטונג אונזעגליכער שמעאונגען“¹. און אָט צו דעם פּאַלק, וואָס האָט אַ שוילאָקן דערצויגן, דאַרף ערשט אייראָפּע, — לויט היינעס דערקלערונג, — זיך „דעהעבען“. איך זאָגע דערהעבט זיך, דען די יודען טראָגען שאָן אים בעגינע דאָס מאָרערנע פּרינציפּ אין זיך, וועלכעס זיך הייטע ערשט ביי דען אייראָפּעאישען פעל-קערן זיכטבאַר ענטפּאַלטעט“². און היינע פּאַרענדיקט זיין סקיצע איבער דעם „קויפּמאַן פּאָן ווענעדיג“ מיט דער ווונדערבאַרער סצענע, וווּ דער דיכטער קומט אין אַ יום פּוורטאַג אין דער ווענעציאַנער שול זוכן שוילאָקן: „איך האָב אים נישט געזען. אָבער בני זונען-אונטערזאַנג, דעמאָלט, ווען לויט דער ייִדישער מסורה, עס ווערן די הימלישע טויערן געשלאָסן און מער ווערט שוין קיין תּפילה נישט צוגענומען — האָב איך אַ שטימע דערהערט, וואָס איז געווען דורכגעוויקט מיט אַזוינע טרערן, מיט וועלכע עס האָבן נאָך קיינמאַל קיין מענטשן-אויגן נישט געווינט... דאָס איז געווען אַ שלוכצן, וואָס האָט געקאַנט אַ שטיין פאַר רחמנות ריין. דאָס זינען געווען שמערץ-געשרייען, וואָס האָבן געקאַנט אַרויסקומען נאָר פון אַזאַ ברוסט, אין וועלכער עס זינען געווען אינגעשלאַסן אַלע לידן, וואָס אַ גאַנץ מאַרטירער-פּאַלק האָט איבערגעלעבט אין משך פון אַכצן יאָרהונדערטער. ס'איז געווען אַ כּאַרכלען פון אַ נשמה, וואָס זינקט צוזאַם מען טויט-מיד פאַר די הימלישע טויערן... און די דאָזיקע שטימע האָט מיר אויסגעוויזן גוט באַקאַנט, מיר האָט געדאַכט, איך האָב שוין אַמאָל געהערט, ווי זי האָט אויך אַזוי יאוש-פול געיאָמערט: „דושעסיקאַ, מיין קינד!...“

אין דער שוין פריער דערמאָנטער פּראַכטפולער פּאַעמע „יהודה בן הלוי“ שילדערט היינע דעם גרויסן קאַסטיליער נישט בלויז אַלס, דיכטער פּאָן גאָטעס גנאָדען“, וואָס, קאָן נישט זינדיקן נישט אין פּערזען, נישט אין פּראָזע, ווייל

ריין און לויטער אָנע מינדסטן פּאַם
איז זיין ליד, ווי זיין נשמה.

1 היינע חייטס איך דאָרט שפּרמיניק אַן אויף די ריין סאַציאַלע יסודות פון דער היסטאָרישער שנאה צו יידן, האָט טראָנט אַ רעליגיעזן לבוש.
2 ענטפּאַלטעס — אַנטוויקלט, אַנטשולעקט זיך.

ווען דער בורא האָט זי געשאפן,
 די נשמה — זעלבסטצופרידן
 האָט ער געקושט די ניי-געבפֿאַרענע;
 און דער נאָכקלאַנג פון דער נשיקה
 לעבט אין יעדן ליד פון דיכטער,
 וואָס איז געזאַלעבט פון גאָטס גענאָד.

היינע שטרניכט נאָך דערפֿי באַזונדערס אונטער, אז יהודה הלוי
 איז געווען אַ ייִדישער נאַציאָנאַלער דיכטער:

געווען איז ער אַ גרויסער דיכטער,
 ליכט און שטערן פֿאַר זײַן דוה,
 די שיינע מנורה אין יעקבס הויז
 אַ ווונדערבאַרער גרויסער
 צמוד-אַש פון געזאַנג און לידער,
 וואָס איז פֿאַראויסגעגאַנגען
 דעם פֿאַרוואַגלטן פֿאַלק ישראל
 אינם חושך פונם גלות!..

די ייִדישע רעפֿאַרמיסטן פון די פֿערציקער יאָרן האָבן געפונען
 פֿאַר נייטיק אויסצומעקן אין דער באַקאַנטער תּפֿילה „אבינו מלכנו“ דעם
 זאַץ: „אבינו מלכנו נקום לעינינו נקמת דם עבדיך השפּוך“ — פֿאַר
 אונזערע אויגן נעם, אונזער פֿאַטער-קיניג, נקמה פֿאַר דאָס פֿאַרגאַסענע
 בלוט פון דינע קנעכט! דער גרויסער דיכטער פון „יהודה בן הלוי“
 אידענטיפֿיצירט אָבער זיך מיט דעם גלות-לינדנדיקן פֿאַלק, וואָס שאַפט
 זײַן מעכטיק ליד „על נהרות בבל שם ישבנו“ מיט זײַנע שטורמישע
 שלום-אַקאָרדן פון בלוטיקן האַס און נקמה. אין גוואַלטיקע, היינישע
 סטראָפּן שילדערט דער דיכטער, ווי עס זידט און קאָכט אין זײַן האַרצן
 „דאַס דנקלע וויי“, דאָס נקמה-געפֿיל פֿאַר די טויזנט-יעריקע דערנידע-
 רונגען און שמאַרציקע לינד, ביז ענדליך — „דער דעקל שפּרינגט“, און
 ווי אַ פֿינעדריקע לאַווע גיסן זיך איבער די מיט גיפֿטיקער שנאה איבער-
 פּולטע ביבלישע פֿערדן:

הייל דעם מאַננע*, דעססען האַנד
 דינע יונגע פרוט ** ערגרייפֿעט
 אונד צערשמעטערט אן דער פעלזענוואַנד!

* געבענטשט זאָל זײַן דער מענטש.

** פרוט — אָקאַרשט פון די אייער ארויסגעקראַכענע פֿיגעלעך.

ווי באקאנט, איז אין היינען, וואָס האָט די לעצטע זכט יאָר פון זיין לעבן פארבראַכט אין דעם לינדנפולן „מאַטראַצן-קבר“, פאַרגעקומען אַ טיפער גייסטיקער איבערברוך. פון אַן אַטעאיסט איז ער דעאיסט געוואָרן, און שוין אינם ערשטן יאָר פון זיין קראַנקהייט (1848) האָט ער, ווי דער קראַנקער דיכטער גופא; דערציילט, גאַנצע שלאַפֿלאָזע נעכט געפירט ערנסטע געשפרעכן מיט גאָט 1. ער האָט זיך שוין מער נישט געפילט ווי דער „גרויסער ליריקער נומער צוויי“ ד"ה דער גרעסטער נאָך געמינן דייטשער ליריקער, נאָר ווי אַן „אַרמער קראַנקער יודע“. ווען די שמאַרצפולע קראַנקהייט האָט זיין קערפער אַזוי צוזאַמענגעשרומפן, אַז מען האָט אים געקאָנט ליכט גויה די הענט אַרויסטראָגן ווי אַן אַכט-יאָריק קינד — האָט ער זיך שוין מער נישט געפילט ווי אַ לעבנסלוסטיקער „העלענע“, נאָר אַלס אויסגעדאַרטער ייִד. ער לייקנט איצט אין דעם העלעניסטישן גרונד-דעוויז און דערקלערט, אַז „גוט זיין איסט בעסער דען שיינהייט“. זיין באַליבט בוך ווערט די ביבל, אמת, די קלאַסישע ביבל-שיינקייטן האָבן אים אַנטציקט נאָך אין די יונגע יאָרן, און ער האָט זיי מיט גרויס התפעלות גערימט אין זינע באַוווסטע בריוו אויס העלגאַלאַנד. אונד דאָך — דערקלערט דער קראַנקער דיכטער אין 1850 — מיזטע איך יעצט אַלעס גאַנץ ניי שרייבען, יעצט וואָ איך די פּאָעזיע אונד די קולטור-היסטאָרישע בעדייטונג דער ביבעל ווי אויך איהרען עטישען אונד רעליגיעזען געהאַלט ווייט בעסער פערשטעהע“ 2. און ער האָט דאָס אַלץ טאַקע „גאַנץ ניי געשריבן“. וועלט-באַקאַנט זינען די ענטוואַסטישע בלעטער פון היינעם „געשטענדיסע“, וווּ דער דיכטער גיסט אויס זיין התפעלות פון דער ביבל, פון דעם פּאָלק, וואָס האָט געשאַפן און אויפ-געהיט דאָס „בוך דער ביכער“ און פון דעם גרעסטן העראַס (העלד) פון דער ייִדישער געשיכטע און טראַדיציע — פון דעם, וואָס האָט דאָס פּאָלק אויס דער סנעכטשאַפט באַפרייט און אים די תורה געגעבן — משה רבנו... נישט וועגן אַ רעליגיעזן קיבוץ רעדט היינע, נאָר וועגן אַ גרויסער נאַציע פון נוואַלדיקן אַלמענטשליכן קולטור-ווערט. ווי שמואל-דוד לוצאַטן, רעדט אויך היינע וועגן אַטיציום און יודאַיזם. „איך זעהע יעצט — שרייבט היינע — די גריכען וואַרען נור שיינע יונגלינגע, די יודען אַבער וואַרען אימער מענער, געוואַלטיגע, אונבויגאַמע מענער, נישט בלאָס עהעמאַלס (אַמאָל), זאָנדערן ביז אויף היימיגען טאַג, טראַטץ אַכטצעהן יאַרהונד-רערטען דער פערפאַלגונג אונד דעם עלענדס. איך האַבע זי זינט דעם בעסער קענען אונד ווירדיגען געלערנט, אונד ווען נישט יעדער געבורטס-

1 זע ציבער, ציט. ה. 265.

2 דאָרטן, 344.

שטאַלץ איין נערישער ווידערשפרוך ווערע, זאָ קענטע איך שטאַלץ דאַרויף זיין, דאָס מיינע אַהנען (עלטערזיידעס) דעם ערלען הויזע אַיזאַ-עלם אַנגעהערטען, דאָס איך איין אַבקעמלינג (אַ געשפּראַך) יענער מערטירער ביי, די דער וועלט אַינען גאַט, אַינע מאַראַל געגעבען, אונד אויף אַלען שלאַכטפּעלדערן דעם געדאַנקענס געקעמפט אונד געליטען האַבען. די געשיכטע דער נויערען יודען, — באַמערקט שאַרפּזיניק היינע, — איסט טראַגיש, אונד שריעב מאַן איבער דיעזעם טראַגישע, זאָ ווירד כאַן נאָך אויסגעלאַכט — דאָס איסט דאָס אַלערטראַגישסטע. די יודישע געשיכטע — זאָגט ווייטער — איזט שייך; אַבער די יונגען יודען שאַדען דען אַלטען, די מאַן ווייט איבער די גריכען אונד רעמער זעטצען ווירדע. איך גלויבע: געבע עס קיינע יודען מער, אונד מאַן וויסטע (מען זואַלט געוויסט) עס בעפענדע זיך (עס געפינט זיך) אירגענד וואָ אַינע עקועמפלאַר פּאָן דיעזעם פּאָלק — מאַן ווירדע (מען וואַלט) הונדערט שטונדען רייזען, אום עס צו זעהען אונד איהם די הענדע צו דריקען. אונד יעצט — וויכט מאַן אונז אויס..”

אין היינעם דור זינען געווען זייער פיל, וואָס האָבן אויסגענוצט דעם טויפּצעטל אַלס „אַנטרע-בילעט” נישט בלויז. אין דער אייראָפּעישער קולטור, נאָר טאָקע דער עיקר אין דער בורזשאַוער אייראָפּעישער גע-זעלשאַפט, בכדי צו „מאַכן אַ לעבן”. אין אייניקע קהילות האָבן אַבער נאָך געלעבט אין פאַרזינדיקער צאָל יודישע פּאַמיליעס, וואָס האָבן געשטאַמט פון די ספּרדישע מאַראַנען, וועלכע האָבן אויס מורא פאַר דער אינקוויזיציע באַהאַלטן זייער יודישקייט, אַבער בסוד איר געטרני גע-בליבן, זי בירושה זייערע קינדער איבערגעגעבן, און סוף-כל-סוף זייער פּאָטערלאַנד פאַרלאָזן, בכדי אָפּן און פריי צו דערקלערן זייער געטרנישאַפט צו דער אמונה פון די אַבות. אַ שפּראַצלינג פון אזאַ פּאַמיליע איז געווען די צאַרטע, ראָמאַנטיש-געשטימטע גראַציע דאַגילאַר ג. נאָך גאָר אין די יונגע יאָרן האָט שוין דער טויט איבער איר זינע פליגלען אויסגעשפּרייט. אַ שוואַכע און קראַנקע האָט זי געאַינלט אויסצוגיסן וואָס גיכער אירע געפילן, איר ליבע צו דער אמונה, פאַר וועלכע אירע אבות האָבן אַזוי פיל געליטן, איבערגעבן איר דור דאָס גרויסע פאַרערונג-געפיל, מיט וועלכן זי איז איבערפולט צו דער עטיק און געשיכטע פונם יודנטום. שוין צו זיבן יאָר פאַנגט זי אָן אַ טאַגבוך צו שרייבן, צו צוועלף יאָר פאַר-פאַסט זי אַ דראַמע, און צו נינצן יאָר פאַרעפנטליכט זי אַ פּאָעמען-זאַמלונג. אַגילאַר האָט אייניקע עטיש-רעליגיעזע ווערק געשריבן The

1 געבאָרן אין לאַנדאָן אין 1816, געשטאָרבן צו איין און דרייסיק יאָר אין טראַנקמארט אַם מיין (1847).

spirit of Judaism (דער גייסט פונם יידנטום), The Jewish Faith און אנדערע; אויך היסטארישע ווערק האָט די יונגע אַגילאַר פאַרפאַסט, נאָר קונה שם געווען האָט זי זיך מיט אירע היסטאָרישע נאָוועלן אויס דעם מאַראַנען-לעבן אין שפּאַניע און פאַרטוגאַל, איר אין ווייכע, ראָמאַנטישע פאַרפן געשריבענער ראָמאַן "The Vale of Ceder", (דער טאַל פון צעדער-ביימער) אין דרײַ מאָל איבערגעזעצט געוואָרן אין העברעיִש: דאָס ערשטע מאָל דורך י. ל. גאַרדאַן אין "המליץ" (נישט פאַרענדיקט), דאָס צווייטע מאָל, מיט אייניקע דערנאַנצונגען, דורך א. ש. פרידבערג אונטערן נאָמען, עמק האַרוזים" (1875) און אין דער נײַערער צײַט (1923) דורך ש. ש. קאַנטורוביץ. דער, עמק האַרוזים" איז אַ לאַנגע צײַט געווען דאָס ליבלינגס-בוך פון דער ייִדישער יוגנט, וואָס האָט זיך דערצויגן אויף דער העברעיִשער ליטעראַטור, און דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות געדענקט נאָך דעם רושם, וואָס דער דאָזיקער מאַראַנען-ראָמאַן פלעגט מאַכן אויף זײַנע יונגע לייענער.

ראָמאַנטישע טענער האָבן זיך אָבער געלאָזט הערן נישט בלויז בײַ דער צאַרטער פאַרחלומטער אַגילאַר. מיר וועלן ווייטער זעען, ווי בײַ די רוסישע אומשטענדן האָבן ייִדישע ראָמאַנטיש-געשטימטע דיכטער, וועלכע ס'האָט נישט געקענט באַפרידיקן דאָס גרויע נבזהדיקע לעבן פון זייער סביבה, געווענדעט זייערע בליקן צו דער אַנטיקער פאַרגאַנגענהייט, וואָס האָט שימערירט פאַר זייערע פאַרחלומטע אויגן אין די ווונדער-פאַרסטע פאַרפן. אַן ענליכע דערשיינונג, אָבער בײַ גאַנץ אַנדערע באַ-דינגונגען, האָט זיך געלאָזט באַמערקן אויך בײַ אייניקע ייִדישע שריפט-שטעלער אין די דײַטשע פּראָווינצן. טיפּיש איז אין דער הינזיכט דער דיכטער לודוויג אויגוסט (אַבראַם אלעזר) פּראַנקל.

לודוויג אויגוסט פּראַנקל איז געבאָרן 1 אין אַיִזשנישער פּאַמיליע, אין אַ קליין ביזנעס שטעטל כּראַסט. ער איז דערצויגן געוואָרן אין פּראַגער גימנאַזיע און צו דער זעלביקער צײַט האָט ער געלערנט ייִדישע לימודים בײַ זײַן קרוב, דעם שפּעטער באַוואַסטן רב און געלערנטן זכריה פּראַנקל (זע אויבן ז"ל 226—232). העכערע בילדונג האָט ער באַקומען אין ווינער אוניווערזיטעט, וווּ ער האָט שטודירט מעדיצין. נאָך אַלס סטודענט האָט ער אָנגעפאַנגען צו שרייבן דײַטשע לידער. די ערשטע לידער זײַנע זײַנען געווען פּאַטריאָטישע: דאָס האַפּטבורג-ליעד" און אַנדערע, וואָס האָבן אים געשאַפן אַ נאָמען אין די ליטעראַרישע קרייזן. נאָך דער מערז-רעוואָלוציע האָט פּראַנקל פאַרפאַסט דאָס ליד "אוינווערויטעט",

וואָס איז פאַרשפּרייט געוואָרן אין די הונדערטער טויזנטער עקזעמפּלאַרן און 27 קאָמפּאָזיטאָרן האָבן פאַרפּאָסט מוזיק דערצו. פאַר זיין פּאָעמע „כריסטאָפּאָר קאָלומבוס“ האָט ער באַקומען דעם טיטל ערנבירגער פון דער שטאָט גענוא, און אין 1851 האָט אים דער עסטרייכישער קיסר דערהויבן צום אַדלשטאַנד (ריטער פּאָן האַכוואַרט).

אַט דער ערנבירגער פון גענוא, אַדעליקער ריטער פון עסמיריך און גרינדער און רעדאַקטאָר פון דער פּאָפּולערער עסטרייכישער צייט-שריפט „זאַנטאַנסבלעטער“ — האָט זיך אָבער אויך געפּילט אַלס ייִדישער דיכטער. איבער זיין דיכטערישער פּאַנטאַזיע האָבן געוועלטיקט די לעגענדן און זאָגן פון דער ייִדישער פּאַרגאַנגענהייט. אין 1842 דערשיינט זיין דאָמאַנטיש-ביבלישע פּאָעמע „ראַהעל“ (רחל), אין וועלכער עס זיינען אינגעפּלאַכטן די אַלע תּלמודישע לעגענדן, וווּ די מוטער פון די צוויי ייִדישע שבתים ווערט געשילדערט ווי דער סימבאָל פון מוטער-לידן און מוטער-ליבע. די פּאָעמע האָט אויסגעהאַלטן אין אַ קורצער צייט צען אויפּלאַגעס און איז דרטי מאָל איבערגעזעצט געוואָרן אין העברעיִש.¹ גרויס דערפּאָלג האָט אויך געהאַט זיין פּאָעמע „דער פּרימאַטאָר“,² — אויס דער ייִדישער לידן-געשיכטע אין מיטל-אַלטער. אין אַ נאַנצער ריי לידער באַזינגט פּראַנקל די העלדן פון דער ייִדישער געשיכטע: משה רבינו, דוד המלך, יוחנן בן זכאי, מהר"ל פון פּראָג. זיין ליבלינגס-העלד איז אָבער דער ציון-זינגער יהודה הלוי. ער באַזינגט אים אין צוויי גרעסערע לידער, ציטירט מיט ליבע שטעלן פון קלגים באַרימטן ציון-ליד „ציון הלא תשאלי“ און אין פּאָעטישע סטראָפּן גיסט ער אויס זיין דאָמאַנטישע ליבע צו דעם היסטאָרישן לאַנד, וווּ די פּראָפּעטן רוען און דער פּלאַם פון די מוזבחות האָט אין די הימלען געשטיגן.³ נאַציאָנאַל-עלעגישע טענער קלינגען אויך אין זיינע לידער: „דער לעצטער כּהן-גדול“, „תּשעה באָב“ (וועגן גרוש ספרד), „די עמבלעמען פון ייִדישן פּאָלק“ און אַנדערע.

שטאַרק דאָמאַנטיש באַהערשט איז אויך הערמאַן (שלמה) מאָזענ-טאַלס⁴ דיניטשע דראַמע „דבורה“, וואָס איז דערשינען אין 1851 און האָט געהאַט אַ קאָלאָסאַלן דערפּאָלג אויף דער אייראָפּעיִשער טעאַטראַלישער בינע, און די טיטל-ראַלע איז געווען איינע פון די באַליבטסטע ביי דער צו יענער צייט באַרימטער דראַמאַטישער שווישפּילערין א. ריסטאַרן. דעם קאָלאָסאַלן דערפּאָלג האָט אָבער די דראַמע צו פאַרדאַנקען נישט

1 דורך מ. שטערן, מ. לעטעריס און ש. באַכער.

2 איבערגעזעצט דורך מ. לעטעריס אין העברעיִש אונטערן טיטל „נשיא בישראל“.

3 געבאָרן אין 1821, געשטאָרבן אין 1877.

דעם דיכטערישן טאלענט פון איר פארפאסער, נאָר בלויז אירע אויסער-ליבע מעאטראלישע עפעקטן. די דראַמע קומט פאָר אין אַ דאָרה אין שטיריע (וואָס האָט געהערט צו דער עסטרייכישער קרוין), די סביבה איז אָבער אזוי כמעטאטיש געשילדערט, אז עס איז שווער צו פאשטימען די ציט, ווען די געשעענישן קומען פאָר: צי אין מיטלעלטער, צי אין אָנפאַנג 19טן יר"ה. די העלדין פונם שטיק, די שיינע ייִדישע טאָכטער דבורה, וואָס איז פארליבט אין דעם קריסט אַלבערט, גייט ווי אויף שטאָלצן און שיט מיט מעלאָדראַמאַטישע רעפליקעס און מאַנאָלאָגן. אָן רעאַלן לעבן זינען אויך געשילדערט די איבעריקע ייִדישע פערסאָנאַזשן צוזאַמען מיטן לערער, דעם געשמדטן יידן. עס איז קלאָר, צו דער פאַר-פאַסער, וואָס איז אויפדערצויגן אין אַן אַסימילירטער פאַמיליע, האָט שוין קנאַפּ וואָס געוואָס פונם רעאַלן ייִדישן שטייגער לעבן. אויך דער קריסטליכער שטייגער לעבן איז געשילדערט ריין מעלאָדראַמאַטיש. די בירגערליכע פאַרשטייער פונם דאָרה, דער פאַסטאָר, זיין גרובה, דער בירגערמייסטער און זיין זון — אַלע זינען זיי אידעאָלע מענטשן, בלויז דאָס פּאָלק, דער פּעבל, איז ווילד פאַנאַטיש און איז קאַפּאַבל אומצו-ברענגען די אומשולדיקע ייִדין דבורה, וואָס איז פול מיט מעלות ווי אַ מילגרוים. דערפאַר אָבער האַלט דער פאַרפאַסער פאַר נייטיק אונטער-צושטרעכן די טענדענצן, וואָס זינען אין זיין ציט געווען באַזונדערס פאַפּולער בני די אַסימילירטע ייִדן. דער יונגער ראובן דערקלערט: „אונזער פאַטערלאַנד איז ניט ירושלים. די ערד, וואָס ווערט פאַלויכטן מיט אונז צוזאַמען פון איינער און דערזעלביקער זון, די ערד, ווו עס קלינגט די שפראַך, אויף וועלכער מיר רעדן, די ערד, ווו אונזער וויג איז געשטאַנען, — דאָס איז אונזער פאַטערלאַנד; אָט דאָס שיינע לאַנד, אָט דער פּאָדו, מיט וועלכן מיין גאַנצע עקזיסטענץ איז צונויפגעוואַקסן, — דאָס איז אונזער איינציק אמטדיק פאַטערלאַנד.“ און אַלבערט דערציילט מיט התפעלות וועגן דער אוידיענץ, וואָס ער האָט געהאַט ביים קיסר. מען גייט צו אים, ווי מען גייט אין דער קירך אַרניין, פאַר יעדן האָט ער ציט און אויפמערקזאַמקייט. מיין גאַנץ לעבן לאַנג וועל איך די מינוט געדענקען, ווען איך האָב אים דערזען“.

דער ערשטער צווישן די ייִדישע שריפטשטעלער, וואָס האָט גע-פרוּווט באַארבעטן היסטאָרישע טעמעס אין ריין רעאַליסטישע טענער, איז געווען דער שפעטער פאַרימט געוואָרענער ראַמאַניסט בערטאָלד אויערבאַך 1. געבאָרן אין אַ פרום-רעליגיעזער פאַמיליע, האָט גערטאַלד

(משה ברוך) אויערבאך אין די יונגע יארן שטודירט דעם תלמוד און געגרייט זיך צו ווערן רב. די תלמודישע דיאלעקטיק איז אָבער געווען ווייניק צום האַרצן דעם צוקינפטיקן דיכטער. ער איז אַוועק קיין טיפּינגען און אין דאָרטיקער אַוניווערזיטעט שטודירט יורי. מחמת אויסגעבראַכענע סטודענטישע אומרוען האָט אויערבאך זיין שטודיום ניט פאַרענדיקט, און איז געוואָרן אַ פּראָפּעסיאָנעלער ליטעראַט. זינע ערשטע אַרבעטן האָבן געהאַט אַ גאַנץ קנאַפּן דערפאַלג. אונטער דער ווירקונג פון וואַלטער סקאָטס ראָמאַנען איז אויערבאך געקומען צום באַשלוס צו שרייבן היסטאָ-רישע ראָמאַנען פון דעם ייִדישן לעבן. „איך האָב מיר פאַרגענומען — שרייבט אויערבאך — צו געבן שטייגער-פילדער פונם ייִדישן לעבן אין פאַר-שיידענע לענדער און אין פאַרשיידענע צייטן, און אויף דעם דאָזיקן פּאָן שילדערן די אַנטוויקלונג פון אינדיווידועלע כאַראַקטערן און פּערזענ-ליכקייטן“.

דער ערשטער היסטאָרישער ראָמאַן זינער איז געווען „שפינאָואַ“ (1837), וואָס האָט אויסגעהאַלטן העכער דרייסיג אויפלאַגן און איז באַלד איבערגעזעצט געוואָרן כּמעט אויף אַלע אייראָפּעיִשע שפּראַכן. דעם גרויסן דערפאַלג דאַרף מען אָבער ניכער דערקלערן מיטן שטאַרקן אינטערעס צום נאָווישן אַמסטערדאַמער דענקער, ווי דורך די קינסטלערישע מעלות פונם ראָמאַן גופּא. אמת, די ספּרדישע קהילה, די סביבה, אין וועלכער עס האָט געלעבט און איז אויסגעוואַקסן דער גרויסער דענקער, איז געשילדערט ביי אויערבאך אין פרייטע רעאַליסטישע שטריכן, — דערפאַר איז אָבער די צענטראַלע פיגור פונם ווערק זייער ווייניק געלונגען. די טיפּע איבערלעבונגען פונם דענקער, זינע געראַנגלענישן און וועלט-באַנעם זינען זייער סכּעמאַטיש געשילדערט. דער נאַנצער פיגור פעלט בלוט און לעבן.

כּער געלונגען איז אויערבאך זיין צווייטער ראָמאַן אויס דעם ייִדישן לעבן, דיכטער אונד קויפּמאַן (1839). די צענטראַלע פיגור פון דעם ראָמאַן איז דער דיכטער אפרים קוח (געבאָרן אין ברעסלוי אין 1733, געשטאַרבן אין 1790). אַ קינד פון אַ ריכער פאַמיליע (זיין פעטער איז געווען דער באַוווּסטער הויף-יובעליר אפרים קוח), האָט ער נישט באַדאַרפט זאָרגן וועגן פּרנסה. אין דער יוגנט האָט מען אים געגרייט צו רבנות; דער וויסנס-באַגריקער אפרים האָט זיך אָבער פרי אָנגעשמעקט מיט אייראָפּעיִשן וויסן, פיל זיך פאַרנומען מיט דייטשער ליטעראַטור. איז ער געוואָרן ניט קיין רב, נאָר אַ סוחר. אים האָט אָבער אויך די

1 אין העברעיִש האָט דעם ראָמאַן איבערגעזעצט (מיט קירצונגען) סף שפּיראָ

האַנדלס-באַשעפטיקונג נישט באַפרידיקט, — האָט ער פיל גערניזט איבער דיטשלאַנד, פראַנקרײך, האַלאַנד. אין בערלין האָט ער זיך באַקענט מיט מענדעלסזאָנען, לעסינג און מיט אַנדערע אָנגעזעענע ליטעראַטן. קוה גופא פאנגט אָן לידער צו שרײַבן און זינע שאַרפע עפיגראַמען האָבן געהאַט גרויס דערפאַלג אין ימענדעלסזאָנס קריז. אַ מענטש מיט בריי-טער בילדונג, אַ צאַרט-פילנדיקע דיכטער-נאַטור, נאָר מיט אַ שוואַכן כאַראַקטער, האָט ער באַזונדערס שמאַרציק געפילט די ייִדישע רעכטלאָזע לאַגע. אַ שטענדיקער נע-וונדיק, האָט ער אין ערגעץ קיין רו נישט געקאָנט געפינען. ער האָט זײַן פאַרמעגן אָנגעוואָרן און איז צום סוף גיט-טיק קראַנק געוואָרן.

אַרום דער דאָזיקער צענטראַלער פיגור גיט אויערבאַך אַ גאַנץ ברייטע גאַלעריע פאַרשיידנאַרטיקע מענטשן און כאַראַקטערן: דעם דיכ-טערס פאַטער — משה דינאַל, אַ טיפישער ייִד פונם אַלטן שטייגער מיט זײַן פעסטן לעבנס-פרינציפּ, גם זו לטובה; דעם דיכטערס רבי — חננאל אויס פּוילן, אַ שאַרפער תלמודיסט און פאַרבאַרגענער משפּיל; מענ-דעלסזאָנס קריז אין בערלין, די שוין פון דער קולטור באַלעקטע פאַרשטייער פון די ייִדישע בורזשואַזע קריזן, טיפישע שנאָרער און אַוואַנטוריסטן, מיט וועלכע דאָס 18טע יר"ה איז אַזוי ריך געווען. אינטערעסאַנט זײַנען די יונגע ייִדישע פרויען-פיגורן, וואָס אויערבאַך פירט אַרויס אין זײַן ראָמאַן. טיפיש איז קוהם שוועגערין טעאָראָלינע (טייבען), אַ גיטטיקע שוועסטער פון ר' הענאָכס טעכטער; זײַן יצחק אייכלס פיעסע¹, וואָס איר גאַנצע בילדונג באַשטייט אין גענאַשטע פראַנצויזישע האַלב פאַרגרייזטע פראַזן. באַזונדערס געלונגען איז קוהם שוועסטער, די אין לעסינג פאַרליבטע צאַרט-פילנדיקע פּיילכען, וואָס לעבט איבער די זעלביקע דראַמע, ווי פיל אַנדערע ייִדישע ראָמאַנטיש-געשטימטע יונגע מיידלעך און פרויען פון יענער צײַט, פאַר וועלכע די קוואַלן פון ייִדישן גלויבן זײַנען געווען פאַרשלאָסן, און זיי האָבן דערפאַר מיט לעכצנדיקע אויגן און פאַרשמאַכטע הערצער זיך געצויגן צו דער פאַמפּעווער קריסטליכער קירך².

אַמױווינקסטן געלונגען איז אויערבאַך די צענטראַלע פיגור מיט אירע קרענקליכע איבערלעבונגען און גיטטיקע געראַנגלענישן.

ס'איז אינטערעסאַנט, וואָס אין אַלע זײַנע שפּעטערדיקע ווערק, וועלכע האָבן אים באַרימט געמאַכט, ווי אין די „דאָרפסגעשיכטען“, אויך

1 זע אונזער הערק, ב' VII, ערשטער בוך, 176.

2 דאָרטן, 152—154.

אין זינע אומפאנגריכע ראָמאַנען (אַזאָ דער העהע, דאָס לאַנדוויר
 אַם רחנץ און אַנדערע), האָט אויערבאַך געשילדערט די געגנווארט,
 מענטשן פון זיין צייט; בלויז פאַר זינע ייִדישע ראָמאַנען האָט ער גענו-
 מען טעמען פון דעם פאַרגאַנגענעם לעבן. דער ערשטער בעלעטריסט, וואָס
 האָט געשילדערט דאָס קעגנווערטיקע ייִדישע לעבן און געפרוווט באַקענען
 די אייראָפּעיִשע וועלט מיטן „ייִדישן געטאָ“ פון זיין צייט, איז געווען
 לעאָפּאָלד קאַמפּערט.

געבאָרן אין אַ טשעכיש שטעטל מינכענגרעץ אין 1822 אין
 אַן אַרימער פּאַמיליע, האָט קאַמפּערט פאַרבראַכט זינע ווּנט-יאָרן אין
 דחקות און נויט. אַדאַנט זיין גרויסן וויסנסדורשט און גלענצנדיקע פּעני-
 קייטן איז אים דאָך געלונגען צו דערווערפן אַ געוויסן גראַד פּילדונג,
 און צו זעכצן יאָר קאָזט ער זיך צופּום, אָן וועלכע עס איז מיטלען, קיין
 ווין. נישט געקוקט אויף דער שווערער נויט און הונגער (די ערשטע
 צייט האָט ער פאַרבראַכט די נעכט אין אַ ציגיינער-טאַבאַק), גרייט ער
 זיך צום אוניווערזיטעט-עקזאַמען און ווערט אויפגענומען אויף דער פּילאָ-
 זאַפּישער אָפּטיילונג. די אוניווערזיטעט-פּראָפּעסאָרן ווערן באַלד אויפ-
 מערקזאַם אויף דעם ריך באַגאַבטן און פּילזיטיק געפּילדעטן סטודענט,
 און ווען דער הויפּמינסטער גראַף אַנדראַשץ האָט זיך צו זיי געווענדעט
 מיט דער ביטע אים צו רעקאָמענדירן אַ פּאַסנדיקן לערער פאַר זינע
 קינדער, האָבן זיי אים אָנגעוויזן אויף דעם ייִדישן סטודענט קאַמפּערט.
 דער בעטלער-סטודענט באַקומט צום ערשטן מאָל זאַט צו עסן. און דאָרט,
 אויפן לאַנד, אין דער פּרעמדער אַדעליגער סביבה, וואַכן אין אים אויף
 די זכרונות פון זינע קינדער-יאָרן; עס שוועבן פאַר אים די געשטאַלטן
 פון זיין אייגענער סביבה, די געשטאַלטן פון דעם געטאָ אין בעהמען-
 לאַנד. ער באַשליסט צו באַקענען מיט זיי די אויסנוועלט, און אַזוי
 אַנטשטייט זיין זאַמלונג „אויס דעם געטאָ“, וואָס דערשיינט אין 1848.
 דער דערפאָלג איז געווען אַ גאַנץ אומדערוואַטעטער, און דער אַרימער
 ייִדישער סטודענט ווערט מיט-אַמאָל אַ באַרימטער שריפטשטעלער. נאָך
 דער ערשטער זאַמלונג קומען קאַמפּערטס ווינטערדיקע זאַמלונגען
 „בעהמישע יודען“, „נויע געשיכטען אויס דעם געטאָ“, „געשיכטען איינער
 גאַסע“ און אַנדערע. קאַמפּערט האָט דער ערשטער אַנטפּלעקט פאַר
 דער אייראָפּעיִשער וועלט דאָס ייִדישע געטאָ מיט זינע אייגנאַרטיקע
 איינוווינער און אויסטערלישן שטייגער לעבן. אין דעם באַשטייט זיין
 היסטאָרישער באַטייט. די געטאָ-פּילדער ווערן ביי אים געשילדערט מיט

פיל ליבע, אין א ביסל סענטימענטאלע פארבן. אלס פובליציסט 1 און געשעפטליכער טוער האָט ער פיל אַנטירט פאר דער אָנערקענונג פון געמישטע ציוויל-שידוכים דורך דער רעגירונגס-מאכט, אָן דער כאַנקעיע פון די רעליגיעזע פאַרשטייער. אָט די פּראָבלעם פון ליבע-ראַמאַנען צווישן קריסטן און יידן שפּילט אַ גאַנץ באַדענטנדיקע ראָלע אין קאָמפּערטס שאַפּן. די סימפּאַטישסטע פּרויען-פיגור בני קאָמפּערטן פירט דורך דעם שידוך צווישן יונגן פּאַלק און דער קריסטין כריסטינאַ, וואָס פאַרענדיקט זיך מיט אַ ציוויל-חתונה. דאָרט אָבער, וווּ אַ ציוויל-חתונה קאָן נישט דורכגעפירט ווערן און עס ווערט געפאָדערט, דער יידישער צד זאל זיך אָפּזאָגן פון זיין אמונה און איבערגיין צום קריסטנטום (די דערציילונגען „דער הויזירער“ און „דעם רענדאַרס קינדער“). — דאָרט איז די צוגע-בונדנקייט צו דער אייגענער סביבה דאָך גובר די הייסע ליבע און דער שידוך צעטייט זיך.

ס'איז אויך פראַי אָנצומערקן פּאָלגנדיקן פּרט. די ראַציאָנאַליס-טיש-געשטימטע יידישע „אויפקלערער“ האָבן זיך פאַרהאַלטן מיט אַ געוויסן ביטול צו פּאָלקס-לעגענדן, ווי צו „אַבערגלויבען“ און „פאַראורטיילע“. קאָמפּערט אָבער זאמלט מיט ליבע, מערענען אויס דעם געטאָ, אָט די פּאַנטאַסטישע לעגענדן, וואָס די פּאָלקס-מאַסע האָט געשאַפּן און זיי איבערגעגעבן פון מויל צו מויל, פון דור צו דור...

קאָמפּערט האָט באַקענט מיטן געטאָ פון די יידן אין געהעמען; מיטן געטאָ-לעבן פונם פּויוזער קאַנט האָט באַקענט קאָמפּערטס מיט-ציניטלעך אהרן בערנשטיין.

געפאָרן אין אַ קליין שטעטלע פּאָרדאָן אין פּויוזער געגנט, איז אהרן בערנשטיין דערצויגן געוואָרן לויטן אַלטן שטייגער. ביז דעם צוואַנציקסטן יאָר פון זיין לעבן האָט ער שטודירט אויסשליסליך די תּלמודישע ליטעראַטור און האָט געשקמט פאַר אַן עילוי. דער דורשט נאָך וויסן האָט אים געצויגן אין דער פּרייטער וועלט, קורס-בל צום אורקוואַל פון השפּלה — קיין בערלין. דאָרט, אין בערלין, גיט ער זיך אָפּ מיט ריוויקן פּלעטס אַלגעמיינע וויסנשאַפטן. דער געוועזענער ישיבה-בחור וונזט אַרױס אַ גרויסן אינטערעס צו אַווינע פאַרשיידענע געביטן פון וויסן, ווי ביבליאָקריטיק 2, פּאָליטישע עקאָנאָמיע, אַסטראָנאָמיע און

1 קאָמפּערט האָט אַנטײל גענומען אין פיל צײַטשריפּטן און איז געהען איינער פון די גרינדער פון דער פּאָפּולערער ליבעראַלער צײַטונג „ניצע טרייע פרעסע“.

2 זײַן ערשטע גערוקטע אַרבעט (אין 1834) איז געהען אַ „שיר השײרים“ איבערזעצונג מיט אַ קריטישן אַריינמייר.

כעמיע, זיין אין 1835 דערשינענע צרבעט, דאס יונגע דויטשלאַנד¹ האָט אים געשאַפן אַ נאָמען אין די ליטעראַרישע קריזיס, און ער ווערט אַ שטענדיקער מיטצערבעטער אין פאַרשיידענע צייטשריפטן, אַ באַזונדערס אינטענסיווע טעטיקייט באַוויזט בערנשטיין אין די פערציקער יאָרן. אַ גרויסע סענסאַציע האָט אַרויסגערוּפן זײַן אין 1843 דערשינענער פּאָלי־טײַש־עקאָנאָמישער פּאַכיפּלעט „Zahlen frappieren“; און צו דער זעלביגער קער צײַט פאַרעפנטליכט ער אויך אַן אָפּהאַנדלונג איבער דער קריזיס־באַוועגונג פון די פּלאַנעטן. ער נעמט אויך אָנטייל אין דער ייִדישער רעפּאָרם־באַוועגונג און געהערט צו איר לינקסטן פּליגל. ער איז געווען איינער פון די הויפּט־באַגרינדער און טעאָרעטיקער פון דער ראַדיקאַלער, רעפּאָרמענטאַנשאַפּט, וועגן וועלכער ס׳איז פריער געווען די רייד (זע אויבן ז' 223), און ער איז געווען דער פאַרפאַסער פון דעם באַוואַסטן אויפּרוּף, צו די איראָעליטישע ברידער אין דײַטשלאַנד. נאָך דער רעוואַלוציע, טרעט בערנשטיין אַרויס אויף אַ ברייטערער אַרענע, ער ווערט אַ פּאָליטי־שער סעמפּער, גרינדעט די דעכאַקראַטישע, אורוועלער צײַטונג, וואָס ווערט זייער פּאָפּולער אַדאַנק בערנשטיינס פּובליציסטישן טאַלענט. די צײַטונג ווערט דערשטיקט דורך דער צענזור און דער קריגערישער פּובלי־ציסט באַקענט זיך מיט די פּרניסישע טורמעס. ער גיט זיך אָבער נישט אונטער און גרינדעט באַלד (1853) די טעגליכע, פּאָלי־עקאָנאָמי־טונג, וווּ ער פאַרעפנטליכט אויסער זײַנע גלענצנדיקע פּובליציסטישע אַרטיקלען אויך זײַנע באַדימטע, נאַטורוויסנשאַפּטליכע פּאָלקס־ביכער, וואָס זײַנען איבער־געזעצט געוואָרן כּמעט אויף אַלע אייראָפּעיִשע שפּראַכן. די דאָזיקע אין קלאַר־פּאָפּולער שפּראַך געשריבענע אָפּהאַנדלונגען וועגן נאַטורוויסנשאַפּט־האַבן אויך געשפּילט אַ געוויסע קולטורעלע ראָלע אויף דער ייִדישער גאַס. נאָך אין 1862 האָט שלום־יעקב אַבראַכאָוויץ (דער שפּעטערדיקער מענדעלי מוכר ספרים) איבערזעצט אויף העברעיִש און פאַרעפנטליכט אין „הצפּירה“ דעם כּעמישן טייל פון בערנשטיינס ווערק. פּולשטענדיק האָבן עס איבער־זעצט רודערמאַן און פּרישאַן אונטערן טיטל „יריעות הטבע“ (1881 — 1835) אין 21 העפּטן, וואָס האָבן געהאַט אַ גרויסן דערפּאָלג און אויס־געחאַלטן עטליכע אויפּלאַגן. שפּעטער (אין 1908—1909) האָבן א. כּרומקין און מ. שאַפּיראַ אַרויסגעגעבן בערנשטיינס פּאָלקס־ביכער אויך אין ייִדיש. אָבער נישט פּלויז אַלס אויסגעצײכנטער פּאָפּולאַריזאַטאָר פון נאַטור־וויסנשאַפּטן איז בערנשטיין געווען באַקאַנט אויף דער ייִדישער

1 דערשינען אינטער דעם דורכיכטיקן פּענערוּגים רעגענשיין.

גאס, נאָר אויך אלס באַנאָכטער שילדערער פונם ייִדישן געטאָ, אלס פאָר-
פאָסער פון „מענדל גבור“ און „פייגעלע מגיד“. צו דער זעלביקער צייט,
ווען בערנשטיין האָט זיין „פאָלקסציטונג“ געגרינדעט און זינע פאָלקס-
ביכער“ געשריבן, דערשינען אין „יאַהרבוך פיר איוראָעליטען“ זינע צוויי
אַקאָרשט דערמאָנטע גרויסע דערציילונגען. דאָ דערשינט פאָר אונז דער
קריגערישער קעמפער אין אַ גאַנץ אומדערוואַרטעטער ראָלע. ער, דער
עקסטלינקער רעפאָרם-קעמפער, וואָס האָט מיט אַזאַ היץ געפליסט זיך
אויפצוווּזן, ווי נייטיק מ'איז צו רעפאָרמירן די ייִדישע רעליגיע און זי
צופאַסן צו די נייע לעבנס-פאָדערונגען, — ווערט דער באַניטסטער
זינגער פון דעם אלטן פאָריאַרכאלישן לעבנס-שטייגער אין זיין פאָרוואָרפן
שטעטעלע אינם פּוּזנער קאַנט. ער, דער באַגרינדער פון דער „רעפאָרם-
געאָעסענשאַפט“ מיט איר רעפאָרמטעמפל, וווּ מען האָט געדאוונט מיט
אַפּגעדעקטע קעפּ און דער זונטאָג האָט פאָרדענגט דעם שבת, — מאָלט
אין די צאַרטסטע, מיט לבנה-שטראַלן באַגאַסענע פאַרפן די אידיליע פון
„שבת קודש“, ווען איבער די ייִדישע הויזער לאָזן זיך אַראָפּ די מלאכים
פון רו (מלאכי השלום); און ווען נח בראַל זיצט פרייטאָג-צו-נאַכטס מיט
זיין געליבטער פרוי טויבעלע, נייגן זיך איבער זייערע קעפּ צוויי מלאכים
און שמייכלען איינער צום אַנדערן. מיט ליבע און בענקשאַפט שילדערט
בערנשטיין די אַלטמאָדישע פּערסאָנאַזשן, צווישן וועלכע ער האָט פאָר-
בראַכט זינע קינדער-יאָרן¹. די גבאיטע גענענדל, די פלינדע מלכה מיט
איר אייניקל, די שיינע הענעלע, דער רב, די צוויי ישיבה-בחורים, היים
מיקוויצער מיט זינע צוויי טעכטער, מאיר פויער, הצקל גיבור, זיין זון
מענדל גיבור מיט זיין פריינד נלמע און נאָך און נאָך — אלע ווערן זיי
געשילדערט מיט אַ ליבנדיקער האַנט און גוטמוטיקן שמייכל. מיט איראַ-
ניע און סאַרקאַזם פאַרהאַלט זיך דער דיכטער פלוין צו ר' אַבעלען מיט
זינע „נליכעווערטלעך“ פאַר זינע סקָרנישע שטיק און טרוקענער איבער-
געשפּיצטיקייט. און אַדאַנק דער דאָזיקער ליבע און האַרציקייט דערגרייכן
צו דער מדרגה פון פּאָעטישער שיינקייט אַזוינע סצענעס, וווּ די פלינדע,
שטאַלצע מלכהלע בענטשט איר אייניקל הענעלע, זי זאָל געהערן צו די
מיידלעך, מיט די שטאַרקע הערצער, און ווי הענעלע באַוווּנט, אַז זי
איז טאַקע ווערט דער באַבעס ברכה, און זי, וואָס שטאַמט פון אַ גרויס
סער יחסנישער פאַמיליע, לייגט עפנטליך פאָר דעם גוטחאַרציקן ריז
מענדל גיבור, ער זאָל מיט איר חתונה האָפּן, מיט עניוּות געברויכנדיק
דערציי דעם באַקאַנטן תלמודישן שפרוך: „טרעט אַראָפּ נידעריקער און
געב דיר אַ פרוי“ (נחית כְּרָגָא נסיב איתתא).

1 די מצפה פיס מענדל גיבור קימט פאר אין 881.

בערנשטיין גייט נאך ווייטער. מיר האָבן שוין געזעען און אין די ווייטערע קאפיטלעך וועט נאך מער אויסקומען וועגן דעם צו ריידן, ווי היים די משכילים האָבן אַגיטירט, די ייִדישע מאַסע זאָל אַזעקוואַרפן די לופט-פּרנסות און דעם קליין-האַנדל און זיך נעמען צו פּראָדוקטיווער אַרבעט, צו מלאכות און לאַנדווירטשאַפט. בערנשטיין געפינט זיך אָבער אין פּולן קעגנזאץ צו די דאָזיקע טענדענצן. מיט סאַרקאָסטישער איראָניע רעדט ער וועגן די „גאונישע“ איינפאַלן פון די פּרינסישע געזעצגעבערס, וואָס האָבן בלוין אינוואַלירן און זקנים דערלויבט זיך צו פאַרנעמען מיט פּערלערני אין די דערפער, ווי באַלד אָבער אַ זשאַנדאַר פּלעגט „פּאַקן“ אין דאָרף אַ יונגן אַרבעטספּעיקן יידן מיט זיין פּעקל סחורה, פּלעגט ער די סחורה גלייך קאָנפּיסירן און דעם הענדלער אַרעסטירן. עס האָט טאַקע, — איראָניזירט דער פאַרפאַסער, — געשטעקט אַ גרויסע געפאַר אין דעם, וואָס יידן פּלעגן ברענגען אויף זייערע פּלייצעס אין דאָרף צו פאַרקויפן פּאַטשיילעס, סיטץ, בענדער, שפּילקעס, קאָרקנציער, מעסערלעך, קנעפּ-לעך, הויזנטרעגער, קעמעלעך, שפּיגעלעך, קליידער-בערשטלעך און נאָך אַזעלכע זאַכן, און דערמיט צונעמען בני די פּויערים די מעגליכקייט צו מאַכן די ציוויליזירנדיקע ריזע אין שטאָט אַרען און דאָרטן קויפן די זעלביקע חפּצים בני די שטאָטישע מינסטערס... לויט דער פּעסטער איבערצייגונג פון די חכמים-געזעצגעבער איז טאַקע זייער טרויעריק און און שעדליך, וואָס די פּויערים דאַרפן נישט אַזעקוואַרפן זייער אַרבעט און בעלי-בתישקייט און זיך שלעפּן אין שטאָט אַרען, בכדי דאָרטן צו פאַרקויפן אַזוינע דריי-פיר פונט חזיר-האַר, אָדער אַ קעלביש פּעלכל, — נאָר זיי פאַרקויפן דאָס אַלץ, נישט רירנדיק זיך פון אָרט, די ייִדישע פּערלערס, וואָס האַנדלען בני זיי אַלץ, וואָס זיי פּראָדוצירן אין זייער ווירטשאַפט, אַשטייגער: וואַקס, האָניג, שמאַלץ, פּערערן, וואָל, פּעל וכדומה. דערויף, — דערקלערט בערנשטיין מיט איראָניע, — האָבן דאָך שטאַרק פאַראיביל די סוחרים פון די גרויסע שטעט. זיי געפינען איין, אַז די סאָציאַלע צושטאַנדן וואָלטן זיך באַדינטנדיק געבעסערט, ווען מען זאָל צווינגען דעם פּויער, ער זאָל קויפן אַלץ, וואָס ער האָט נייטיק, און פאַרקויפן זינע פּראָדוקטן אויסשליסליך אין זייערע קראַמען און וואַרשטאַטן.

און בערנשטיין גיט אונז אַן אינטערעסאַנטע זשאַנר-בילד, ווי ווען עס קומט דער זונטאָג, ווערט דאָס שטעטל אויסגעליידיקט פון דער מענער-באַפּעלקערונג. עס בלייבן בלוין זקנים, קינדער, וואָס לערנען אין די חדרים, און ישיבה-בחורים אין בית-המדרש. דאָס לאָזן זיך די פּאַמיליען-פּעטער אין דער „מדינה“, אין די אַרומיקע דערפער און פּויערישע

כומאָרעס, און דאָרטן פאָנגט זיך אָן דער הילוף-האַנדל: דער ייד פאַרקויפט סיטץ, קאָלירטע שטיינער און אַלערליי גאַלאַנטעריי-אַרטיקלען, וואָס מאַכן וואַניען שענער אין כריסטם אויגן און כריסטם באַקומט חן אין וואַניעס אויגן, און דער ייד באַקומט פונם פויער אָדער אַ פעלכל, אָדער שטשעטינעס, צי וואַקס, האָניק, פעדערן זכרומה. פּרינטאַג קערן די יידן צוריק פון די דערפער און קומען צו דעם הורטאַוויניע-סוחר נח בראַל. יענער קויפט עס אַלץ אָפּ, וואָס ס'איז געקומען פון דער, מדינה. די באַציאָניגען צווישן די יידישע פעדלערס און פויערים זינען בני בערנשטיינען גאַנץ פּרינדליכע: זונטאַג, ווען די פויערטע גייט אַוועק אין קירך, בלייבט דער ייד אין שטוב פאַרוויגן דאָס קינד. בני דער פויערטע ווידער לאָזט דער ייד איבער מיט דער אויפשריפט, כשר" דאָס טעפּל, אין וועלכן ער האָט פאַר זיך געקאַכט קאַרטאַפּל, בכדי ווען עס קומט דערנאָך אַן אַנדער ייד, קען ער רויק דאָס טעפּל געברויכן. ס'איז אינטערעסאַנט, מיט וואָס פאַר אַן איראַניע בערנשטיין רעדט דערבני וועגן די יידישע, גראַנדן, די באַנקירן, פאַבריקאַנטן און גרויסע סוחרים, וואָס גאַרן אַזוי נאָך עמאַנציפאַציע, ווי זיי קלאָגן זיך שטאַרק דערויף, וואָס יידן פאַרנעמען זיך ווייניק מיט פיזישער פּראָדוקטיווער אַרבעט און די צאָל פּראָלעטאַריער איז בני זיי אַזוי קליין. פּרעדיגן זיי דערפאַר, יידן זאָלן ווערן שטיינקלאַפּער, ליימגרעבער, בכדי זייערע אייגענע גבירישע קינדער, וואָס פאַרנעמען זיך מיט איידעלע פּראָפּעסיס, זאָלן באַשענקט ווערן מיט גלייכבאַרעכטיקונג...

ס'איז פּראַי אַנצומערקן נאָך איין כאַראַקטעריסטישן פּרט. מיר האָבן שוין אין זעקסטן באַנד (ז' 22), אָנגעוויזן, מיט וואָס פאַר אַ ביטול די דייטשע טרעגער פון חכמת ישראל האָבן זיך פאַרהאַלטן צום „מאַסן" זשאַרגאָן און זיין ליטעראַטור. בערנשטיינעס מיטקעמפער פאַר רעליגיעזע רעפּאַרמען אַברהם גייגער דערקלערט די שפּראַך פון דער יידישער פּאָלקסמאַסע פאַרן, ערבּערמליכסטען קוידערוועלש, און די יידיש-דייטשע ליטעראַטור האַלט ער פאַר, איין מוסטער פאַן אַבגעשמאַקטהייט. איין דייטשער יוסיפּוף, איין צאינה וראינה, איין תּם וישר אונד דערגלייכען — וואַהרהאַפט דען געשמאַק פּערגיפּטענד¹. אויך אין דעם פּונקט גייט זיך דאָדיקאַל פּונאַנדער דער פאַרפאַסער פון, פייגעלע מגיד, מיט זיניע געוועזענע מיטקעמפער, אין די העלסטע, סימפּאַטישסטע פאַרבן שילדערט ער די העלדין פון זיין דערציילונג, די קלוגע און באַריידעוודיקע יינגערע טאָכטער פון חיים מיקוויצער, פייגעלע מיטן בנינאַמען מגיד. איר גאַנצן

גניסטיקן באגאנזש האָט די קלוגע פייגעלע געשעפט פון דער זעלביקער ליטעראטור, וואָס ווערט מיט אזא שפּאַט אויסגעלאַכט פונם חריוף אברהם גייגער. זי פאַררופט זיך יעדעס מאָל אויפן ייִדישן מנורת המאור, חובות הלבבות, בנות ירושלים, שמחת הנפש, חכמת נשים און עפטער פון אלע אויף דעם אומפאַרגלעכליכן צאינה וראינה. די דאָזיקע, ווייבערשע תורה איז בני פייגעלען געווען אזוי באַליבט, אז זי הייסט בני איר „מין צאינה וראינה“...

דער טאַלענטפולער פובליציסט און וויכנשאַפטסמאַן, וואָס האָט געלעבט אין איינעם פון די וויכטיקסטע צענטערן פון אייראָפּעיִשער קולטור, האָט געקוקט אויף זײַן געבורטסשטעטעלע מיט פאַרבענקטע אויגן, וואָס זײַנען געווען פאַרשלייערט מיט די פאַנטאַסטישע הלומות און ראַמאַנטישן ראָזע-געוועב פון די לאַנג פאַרגאַנגענע קינדער-יאָרן. פונם ענגן גרויען געטאָ-געסל ווערט אַ אידייליע, פאַגאַסן מיט ציטערדיקע לבנה-וילבער-שטראַלן, אויף וועלכע עס וויגן זיך די „מלאכי השלום“ — די אָנאָגער פון פּירדן און הייליקן שבת-רו...

איצט וועלן מיר אַריבערגיין צו די — וואָס האָבן ערשט געשטרעבט צו די קולטור-קוועלן, וועלכע עס האָט שוין אין אַ ברייטער מאָס פאַר-מאַגט דער פאַרפאַסער פון „פייגעלע מגיד“ און „מענדל גיבור“. זיי האָבן געשטרעבט און ניט געקאָנט דערגרייכן, ווייל אַט דער אַלטפּרענקישער לעבנס-שטייגער, וואָס געוועלטיקט איבער דעם פון בערנשטיין אידעאַלי-זירטן קליינעם שטעטעלע, האָט זיי די פליגל אונטערגעהאַקט, פאַרשפּאַצט פאַר זיי ווי מיט אַן אינזערנער וואַנט דעם שנין פון אייראָפּעיִשע קולטור און וויסן. די סאָציאַלע יסודות, אויף וועלכע עס האַלט זיך דאָס שטעט-טעלע פון מענדל גיבור און דעם ישיבה-בחור צעמבעלבורגסקי 1, ווערן צעפּוילט און גבן־הדיק. די נבירים און קהילה-פירער זײַנען לאַנג נישט אַזוינע ליבהאַרציקע מענטשן, ווי בערנשטיינס נח בראַל, — דאָס פילט זייער גוט די אַרעמע מאַסע אויף יעדן טריט און שריט, פון דער אידייליע ווערט אַ טראַגעדיע; די „מלאכי השלום“ ווערן פאַרשווונדן, ווייל איבער-פולט איז די לופט מיט פאַרביטערטן קאַמף און גיפטיקן האַס...

וועגן דעם — אין ווינטערדיקן טייל פון אונזער ווערק.

ב י י ל א ג ן

ביילאגע נומ' 1

(זע זייט 126)

הירש (היינריך) רייטמאן וועגן ליכט-שטייער

הירש רייטמאן איז געבאָרן אַרום 1810 אין בודזאָנאָוו (גאַליציע). געווען לערער אין פּערלס מוסטער-שול, פון 1854 ביז זיין טויט (אין 1866) געווען דירעקטאָר פון דער „רייטש-איוראַעליטישע הויפט-שולע“ אין בראָד ג. ער האָט פאַרפאַסט אַ קאָמעדיע „דער זיווג“, וואָס איז געבליבן אין מאָנוסקריפט (איר אינהאַלט האָט מ. ווינרייך איבערגעגעבן אין „אַרכיוו פאַר דער געשיכטע פון ייִדישן טעאַטער און דראַמע“, I, 180—185). אין 1863 איז אין ווין 2 דערשינען זיין פּאַעמע „דער קיטל“ (פאַראַספּראָזע פון שילערס „ליד פונם גלאָק“), וואָס איז זיין ציבט געווען זייער פּאָפּולער. דאָרט טרעט ער אַנג זייער שאַרף אַרויס קעגן די ליכט-פאַכטער; ווייל די דאָזיקע שטעלע האָט אַ קולטור-היסטאָרישן באַדייט, ברענגען מיר די ערשטע ניין סטראָפּן:

און דאָרט איז אָפּן ייִדן געווען אַ צאָרן
און ווער איז ווי ער פאַרשוואַרצט געוואָרן?
מען האָט ניט געלאָזט אים דעכן און לעבן,
און אַלץ נאָר געהייסן אים געבן און געבן.
פון טויט און פון לעבעדיק האָט מען געריסן —
פון לעכט און פון פלייש, פון אַ שייִן, פון אַ ביטן.

1 זע: א. לאַנדוי אין ייִדישע פּילאָלאָגיע, 1924, 211—212; „ייִהאָפּ בלעטער“ IX, 148; פּאַפּ, ניו-יאָרק, I, 271; די העברעיִשע פּובליציסטיק אין חוץ, 189.
2 זעגן צוויי לעמבערגער „קיטל-אויסגאַבעס טיילן מיט: דער נייבליאָגראַף ג. רובינשטיין אין מינסקער „עקספּאַנער“ פון 12טן סענטיאַבער 1908 אין ג. שלאַס-בערג אין „ייִהאָפּ בלעטער“ IX, 143—148.

דער לעכט-פאכטער האָט די הויט געשונדן
פאר איטליכן לעכט, וואָס מען האָט אָנגעצונדן.

הן מחמת מצווה, הן אין פריידן,
הן מחמת מנהג, הן גאָר אין לעידן;
דאָס לעכט הן שבת, הן יונטוב צוליב
עס זאָל לעכטיק און פרייליך זיין אין שטיב —
דער לעכט-פאכטער האָט די הויט געשונדן
פאר איטליכן לעכט, וואָס מען האָט אָנגעצונדן.

איך האָב געזען אָפּט פּרעטיק שפעט
אָן אָרעמאָן לויפן פון טיר צו טיר,
איך האָב געהערט זיין געוויין און געבעט;
עס קומט אויס אָף שבת אויסצוגיין שיר —
דער לעכט-פאכטער האָט די הויט געשונדן
פאר לעכט צי יאָ צי ניט געצונדן.

ווען חנוכה איז אין לאַנד געווען,
מיר יידן זאָלן מיר זיך דערמאָנען
די גרויסע ניסים, וואָס זענען געשעען,
אז עס בית המקדש איז נאָך געשטאַנען, —
דער לעכט-פאכטער האָט די הויט געשונדן
פאר איטליכן לעכט, וואָס מען האָט אָנגעצונדן.

און מען האָט געמאַכט יוב-כיפור-לעכט
אָפּן יום הדין, דעם טאָג פון גערעכט,
פאר טויטע נשמות און פארן געזינט,
אז גאָט זאָל זיי מוחל זיין זייערע זינד, —
דער לעכט-פאכטער האָט די הויט געשונדן
פאר איטליכן לעכט, וואָס מען האָט אָנגעצונדן.

און האָט זיך, נעבעך, אַ ייִדל פאַרגלוסט
גאָר חתונה צו האָבן אין אונדזער לאַנד,
האָט איטליכער אונטערפירער געמוזט
אַ לעכט טראָגן אין דער האַנט —
דער לעכט-פאכטער האָט די הויט געשונדן
פאר איטליכן לעכט, וואָס מען האָט אָנגעצונדן.

דעם יתום איז גענוג געווען ביטער,
 אז ער האָט יאָרצייט אויפגעשטעלט
 דעם טאָג, וואָס איינער פון פאָטער און מיטער
 איז, נעבעך, גענאָנגען אויס דער וועלט —
 דער לעכט-פאָכטער האָט נאָך די הויט געשוּנדן
 פאַר איטליכן לעכט, וואָס מע האָט אָנגעצונדן.

פאַרשוואַרצט איז, נעבעך, געוואָרן דער ייד,
 וואָס האָט ניט געגעבן אין גיטן מיט,
 וואָס האָט ניט פאַרעצט דרום און דיינטער
 געהונגערט אום זומער, געפואָרן אום ווינטער —
 אַ בי ניט דעם לעכט-פאָכטער שולדיק צו זיין,
 צו פאָלן אינעם לעכט-פאָכטערס הענט אַרײַן

דער פחד איז געווען גאָר קיין קאטאָוועס,
 אז גלייך מע האָט דערזעען דעם מלאך-המות,
 איז אזוי אַנטפאלן די מילך דער טאַמעס
 אז מע האָט דערזעען דעם לעכט-פאָכטערס שטעם,
 אז ער איז געקומען מיטן בעל-מלחמה *
 אַרויסצוועצן דעם ייד די נשמה...

ווינטער ווערט באַשריבן, ווי דער שמש מיטן זעלנער (בעל
 מלחמה) נעמען צו פאָרן ניט באַצאָלטן ליכט-שטייער אַלץ, וואָס ס'איז
 דאָ אין שטוב: „א פּענדל, אַ לעכטערל, אַ שטרעמל, אַ היטל, אַ טלית,
 אַ קיטל, אַ ספר, אַ ביכל, דעם קינדס אַ שיכל“ אַזײַט.

ער האָט ניט געפרעגט נאָך געשריי און געוויין
 און האָט זיך פאַרנומען פון גרויס ביז קליין...

ביילאָגע נומ' 2

(זע זייט 129)

פראַנמענטן אויס דעם אַנאַנימען „זענדשרייבען“

...Verdient der noch Kredit, der um die Beibehaltung einer Steuer bittet, die an dem innersten Mark des

* בעל מלחמה — סאָלדאַט, זעלנער.

Lebens unserer Gemeinde zehrt? Ist es nicht eine Ironie auf diese Volksliebe, die sie so gerne zur Schau tragen, wenn sie hinterrücks das arglose Volk mit Dolchstichen des Hasses verfolgen, da sie den wahren Interessen desselben entgegenhandeln? Verdient der noch Liebe, der Anderen Hass predigt? Nicht das Wort, Sondern die That ist es, die den Mann charakterisirt. Durch das Wort habt ihr das Volk irregeführt, durch die That aber verrathen, verkauft an euere Interessen, an eueren Eigennutz, an euern Fanatismus! Und dafür verlangt ihr die Achtung unserer Gemeinde, dafür, dass ihr sie an den Rand der Verzweiflung zu bringen sucht? Welche Verkehrtheit! Hoffet nicht zu ernten, wo ihr die Drachensaat gesäet! Ihr werdet nicht den Strom der Zeit aufhalten, der so mächtig hinbraust!

Das Volk soll und muss gebildet werden, wenn ihr auch jeden Eingang zur Bildung desselben mit euern Dummheits-Barrikaden verrammelt! Gebt auf eine Rolle, die ihr durchzuführen zu ohnmächtig seid! Lasset ab, die Gemeinde zu spalten, deren besserer Theil schon längst euch in eurer wahren Gestalt erkannt! Höret auf, die Regierung mit euern albernen Petitionen zu behelligen; unsere christlichen Mitbrüder haben längst eure Absichten durchschaut und auf das rechte Maass zurückgeführt. Nur dem Blödsinnigen könnt ihr Spreu in die Augen werfen, das Volk wird sich durch euere labyrinthische Sophismen nicht beirren lassen. Ihr werdet dastehen in eurer Blöße, ein Spott der Gemeinde und ein Popanz kleiner Geister..

...Ihr klaget die Regierung indirekt an, sie habe einen Eingriff in euere „heiligsten Institutionen“ gemacht. Womit soll nun dieser „Eingriff“ geschehen sein? Etwa, weil sie euch einen geistreichen Führer zum Seelenhirten eingesetzt, der im Stande wäre, den Schmutz aus der Gemeinde wegzuräumen, der sich seit Jahrhunderten daselbst angehauft? Oder weil ihr einen Mann zum Rabbiner erhalten, der das Volk auf die Nothwendigkeit seiner Mün-

digwerdung, seiner Unabhängigkeit von euch, aufmerksam machen sollte? Wir begreifen den Hass, den ihr ihm geschworen, weil er eine Arbeit unternommen, an der Jahrhunderte gescheitert, weil euch ein Mann zu gefährlich ist, dem das Wort zu Gebote steht, mit dem er auf das Volk wirken könnte. Darum hasset ihr, darum nennet ihr einen Fremdling, weil ihr selbst herrschen wollet..

הוֹסְפוֹת

צו ו' 19: כאַראַקטעריסטיש פאַר בן בוּרן אַלס פּערזענליכקייט
איז די פון אים אַליין פאַרפאַסמע עפּיטאָפּיע, וואָס איז אויסגעקריצט
אויף זײַן מצבּה: מיין נאַמע וואָר אליעזר לאַזאַרוס בן-בוּר. גאָט וואָר
מינע הילפּע, פּערנעמע מיר וואָנאַך איך שטרעבמע: אונאַהענגיקייט.
געלאָבט זײַ דער נאַמע גאַמעס.

צו ו' 26: אין מאי 1824, ווען דער „קולטור-פּעראַיין“ האָט גע-
נומעט און די שטרעפּידעמיע האָט זיך געשטאַרקט, שרעכט היינעם
אינטימער פּרינדר מאָועס מאָוער צו עמנאל וואַלווילן: „עס איז פונם
יודענטום מער גאַרנישט געבליבן חוץ דעם שמערץ אין אייניגע געמיטער.
די מומיע צעפאַלט אין שטויב בײַ דער באַרירונג מיט דער פּרינער
אַטמאָספּערע און דער טיפּער זײַן פון דער העראַגליפּן-שריפּט, וואָס זײַ
טראַגט אויף זיך, ווערט איצט פאַרוואַנדלט אין שפּאַנגל-נייע אַלבאַם-
סענטענצן, גלייך ווי משה רבנו איז געבוירן און דערצײגן געוואָרן
אויף דער בוסטאַ-שטראַסע (איינע פון די האַמבורגער גאַסן) און האָט
זײַן סטיל אַזױ פּײַן מאַדערניזירט, אַז ער איז שױן ממש ראוי צו ווערן
אַ מיטאַרבעטער אין דער „לייפּציגער ליטעראַטורצײטונג“. קיינער דאָנהט
ניט וועגן יודענטום... פון אַ טױטער ראַבי-פּיגור אין אַ וואַלאַנגישן מוזײ-
קאָן מען נאָך מער יודענטום לערנען, ווי פון די לעבעדיקע טעמפלפּרע-
דינער. דאָס יודענטום מוז דעמאָלט אויסהערן, ווי נאָר דאָס פּאַלק הייבט
אַן צו פאַרלירן דאָס באַוואַסטײַן וועגן זיך ווי וועגן גאַסס פּאַלק“ (מיר
ציטירן לױט Franz Kolbers, *Juden und Judentum*, Wien, 1933, 213).

צו ו' 121: וועגן די שטימונגען, וואָס האָבן געהערשט אין די
יידישע פּראַגרעסיווע קרײַזן אין גאַליציע אין די ערשטע מעג נאָך דער
מערק-רעוואַלוציע פון 1848 גיט דער אין די „היסטאָרישע שריפּטן פון
ייוואָ“, II, 633, איבערגעדרוקטער יידישער אויפּרוף „אַן די איוראַע-
ליטישע בעפעלקערונג גאַליציענס“, געהתמעט פון איינעם „יצחק יהודה
בן אברהם אוהב ישראל אף חובב עמים“. דער דאָזיקער „אוהב ישראל“
שײַנט צו זײַן אַ גאַנץ מעסיקער ליבעראַל, האַלט שטאַרק פונם „גוטן
קײַזער פּערינאַנדר“ און פון דעם „גילדענעם נובּערגנאַסאַר“ אין לעמ-

בערנ. ער שרײַבט אָבער אַן אויסגעצײַכנט פּאָלקסטימליך ייִדיש און פּאַרשטייט ווי איבערצוגעבן אין פּשוטע קלאַרע ווערטער דעם ווערט פֿון דרוק־ און פּרעסע־פּרײַהייט, דעם באַטיט פֿון דער קאָנסטיטוציע א. א. וו. צו ז' 230: דער ערשטער, וואָס האָט אויסגענוצט די פּרעסע־פּרײַהייט אין נאַליציע אויף דער ייִדישער נאָם, איז געווען איינער פֿון די „רואים“ (זע אויבן, ז' 102), אברהם מענדל מאָהר, וואָס האָט דעם סינאָטן מאַי 1848 אָנגעשאַנגען אַרויסצוגעבן אַ וואַכנשריפט אין ייִדיש „לעמבערגער ייִדישע צײַטונג“ (אַרויסגעשאַנגען בײַ סוף 1849).

צו ז' 245: אַ העברעיִשע איבערזעצונג פֿון מאָענטאלס פּיעסע האָט פּאַרעסענטליכט דוד ראַדנער (ווילנע, 1880).

זוֹךְ - צַעַמְל

- אבראמאחיטש, שלום-יעקב, 251.
 אברהם אבן עזרא, 57, 148, 172.
 אדלער, אברהם-יעקב, 231.
 אהרנזון, משה, 216.
 אויערבאך, בערסלאָל, 222, 245—249.
 אויערבאך, יעקב, 218.
 אוצר נחמד, 99, 145.
 אחד העם (אשר גינצבערג), 152, 181.
 אללנעמיינע צייטונג דעם יודענטומס, 194.
 אָפּטאַשוי, יוסף, 158.
 אַטיציזם און יודאָיזם, 169—170.
 אָטענעס זענשרייבערן, 129, 130, 139.
 אמרים קוח, 247—248.
 אריה די מאָדענא, 150.
 אָריענט (צייטשריפט), 227, 233.
 אָרנשטיין, יעקב-משולם, 61, 62, 108, 113—114, 121, 139.
 אָרנשטיין, מרדכי-זאב, 61, 95.
 בויער, ברונאָ, 189—190, 196, 219.
 בייל, פיער, 60.
 בלומענפעלד, אינגאָץ, 145.
 בלומענפעלד, יוסף, 130.
 בלומענפעלד, עמנואל, 122.
 בן-נוויר, אליעזר, 19—20, 28.
 ביק, יעקב-שמואל, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 80, 96.
 בודק, יעקב—זצ"ר, "רואים".
 בכורי העתים, 37—38, 39.
 בלאָך, שמשון, 59, 61, 69, 134—136, 143.
 בענעס, מרדכי, 135, 136.
 בערניס, יצחק, 206, 220, 226.
 בערנע, לודוויג, 13, 14, 145, 182.
 בערנפעלד, שמעון, 61, 85.
 בערנשטיין, אהרן, 223, 250—255.
 בערנשטיין, יעקב-הערץ, 125.
 ברך אַלס האַנדלסשטאַט, 108—109.
- בריסילוי, מאיר, 220.
 באָלאָווין, ח. מ., 28.
 באָלדעבערג, אברהם, 65, 97.
 באָלדענבערג, שמואל-ליב, 72, 97, 98—99.
 באַליציע אַלס השפּלה-צענטר, 40—44.
 באַנו, ערואַרד, 14, 20, 26.
 גוצקאָה, קארל, 182.
 גיינער, אברהם, 206, 216—222, 223, 224, 230, 235, 239, 254, 255.
 גיינבורג, דוד-בער, 56, 57.
 גראַף דע ברעצאָ (היינעס פּריינד), 15.
 גראַציע ד'אבילאָר, 243—244.
 גרעץ, היינריך, 77, 184.
 דובס, מאַרקוס, 122.
 דוקעס, יהודה-ליב (לעאָפּאָלד), 179, 235.
 דעליטש, פּראַנץ, 77, 151—152.
 האָמבערג, הערץ, 10, 41, 55, 120.
 האַרשמאַן, ערואַרד, 196.
 האַרנשטיין—זע אָרנשטיין.
 האַרנשטיין, הערש, 125, 126.
 הולדהיים, שמואל, 223—225, 230.
 הוליש, ליב, 73.
 היילפערן, פּנחס-מנחם, 232.
 היינע, היינריך, 14—17, 21—25, 26—30, 145, 179, 182, 238—245.
 היינע, סאלאמאן, 26—27.
 הירש, שמשון-רטאל, 206—216, 226, 236.
 העגעל, געאָרג-ווילהעלם, 18, 25—26.
 57, 85—86, 93, 191.
 העפּה-העפּה—פּאָגראַמען, 12—13.
 העררעג, געאָרג, 153.
 הערץ, הענריסעס, 10, 32.
 חאַלף, עמנואל, 17—19.
 חאַלפּוואָן, אהרן, 10, 49, 138, 192, 219.
 חייל, נפתלי-הערץ, 40, 147, 148, 152.
 חיים, אייזיק-הירש, 88.

לעצערס, מאיר, 59, 61, 63, 97, 134,
143—136.
לעפין, מצנדל, 56, 79.
לערנער, חיים-צבי, 135.
מאָזענטאל, הערמאן, 245—246.
מאָזער, מאָזעס, 14, 24, 25, 27, 29.
ר' מאיר (רער תנא), 142.
המאסף, 37, 38, 39.
מאָרקוס, לודוויג, 14.
מאָרקס, קארל, 189, 190—193.
מונד, טעאָדאָר, 182.
מונק, שלמה, 235.
מור (מאהר), אברהם-מענדל, זע, רואים".
מיועס, יהודה-ליב, 44—56, 60, 62, 70,
80, 84, 138.
מיזלס, דוב-בערוש, 226.
מילזאהני, אליקים בן יהודה, 102—103.
מינץ, מאיר, 125.
מיסען-טעאָריע", 197—205.
מענדעלסאָן, 56, 60, 62, 69, 79, 148, 150,
174.
מענדעלסאָן, משה אויס האַמבורג, 232.
מענטש, יעקב — זע, רואים".
מענקעס, אַסחאָלד, 122.
משה די ליאון, 53.
משה בן מיימון, 45—46, 57, 59, 66,
68, 69, 82, 83, 100, 147, 149,
172—171.
נטקיש, בנימין-צבי, 60, 62.
נייא, ברוך-צבי, 57, 134.
ניינצען בריעפע איפער יודענטום" —
זע הירש, שמשון-רפאל.
סאלאָמאָן, גאָטאָלד, 228.
סופר, משה, 135.
סמאָלענסקי, פרץ, 141.
עוריה די ראָטי, 57, 84.
ערטער, יצחק, 60, 97, 111—121, 131—133.
פאסטור, לייב, 60.
פילד, א., 232.
פיערבאָך, לודוויג, 183, 196, 219.
פיכטע, יצחק-גאָטליב, 57, 85.
פיליפּאָן, לודוויג, 165, 193—205, 210.
פיליפּאָן, משה, 193.

חייטנער, מאיר, 101, 140.
חייטנשאַפט דעס יודענטום, 9, 18.
חייטנשאַפטליכע צייטשריפט פיר יודישע
טעאָלאָגיע, 218.
חיקאָ, דושיאָמבאָטיסטא, 84.
זאמאַשץ, דוד, 236.
זאָסט, יחיאל-מיכל, 179, 236—238.
זק"ש, שניאור, 98.
זודמער, גבריאל, 71.
החלוץ, 131, 133.
טראַלער, יוסף, 112.
יאָסט, מרדכי, 32—35, 77, 122.
יוחנן סון גושטקל, 35.
יולס, מרדכי-צבי, 60.
יונג דיטשלאַנד", 182—183.
יוטלש, יהודה-ליב, 39, 42.
קנטילימו, שמשון, 157.
יעלעניק, אהרן, 235.
יעלעניק, הערמאן, 233.
יעקובאָן, ישראל, 39.
יש"ר מקבדיא, 80.
נאָן, אברהם, 122—126, 127, 129—130.
נהן, אריה-ליב, 59.
נהן, גאָטהילף, 128.
נהן, רפאל, 184.
נהן, שלום, 36, 37, 38.
נעלמא, שלמה, 45.
נרם חמד, 97, 98, 99—101, 104.
לאָבע, הינריך, 182.
לאָנגבאָנק, 141.
לאַנדוי, י. ל., 85.
לאַנדוי, משה, 38.
ר' לוי בן גרשון (רלב"ג), 149.
הלוי, יחודה, 172, 177, 238, 240—241, 245.
לוצאָט, אוהב גר, 158—159.
לוצאָט, חוקיה, 152.
לוצאָט, משה-חיים, 137.
לוצאָט, שמואל-דוד, 77, 82, 145, 150,
151—181, 205, 242.
ליבערמאָן, אליעזר, 165.
לעזינאָן, יצחק-בער, 106, 107, 135,
183.
לעטערס, גרשון, 136—137.

קראכמאלניק, שלום, 56.
 קרייזנאך, טעאָרע, 222.
 קרשקש, חסדאי, 174.
 ראבי"ה—זע מילואגי.
 ראבינער-צוואמענסאָרן, 223, 225, 230, 232.
 ראדא נארדאָוואַז", 127, 129.
 ראזענשאל, מנחם-מענדל, 104.
 ראפאָפּאָרט, ברוך, 122.
 ראפאָפּאָרט, שלמה-יהודה, 54, 58, 59—61, 62, 67—69, 70, 71, 72, 73, 74—78, 94—96, 98, 100—101, 103, 104, 112, 117, 127, 135, 143, 160.
 ראואים" (יעקב בודק, יעקב מענטש, אברהם-מענדל מור אין נחמן מיש מאן), 102.
 רוזערמאן, פּסה, 251.
 רוטץ, ושאַן-ושאַק, 167.
 רייטמאן, הירש, 126, 257—258.
 רייטאָרי, אה, 245.
 ריסער, אליעזר, 184.
 ריסער, גבריאל, 184—189, 222.
 ריקערט, פרידריך, 236.
 ריעפאָרם-געוועלטהאַפּט", 230, 250, 252.
 רעדזשיאָ, יצחק-סמיל, 135, 143—150, 162.
 שור, יהושע-העשל, 131, 133, 161.
 שטיין, לעאָפּאָלד, 230.
 שטיינשניידער, משה, 184.
 שטערן, זיגמונד, 223.
 שטרויס פרידריך, 182, 218.
 שיינפעלד, ברוך, 71, 141.
 שילער, פרידריך, 38, 72, 140.
 שמיר, אַנטאָן, 36, 37, 97.
 שמואל אבן תיבון, 81.
 שמעון בן גיורא, 85.
 שעקספיר, חיליאם, 239—240.
 שטיינזע, ברוך, 247.
 תורת הקבואות", 226.

מיליטול, בערל, 130.
 פינסקער, שמוחה, 156—157, 160.
 מינקעלשטיין, נחום, 111.
 מיטמאן, נחמן—זע "ראואים".
 מלאחיים, יוסף, 35.
 פלאי (הלל די לבטורה), 99—100, 108.
 פעסער בער, 122.
 מעראיין מיר קולטור אונד היסענשאַפּט דער יודען, 14, 15.
 מעראיין מיר רעפּאָרם-פריינד, 187, 222.
 פערל, יוסף, 44, 95, 105, 111, 138.
 פראַנק, אַדאָלף, 235.
 פראַנקל, זכריה, 226, 230, 231.
 פראַנקל, לודוויג-אויגוסט, 143, 244—245.
 פרידלענדער, דוד, 10, 12—13, 19, 20, 28, 32, 33, 34, 45, 49, 55, 188, 192, 219.
 פרישמאן, דוד, 251.
 פראַנקל, זעקל, 220.
 צונץ לעאָפּאָלד (יום-טוב), 9—11, 12, 13, 17, 20—21, 30—31, 77, 84, 94, 103, 109, 159, 164, 179, 183, 218, 234.
 צייטשריפט מיר די היסענשאַפּט דעם יודענשומט, 17, 30.
 קאהען, הערמאן, 194.
 קאלישער, לעז, 122.
 קאָפּפּערט, לעאָפּאָלד, 249—250.
 קאַנט, עמנואל, 19, 57.
 קאַטעל, דוד, 232.
 קאפלער, שלמה, 120.
 קאַרע, דוד, 45.
 קאַרן, יעקב-חיים, 61, 68.
 קול סבלי, 150, 156.
 קינדערפריינד, אריה ליב, 110.
 קעמט, שאול, 179, 235.
 קעניג, מנחם, 121.
 קראכמאל, נחמן, 55—59, 60, 63—64, 65—67, 79—94, 97, 132, 133, 137, 143, 172.

א י נ ה א ל ט

עלפטר ט"ל

חכמת ישראל און גאליציאנער השכלה

ערשטער קאפיטל זיב

יום טוב (לעטשעלד) צינץ אלס גרינדער פון חכמת היהדות. — די העפ-
 העפ-פאָנגראַמען אויף יידן. — לורוויג בערנע און דער עוויגע יודע. — דער
 מעראיין סיר קולטור אונד היסענשאפט דעס יודענטומס. — דער יונגער הארי
 הינע און זינע נאציאנאלע שטימונגען. — זיין עלמאָנזאָר און איבער פאָ-
 לטן. — די צייטשריפט סיר די היסענשאפט דעס יודענטומס. — עמניאל
 העלף און עדוארד גאנז. — היסענשאפט דעס יודענטומס אלס הכשר אויף גלייכ-
 באַרעכטיקונג. — בן-דוויר העגן דעם גלויבן אין ביאת המשיח. — היינע און
 זיין רבי פון בכרן. — דער אונטערנאנג פונם סעראיין. — די אָפּטרייניגע. —
 מרדכי יאָסס און זיין געשיכטע דער איראָעליטען. 9

צווייטער קאפיטל

די בכורי העתים און זייערע רעדאקטארן. — יהודה-לייב ייטילש און
 די גאליציאנער מיטארבעטער. — די משפילים אלס פאטריאטן. — זייער איזע-
 לירטע לאגע. — משפילים יחסנים און די אַרטיקע שררות. — יהודה-לייב
 מיזיס און זיין קנאת האמת. — נאָקלאַנגען פֿינפּ פארגאנגענעס יארהונדערט. —
 פרידלענדערס און האַמבערגס הסכמות. — אָנזאָער פון אַ נייעס העלט-באָנעס. 36

דריטער קאפיטל

נחמן קראַכמאַלס קינדער-יאָרן. — דער יונגער קראַכמאַל אלס העגזיי-
 זער און לערער. — ראַפּפּאָרט און זיין משפילישער קרייז אין לעמבערג. —
 דער לעמבערגער רב האָרנשטיין און דער פסק החרם קעגן די משפילים. —
 דער אַרויסטריט קעגן קראַכמאַלן, און קראַכמאַלס כתב ההתנצלות. — די בעלי-
 תשובה צוישן די משפילישע יונגעלייט. — קראַכמאַל און ראַפּפּאָרט קעגן די
 בעלי-תשובה. — האַפּפּאָרטס נר מצוה. — ראַפּפּאָרט און ביק: צחיי העלט-
 באַנעמען. — ביק רער אָבסדייניגער. — אהבת ישראל און ליבע צום
 מענטשן. — ראַפּפּאָרטס היסנשאפטליכע אַרבעטן 56

פערטער קאפיטל

ז"ה

דער נייצטיקער, מורה נבוכים" — מיטגי און קראכמאל — קראכמאל און די ריטישע אידעאליסטישע פילאָזאָפיע. — העגן הענעלס השפעה איף קראכמאלן. — די זעלבסט-דערקענטעניש טונם העלט-גייסט און דאס זעלבסטבז-ווסטומן פון דער מענטשליכער פערזענליכקייט. — קראכמאלס קולטור-היסטאָרישע פעטאָדע. — דער „קנאת האמת" אין דער „מורה נבוכי הזמן". — דער „שר האומה" און „עלה האומה". — די אייגנארטיקייט פון דעם יידישן פאלק. — דער באַדייט פון „שכינה בישראל". — קראכמאלס שטאנדפונקט בנוגע דעם גאָציאָנאלן גייסט פון דער יידישער אומה. — דער פאָדמיט טונם „ברם המד", זיין סאָקטישער רעדאָקטאָר. — צליקס מילזאָני און זיין „ראביה". — די „רואים" און דער „עמק שושנים".

79

פינפטער קאפיטל

יוסף הערלס אנטוויסונג. — זיין סאָטירע „בוהן צדיק". — פערלס קריטיק בנוגע די סאָטירענע סאָציאלע שיכטן טונם יידישן קיבוץ. — מענטשן פון יושר קאָן מען געמינען בלויז צווישן ערזארבעטער. — דער דיכטער אריה-ליב קינדערמיינר. — די אידיליע אין די יידישע קאלאָניעס אין דרום-רוסלאַנד. — יצחק ערסער דער „צופה לבית ישראל". — דער משכיל יוסף טראַלער. — ערסערס פאָעטישער סטיל. — זיינע „זעאונגען". — ערסערס קאָמף קעגן חסידות אין רגנים. — ערסערס פאָפּולערע „תשליך"; דער באַדייט פון זיין סאָטירע „גלגול נשמי". — די רעוואָלוציע פון 1848 און אירע אָפּקלאַנגען אין גאָליציע. — דער קאָמף צווישן די אָרטאָדאָקסן און די „דייטשן". — דער רעפּאָרע-רעביינער אברהם נהן און זיינע „נריה אויס גאָליציע". — די פּוילישע גאָציאָנאלע באַהענגונג און דער קאָמף אין דער לעמבערגער קהילה. — די סאָציאלע יסודות פון דעם קאָמף. — דער אָנאָנים און זיין „זענדריינען". — אברהם נהנס טראַגישער טויט. — ערסערס פּראָגראַם-אַרטיקל „תולדות החלוץ". — ערסערס פּולוציאַנג-דיקער טויט

105

זעקסטער קאפיטל

משנילים פּרשה-מאָכערס. — דער „מליץ" שמשון בלאַך און זיין „שבילי עולם". — דער דיכטער מאיר הלוי לעטערס און זיין „דברי שיר". — דער סענטימענטאַל-ראַמאַנטישער מאָמענט אין דער השפּלה-באַהענגונג, סאַטוס זיין אלישע בן אבויה. — לעטערס אַלט פּראָזאָאיקער. — די עסטרייכישע איטאַליענער. — יצחק-שמואל רעדוויאַ (ריביץ). — דער גייסטיקער צושטאַנד פון די איטאַליע-גישע קהילות. — רעדוויאַס „התורה והפילוסאָפּיא". — פּראָנץ דעליטש און זיין „צור געשיכטע דער יידישען פּאָעזיע". — עבדות בתוך קרחה. — שמואל דוד לוצאטו אַלט פּערזענליכקייט. — די רעאַקציאָנעריע עלעמענטן אין לוצאטוס העלט-באַנעם. — לוצאטו קעגן די דאָנמען פון דער השפּלה. — לוצאטוס קריטיק קעגן חכמת ישראל. — לוצאטו דער ראַמאַנטיקער. — לוצאטוס לערע העגן אַטיצייזם און יוראָיזם. — זיין קאָמף קעגן דעם רעפּובליקאַניזם און אברהם אבן עזרא. — לוצאטוס לערע העגן לעבן-אילויזיעס. — „חלק בחלק".

134

זיבעטער קאפיטל

זייע

די באפרייטונגס-שטרעמונגען אין דייטשלאנד. — יונג-דייטשלאנד. —
 די אפלאנגען אויף דער יידישער גאס. — גבריאל ריסער, דער קעמער סאר
 זעלבסטאכטונג און ערנבעמיל. — דער יודע" אלס קאמפס-שאן. — ברוינא בויער
 זעגן דער זין-סראגע. — קארל סארקס און זיין, צור יודענשראגע". — לי נקס
 נשלים". — די יידישע אינטעליגענץ און דער קרע שלב". — לודוויג פיליפאן
 אין זיין, סלאגעמיינע צייטונג דעס יודענטומס". — די מיטעל-טעאריע" ביי
 פיליפאנען 182

אכטער קאפיטל

דער ארטאדאקסישער ראבינער שמשון רפאל הירש. — דער באדייט
 פון זיינע, ניינצעהן בריעפע". — די יידן א, גייסטיג פאלק". — הירשט סארי-
 האלטן זיך צו עמאנציפאציע און רעפארם. — צוריק צו די אלטע קהאלן. —
 אברהם גיינער אלס רעפארם-קעמער און פריידענקער. — זיין, היסטענשאפטליכע
 צייטשריפט סרי יידישע סעאלאגיע". — דאס פרייע זיטליכע באוואוסזיין. — דער
 באדייטער קאמף קעגן די האמבורגער רעפארמיסטן. — יצחק בערניס און זיין
 צוריסטריט קעגן דעם רעפארמירטן סידור. — אברהם גיינער און זיינע ראדי-
 קאלע פאדערוונגען. — די פראנקפורטער און בערלינער רעפארמיסטן. — דער
 ראבינער-צוזאמענפאר אין ברוינשטייג. — שמואל הולדהיים אלס רעפארם-קעמער. —
 דער, תורת הקנאות" אלס הידעקול פונם, אלה דברי תבנית". — זכריה סראנקל
 און זיין העלט-באנעם. — די קאמף-ליטעראטור נאכן צווייטן ראבינער-צוזאמענ-
 פאר. — די רעזאלוציע פון 1848 206

ניינטער קאפיטל

די „אנטאלעקער" פון די שיינקייטן פון דער העברעישער ליטעראטור. —
 לעאפאלד דוקעס אין יצחק קעמפף; אדאלף סראנק און שלמה מונק. — יחיאל
 מיכל זאקס און דער באטייט פון זיין, רעליגיעזער פאעזיע דער יודען אין שפא-
 ניער. — היינריך היינעס סארהאלטן זיך צו שעקספירס שיילאקס. — היינעס
 העברעישע מעלאדיען". — גראציא ד'אגילאר און איר סאראנען-ראמאן. —
 לודוויג-אויגוסט סראנקל און זיינע ראמאנטישע פאעמעס. — הערמאן מאזענסאל
 און זיין דראמע, דבורה". — בערטעלד אויערבאך און זיינע היסטארישע יידישע
 ראמאנען. — לעאפאלד קאמפערס און זיינע געטא-שילדערונגען. — אהרן בערנ-
 שטיין און דער באטייט פון זיינע נאטורלישע-שטאמטליכע סאלקסביכער און געטא-
 דערציילונגען. — די אידיילע הערט מגולגל אין א טראגעדיע 234

